

REPRINT FROM THE PANDIT.

तार्किकरक्षा ।

श्रीमदाचार्यवरदराजविरचिता ।

तत्कृतसारसङ्ग्रहाभिधव्याख्यासहिता ।

महोपाध्यायकोलाचलश्रीमल्लिनाथसूरिविरचितया
निष्कण्टकाख्यया व्याख्यया ज्ञानपूर्णनिर्मितया
लघुदीपिकाख्यया टीकया च समन्वितया ।

वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुस्तका-
लयाध्यक्षेण पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसाद-
द्विवेदिना संस्कृता ।

वाराणस्याम्

मेडिकलहॉलनामकयन्त्रालये

१९०३ ईसवीयवर्षे

मुद्रिता ।

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

सटीकतार्किकरक्षायाः

भूमिका ।

माधवाचार्याणां सर्वदर्शनसङ्ग्रहे^(१) पूर्णप्रज्ञदर्शननिरूपणे^(२)

(१) एशिआटिक्सोसाइटीसमादेशेन कलिकात्तानगरे मुद्रिते सर्वदर्शनसङ्ग्रहपुस्तके तन्मूलतया मुद्रिते पुस्तकान्तरे ऽपि समाप्तावेवं लिखितमस्ति । “इतः परं सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शाङ्करदर्शनमन्यत्र लिखितमित्यत्रोपेक्षितमिति ।” इदमेवावलम्ब्येदानीं विद्वांसः कल्पयन्ति यत् शाङ्करदर्शनं पञ्चदशीयन्ये तथा विवरणप्रमेयसङ्ग्रहयन्ये च माधवाचार्येण संन्यासाश्रमे नात्रा विद्यारण्यस्याभिना लिखितं तस्मात् सर्वदर्शनसंग्रहस्य पञ्चदशीयन्येन विवरणप्रमेयसङ्ग्रहेण च सम्बन्ध इति । किं तु धाराणसीनिवासि श्रीपुक्तबाबूगोविन्ददासमहोदयानां निकटे वर्तमाने सर्वदर्शनसङ्ग्रहान्तिमभागे पातञ्जलदर्शननिरूपणानन्तरं शाङ्करदर्शननिरूपणस्य विद्यमानत्वाबनुमीयते मुद्रितपुस्तकमूलभूतलिखितादर्शपुस्तकस्य परमादर्शपुस्तकस्य वा खण्डितत्वात् “इतः परं सर्वदर्शनशिरोमणिभूत”मित्यादिलेखो लेखकशोधककल्पितः, सर्वदर्शनसंग्रहलेखशैली भिन्नशैलीकत्वात् पञ्चदशीविवरणप्रमेयसंग्रहसम्बन्धोऽप्यसङ्गत एवेति ।

केचित्तु तार्किकशिरोमणिरघुनायकतं सर्वदर्शनशिरोमणिग्रन्थं माधवाचार्यकृतसर्वदर्शनसङ्ग्रहस्य व्याख्यानमिति धर्षयन्ति । तदप्यदर्शनमूलकम् यत् एल्.एल्. डी., पी. आर्च्. ई. उपाधिधारिणा राजेन्द्रलालमित्रेण नाटिसेम् आफ् संस्कृतमेनुसृष्टपुस्तके १८४७ संख्यायां तद्वन्द्यस्य वर्णनं लिखितमिति । सोऽपि ग्रन्थो माधवाचार्यकृतसर्वदर्शनसंग्रहस्यैव बोध्यः ।

(२) एशिआटिक्सोसाइटीमुद्रितपुस्तके ६० पृष्ठे ।

“तार्किकरक्षार्थां^(१) च ।

धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तिः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमङ्गो नित्यसमो भवेत् ॥”

इति लेखदर्शनात् कोसौ तार्किकरक्षाग्रन्थः केन चा-
चार्येण रचितो यो हि वेदभाष्यादेः प्रणेतृभिर्माधवाचार्यै-
(२)रुद्धुत इति पर्यालोचयता मया चिरं तदन्वेषणे कृते श्रुत-
पूर्ववाराणसीस्थैर्विद्वद्भिरैः श्रीहरिकृष्णव्यासेः सम्पादितं
तज्जपेष्टसूनुश्रीविद्याधरव्यासेन दत्तं चरदराजाचार्यकृतता-
र्किकरक्षापुस्तकं^(३) तत्कृततद्याख्यानसारसङ्ग्रहपुस्तकं^(४)

(१) अत्र मुद्रितपुस्तके पृष्ठे ३०० ।

(२) सर्वदर्शनसङ्ग्रहारम्भे ।

“श्रीमत्सायणदुग्धाधिकीस्तुभेन महौजसा

क्रियते माधवाचार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ॥

पूर्वशामतिदुस्तराणि सुतरामालोच्य शास्त्राण्यसौ

श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत् सतां प्रीतये ॥” इत्यादि ।

सायणमाधवाचार्येणैव वेदभाष्यपराशरमाधवव्यवहारमाधवका-
लमाधवजैमिनीयन्यायमालाविस्तरादियन्याः प्रणीता इति नैव तिरोहि-
तमस्ति विदुषाम् ।

(३) पुस्तकमिदं कागजाख्याधारे प्राचीनदेवनागराक्षरैः कुटिले-
तिमसिद्धैर्लिखितं विशुद्धं मूलमात्रं सम्पूर्णम् ।

(४) इदमपि पूर्ववत् । अत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः
“संवत् ५० श्रावणसुदि २” परन्तु संवत् १४५७ इति बोध्यः निष्पद्यमा-
णलघुदीपिकापुस्तकान्ते लेखकेन लिपिकालस्य “संवत् १४५८ वर्षे वैशाख-
(ख)शु. २” एवंलिखितत्वात् तयोः कागजाख्याधारस्य लिपेश्चैकाकार-
त्वादेकलेखकलिखितत्वाच्च ।

ज्ञानपूर्णविरचितलघुदीपिकाख्यतद्विष्णुपुस्तकं^(१) च लब्धम् ।

तल्लब्ध्या जातोत्साहेन मया व्याख्यानान्तरान्वेषणे कृते एकस्य वृद्धस्यासात्सम्बन्धिनो गृहे ब्राह्मणसम्पादनीयत्वेन^(२) स्थापितेषु वस्तुषु संख्यापूरकत्वेन निक्षिप्तेषु दुर्दशापन्नेषु समेषु हस्तलिखितपुस्तकेषु हठादाकर्षितेषु भूयो-भूयो निवार्यमाणेन मया कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतस्य निष्कण्टकाभिधस्य सारसङ्ग्रहानुगततार्किकरत्नाव्याख्यानस्य पुस्तकं प्रथमपरिच्छेदमात्रं^(३) लब्धम् । तदनन्तरमस्यैव ग्रन्थस्य पुस्तकान्तरमपि वाराणस्यामेवैकस्य संन्यासिनो निकटे वर्तमानं कुमिभक्षितसर्वदेशं विशीर्णमन्ते खण्डितं च^(४) लब्धम् । अनन्तरं वाराणसीस्थराजकीयाङ्गलपाठ-

(१) इदमपि सम्पूर्णं किन्त्वनेकस्थलेष्वलग्नपाठमशुद्धं च ।

(२) अध्ययनाध्यापनादिब्राह्मणधर्मः स च पुस्तकेन विना न भवतीति पुस्तकं शालग्रामशिलासमीपे स्थाप्य वा गङ्गायां प्रक्षेपणीयमिति तस्य वृद्धस्य सिद्धान्तः ।

(३) इदं पुस्तकं कागजाध्याधारे देवनागरालिखितं जीर्णवृत्तितपार्श्वभागं स्पर्शानर्हमशुद्धम् । अत्र यद्यपि लेखकेन लिपिकालो न लिखितस्तथापि जीर्णत्वाद्वाकारेणानुमीयते यत् वर्षेसादृशतद्वयात् पूर्वं लिखितमिति ।

(४) अक्षरभ्रमपत्रस्य पूर्वपृष्ठे एवं लिखितमस्ति । “श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां धरदराजीयटीकानिष्कण्टकापुस्तकम् ॥” एवं हस्ताक्षरमुद्राचिह्नितान्यनेकानि पुस्तकानि वाराणस्यां क्वचिद्देशान्तरेष्वपि महापुस्तकालयेषु वर्तमानानि दृश्यन्ते । तस्मादनुमीयते यत् वाराणस्यां कोऽपि महान् पुस्तकालय उक्तमहात्मन आसीदिति ॥

शालाध्यापकेन पण्डितगणेशदत्तत्रिपाठिना प्रदत्तं सार-
सङ्ग्रहसहितं तार्किकरक्षापुस्तकं प्रथमपरिच्छेदमात्र^(१)-
मन्यच्च पण्डितवरगौरीनाथशास्त्रिणा समर्पितं तदपि
प्रथमपरिच्छेदमात्र^(२) प्राप्तम् ।

एतेषां पुस्तकानां प्राप्यातीवमुदितचित्तौहममुं नि-
बन्धोत्तमं सटीकं मुद्रणद्वारा प्रकाशयितुं समुत्सुको वारा-
णसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षाणां प्रभुव-
राणां श्रीप्रभताम् आर्थरवेनिससाहबमहाशयानां निदेशं
समधिगम्य पूर्वं विजयनगरसंस्कृतसीरीजनामकपुस्तकाव-
ल्यां मुद्रयितुं प्रवृत्तः किं तु तस्या विश्रान्तत्वात् काशी-
विद्यासुधानिधिनामके मासिकपत्र इदानीं मुद्रितवान् ।
मुद्रणारम्भश्च येन प्रकारेण जातः स चोक्तमहाशयैरेव
पुस्तकारम्भे ऽङ्गलभाषया सङ्क्षेपतः प्रकाशितः ।

पूर्वाक्तेषु पुस्तकेष्वस्त्रिकटे वर्तमानेष्वपि संशोधनस्य
सम्यक्तवसम्पादनेच्छया मया श्रीयुक्तरामकृष्णगोपाल-
भाण्डारकर एम्. ए. पीएच्. डी., महाशयसम्पादितं नि-
ष्कण्टकापुस्तकं पुण्यग्राम(पूना)स्थडेकनकालेज्पुस्तकालय-
स्थमुक्तमहाशयैः कृपया प्रदत्तं समानायितम् । तेन खण्डि-
तेनाशुद्धेनापि परमादर्शस्थैः कतिपयगुणैर्युक्तत्वादुपयोगः
सम्पादितः ।

(१) अत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः । संवत् १९६१ वर्षे ।
आश्विनवदि १४ चतुर्दश्यां लिखितमदः पुस्तकं कृष्णभट्टात्मजेन माध-
वभट्टेन अशिक्षितोन्निरा स्वपाठार्थं परपाठार्थं च ।

(२) अत्र यद्यपि लेखकेन लिपिकालो न लिखितस्तथापि जीर्ण-
त्वाश्चाकारेणानुमीयते वर्षशतद्वयात् पूर्वं लिखितमिदं प्रायः शुद्धम् ।

अत्र वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयन्या-
याध्यापकेन तर्कतीर्थोपाधिधारिणा श्रीसुरेन्द्रलालगोस्वा-
मिना प्रूपपञ्चसमालोचनया उपकृतोऽस्मि ।

एतावतापीदं मुद्रितं पुस्तकं विशुद्धं जातमिति वस्तु-
मशक्यं किं त्वस्मिन् कार्ये ऽननुभूतपूर्वजातीयो महाना-
ऽऽयासः कृतो मयेति ।

प्रथमपरिच्छेदस्य ज्ञानपूर्णकृता लघुदीपिकाटीका
त्वन्ते मुद्रिता भविष्यतीत्यादर्शपुस्तकस्यापाततो दर्शनेन
पूर्वं प्रतिज्ञातम् । किं तु पश्चात् सम्यक्समालोचनेनादर्श-
पुस्तकस्यात्यन्ताशुद्धत्वं द्वित्रस्थलेषु ग्रन्थत्रुटिं चावगम्ये-
दानीं तन्मुद्रणं साहसं मन्यमानेन मयोपक्षितमित्याद-
र्शान्तरदानेनानुग्राह्योऽहमुत्साहवर्धकैर्देशोपकारपरैः पुस्त-
कान्वेषकैः पुस्तकोच्चारकैर्विद्वद्भरैर्यतो द्वितीयसंस्करणे त-
त्सम्पन्नं भवेदिति ।

दुर्लभेन पुरातनेन न्यायदर्शनानुरागिजनानन्दवर्ध-
केनामुना निबन्धेन मनस्तावद् विनादयन्तो विद्वद्भरा
मामकीनं परिश्रममिदानीं सफलयन्तु इति जगदीश्वरं
प्रार्थय इति ॥

सदीकनार्किकरक्षायाः प्रणेता आचार्यवरदराज-
श्च^(१) कस्मिन् देशे कस्मिन् काले आसीदितिदानींपर्यन्तं

(१) अपरोऽपि वरदराजो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीप्रणेतृणां
भट्टोजिदीक्षितानां शिष्य आसीत् । अनेन सारसिद्धान्तकौमुदी लघु-
सिद्धान्तकौमुदी मध्यसिद्धान्तकौमुदी च रचिता । यद्याह मध्यसिद्धान्त-
कौमुद्याम् ।

“मत्वा वरदराजः श्रीगुरुन् भट्टोजिदीक्षितान् ।

करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥”

६

सटीकतार्किकरत्नाभाः

सारसिद्धान्तकौमुदीपुष्पिकायां “श्रीचटविटिकण्ठवरद्वाराजभट्ट-
विरचिता सारसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता” अत्र चटविटिकण्ठीत्युक्त्या तैल-
ङ्गाऽयमित्यनुमीयते । अयं च भट्टाजिदीक्षितानां समय एवासीत् । भट्टा-
जिदीक्षितसमयश्च १६७६-१७१६ संवत्सरात्मकः यतस्सस्मिन्नेव काले
वाराणस्यान्नेव निवसता जगन्नाथपण्डितराजेन सम्राट्जगन्नाथप्रनामधे-
येन* भट्टाजिदीक्षितकृतपौठमनोरमाग्रन्थस्य कुचमर्दननामकः खण्डनग्रन्थः
कृतः तत्पुस्तकं च काव्यप्रकाशटीकाकारस्य भट्टयामनाचार्यस्य निकटे
वर्तत इति मुख्यदर्शनगरे द्वितीयावृत्तिमुद्रिते काव्यप्रकाशपुस्तके भूमि-
कायां २४ पृष्ठे लिखितम् । अत एव भट्टाजिदीक्षितेन स्वपाण्डित्य-
प्रख्यापनाय मनोरमाग्रन्थो जगन्नाथपण्डितराजस्य समीपे प्रेषित इति
जिह्वदन्ती सङ्गच्छत इति ॥

अपि च नागेशभट्टेन महाभाष्यप्रदीपोद्घोषातारम्भे “हरिदीक्षित-
पादाब्जसेवनाल्लब्धसन्नाति”रिति वैयाकरणमञ्जूपायामपि “अधीत्य
फणिभाष्याब्धिं सुधीन्द्रहरिदीक्षितादि”त्युक्तं तस्मात् नागेशभट्टो हरिदी-
क्षितशिष्यः । लघुशब्दरत्ने “भट्टाजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितविरचिते लघु-
शब्दरत्ने” इति लेखदर्शनात् हरिदीक्षितो भट्टाजिदीक्षितानां पौत्रः
तत्समानकालिको नागेशभट्टस्तेन च वैयाकरणवृहन्मञ्जूपायान्यो रचित-
स्तत्पुस्तकं च १७६३ संवत्सरलिखितग्रन्थश्चिकटे वर्तते । तस्मिन् अनेकाणि
क्रोडपत्राणि वर्तन्ते ऽनेकस्थलेषु श्लोकः पाठः पूर्वं लिखितोऽनन्तरं कुण्ड-
लनां कृत्वा तदर्थबोधकैः शब्दान्तरैरेव लाघवेन स एव पाठो लिखित

* वाराणसःस्यराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये सम्राट्जगन्नाथकृतरत्ना-
गणितपुस्तकमस्ति तच्च पुस्तकं ग्रन्थकर्तुराजया लिखितं तथापि ।

युगवसुनगभूषणे १७८४ शुचिशुक्ले युगतिथौ रव्यरे ।

व्यतिखल्लोकमणिः किल सम्राजामातृया पुस्तम् ॥

विंशतिवर्षासत्रयपक्षेन जगन्नाथेन मन्त्रपाण्डित्यं सम्पादितमिति गणकतरङ्गि-
यणां निरूपितं महामहोपाध्यायसुधाकरद्विवेदिभिः ।

महामहोपाध्यायदुर्गाप्रसादस्तु काव्यमालामुद्रितरसगङ्गाधरभूमिकायां २ पृष्ठे
१८२८-१८६६ खस्ताब्दे शाहजहानमिधयवनसार्वभौमसमये जगन्नाथसम्राजो भिन्नस्य
जगन्नाथपण्डितराजस्य स्थितिं निरूपयति । अनेनैव कुचमर्दननामकं खण्डनं कृतमिति ।

सम्यक्निश्चयो न भवति किं तु ग्रन्थान्ते

“आलोक्ष्य हुस्तरगभीरतरान् निबन्धान्

वाचस्पतेरुदयनस्य तथापरेषाम् ।

सारो मयात्र समगृह्यत वाचदूकै-

र्नित्यं कथासु विजिगीषुभिरेव धार्यः ॥” (१)

इत्युक्तत्वाद् उदयनाचार्यकृतात्मतत्त्वविवेकन्यायकु-
सुमाञ्जलिप्रबोधसिद्धिः (२) ग्रन्थानामनेकजोडितत्वात् उदय-

एवं पञ्चाङ्का अपि भिन्नक्रमा वर्तन्ते तस्मात् तत्पुस्तकं नागेशभट्टपरिशी-
धितमुपवृद्धितं चेत्पुनमीयते । एतेनापि १६७६-१७१६ संवत्सरकाले भट्टा-
जिदीवितानां स्थितिरासीदिति सुषचम् ।

अपरं च वाराणसीस्यराजकीयाङ्गलपाठालयाध्यापकपरिणतगणे-
शदत्तत्रिपाठिनोत्तिकटे वर्तमाने सिद्धान्तकौमुदीपुस्तके लेखकलिखितेन
लिपिकालेन संवत् १७३८ एतदात्मकेन पूर्वात्ता स्थितिरविरुद्धैव ।

सामवेदीयकल्पसूत्रव्याख्याकारो वरदराजो भिन्नः । यथाह “इति
वाचनाचार्यसूनुः कौशिकान्वयसम्प्रबो वरदराजः कल्पसंवत्सरकल्प (१)-
व्याख्यां चक्रे” पाठोऽयं वाराणसीस्यराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तके
८३ पक्षे वर्तते ।

अन्योऽपि वरदराजो येन मीमांसाशास्त्रे नयविवेकटीकाख्या
महानिबन्धो रचिता यथाह “आज्ञेयस्य श्रीनुदर्शनाचार्यस्य शिष्यस्य श्री-
रङ्गनायसूनोवरदराजस्य कृता नयविवेकटीकाया”मित्यादि । इदं पुस्तकं
वर्षचतुःशत्याः पूर्वं लिखितमिवाभाति वाराणसीस्यराजकीयसंस्कृतपाठ-
शालीयपुस्तकालये खण्डितं भग्नं तृतीयाध्यायमात्रं वर्तते ॥

(१) अस्मिन् मुद्रितपुस्तके ३६४ पृष्ठे ।

(२) आत्मतत्त्वविवेकः १७८ । १८८ । १९४ । २०३ । पृष्ठेषु ।

न्यायकुसुमाञ्जलिः १०७ पृष्ठे । प्रबोधसिद्धिः १८८ । ३०८ । ३५७ ।
पृष्ठेषु ।

८

सटीकतार्किकरत्नायाः

नाचार्येण लक्षणावलीग्रन्थस्य ६०६ शाकवर्षे (१०४१ संवत्सरे) प्रणयनात् ^{१)} ज्ञानपूर्णकृततार्किकरक्षाटिप्पणलघुदीपिकापुस्तकस्य १४५६ संवत्सरलिखितस्यासन्निकटे वर्तमानत्वात् १४५६ संवत्सरात् पूर्वं १०४१ संवत्सरतश्च पश्चात् तार्किकरक्षाकर्तृवरदराजस्य स्थितिरासीदित्यत्र नास्ति वादावकाशः ।

विशेषजिज्ञासायां तु ज्ञानपूर्णेन लघुदीपिकासमाप्तौ “विष्णुस्वामिशुक्रं नुमः” इत्युक्तत्वात् विष्णुस्वामिनः शिष्य इति कथितं भवति । यज्ञेश्वरभट्टेन आर्यविद्यासुधाकरे २३१ पृष्ठे “ततः शङ्करभट्टानुयायिना यादवनाम्ना ^(२) मातुलेनाध्यापितोऽयं रामानुजोऽभिनववैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तको बभूव । अयमाचार्यो विष्णुस्वामिशिष्यसन्ताने गृहीतजन्मनो ब्रित्त्वमङ्गलस्य ^{३)} पश्चादि” त्यादि लिखितम् । प्रपन्नामृतनामधेये रामानुजचरिते तु १०१२ शाकवर्षे (११४७ संवत्सरे) यादवाद्रिपर्वते नारायणप्रतिमा स्थापिता रामानुजाचार्येणेति प्रतिपादितम् ^{४)} । अपि

(१) बनारससंस्कृतसीरीजमुद्रिते ऽस्मच्छोधिते पञ्चस्तपादभाष्यपुस्तके २ खण्डे ऽन्ते ।

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।

वर्षपूदयनरचके सुबोधां लक्षणावलीम् ॥

(२) यो हि यादवप्रकाश इति पूर्णेनाम्ना प्रसिद्धः ।

(३) ब्रित्त्वमङ्गलस्य लीलाशुरु इति नामान्तरम् । अनेन श्रीकृष्णकर्णामृतं काव्यं रचितम् ।

(४) प्रपन्नामृते ४४-४८ अध्यायेषु । अथ भक्तनगरे सार्द्धं शिष्यसङ्घेन निवसतस्तस्य स्वप्रदर्शनानन्तरं भगवन्मूर्त्युदुरणार्थं यादवाद्रिग-

भूमिका ।

६

च भार्यविद्यासुधाकरे २२८ पृष्ठे विष्णुस्वामिन इतिहा-
सनिरूपणप्रसङ्गे इदमपि लिखितम् “अयं च शङ्कराचा-
र्यादर्वाचीनः ।” “यतोऽनेनाद्वितीयनिराकारब्रह्मप्रतिपा-
दकं शङ्करसम्मतवेदान्तसिद्धान्तं प्रतिक्षिप्य साकारब्र-
ह्मप्रतिपादकं स्वमतं प्रवर्तितमिति माधवीयार्वादर्शनसं-
ग्रहाभिधग्रन्थाल्लभ्यते ।”

नीलकण्ठभट्टकृतशङ्करमन्दारसौरभे तु

“प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्या-

मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्याम् ।”

इत्युक्त्या ३८८६ कलिवर्षे ८४५ वैकमसंवत्सरे श-
ङ्कराचार्याविर्भावः सिद्ध्यति (१) । एतेन ८४५ संवत्सरस्य च
पश्चात् ११४७ संवत्सरात् पूर्वं विष्णुस्वामिनः स्थितिरि-
ति (२) सिद्धम् । अपरं च लक्षणावलीग्रन्थात् १०४१ संव-

मनकथनम् १०१२ शकाब्दे चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां रामानुजाचार्यस्तत्र नारा-
यणप्रतिमां प्रतिष्ठापितवानित्यादि सर्वं निरूपितम् ।

(१) प्रस्थानत्रयभाष्यकर्तुः शिवाग्रतारस्य श्रीशङ्कराचार्यस्याविर्भा-
वजीवनचरितादिविषये बहवो चिकित्सा इदानीं दृश्यन्ते ते च परीक्षा-
पूर्वकं न्यायवार्तिकभूमिकायां निरूपयिष्यन्तेऽस्माभिरास्तां तावत् ।

(२) यज्ञेश्वरभट्टेन आर्यविद्यासुधाकरे पृष्ठे २३४ “विक्रमसंवत्सर-
कालस्य ज्येष्ठशते शतके मध्वाचार्यः समभवत् । गुर्जराधिपतेः कुमारपा-
लाभिधस्य राज्ञो राज्यसमये सम्प्रदायप्रदीपकता मध्वाचार्यस्य समुद्रवश-
र्णनात् । विक्रमार्फसमयात् प्रगतेषु ११८८ नवतन्त्र्यधिकैकादशशतीमितेषु
संवत्सरेषु कार्तिकशुक्लदशम्यां कुमारपालस्य राज्याभिषेको अभूवेति प्रब-
न्धचिन्तामणियन्ये मेरुतुङ्गाचार्येण लिखितत्वाच्च ।” इति लिखितम् ।

भविष्यपुराणपरिशिष्टे भगवद्भक्तमाहात्म्ये २९ अध्याये तु

“विष्णुस्वामी प्रथमतो निम्बादित्यो द्वितीयकः ।

मध्वाचार्यस्तृतीयस्तु तुर्यो रामानुजः स्मृतः ॥”

इति लिखितत्वात् रङ्गरामानुजात् पूर्वं विक्रमवर्षाणां त्रयोदशशतके मध्वाचार्यस्तस्मादपि पूर्वं निम्बादित्यस्तस्मात् पूर्वं विष्णुस्वामीति क्रमोऽपि १०४१ संवत्सरात्परं ११४० संवत्सरात् पूर्वं विष्णुस्वामिनः स्थितिं न विरोधयति । तुर्यो रामानुजः स्मृत इति भविष्यपुराणपरिशिष्टं तु उपनिषद्भाष्यकाररङ्गरामानुजवरं बोध्यमन्यथा तस्मिन्नेव पुराणे सम्प्रदायप्रवर्तकरामानुजस्यापि वर्णनीयत्वाद्बुद्धमत्तप्रलापापत्तेरिति* ।

मध्वाचार्याणामितिहासस्तु विस्तरतो महाभारतीयभविष्यत्पर्वणि निरूपितः । यद्यपि शङ्कराचार्याणामितिहासो माधवीयशङ्करविजयादौ प्रसङ्गादन्येषामाचार्याणामपि तत्रैव, रामानुजाचार्याणां प्रपञ्चाश्रुते वल्लभाचार्याणां वल्लभदिग्विजये निरूपित एव तथापि न पर्याप्तः किं तु महाभारतस्य पूरको हरिवंशो वर्तते एव तदनन्तरमपि भविष्यत्पर्वं वर्तते, एवं भविष्यपुराणपूरकं भविष्योत्तरपुराणं तस्यापि पूरकं भविष्यपुराणपरिशिष्टं वर्तते इति चित्रम् ॥

* वाराणसीस्यराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकपण्डितभागवताचार्यास्तु तुर्यो रामानुजः स्मृत इत्यस्याभिप्रायं वक्ष्यमाशरीत्या निरूपयन्ति ।

द्वापरान्ते कलेशदी पोक्तः सङ्कल्पेन य इति महाभारतादिप्रोक्तविधया स्वतीर्णाऽनन्तमूर्तिर्भगवान् रामानुजमुनिरार्पव्रह्मसौमंसासिद्धान्तप्रत्ययस्यानेन श्रीशङ्कराचार्येण सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनादिति तत्सूक्ष्मभास्कराचार्याशुक्तीत्या युक्तवदस्मिन् ब्रह्मसूत्राणि बोधायनसिद्धान्तपराकरणमुद्रया व्याचक्षाणेनोपनिबद्धान्तिविम्बवादावच्छेदवादाभासवादप्रमुखानर्थान् कात्स्न्येन निरस्य भगवद्बोधानुक्ततां ब्रह्मसूत्रवृत्तिमित्यादिप्रतिज्ञानुसारं तं प्रतिष्ठापयितुकामो व्याचकारेति तुर्यो रामानुज इति न क्वाभिप्रायं तुर्यत्वमपि तु विष्णुस्वामिप्रभृतिभिरपराकृततत्तदर्थजातपराकर्तृतया सिद्धान्तप्रतिष्ठापनपर्याप्त्यभिप्रायम् । यथान्यदोषगन्धकारा अपि रामानुजः शिष्टागणायगण्यो निनिन्द विम्बप्रतिविम्बवादमित्यादि स्वस्वग्रन्थेष्वधिकमपेक्षमायोः शीभाष्यमालोकनीयमिति तात्पर्येण सनिर्भरमाहुः । रङ्गरामानुजाचार्यास्तु संप्रदायधूर्ध्वपुष्पत्वाभावेन न व्यपदेशमर्हन्ति । तुर्यो नाम संन्यस्तवानिति आश्रयमानुसार्यपि क्रमसर्वोपे न प्रमाणमिदं इति ।

तसरे उदयनाचार्याणां स्थितिरासीदित्यप्युक्तम् । तस्मात्
 “वाचस्पतेरुदयनस्य तथापरेषा” मिति वदतस्तार्किकरक्षा-
 कर्तुरुदयनाचार्यसमयपश्चाद्भाविनो वरदराजाचार्यस्य
 तथा अस्मात् किञ्चित्पश्चाद्भाविन एतत्समानकालिकस्य
 वा तार्किकरक्षाटीकालघुदीपिकाकर्तुर्विष्णुस्वामिशिष्यस्य
 ज्ञानपूर्णस्य च १०४१ संवत्सरादनन्तरं ११४७ संवत्सरात्
 पूर्वं स्थितिरासीदित्यनुमीयते ॥

वरदराजाचार्येण “आलोच्य दुस्तरगभीरतरान् निब-
 न्धान्” इत्याद्युक्तत्वात् तार्किकरक्षाग्रन्थसमालोचनात्
 मल्लिनाथेन चोपेक्षाते “इह खलु तत्रभवान् बालानुकम्पी
 वरदराजः सकलन्यायशास्त्ररहस्योपदिदिक्षया स्वविरचि-
 ततार्किकरक्षाश्लोकव्याख्यानाय सारसङ्ग्रहं नाम प्रकर-
 णमारभमाण” इत्याद्युक्तत्वात् सिद्धं भवति यत् सूत्रा-
 णामतिसंक्षिप्तत्वात् भाष्यवार्त्तिकादिग्रन्थानां विस्तृत-
 त्वादुरुहत्वाच्च न्यायसिद्धान्तसिद्धान् प्रमाणादिपदार्थान्
 प्रथमतः श्लोकात्मकेन ग्रन्थेन निबबन्ध पश्चात् तस्याप्य-
 स्फुटार्थत्वं विचार्य सारसंग्रहटीकाग्रन्थेन व्याख्यातवान् ।

केचित्तु तार्किकरक्षाग्रन्थं तर्ककारिकानाम्ना व्यवहृत-
 वन्तो ऽदः पुरातनं न्यायप्रकरणं वरदराजाचार्येण स्वकृतया
 सारङ्ग्रहाभिधटीकया विशदीकृतमिति वदन्ति । तन्म-
 न्दम् ज्ञानपूर्णेन लघुदीपिकायाम्

“पुरा वरदराजेन न्यायशास्त्रार्थसंग्रहः ।

कृत्वा परत्वतो बुद्धा (!) पद्यानां दुर्ग्रहार्थताम् ॥

तेनैव रचिता व्याख्या सा च शास्त्रपदं गता ।

ततस्तदर्थसिद्ध्यर्थं करोमि लघुदीपिकाम् ॥”

इत्याद्युक्तत्वात् ।

ग्रन्थोऽयमतीवोपयुक्तो यतो विस्तृतदुरुहशङ्का-
समाधिवागजालाकाण्डताण्डवादिशहित्येन सरलरीत्या
न्यायसूत्रभाष्यादिप्रतिपादिताः प्रसङ्गात् कणादसूत्रप्रश-
स्तपादभाष्यप्रतिपादिता अपि सर्वे प्रमाणादयः पदार्था
द्रव्यादयश्च पदार्था अत्र परिच्छेदत्रये निरूपिताः । तत्र
प्रथमपरिच्छेदे प्रमाणादयश्छलान्ताः पदार्था निरूपिताः ।
द्वितीयपरिच्छेदे जातिपदार्था निरूपिताः । तृतीये निग्र-
हस्थानपदार्थ इति । अत्रत्या विशेषविषयास्तु मुद्रितात्
पदार्थनिरूपणक्रमसूचीपत्रादवगन्तव्या इति ।

वरदराजाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलिटीकापि रचिता
मल्लिनाथेन तार्किकरक्षाटीकायां ४६ पृष्ठे उक्तत्वादिति ।

सटीकतार्किकरक्षादिप्पणलघुदीपिकाकारस्य ज्ञान-
पूर्णस्य समयस्तु यथोपलब्धं निरूपितप्राय एव प्राक् ।
इदानीं निष्कण्टकाकर्तुः कोलाचलमल्लिनाथसूरेजीवन-
चरितविषयो यथोपलब्धि निरूप्यते ।

तत्र तावदनेके मल्लिनाथनामानो विद्वांसो बभूवुः ।
तथाहि भोजप्रबन्धे^(१) ।

“अन्यदा राजा क्रीडोद्याने रममाणः श्रान्तः चिरेण
सहकारतरोरधस्तात् तस्थौ । ततस्तत्र सहकारतरुमूले

(१) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयलिखितपुस्तके १७२
संख्यके १२५ पक्षे लेखोऽयं वर्तते । अस्मिन् पुस्तके लेखकेन लिपि-
काल एवं लिखितः ॥ “श्रीसंवत् १८५४ आषाढसुदि पूर्णमासी वा १
शनि लिखितं भोजप्रबन्ध धनीराम ब्राह्मण ।”

पण्डितजीवानन्दविद्यासागरेण कलिकातानगरे प्रकाशिते पुस्त-
के ऽपि ६७ पृष्ठे पाठोऽयं वर्तत इति ।

रत्नकम्बलमध्यासीनं भूपालं वीक्ष्य कोऽपि मल्लिनाथकवि-
रागत्य स्वस्तीत्युक्त्वा प्राह ।

शाखाशतचित्तवियतः

सन्ति कियन्तो न कानने तरवः ।

परिमलभरमिलदलिकुल-

दलितदलाः शाखिनो चिरलाः ॥ १० ॥

ततो राजा श्रुत्वा तुष्टः पाणिबलयं ददौ । ततः को-
शाधिकारी कवये पाणिबलयं दत्तं ज्ञात्वा धर्मपक्षे लिख-
ति स्म ।

सहकारतरोर्मूले वर्णिते शाखिनां कुले ।

मल्लिनाथाय धारेन्द्रः स्वपाणिबलयं ददौ ॥” इति ।

भोजप्रबन्धग्रन्थश्च मिथिलादिदेशाधिपतिमहाराज-
लक्ष्मणसेनपुत्रेण बल्लालसेनेन^(१) भोजराजीयधर्मपक्ष^(२) स-
ङ्ग्रहमवलम्ब्य रचितः । बल्लालसेनसमयश्च तत्कृताङ्ग-
तसागरग्रन्थस्य “भुजवसुदशमितशाके १०८२ श्रीमद्व-
ल्लालसेनराज्यादौ” इत्यादिलेखदर्शनात् १२१७ संव-
त्सरः, अस्मात् पूर्वं १०७९ संवत्सरासन्ने धाराधिपभोज-

(१) इतिहाससंशोधकास्तु बल्लालसेनस्य पुत्रो लक्ष्मणसेन इति
निरूपयन्ति । तत्र सङ्गृह्यते ऽङ्गुतसागरे “लक्ष्मणसेनात्मजबल्लालसेन-
विरचिते ऽङ्गुतसागरे” इति लेखस्य वर्तमानत्वात् । अपि च मिथिलादे-
शप्रचलितेन ल० सं० इत्याकारकेण लक्ष्मणसेनसंवत्सरेण १०३० शकाब्दे
लक्ष्मणसेनराज्यकालस्य सर्वजनसुप्रसिद्धत्वात् । विस्तरस्तु न्यायवार्तिक-
भूमिकायामनुबन्धेयः ।

(२) त्रिक्रमादित्यस्यापि धर्मपक्षसंग्रह आसीदिति तत्रैव सूचि-
तम् ।

राजसमये ^(१) मल्लिनाथकविरासीदित्येको मल्लिनाथकविः ।
केचित्तु

“मल्लिनाथकविः सौर्यं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।

व्याचष्टे कालीदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥”

इति रघुवंशटीकास्यश्लोकदर्शनात् कविशब्दसाम्याद्
भोजराजकालिक एव रघुवंशादिकाव्यटीकाकारो मल्लि-
नाथ इत्याहुः । तन्मन्दम् रघुवंशादिटीकासूक्ष्मानां ग्र-
न्थानां नवीनत्वात् । तच्चाग्रे निरूपयिष्यामः ।

अथापरोऽपि मल्लिनाथ आसीत् तथाहि सरस्वती-
तीर्थकृतायां काव्यप्रकाशटीकायाम् ^(२) ।

“विधातुकाशः सुकृतं गरीयः

क्षमातलं स्वर्गं ह्यावतीर्णः ।

(१) भोजराजसमयस्तु १६४ शककाल इति महामहोपाध्याय-
मुधाकरद्विवेदिना गणकतरङ्गिण्यां ३१ पृष्ठे लिखितम् । भट्टवामना-
चार्यकृतटीकासहिते मुम्बईनगरे द्वितीयावृत्तिमुद्रिते काव्यप्रकाशपुस्तके
भूमिकायां ५ पृष्ठे “भोजराजस्य स्थितिकालस्तु खस्त १०१६ बत्सरा-
दारभ्य १०५१ बत्सरपर्यन्तः” “१०२२ मिते खस्तवत्सरे भट्टगोविन्दसु-
ताय धनपतिभट्टाय ब्राह्मणाय दत्तं दानपत्रमपि भोजराजस्य पूर्वा-
क्तमेव स्थितिकालं स्पष्टं कथयति । तच्च दानपत्रं महामहोपाध्याय-
दुर्गाप्रसादेन प्राचीनलेखमालायामङ्कुर्य प्रसिद्धिं प्रापितमिति ।”
तच्च दानपत्रं धाराधिपभोजराजस्यैव ।
“सुर्गनादेव व्यक्तं भवतीति ॥

(२) भट्टवामनाचार्यकृतटीका
मुद्रिते काव्यप्रकाशपुस्तके भूमिका
मल्लिनाथो रघुवंशादिकाव्यटीका-
ग्रन्थाचार्यः ।

। मुम्बईनगरे द्वितीयावृत्ति-
पृष्ठे लेखोऽयं वर्तते । नायं
पुनः निरूपितं तत्रैव भट्टवा-

आलम्बनं सर्वविशेषणानां

जयत्यखण्डस्थितिरान्धदेशः^(१) ॥ ६ ॥

फलमिव सुकृतानां लोकघात्र्याः समग्रं

विगलितमिव भूदौ नाकलोकस्य खण्डम् ।

नगरमतिगरीयः सर्वसंसारसारः

त्रिभुवनगिरिनाम्ना तत्र विख्यातमास्ते ॥ ७ ॥

तत्राभवत् सकलशास्त्रविचारपात्रं

श्रीवत्सगोत्रसुरकाननपारिजातः ।

अन्यद्विधातु^(१) रचलम्बनमाप्तवाचां

रामेश्वरः कलिकलङ्कृतान्तरायः ॥ ७ ॥

आसीत् प्रसागमदवाक्यविचारशीलः

साहित्यसूक्तिविसिनीकलराजहंसः ।

ब्रह्मावृत्तग्रहणनादितलो भवृत्तिः

तस्यात्मजो निपुणधीर्नरसिंहमहद्वेः ॥ ८ ॥

तस्यादचिन्त्यमहिमा महनीयकीर्तिः

श्रीमल्लिनाथ इति मान्यगुणो बभूव ।

यः सोमयागविधिना कलिखण्डनाभि-

रद्वैतसिद्धमिव सत्ययुगं चकार ॥ ९ ॥

लक्ष्मीरिव पुरारानेः पुरारानेरिवाश्विका ।

तस्य धर्मवधूरासीन्नागरमेति गुणोज्ज्वला ॥ १० ॥

ज्येष्ठस्तदीयतनयो विनयोदितश्री-

नारायणोऽभवदशेषनरेन्द्रमान्यः ।

वाग्देवताकमलयोरपि यस्य गात्रे

सीमाविवादकलहो न कदापि शान्तः ॥ ११ ॥

(१) चान्ददेशः तैलङ्गदेशः ।

विरिञ्चेः पर्यायो भुवि सद्वतारः कृष्णपते-
स्त्रिदोषा दोषाणां सकलगुणमागिष्यजलधिः ।

अवाचां पाचां वा सकलविदुषां मौलिकुसुमं

कनीयां तत्तनुर्जयति नयशाली नरहरिः ॥ १२ ॥

सवसुग्रहस्तेन ब्रह्मणा १२६८ समलङ्कृते ।

काले^(१) नरहरेर्जन्म कस्य नासौ न्यनोरमम् ॥ १३ ॥^{११}

एतेन आ ध्रदेशे त्रिभुवनगिरिनाम्नि नगरे वत्सगोत्रे
१२६८ विक्रमसंवत्सरे नरहरिनामा विद्वहरः समजनि
तस्य पिता मल्लिनाथ आसीदिति निष्पन्नम् ।

केचित्तु अयमेव मल्लिनाथो नैषधचरितं विहाय रघु-
वंशादिपञ्चकाव्यटीकां चकार मल्लिनाथपुत्राभ्यां नाराय-
णनरहरिभ्यां नैषधचरितटीके चक्राते इति वदन्ति । तन्न
यतः १२६८ संवत्सरादपि पूर्वकालवर्ती मल्लिनाथो रघुवं-
शादिकाव्यटीकासु अर्वाचीनान् निबन्धान् कथमुद्धरेदि-
ति । इदं सर्वं वृत्तं मल्लिनाथेन नैषधचरितमपि व्याख्या-
तमिति चाग्रे प्रपञ्चयिष्यामः ॥

येन नारायणेन नैषधचरितं व्याख्यातं सोऽन्यो ना-
रायणो वेदकरोऽनामको महालक्ष्मणनरसिंहपुत्रो न तु ना-
गम्मामल्लिनाथपुत्रो यथाह नैषधचरितटीकारम्भे

(१) ब्रह्मेति इन्द्रसंख्याबोधकम् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः ।
काले विक्रमसंवत्सरे इति यावत् यतः सरस्वतीतीर्थेन वाराणस्यामेव निव-
सता टीका कृता वाराणस्यां तु विक्रमसंवत्सरेत्यस्यैव प्रचारस्तु अग्नि-
मश्लोकेन नरहरिजन्मकालिकथ्यस्थितिवर्णनाच्च । अयमेवार्थो भट्टवाम-
नाचार्याणामपि सम्मतः । सरस्वतीतीर्थस्य वाराणसेयत्वमग्निमश्लोकेन
स्पष्टमत्र विस्तरभीत्या न लिखितमिति ॥

“नत्वा श्रीनरसिंहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
मातुश्चापि महालसेत्यभिधया विल्यातकीर्तः क्षितौ ।
श्रीरामेश्वरसीतयोः सुमनसोर्गुर्वैरगर्वो यथा-
बुद्धि श्रीनिषधेन्द्रकाव्यविवृतिं निर्माति नारायणः ॥”

इति ॥

नरहरिणापि नैषधचरितं व्याख्यातं सोऽन्यो नर-
हरिः यथाह नैषधचरितटीकाप्रथमसर्गान्ते

“यं प्राप्तुं त्रिलिङ्ग-

क्षितिपतिसतताराधिताङ्घ्रिः स्वयम्भूः

पातिव्रत्यैकसीमा

सुकविनरहरिं नालमा यं च माता ।

यं विचारणयोगी

कलयति कृपया तत्कृतौ दीपिकाया-

मायः सर्गातिमाय-

त्कविकुलविजयी चारु नीराजितोऽमृत” ॥ इति ॥

ततश्चान्योऽपि मल्लिनाथ आसीत् । वाराणसीस्थ-
राजकीयसंस्कृतपाठशालीयसामवेदोद्यराणाधनिशास्त्री-
धारण्यगानपुस्तके (७ संख्यके) लेखकेनोद्धृतो यथा “संवत्
१५६७ वर्षे चैत्रसुदि ४ बुधवासरे मन्त्रिभारी^(१) *****ष्ट
पुत्रमल्लिनाथपाठार्थे विश्वनाथसुत-आदित्येनालेखि ।” पु-
स्तकमिदं कागजाख्याधारे आर्यावर्तप्रचलिताकारविशि-
ष्टदेवनागराक्षरैर्लिखितम् ॥

(१) अस्मिन्नेव पुस्तके ५४ पत्रे “आरण्यकं समाप्तमिति” ।

“मन्त्रिभारीग्रामे” इति च लिखितमस्ति ।

तद्विज्ञोऽपि मल्लिनाथ आसीत् । यस्य पुत्रेण लिखितं कुमारसम्भवकाव्यपुस्तकमष्टमसर्गान्तमत्यन्तपरिशुद्धं स-
टिप्पणमल्लनिकटे वर्तते तत्र लिपिकाल एवं लिखितः ।

“संवत् १६०३ वर्षे आनन्दनामसंवत्सरे ज्येष्ठवदि
१ शनौ दिने काश्यामन्तर्गृहे श्रीविश्वेश्वरप्रसादेन मल्लि-
नाथात्मजेन गणेशपण्डितेन गौडेन स्वपरोपकारार्थं लिखि-
तमिदं पुस्तकम् ॥”

तद्विज्ञोऽपि मल्लिनाथो येन च चिकित्साशास्त्रे ऽनेके
निबन्धाः कृता यथाह स एव स्वकृतपथ्यापथ्यनिरूपणे ।
“शाके वेदाग्निशास्त्रेन्दौ १६४४ मल्लिनाथो भिषावरः ।
चक्रे बालावबोधाय पथ्यापथ्यनिरूपणम् ॥” १६४४ शाक-
वर्षे १७७६ विक्रमसंवत्सरेऽयं मल्लिनाथ आसीदिति ।

जैनास्तु पार्श्वनाथचरितं प्रमाणयन्तश्चतुर्विंशतिती-
र्थङ्करेष्वनविंशो मल्लिनाथ इति वदन्तस्तन्नामैव लब्धनामा
पञ्चकाव्यटीकाकारो मल्लिनाथः^(१) पूर्व जैनः पश्चाद्ब्राह्मणः
संवृत्तः अनेके पूर्व जैनाः पश्चात् संस्कारं विधाय ब्राह्मणाः
क्षत्रियाश्चाभूवन्निति धर्मस्थितिस्थापकभूतानां शङ्कराचा-
र्यादीनामितिहासग्रन्थादवगतेरिति वदन्ति । तत्सूषहासा-
स्पदम् निरूपितानां मल्लिनाथानां कस्मिंश्चिदपि ग्रन्थे आर-

(१) मल्लिनाथशब्दस्यार्थस्तु “मल्लो महाबलो मल्लिर्मल्लिका-
कुसुमप्रिय” इति शिवनामाष्टोत्तरशतकात् मल्लिः शिवः । मल्लते धारयति
विज्ञानमिति मल्ल + सर्वधातुभ्य इन् उणादौ ४ । ११७ । ईशानः सर्ववि-
द्यानामिति श्रुतेश्च । मल्लिनाथो यस्य स मल्लिनाथो रामनाथ इति ।

मल्लिश्चतुर्विंशतेरर्हतां मध्ये जनविंश इति हेमचन्द्रः १ । २८ ।

म्भसमाप्तिवाक्येषु जैनत्वानुपलब्धेः नाममात्रसाध्यादेव जैनत्वे गौतममहावीरस्वामिसंवादात्मकानां जैनाश्रमानां दर्शनात् महावीरस्वामिशिष्यस्य गणधरस्य जैनमुख्यस्य गौतमस्यापि ब्राह्मणत्वापत्तेरहल्यापतिगौतमस्यापि जैनत्वापत्तेश्च ।

A. C. Bernell. ए. सी. बर्नेल् महाशयप्रकाशिते वंश-ब्राह्मणे तु प्रतिपादितम् काकटेयराज्ये १३१० ईसवीयवर्षे राजा प्रतापरुद्रदेवाभिध आसीत् तत्समये सरस्वतीचि-लासनामको ग्रन्थो रचित इति कोलाचलमल्लिनाथपुत्रः कुमारस्वामी निरूपयति ।

रामकृष्णगोपालभाण्डारकर, एम्. ए., पीएच्. डी., महाशयसङ्कलिते १८६७ ईसवीयवर्षसम्बन्धिरिपोर्टपुस्तके प्रतिपादितम् उत्कलदेशे १२८२-१३०० ईसवीयवर्षे नर-सिंहराज आसीत् तत्समये विद्याधरेण एकावलीग्रन्थो रचितः स च मल्लिनाथेन व्याख्यात इति ।

Theodor Aufrecht's Catalogus Catalogorum. औफ्रेख्टमहाशयसङ्कलिते सूचीपञ्चाणं सूचीपत्रपुस्तके २३६ पृष्ठे लिखितमस्ति आदित्यवर्मणः पुत्रो मल्लिनाथः तत्पुत्रस्त्रिविक्रमदेवोऽनेन प्राकृतव्याकरणवृत्तिर्निर्मितेति ।

अस्माभिस्त्वेवमनुमीयते । चाराणसीस्थराजकीय-संस्कृतपाठशालीये (१०० संख्यके) कोलाचलमल्लिनाथ-सूरिकृतकिरातार्जुनीयश्रीकाव्यपञ्चपुस्तके लेखकेन लि-पिकालः १५८० शाकवर्षो लिखितः^(१) । तेनैव मल्लिनाथेन

(१) “शके १५८० जयवत्सरे दक्षिणायने शरदती कार्तिके मासे वरिष्ठपक्षे द्वादशीपूर्वकृत्तयादृश्यां तिथौ सायं सुरारिगुहवासरे हरिहरे-श्वरपुण्यतीर्थवासिभट्टंभट्टात्मजकाव्यवक्तृमुधीनारायणाभिधानेन गौतमी-

च किरातार्जुनीयटीकायां^(१) ४ सर्गे उपारता इति १० श्लोकव्याख्यायां “पीयूषवर्ष^(२)स्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमाहे”त्युक्तम् । पीयूषवर्षस्तु तत्त्वचिन्ता-मण्यालोकचन्द्रालोकप्रसन्नराघवनाटकादिग्रन्थकर्ता पञ्च-

तटस्थजनस्थाने किरातोपायघण्टापथाख्यपुस्तकं लिखितमात्मकार्यार्थं परोपकारार्थम् ।” इति तत्पुस्तकस्यान्तिमपत्रे लिखितमस्ति ॥

(१) रघुवंशादिनैपथान्नकाव्यटीकायाः सटीकतार्किकरत्नाटीकायाश्चैकमङ्गिनाथकृतं तन्नैव मल्लिनाथेन के के ग्रन्था रचिता इति चात्रे सविस्तरं निरूपयिष्यते ।

(२) पीयूषवर्षकृता किरातार्जुनीयटीका तु वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वाध्यापकानां त्रिपाठिकेचनरामशर्मणां निकटे आसीत् । मुद्रिते मल्लिनाथकृतटीकापुस्तके तु पीयूषवर्ष इत्यस्य स्थाने “प्रकाशवर्ष” इति केनचित्कोधितम् । श्रीकृष्णमहाशयसङ्कलितसूची-पञ्चदर्शनादवगम्यते प्रकाशवर्षकृतापि कालित् किरातार्जुनीयटीका वर्तते तस्याभयं पाठो वर्तते न वेति विद्वद्भिः समालोचनीयम् ।

एवं मुद्रिते मल्लिनाथकृतटीकासहितशिशुपालवधपुस्तके १ सर्गे गतं तिरश्चीनमिति २ श्लोकव्याख्याने “दिवाकरस्तु वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रथमपाठितेन ‘विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विभूभरोचिः किमयं हुताशनः ।’ इति चरणद्वयेन सहस्रमेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणमाहे”ति पाठो दृश्यते । अयं च केनचित् कस्मिंश्चित्लिखितपुस्तके टिप्पण्यादिरूपेण लिखितः केनचिन्मूले एव प्रक्षिप्तः यतो मल्लिनाथकृतटीकापुस्तकस्य १७१५ संवत्सरलिखितस्यापलब्धेः दिवाकरेण च १७४० संवत्सरे वृत्तरत्नाकरस्य टीकाया रचितत्वात्* वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठ-

* “भारद्वाजकुले श्रुतिस्मृतिपटुः श्रीसूर्यभक्तस्तथा-
ऽयमाराधनतत्परोऽपि (?) च महादेवोऽभवत् तार्किकः ।
तत्पुत्रेण दिवाकरेण रचिते श्रीवृत्तरत्नाकरा-
दर्शे भट्टमतानुसारिणि परं पठः समाप्तिं गतः ॥

धरान्वर्थनामा जयदेवमिश्र^(१) एव । स च १४७८ शाक-
वर्षे वर्तमानस्य मिथिलादेशाधिपतेः श्रीमहेशठक्कुरस्य
सम्बन्धमभ्रातुर्भगीरथठक्कुरस्य गुरुरासीदिति १५८० शाक-
वर्षात् पूर्वं १४७८ शाकवर्षात् पश्चात् तदासन्नसमये^(२)
वा रघुवंशादिटीकाकारस्य कोलाचलमल्लिनाथसूरेः स्थिति-
रासीदिति ।

शालीये प्राचीने भाषटीकापुस्तके ऽस्मन्निकटे वर्तमाने प्राचीने पुस्तके
ऽप्यस्य पाठस्याभावात् । खेदस्थानं यदिदानीमपि शोधनमहाशया मल्लि-
नाथकृतकाव्यटीकासु निवेशप्रवेशादिना टीकाग्रन्थमन्तर्गते कृत्वात्यन्तजन-
शान्तिजनकं कुर्वन्ति न तु प्राचीनपरिशुद्धादर्शसंवाद्पूर्वकं परिष्कुर्वन्तीति ।

(१) जगदीशमट्टाचार्येणानुमानदीर्घातिटीकायां सिद्धान्तलक्षण-
प्रकरणे “पञ्चधरमिश्रादिसम्मतत्वात्” “शब्दमस्यालोके हैः सार्थकत्वं
समर्थितम् ।” इत्युक्तत्वाद् आलोकग्रन्थस्य जयदेवकृतत्वात् जयदेव एव
पञ्चधरः । पञ्चस्य सामाह्यस्य तिथिवारनक्षत्रयोगकरणादि एकदैव पञ्चाङ्गे
दुष्टा मनसि धारयतीति पञ्चधर इति किंवदन्ती ।

(२) महेशठक्कुरशिष्येण केनचित् पण्डितेन दिल्लीनगराधिष्-
तात् भारतेश्वरात् मिथिलादेशाधिपत्यं प्राप्य गुरवे गुरुरक्षिणात्वेन तत्
समर्पितमिति किंवदन्त्या महेशठक्कुरेण वृद्धावस्थायां यौवनान्ते वा राज्यं
प्राप्तम् । महेशठक्कुरानुजस्य भगीरथस्य च “विंशत्ये त्रयोदशपण्डितकवेस्त-
काब्धिपारं गत” इति ब्रह्मकिराणावलीप्रकाशटीकास्ते कृत्या जयदेवस्य

सूर्योदयसंज्ञकमते १७४० प्रवर्षे सत्कार्तिके मासि विशुद्धपक्षे ।

सार्तावधपूर्णं दिवसे सुपुण्ये द्वादशे इत्यर्थदितः समाप्तः ॥”

इति लघुटीकान्ते वर्तते ।

अत्र वर्षे इत्यनेन विक्रमसंवत्सरो यावत् इण्डियाफिसपुस्तकालये वर्तमाने
पुस्तके १६६६ शालिवाहनवर्षस्य लिपिकालत्वेन लिखितत्वात् ।

अनेनैव दिनकरापरनामधेयेन दिवाकरेण सिद्धान्तसुक्तद्वारा व्याख्यानं दिन-
करोत्यपरनामधेयं सुक्तावलीप्रकाशमिधं प्रणीतम् ।

तथाहि चन्द्रालोकारम्भे

“चन्द्रालोकमयं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कृती ।”

प्रथममयूखसमाप्तावपि

“महादेवः सत्प्रसुखमखविध्येकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

अनेनास्तावाचः सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥

इति पीयूषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोके
प्रथमो मयूखः ॥”

अन्ते

“पीयूषवर्षप्रभवं चन्द्रालोकं मनोहरम् ।

सुधानिधानमासाद्य अयध्वं विबुधा मुदम् ॥

जयन्ति याज्ञिकश्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः ।

सूक्तपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेर्गिरः ॥”

प्रसन्नराघवनाटके ऽपि प्रस्तावनायाम्

“विलासो यद्वाचामसमरसनिष्यन्दमधुरः

कुरङ्गाक्षीविम्बाश्रमधुरभावं गमयति ।

कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-

रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥

पण्डितत्वं कवित्वं निबन्धकर्तृत्वं च भगीरथस्य विंशत्ये* सम्यक्मासीद्वि-
ति तस्यापि वृद्धत्वसम्भवे किरातार्जुनीयटीकाया यौवने प्रणीतत्वे तदानीं
किरातार्जुनीयटीकायाः ७५ वर्षावतीतत्वकल्पनमपि सम्भवतीति ।

गीतगोविन्दकर्ता जयदेवस्त्वस्याद्वित्र एवेति प्रसन्नराघवभूमि-
कायां प्रतिपादितं पण्डितगोविन्ददेवशास्त्रिणा काशीविद्यामुधानिधौ ।

* विंशतिवर्षमिते वयसीत्यर्थः ।

अपि च ।

लक्ष्मणस्यैव यस्यास्य सुमित्रागर्भजन्मः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजे भ्रमद्भृङ्गायते मनः ॥

नटः । एवमेतत् । नन्वयं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते ।
तदिह चन्द्रिकाचण्डालपथोरिव कवितातार्किकत्वयोर-
काधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः । क इह विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ।

यैः कान्ताकुचमण्डले कररुहाः सानन्दमारोपिता-
स्तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भशिखरे नारोपणीयाः शराः ॥”

इति ।

चिन्तामण्यालोकारम्भे च

“अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात् पितृव्यतः ।

तत्त्वचिन्तामणेरित्थमालोकोऽयं प्रकाश्यते ॥”

एतेन जयदेवमिश्र एव^(१) पीयूषवर्षपण्डितस्तार्कि-
कः कविश्च । अस्य माता सुमित्रा पिता महादेवो गुरुः
पितृव्यश्च हरिमिश्र इति निष्पन्नम् ।

भगीरथठक्कुरेण च द्रव्यप्रकाशिकायां द्रव्यकिरणा-
वलीप्रकाशटीकायामन्ते

विंशान्दे जयदेवपण्डितकवेस्तर्काधिपारं गतः

श्रीमानेष भगीरथः समजनि श्रीचन्द्रपत्यात्मजः ।

श्रीधीरातनयेन तेन रचिता श्रीमन्महेशात्मज-

श्रीदामोदरपूर्वजेन जयतादाचन्द्रसेषा कृतिः ॥” इति ।

(१) पितृव्यः पितुश्चाता स च मिश्रोपनामक इति जयदेवोऽपि
मिश्रोऽत्र नास्ति वादावकाशः ।

मिथिलादेशे जनकपुरस्थानात् पञ्चकोशान्तरे ईशा-
नदिग्भागे धनुःक्षेत्रे 'धनुखा' इतिप्रसिद्धे कूपे प्रस्तरपट्टे
वक्ष्यमाणं पद्यं लिखितमस्ति ।

“आसीत् पण्डितमण्डलाग्रगणितो भूमण्डलाखण्डलो
जातः खण्डवलाकुले(!)गिरिसुताभक्तो महेशः कृत्ती ।
शाके रन्ध्रतुरङ्गमश्रुतिमही १४७८ संलक्षिते हायने
वाग्देवीकृपयाशु येन मिथिलादेशः समस्तोऽर्जितः ॥”

इत्यादीन्यनेकानि पद्यानि तत्र वर्तन्ते ।

श्रीमहेशठक्कुरेण धेघठक्कुरापरनामधेयेन भगीर-
थठक्कुरेण च धेघठक्कुरापरनामधेयेन^(१) चानेके ग्रन्था
रचिताः विस्तरस्तु तेष्वनुसन्धेयः ।

अपि च ।

मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतस्य चण्डाः सप्तशतीस्तोत्र-
स्य व्याख्यानं चित्रकूटसमीपे १६३३ वैक्रमवर्षे मल्लिना-
थारम्भजेन भीमसेनानुजेन वीरभट्टेण रचितं स्तिथ्यं

(१) “यः केशोरे विश्वविख्यातकर्मा धर्माचार्यः श्रीमहादेवशर्मा ।
तत्सोदयो बर्द्धमानस्य सूक्तो भावं मेघः सम्यगाविष्करोति ॥”

इति भगीरथठक्कुराकृतद्रव्यप्रकाशिकारम्भे दर्शनात् तस्य मेघापर-
नामधेयत्वं श्रीमहेशठक्कुरस्य महादेवापरनामधेयत्वं च स्फुटमवगम्यत
इति ।

(२) ग्रन्थे ऽस्मिन् स्थूलमानेन श्लोकानां पञ्च सहस्राणि वर्तन्ते ।
कारणे “श्रीकृष्णद्वैपायनाभिधानमहर्षिवेदव्याससोक्तमार्कण्डेयपुराणान्त-
र्गतजयाख्यदेवीमाहात्म्यप्रकाशकसप्तशतिकाभिधानं सार्वर्णिकः सूर्यतनय
इत्यादिसार्वर्णिकं वितामनुश्रित्यन्तर्गतसन्दर्भं क्लृप्तकिनाया द्विजस्य प्रि-
यशिष्यो मार्कण्डेयं शिरसा प्रणम्यापृच्छत् ।” इत्यादि ।

पुस्तकान्ते लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः ।

भूमिका ।

२५

“सगुणार्पयुतैश्चन्द्रैर्योजिते ऽब्दे १७३० तु वैक्रमां ।

नभसोऽभितियो शुभे छाषाहृदयनन्दने ॥

लिखितं नीलकण्ठेन दुर्गापुस्तं सटीकम् ।

लिखितं खलु ध्वनेन यश्चोरयति पुस्तकम् ॥

शूकरी तस्य माता स्यात् पिता तस्य च गर्दभः ॥” इति ।

मल्लिनाथवद्वीरभद्रोऽपि महावैयाकरणोऽस्यां टीकायां प्रति-
श्लोकं बहूनां पदानां पाणिनिव्याकरणेन साधुत्वं दर्शयति । क्वचित्
क्वचिदेकस्यैव वाक्यस्य प्रकारान्तरैर्नानाविधानर्थान् निरूपयति प्रमाणयति
च तैत्तिरीयोपनिषदं भगवद्गीतां व्यासं पाणिनिं याज्ञवल्क्यं मातृगुप्ताचार्यं
मुरारिमिश्रमरकोशं विश्वकोशं यादवकोशं मेदिनीकरकोशं च । अस्यां
टीकायां कस्यापि टीकाकारस्य नाम न लिखति किं तु प्रतिश्लोकं
“कस्यचिन्मते” “अपर आह” एवं रूपेण मनान्तरमुपन्यस्यति स च
कश्चिद्वनतिप्राचीनटीकाकारो यतस्तेन साधिन्यमरहेमचन्द्रयादववीरत-
रङ्गिण्यादयो ग्रन्थाः प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः ।

अपरोऽपि वीरभद्र आसीद् येन वात्स्यायनकामभूजव्याख्यानभूत
आर्योच्छन्दसा विबट्टः कन्दर्पचूडामणिरन्यो रचितः । कन्दर्पचूडामणि-
ग्रन्थे च राजराजनाम्न उल्लेखात् स्वस्य च वीरशब्देनोल्लेखनात् स क-
श्चिद्वनतिप्राचीनो राधिराज इत्याभाति । यथाह कन्दर्पचूडामणौ ।

“अधिकरणे पञ्चमके कुरुते व्याख्या तृतीयके ऽध्याये ।

भूचक्रचक्रवर्ती वीरः श्रीवीरभद्रोऽसौ ॥

अस्मन्निकटे वर्तमानं पुस्तकं चाद्यन्तहीनम् आकारेण वर्षाणां
त्रिशत्याः पूर्वं लिखितमिवाभाति ।

अपरोऽपि वीरभद्रभीमसेन आसीद् येन सुधासागरनामकं काव्य-
प्रकाशव्याख्यानं १७७९ वैक्रमसंवत्सरे कृतं चण्डीसप्तशतीव्याख्यानमपि ।
अयं च कान्यकुब्ज इति तटीकादर्शनात् व्यक्तमवगम्यते ।

२६

सटीकताकिंकरतायाः

१६३३ संवत्सरोऽपि पूर्वोक्तां मल्लिनाथस्य स्थितिं द्रष्टु-
मिति । तथाहि

तद्याख्यानं प्रथमाध्यायान्ते

“यो नित्यं गुरुपादपूजनरतः श्रीमल्लिनाथात्मजः
क्षेमश्रीवदनाम्बुजाहिमकरः श्रीवीरभद्रो द्विजः ।
देवीचारुपदाब्जदत्तहृदयो लोकप्रियस्तत्कृतैः
टीकायां किल चण्डिकानुचरिते ऽध्यागोयमाद्यौ

गतः॥” इति ।

एवमेव द्वितीयतृतीयचतुर्थानामध्यायानामन्ते ।

पञ्चमाध्यायान्ते तु

“यस्मै वाग्वादिनीयं वरममलमदाच्छीभवानी पुनर्य
कारुण्यादात्मभृत्यं कलयति सुषुवे मल्लिनाथः सुतं यम् ।
क्षेमश्रीवर्धयन्ती सुखमतुलमलं प्राप चाङ्गे गतं यं
तस्यागात् पञ्चमोऽसौ स्तुतिललितगुणोऽध्याय एवात्र
देव्याः ॥” इति ।

अष्टमाध्यायान्ते तु

“येन द्विजातिनिवहः समादृतो वीरभद्रेण ।
तेन व्यधाद्य देव्याष्टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥” इति ।

दशमाध्यायान्ते तु

“शास्त्रयुक्ता जिता येन वीरभद्रेण वादिनः ।
तत्सृष्टदुर्गाटीकायामध्यायो दशमो गतः ॥” इति ।

एकादशाध्यायान्ते तु

“शब्दशास्त्रार्थसाहित्यच्छन्दोव्याख्यानकौविदः ।
यस्तेन वीरभद्रेण चण्डिकाविवृतिः कृता ॥” इति ।

समाप्तौ तु

“शास्त्रयुक्ता जिता येन वीरभद्रेण वादिनः ।
तत्सृष्टदुर्गाटीकायां गतोऽध्यायस्त्रयोदशः ॥

यो वै भूपालवृद्धामणिनिकरकरैरर्चिताङ्घ्रिर्द्विजेन्द्रः
 काणादे चाक्षपादे कपिलरुणिपतिप्रोक्ततन्त्रे च तन्त्रे^(१) ।
 वैयासे पाणिनीये ऽप्रतिहतधिषणोऽलङ्कृतौ काव्यमूले
 टीकां कृत्वाग्रगण्योऽभवदिह विदुषां महिनाथः कवीन्द्रः ॥
 तत्सूनुर्वीरभद्रः कुलपतिपदभाग्भीमसेनानुजोसौ
 चण्ड्याः स्तोत्रस्य टीकां विदुषजनमनोभेदसम्पादयित्रीम् ।
 वर्षे रामाङ्गदन्त्रे शिवनयनयुते १६३३ चित्रकूटोपकण्ठे
 चक्रे चण्डीप्रसादात् प्रतिपदममलं भावयस्तत्पदाब्जम् ॥”
 इति ।

महिनाथेन काव्यटीकासु तार्किकरक्षाटीकायामपि
 “कोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां”मित्यादेर्लिखित-
 त्वात् कोलाचलनिवासीत्युक्तं भवति कोलप्रधानोऽचल
 इति कोलश्चाखावचलश्चेति वा व्युत्पत्त्या कोलनामकः
 कश्चित् पर्वतः^(२) स च चित्रकूटसमीपस्य इति महाभार-
 तात् मार्कण्डेयपुराणाच्च प्रतिभाति । तथाहि

(१) कपिलप्रोक्ततन्त्रे सांख्ये कणिपतिप्रोक्ततन्त्रे योगशास्त्रे तन्त्रे
 जैमिनिप्रोक्ते पूर्वमीमांसाशास्त्रे ।

(२) पर्वतः । अद्रिगोत्रगिरियावाचनेत्यमरः ।

केचित्तु वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री करिः किटिरित्यम-
 रकोशात् कोलाचले कूर्माचलवत् वाराहत्वेन वर्णयन्तः कान्यकुब्जदेशे
 गङ्गातटे वर्तमानमनेकपुरातनविभष्टराजहर्म्यादियुतमुच्चावचप्रदेशमि-
 दानीं “सोरो वदरिणा” इति प्रसिद्धमेवेति वदन्ति ।

मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतचण्डीसप्तशत्यां “कोलाविध्वंसिनस्त-
 ये”ति यदुक्तं तत्र कोलानाम् नगरी सुरयराजस्य राजधानीति टीका-
 कार्त्तव्यास्यातत्वात् सा कोलाचलगण्डेन कथमपि न व्यपदेशमर्हतीति
 विद्वद्भिर्विवेचनीयम् ।

महाभारते सभापर्वणि ३० अध्याये(१)

“वशे चक्रे महातेजा दण्डकौश्च महाबलः ।
सागरद्वीपवासौश्च नृपतीन् स्लेच्छयेनिजान् ॥
निषादान् पुरुषादौश्च कर्णप्रावरणानपि ।
ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोगयः ॥
कृत्स्नं कोलगिरिं चैव सुरभीपट्टणं तथा ।
द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रामकं तथा ॥” इति ।

अत्र रामकं पर्वतमित्युक्त्या चित्रकूट एव बोध्यः
मल्लिनाथेनैव कश्चित् कान्ताचिरहगुरुणेति भेददूतारम्भ-
श्लोकव्याख्यानं “रामगिरेश्चित्रकूटस्ये”ति व्याख्यात-
त्वात् । सुरभीपट्टणस्येदानीं किमपि नामान्तरं जातमि-
त्यतस्तत्र विज्ञायते ।

मार्कण्डेयपुराणे कूर्मनिवेशाध्याये

“आवन्तयो दासुपुरास्तथैवाकरिणो जनाः (२) ।
महाकर्णाः सकर्णाश्च गोनन्दाश्चित्रकूटकाः ॥
चोह्लाः कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपाः जटाधराः ।
कावेरा ऋष्यभूकस्या नासिक्याश्चैव ये जनाः ॥
शङ्खमुक्ताश्च वैदूर्यशैलप्रान्तरिताश्च ये(३) ॥” इत्यादि ।

इत्यनेन मल्लिनाथस्य चित्रकूटसमीपस्थत्वात् घोर-
भद्रेण च चित्रकूटोपकण्ठे सप्तशतीटीकाप्रणयनाद् द्वयोर-
प्येकदेशनिवासित्वं सिद्धम् । वाणों काणमुजीमिति
श्लोकस्य काणादे चाक्षपादे इत्यनेन श्लोकेनानूदितत्वात्

(१) वङ्गदेशस्य-एशियाटिक्सोसाइटी-द्वारा मुद्रिते महाभा-
रतपुस्तके ३५० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(२) पाठोऽयं धाराणसीस्यराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तके
१४३ पन्ने वर्तते ।

रघुवंशादिकाव्यटीकाकर्तृमल्लिनाथस्य पुत्रो वीरभद्र इत्य-
पि सुवचम् । मल्लिनाथः शिशुपालवधादिटीकासु मेदिनी-
करकृतनानार्थकोशं प्रमाणयति ॥ वीरभद्रोऽपि सप्तशती-
टीकायां १ अध्याये २ श्लोकव्याख्याने “भाषा स्याच्छा-
ब्दरीवुद्धोरिति मेदिनीकरः ।” २ अध्याये ३० श्लोक-
व्याख्याने ऽपि “अहं भक्ते च शुद्धे च क्षौमे ऽत्यर्थं गृहान्तरे
इति मेदिनीकरः ।” इति । मेदिनीकरश्च स्वस्ताब्दस्य चतु-
र्दशशतके सम्भवदिति रामकृष्णगोपालभाण्डाकर, एम्.
ए., पीएच्. डी., महाशयेन मालतीमाधवभूमिकायां निरु-
पितम् तदप्यस्मिन्निरूपितमल्लिनाथतत्पुत्रस्यैता साधकमे-
वेति ।

कोलाचलमल्लिनाथेन रघुवंशटीकायां “व्याचष्टे
कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुल”मित्युक्तत्वात् रघुवं-
शकुमारसम्भवमेघदूतटीकानां सञ्जीविनीत्येकनामत्वात्
तासु बाणीं काणभुजीमितिमुद्राश्लोकदर्शनात् तासामे-
ककर्तृकत्वं सर्वजनसुप्रसिद्धम् । शिशुपालवधटीकायां १ सर्गे
अमृदभूमिरिति ४२ श्लोकव्याख्याया “मित्युक्तमस्मा-
भिर्देवपूर्वं गिरिं ते इति, धनुरुपपदससौ वेदमभ्यादिदेश
इत्येतद्व्याख्यानावसरे सञ्जीविन्यां घण्टापथे च ।” शिशु-
पालवधटीकायां १३ सर्गे सुदितैरिति २४ श्लोकव्याख्याने
“तदेतत्सर्वमस्माभिः कालिदासत्रयसञ्जीविन्यां विवे-
चितम् ।” अपि च शिशुपालवधटीकायां १२ सर्गे उत्-
क्षिप्तगोत्र इति ५ श्लोकव्याख्याने “तदेतत् सम्यग्विवे-
चितमस्माभिः किरातार्जुनीयटीकायां घण्टापथे” । इत्य-
नेन कालिदासत्रयसञ्जीविन्याः शिशुपालवधसर्वङ्गपा-

(१) शिशुपालवधटीकायां २ सर्गे “यज्जतां पाण्डव” इति ६५
श्लोकव्याख्याने १६ सर्गे “निर्जिताखिले”ति २८ श्लोकव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

टीकाकिरातार्जुनीषधपठापथटीकयोरप्येकमल्लिनाथकर्तृ-
कत्वं सुव्यक्तम्^(१) । मल्लिनाथेन तार्किकरक्षाटीकायाम-
स्मिन्नेव पुस्तके ३९ पृष्ठे “स्फुटीकृतं चैतदस्माभिः पञ्चका-
व्यादिटीकासु अलं महीपाल तव श्रमेणेत्यादावित्युक्त-
त्वात् आदौ वाणीं काणभुजीमितिश्लोकस्य वर्तमान-
त्वात् तदेकमल्लिनाथकर्तृकत्वमस्यापि सिद्धम् ।

केचित्तु “स्फुटीकृतं चैतदस्माभिः पञ्चकाव्यादिटीका-
सु” इति मल्लिनाथेनोक्तत्वात् नैषधचरितस्य तदानीमस-
त्त्वात् नैषधचरितं तेन न व्याख्यातम् । मुद्रिता जीवातुस-
माख्या नैषधचरितटीका त्वाधुनिकेन केनचित् पण्डितेन
पुस्तकविक्रयप्राचुर्यार्थं कृतेति वदन्ति । तन्न मल्लिनाथेन रघु-
वंशटीकायां ४ सर्गे स सैन्यपरिमोगेणेति ४९ श्लोकव्या-
ख्याने “नैषधे च । अपां हि तृप्ताथ न वारिधारा स्वादुः सुग-
न्धिः स्वदते तुषारा”^(२) इति । शिशुपालवधटीकायामपि ३
सर्गे कपाटविस्तीर्णेति १३ श्लोकव्याख्याने “प्रायेणैकार्थम-
प्यनेकश्लोकमुक्तिविशेषलाभाह्लिखन्ति कवयः यथा हि नै-
षधे आदावेव निपीयेत्यादिश्लोकद्वयं तथा स्वकेलिलेशे-
त्यादिश्लोकद्वयं चे”त्युक्तत्वात् तदानीमेव मल्लिनाथेन
नैषधचरितस्य समालोचितत्वात् भगोरथेन च नैषधचरि-
तगूढार्थदीपिकायां टीकायां^(३) मल्लिनाथकृतजीवातुदो-

(१) मगधयनसमये मल्लिनाथकृतकाव्यटीकायन्यानामपि
विवरणस्य मनोरमं पुस्तकं दृष्टम् । खेदिताऽस्मि तत् कै.तु.क.क. पुस्त-
कप्रिदानो हस्तगतं न भवतीति ।

(२) नैषधे-३ सर्गे २३ श्लोकः ।

(३) अस्याष्टीकायाः पुस्तकं १६२९ शतवर्षलिखितं वाराणसी-
स्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तते । अत्रानेकेषु स्थलेषु पूर्वलि-

काया अनेकेषु स्थलेषूद्धतत्वाच्च । तथाहि नैषधगूढार्थदी-
पिकायां १ सर्गं कथं विधातमयि पाणिपङ्कजात् तव प्रि-
याशैत्यमृदुत्वशिल्पिन इति १३८ श्लोकव्याख्याने “कथ-
मिति । हे विधातः भो विधे मयि विषये तव ब्रह्मणः
पाणिर्हस्तः” “लिपिरक्षरपङ्क्तिः तवेत्यस्य विशेषणमिति
नृहरिः ।” “जीवातुस्तु पाणेर्विशेषणमिति ।” इति
भगीरथः ।

पण्डितजीवानन्दविद्यासागरमुद्रिते जीवातुसहिते
नैषधचरितपुस्तके ५५ पृष्ठे “कथमिति । हे विधातः प्रि-
यायाः वरदायाः शैत्यमृदुत्वशिल्पिनस्तादृक्तरश्मिशैत्यमा-
र्दवनिर्माणकात् तव पाणिपङ्कजात्” इति ।

खितेषु वाक्येषु कुण्डलनां विधाय तदर्थबोधकैरेव पदान्तरैर्पूर्वाणि वाक्या-
नि लिखितानि अनेकेषां टीकाकाराणां मतानि पक्षपार्श्वभागे टिप्पणरूपेण
लिखितानीतीदं पुस्तकं टीकाकारेणैव शोधितं समालोचितं वेत्तुमुच्यते ।
अत्र नृहरि-लक्ष्मण-नारायण-विश्वेश्वर-जगद्वर-ताण्डव-सुमुह-जी-
वातुप्रभृतिभिः शब्दैः टीकान्तराणि प्रमाणयति । क्वचित् प्रकारान्तरैरेका-
नयान् दर्शयति टीकाकारः । अस्मद्वल्लेकितासु भवदत्त-भद्राधर-तरुह-
रि-नारायण-मल्लिनाथ-महेश्वर-भगीरथ-रामचन्द्र-प्रेमचन्द्र-आवा-
र्यदीपिकाकारकृतासु टीकासु सर्वापेक्षया महती सर्वोत्तमा इत्यमेव टीका ।
अस्यां प्रतिसर्गमन्ते “इति श्रीकूर्माचलेन्द्रश्रीरुद्रचन्द्रगोत्राष्टकालक्ष्मणसू-
शराजर्षिवर्यश्रीमदुद्धोतचन्द्रात्मजश्रीज्ञानचन्द्राश्रितपुरोहितसोपयानिप-
ण्डितवलभद्रगोत्राष्टकश्रीहर्षदेवात्मजावसन्धिभगीरथविरचिताया” मिति
पुष्पिका वर्तते । अथ च

“अध्यापकं विना यो नैषधगूढार्थदीपिकां टीकाम् ।

पश्यति रसनायै तु वाग्देवी तस्य स्फुरति भृशम् (?)” इति ।

बहुखेदितोऽस्मि यद्विदं पुस्तकं खण्डितमिति ।

नैषधगूढार्थदीपिकायां १ सर्गे अयि स्वयूध्यैरिति १३६ श्लोकव्याख्याने “पुनः प्रियां प्रत्याह । अपीति । अयि प्रिये संबुद्धिरिति नृहरिः । अपीति पाठ इति जीवातुः । अपि चेत्यपेक्षार्थः ।”

पण्डितजीवानन्दविद्यासागरमुद्रिते जीवातुसहिते नैषधचरितपुस्तके ५५ पृष्ठे । “अपीति । अपि चेत्यपेक्षार्थः ।”

नैषधगूढार्थदीपिकायां १ सर्गे तवापि हाहा विरहात् क्षुधाकुला इति १४१ श्लोकव्याख्याने “तेषु प्रसिद्धेषु” “स्वसम्पादितेषु तेषु इति जीवातुः ।”

पण्डितजीवानन्दविद्यासागरमुद्रिते जीवातुसहिते नैषधचरिते ५६ पृष्ठे “क्षुधाकुलाः क्षुत्पीडिताः तेषु स्वसम्पादितेष्वित्यर्थः ।”

नैषधगूढार्थदीपिकायां २ सर्गे स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् इति ४ श्लोकव्याख्याने “ह्रस्वान्तं पृथक्पदमिति जीवातुः । यत्तु गोस्त्रियोर्ह्रस्व इति तेनोक्तं तत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् अतो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्व इत्याहुः” ॥

पण्डितजीवानन्दविद्यासागरमुद्रिते जीवातुपुस्तके ६० “पृष्ठे तनुकण्डु यथा तथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः । नुनदे निवारितवान् स्वरितजित इत्यात्मनेपदम् ।”

एवमग्रे ऽपि अनेकस्थलेषु वर्तन्ते ।

यद्यपि माघे मेघे गतं वय इति मल्लिनाथविषयक-किंवदन्त्याऽनुमीयते वृद्धावस्थायां तेन नैषधचरितं व्याख्यातम् तथापि रघुवंशादिटीकास्विवानेकानाचार्यान्नेकान् ग्रन्थांश्च प्रमाणयति । तद्यथा मनुः विष्णुपुराणं महाभारतं सामुद्रिकं वैजयन्तीकोशः हलायुधकोशः चर्द्धमानः काव्यप्रकाशः क्षीरस्वामी पाणिनिः अमर-

कोशः वृत्तरत्नाकरः विश्वकोशः हलायुधकोशः तार्किकः
उपाध्यायविश्वेश्वरभट्टारकः^(१) एवमन्येऽपि ।

मल्लिनाथेन तार्किकरक्षाटीकायां ७६ पृष्ठे “प्रशस्त-
पादभाष्यनिकषटीकायामस्याभिर्व्याख्यातार्थो^(२) द्रष्टव्य”
एवमेव १३६ पृष्ठेऽप्युक्तत्वात् प्रशस्तपादभाष्यमपि विस्त-
रतो व्याख्यातमिति निष्पन्नम् ।

मल्लिनाथकृतामरकोशटीकाभट्टिकाव्यटीकैकावली-
टीकादयो ग्रन्था न समालोचिता मयेति ।

वात्स्यायनापरनामधेयो मल्लिनागस्तु^(३) नामत एव
भिन्नो महर्षिरित्येतत् सर्वं न्यायवार्तिकभूमिकायां विस्त-
रेण निरूपयिष्यत इत्युपरम्यते ॥

धाराणसीस्थराजकीय-
संस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये } विन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिवेदी
२२ जनवरी १९०३ ।

(१) विश्वेश्वरभट्टारको नैषधचरितटीकाकारः ।

(२) आदर्शपुस्तके “प्रशस्तपादभाष्यनिकषटीकायामिति” पाठो
दृश्यते स च ग्रामादिकः १४२ पृष्ठे “निकषे द्रष्टव्य” इत्यस्य वर्तमा-
नत्वात् ।

(३) कश्चित् मल्लनाग इति पाठः ।

अथ सटीकतार्किकरत्नायाः

शुद्धिपत्रम्^(१) ।

एक	पङ्क्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१४	एत्यत	एत्यते
४	१५	निःप्रयोजन	निष्प्रयोजन
४	२२	दोषेष	दोषेषु
६	८	प्रमाणासम्बन्ध	प्रमाणासम्बन्ध
७	११	यत्त्वा	यत्त्वा
७	२१	स्कन्दनीति	स्कन्दनीति
९	२१	यथार्थ	यथार्थ
१०	१५	व्यक्तुं	व्यक्तुं
१०	१७	प्रधान्यात्	प्राधान्यात्
११	१०	प्रमेति	प्रमेत्यनेन
१२	१९	प्रमाणलक्षण	प्रमालक्षण
१३	२०	पूर्वोदुष	पूर्वोदुष
१७	२२	प्रसक्तेन	प्रसक्तेन
१८	३	तत्र वा	तत्रैव
२०	१५	स्मृतीति	स्मृतीति ।
२०	१५	ज्ञापनाय ।	ज्ञापनाय
२०	१८	कारणत्वा	कारणत्वा
२२	२२	मात्रांशयो	मात्रांशयो
२४	१४	नातीव युक्ति	नातीवयुक्ति
३५	९	त्स्वरद्वैतेत्या	त्स्वरवदित्या
३८	२३	वैयर्थ्य	वैयर्थ्य
४१	१५	तांश	तांश
४२	८	शाखागत	शाखाविहिते

(१) पाषाणशुद्धीनां दर्शनमात्रादेव बोधो भवति तासां नात्र समुल्लेखः कृतः यथा ३ एष्टे १५ पङ्क्ति “वाऽपिकस्य चित्” । एव मये ऽपि ज्ञेयम् ।

२

सटीकतामिकरत्नायाः

५४	५४	अमुद्रम् ।	शुद्धम् ।
४२	६	तरद्रव्य	तरद्रव्यं
५६	२५	भत्सति	भत्सति
५७	१४	स्युटार्थम्	स्युटार्थम्
६५	२२	व्याप्तिरिति	व्याप्तीति
६८	१८	। तत्	तत् ।
७५	१६	साधन	साध्य
७५	१९	साधन	साध्य
७६	७	कस्यचि	क्वचि
७७	९	स्यवहाय	स्यवहाय
८०	९	धर्मवत्त्विति	धर्मवत्त्वनेति
८३	११	द्वितीय	द्वितीय
८४	१६	दानां	दानां
८५	८	तूद्वेय	तूद्वेय
८३	१५	साध्यविशि	साध्याविशि
१०१	१०	बहिषेष्टे	बहिषेष्टे
१०६	२२	लज्ज ऐन्द्रिय	लज्ज ऐन्द्रिय
१०८	७	स्येन्द्रिय	स्येन्द्रिय
११४	११	सर्वबुद्ध	सर्वबुद्ध
११६	८	अभावोभाष	अभावो न भाष
११८	७	मोक्षश्चाहुः	मोक्षश्चाहुः
१२४	१०	स्पर्शन	स्पर्शन
१२५	१४	षट्त्वं	षट्त्वं
१२५	१६	सूत्रकाराक्त	सूत्रकाराक्तं
१२५	१६	नन्वि	नन्वि
१२८	१४	वरित	वरित
१३०	५१	प्राहुः	प्राहुः
१३३	२२	भावोभाव	भावोभाव
१३४	१५	भावमेव	अभावमेव
१३४	२१	सिद्धेर्भाव	सिद्धेर्भाव

शुद्धिपत्रम् ।

३

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१३५	१०	भूयिकारत्वात्	भूयिकारत्वात्
१३५	११	भूयिकारत्वम्	भूयिकारत्वम्
१३५	१४	स्वार्थकथन	स्वार्थकथन
१३७	१७	इनलनस	इनलस
१३८	१८	बल्ल	बहुल
१३८	१	यत्	यतः
१४१	४	सिद्धिष्टा	सिद्धिष्टा
१४३	१२	स्यभि	स्यभि
१४५	७	येताया	येताया
१४६	२१	रूपं करो यर्थभूत	रूपं करो-यर्थभूता
१४६	२२	प्रयत्नलिङ्गा	प्रयत्नात्मिका लिङ्गा
१६४	१४	येतरग्रन्थे	येतनग्रन्थे
१६४	२२	गतात्वा	गता त्वा
१६५	२२	न्यनासङ्	न्यन सङ्
१६६	२१	कौटीत्यर्थः	करोतीत्यर्थः
१७१	२०	सर्वत	सर्वत्र त
१७२	१२	सकृत्	कृत्
१७५	३	त्यानिष्ठ	त्यातिष्ठ
१७५	१०	इति । वदते	इति वदते
१७६	८	सिद्ध	सिद्धं
१७६	२३	समाष्टा	समाष्टौ
१७७	५	तत्त्वविज्ञ	तत्त्वविमि
१८३	१७	न प्रभवति	न प्रभवति
१८४	१४	कारणानां	कारणानां
२०२	१६	सिद्धं	सिद्धान्त-
२१३	१६	जिगीषो	जिगीषो

४

सटीकतात्त्विकरत्नायाः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२१५	१७	तस्या	तस्याः
२१६	६०	शङ्का	शङ्का
२२०	८	हेतु	हेतु
२२२	१९	निर्णयाद्य	निर्णयार्थे
२३१	७	जानानस्य	जानानस्य
२३२	१६	स्तनु	तदनु
२३७	११	यथाऽनित्यः	यथा नित्यः
२४१	१८	साधर्म्यवैधर्म्यसम	साधर्म्यसमवैधर्म्यसमेति
२४३	१८	जाताती	जाती
२४३	१९	नन्तरभा	नन्तरभा
२४३	२०	लक्षणेक	लक्षणेका
२४४	१६	लक्षणेक	लक्षणेकलक्षणेक
२४४	१७	समाहृत्य	समाहृत्य
२४४	१८	दूषणाशक्तं	दूषणाशक्तं
२४४	१८	सह उक्त	सदुक्त
२४५	२०	नार्थिकेत	नार्थिकेत
२४५	२१	गमादनित्यः	गमात् नित्यः
२४५	२०	साध्यनिष्ठे-	साध्यनिष्ठे-
२४७	१५	कर्तृमत्वे	कर्तृमत्वे
२४७	१८	तस्मात्	न तस्मात्
२४९	१९	शब्दानित्य	शब्दानित्य
२४९	२०	साध्यपक्ष इति	साध्यापक्षेति
२४९	२४	सिद्धत्वं	ऽसिद्धत्वं
२४९	२४	मारोप्य	मारोप्यम्
२४९	२४	उत्कर्षसमाज	उत्कर्षसमाज
२५०	१९	सिद्धार्थ	सिद्धार्थ

शुद्धिपत्रम् ।

५

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६०	२२	वत्सपत्नी	वत्सपत्नी
२६१	१९	स्वव्याघातः	स्वव्याघातः
२६१	२२	द्विप्रति	द्विप्रति प्रति
२६२	३	तदासाध्य	तदाऽसाध्य
२६२	१०	हेतुमत्त्वे	हेतुमत्त्वे
२६३	२२	साध्यासाधुः	साध्यसिद्धिः
२६७	१४	दोषस्या	दोषश्चा
२७१	१०	प्राप्ता	अप्राप्ता
२७१	१७	व्याप्या	व्याप्यादि
२७३	१६	इति मित्ते	इति निमित्ते
२७४	५	सिद्धिमात्र	सिद्धुमात्र
२७५	२२	ज्ञापकत्वा	ज्ञापकत्वाद्
२७६	१२	प्रतिषेधो	प्रतिषेधेऽ
२७७	२२	केनचिद्गर्भा	केनचिद्गर्दभा
२८१	१८	प्रतिपत्त्या	प्रतिपत्त्यादि-
२८३	१०	धर्मसमानो	धर्मसमातो
२८४	६	योगित्वेन	योगित्वेन
२८४	६	साध्याभावे	सहाभावे
२८४	१३	त्रिकाल्या	त्रैकाल्या
२८८	२१	पादनात्मकधर्मः	पादनार्थम्
२९६	५	तादृशेण	तादृश्येण
२९८	९	लब्धो	लब्धे
२९८	१५	धर्मापपत्ते	धर्मापपत्ते
३०३	८	प्रतिषेध्य	प्रतिषेधे
३०३	२२	साध्यमाने	साध्यमाने
३१२	१७	वादिनाः स	वादिनाऽस

६

सटीकतार्किकरत्नायाः--शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३२०	१७	समति	समतिना
३२४	९	साध्यधर्मो	साध्यधर्म
३२८	२१	ज्ञत्वविधा	ज्ञत्वाविधा
३३५	१५	वृत्तैः	वृत्तैः
३३७	१२	भङ्गान्तर	भङ्गान्तर
३४४	१६	सिद्धीरिति	सिद्धीति
३४४	१६	शब्दोऽनित्यः	शब्दोऽनित्यः
३४६	२२	सात	सति
३४६	२२	शब्दावयवयोः	शब्दार्थयोः
३४८	७	प्रतिभायोः	प्रतिभयोः
३५८	१९	शब्दो	शब्दः
३५८	२०	नित्यं कृत	कृत
३५८	२३	हेत्वन्तरमिति	अर्थान्तरमिति

अथ

सटीकतार्किकरत्नाग्रन्थे निरूपितानां पदार्थाना- मकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
अकारणगुणकथनम्	१५४	अपेक्षानुवृत्तिजन्यगुणकथनम्	१५२
अकारणगुणपूर्वकगुणकथनम्	१५५	अप्रतिभा	३५१
अज्ञानम्	३५०	अप्राप्तकालम्	३५८
अधर्मलक्षणम्	१४८	अप्राप्तिसमः	२९१
अधिकम्	३४४	अभावनिरूपणम्	१६३
अननुभाषणम्	३४७	अभावप्रत्यक्षान्तर्भावप्रकारः	१०२
अनित्यसमः	२९८	अभावस्य प्रत्यक्षे उत्तर्भावः	९६
अनुत्पत्तिसमः	२९८	अमूर्तैकगुणकथनम्	१५०
अनुपलब्धिसमः	२९३	अथावद्द्रव्यभाविगुणकथनम्	१५४
अनुमानद्वैविध्यं अकारान्तरेण	९०	अर्थलक्षणम्	१२४
अनुमानभेदाः	९०	अर्थशब्दवाच्यत्वं द्रव्यादीनाम्	१४४
अनुमानलक्षणम्	६४	अर्थान्तरम्	३३२
अनुमानलक्षणे आचार्यमतम्	६५	अर्थोपत्तिनिरूपणम्	९३
अनेकाश्रितगुणकथनम्	१५०	अर्थोपत्तिसमः	२८५
अन्तःकरणयास्यगुणकथनम्	१५१	अर्थोपत्तिसम्भवयोरनुमाने उत्त- र्भावः	९६
अन्वयव्यतिरेकिलक्षणम्	७८	अर्थोपत्यनुमानान्तर्भावप्रकारः	१०१
अपकर्षसमः	२५८	अवयवभेदे नैयायिकमतम्	१७४
अपवर्गलक्षणम्	१२८	अवयवभेदे मीमांसकमतम्	१७५
अपसिद्धान्तः	३५८	अवयवभेदे सौगतमतम्	१७५
अपार्थक्यम्	३३८		

२

सटीकतार्किकरत्नायन्ये निरूपितानां

पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
अवयवलक्षणम्	१७४	उपमानलक्षणम्	८४
अवर्ण्यसमः	२६२	उपमानस्य प्रमाणान्तरान्तर्भावे	
अविज्ञातार्थम्	३३५	शङ्कासमाधिः	९१
असम्प्रवायिकारणगुणकथनम्	१५४	उपलब्धिसमः	२९०
असमानजात्यारम्भकगुणकथ- नम्	१५३	उपाधिद्वैविध्यम्	६९
असिद्धनिरूपणम्	२२३	उपाधिलक्षणम्	६६
असिद्धिभेदाः	२२४	उपाद्घातः	४
आकाशगुणकथनम्	१४९	उभयकारणगुणकथनम्	१५४
आकाशनिरूपणम्	१३७	उभयचारम्भकगुणकथनम्	१५३
आगमलक्षणम्	९४	एकैकवृत्तिगुणकथनम्	१५०
आत्मगुणकथनम्	१४९	ऐतिह्यनिरूपणम्	११६
आत्मलक्षणम्	११९	ऐतिह्यशब्दान्तर्भावप्रकारः	११७
आप्तलक्षणम्	९५	ऐतिह्यस्य शब्दे ऽन्तर्भावः	९६
इच्छालक्षणम्	१४५	कथाङ्गानि	२०६
इन्द्रियलक्षणम्	१२२	कथाङ्गेषु मतान्तराणि	२०७
ईश्वरस्यापि प्रामाण्यम्	११	कथाभेदाः	२१०
उत्कर्षसमः	२५७	कथालक्षणम्	२०५
उत्तेषणादीनां लक्षणानि	१५८	कर्मजगुणकथनम्	१५२
उदाहरणभेदाः	१८०	कर्मभेदाः	१५७
उदाहरणलक्षणम्	१८०	कर्मलक्षणम्	१५६
उपनयलक्षणम्	१८१	कर्मसमः	३०६
उपपत्तिसमः	२८८	कारणगुणपूर्वकगुणकथनम्	१५१
उपमानत्रैविध्याय वाक्यार्थत्रै- विध्यम्	८६	कालगुणकथनम्	१४८
उपमानफलम्	८८	कालनिरूपणम्	१३७
		कालातीतनिरूपणम्	२५८
		केवलव्यतिरेकिलक्षणम्	७३

प्रदार्थानामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

३

प्रदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	प्रदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
केवलान्वयिलक्षणम्	७२	दृष्टान्तलक्षणम्	१६८
क्रियाहेतुगुणकथनम्	१५४	दृष्टान्ताभासशङ्कासमाधिः	२३६
गन्धलक्षणम्	१४२	क्षेपलक्षणम्	१२७
गुणलक्षणम्	१३९	द्रवत्वलक्षणम्	१४६
गुरुत्वलक्षणम्	१४६	द्रव्यलक्षणम्	१३२
कलभेदाः	२४०	द्रव्याणि	१४२
कललक्षणम्	२३९	द्रव्यादिप्रदार्थपट्टे कौमारिल-	
कलगुणकथनम्	१४९	मतम्	१६३
कलनिरूपणम्	१३४	द्रव्यादिप्रदार्थपट्टे प्राभाकरम-	
कल्पनिरूपणम्	२१२	तम्	१६३
जातिः	२४७	द्रव्यादिप्रदार्थपट्टे द्वेषः	१३०
जातिबाधकसंज्ञाः	१३१	क्षेपलक्षणम्	१४५
जातिलक्षणम्	१५८	धर्मलक्षणम्	१४८
जातेः सप्ताङ्गानि	३०९	निगमनलक्षणम्	१८२
तमोद्रव्यत्वशङ्कासमाधिः	१३३	निरुहस्याननिरूपणम्	३१८
तर्कभेदाः	१८६	नित्यसमः	३००
तर्कलक्षणम्	१८५	नित्यातीन्द्रियगुणकथनम्	१५१
तर्कस्य विषयकारणप्रयोजनानि	१९०	निमित्तकारणगुणकथनम्	१५४
तर्काङ्गानि	१८७	निरनुयोज्यानुयोगः	३५६
तार्किकरताशन्यस्य यत्यान्तरे-		निरनुयोज्यानुयोगभेदः	३५६
भ्यो वैशिष्ट्यम्	५	निरर्थकम्	३३३
तेजोगुणकथनम्	१४९	निर्णयलक्षणम्	२०४
तेजनिरूपणम्	१३४	निर्विकल्पकप्रत्यक्षलक्षणम्	६०
दिग्गुणकथनम्	१४९	न्यूनम्	३४२
दिङ्गिरूपणम्	१३७	पक्षादीनां लक्षणानि	७८
दुःखलक्षणम्	१२८	परन्तारम्भकगुणकथनम्	१५३

४

सटीकतार्किकरत्नायन्ये निरूपितानां

पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
परत्वापरत्वलक्षणम्	१४५	प्रमाणभेदे प्रत्यक्षादिक्रमनि-	
परिमाणलक्षणम्	१४४	द्वैते हेतुः	५५
पर्यनुयोज्योपेक्षणम्	३५४	प्रमाणलक्षणम्	११
धाकजोत्पत्तिप्रकारः	१५५	प्रमाणलक्षणे तथागतप्रमाण-	
पुनरुक्तम्	३४६	वर्तिनः	१४
पृथक्त्वलक्षणम्	१४४	प्रमाणलक्षणे प्राभाकराः	१८
पृथ्वीगुणकथनम्	१४८	प्रमाणलक्षणे बौद्धवादः	१८
पृथ्वीनिरूपणम्	१३४	प्रमाणलक्षणे प्रतान्तराणि	१३
प्रकरणसमः	२८३	प्रमाणलक्षणे मीमांसाचार्यमतम्	३८
प्रतिज्ञान्तरम्	३२५	प्रमाणलक्षणे शालिकनाथमतम्	२२
प्रतिज्ञालक्षणम्	१८६	प्रमाणलक्षणे सौगतमतम्	१३
प्रतिज्ञाविरोधः	३२०	प्रमाणानि नैयायिकमतसिद्धानि	५६
प्रतिज्ञासंन्यासः	३२८	प्रमाणानि पौराणिकमतसिद्धानि	५६
प्रतिज्ञाहानिः	३२०	प्रमाणानि प्राभाकरमतसिद्धानि	५६
प्रतिदृष्टान्तसमः	२८०	प्रमाणानि भाट्टमतसिद्धानि	५६
प्रतिधर्मसमा जातिः	२५१	प्रमाणानि वेदान्तिमतसिद्धानि	५६
प्रत्यक्षद्वैविध्यम्	५८	प्रमाणानि सांख्यमतसिद्धानि	५६
प्रत्यक्षभेदे नैयायिकमतम्	६३	प्रमाणे कणादमतसिद्धे	५६
प्रत्यक्षलक्षणम्	५०	प्रमाणे जैनमतसिद्धे	११०
प्रत्यक्षलक्षणे शाब्दिकमतम्	६१	प्रमाणे सुगतमतसिद्धे	५६
प्रत्यक्षलक्षणे सौगतमतम्	६०	प्रमाणभेदाः	११
प्रदेशवृत्तिगुणकथनम्	१५४	प्रमालक्षणम्	६
प्रमाणं दार्वाकमतसिद्धम्	५६	प्रमेयलक्षणम्	११८
प्रमाणपदार्थस्य प्रथमं निरूपणं		प्रमेयलक्षणम्	१४५
पणे हेतुः	६	प्रयोजनलक्षणम्	१६८
प्रमाणभेदाः	५५	प्रवृत्तिलक्षणम्	१२६

पदार्थानामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

५

पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
प्रसङ्गसमः	२०४	विशेषसमः	२८७
प्राप्तिसमः	२६८	वैशेषिकगुणकथनम्	१५०
प्रेत्यभाषलक्षणम्	१२७	व्याप्तिलक्षणम्	६५
फललक्षणम्	१२८	व्याप्तिलक्षणे सौगतमतनिरासः	८२
बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकथनम्	१५०	शक्तेः पदार्थान्तरत्वखण्डनम्	१६४
बुद्धिलक्षणम्	१२४	शरीरस्य लक्षणम्	१२१
भूतगुणकथनम्	१५२	संख्यायाः पदार्थान्तरत्वखण्ड-	
मङ्गलाचरणम्	१	नम्	१६४
मतानुज्ञा	३५२	संख्यालक्षणम्	१४४
मनोलक्षणम्	१२४	संयोगजगुणकथनम्	१५२
मूर्तामूर्तगुणकथनम्	१५०	संयोगलक्षणम्	१४४
मूर्तैकगुणकथनम्	१५०	संशयलक्षणम्	१६५
यावद्दृश्यभाविगुणकथनम्	१५४	संशयसमः	२८०
रसलक्षणम्	१४२	संस्कारलक्षणम्	१४७
रूपलक्षणम्	१४२	समवायलक्षणम्	१६०
वर्णसमः	२६०	समानजात्यात्मकगुणकथनम्	१५२
वादफलम्	२१०	सम्भवानुमानान्तर्भावप्रकारः	११६
वायुगुणकथनम्	१४८	सविकल्पकप्रत्यक्षलक्षणम्	६०
वायुनिरूपणम्	१३४	सव्यभिचारनिरूपणम्	२१६
विकल्पसमः	२६३	वाचात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति-	
विक्षेपः	३५२	प्रत्यक्षनिरासः	३०
वित्तखण्डानिरूपणम्	२१२	सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वख-	
विभागजगुणकथनम्	१५२	ण्डनम्	१६४
विभागलक्षणम्	१४४	साध्यवैधर्म्यसमौ	२५३
विसृष्टनिरूपणम्	२२०	साध्यसमः	२६६
विशेषलक्षणम्	१५८	सामान्यगुणकथनम्	१५०

६

सटीकतार्किकरत्नाथन्ये निरूपितानां

पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
सिद्धान्तभेदाः	१७०	हेतुलक्षणम्	१७७
सिद्धान्तलक्षणम्	१७०	हेतुसमः	१८४
सेहलक्षणम्	१४९	हेत्यन्तरम्	३३०
स्पर्शलक्षणम्	१४२	हेत्वाभासनिरूपणम्	२१६
सृष्टिलक्षणम्	२०	हेत्वाभासभेदाः	२१६
स्वाश्रयव्यापिगुणकथनम्	१५४	हेत्वाभासषट्कशङ्कासमाधिः	२३५
स्वाश्रयसमवेतारम्भकगुण- कथनम्	१५३		

अथ
तार्किकरत्नाग्रन्थस्य पदार्थनिरूपणक्रम—
सूचीपत्रम् ।

पदार्थाः	शृङ्खाः	पदार्थाः	शृङ्खाः
मङ्गलाचरणम्	१	अर्थलक्षणम्	१२४
उपोद्घातः	२	सुदृढलक्षणम्	१२४
प्रमालक्षणम्	३	मनोलक्षणम्	१२४
प्रमाभेदाः	११	प्रवृत्तिलक्षणम्	१२६
प्रमाणलक्षणम्	११	दोषलक्षणम्	१२७
प्रमालक्षणे मतान्तराणि	१३	प्रेत्यभावलक्षणम्	१२७
प्रमाणभेदाः	५५	फललक्षणम्	१२८
प्रमाणभेदे मतान्तराणि	५६	दुःखलक्षणम्	१२८
प्रत्यक्षलक्षणम्	५७	अपवर्गलक्षणम्	१२९
प्रत्यक्षभेदाः	५९	द्रव्यादिपदार्थपट्टेष्टेष्टः	१३०
अनुमानलक्षणम्	६४	द्रव्यलक्षणम्	१३२
व्याप्तिलक्षणम्	६५	द्रव्यपरिसंख्यानम्	१३२
अनुमानस्यावान्तरभेदाः	७०	पृथिव्यादिचतुष्टयनिरूपणम्	१३४
उपमानलक्षणम्	८५	आकाशनिरूपणम्	१३७
उपमानभेदाः	८६	कालनिरूपणम्	१३७
आगमलक्षणम्	९४	दिङ्गिरूपणम्	१३७
प्रमेयलक्षणम्	११८	गुणलक्षणम्	१३९
आत्मलक्षणम्	११९	रूपादिलक्षणम्	१४१
शरीरलक्षणम्	१२०	कर्मलक्षणम्	१५६
इन्द्रियलक्षणम्	१२२	कर्मभेदाः	१५७

८

सूचीपत्रम् ।

पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः	पदार्थाः	पृष्ठाङ्काः
जातिलक्षणम्	१५८	तर्काङ्गानि	१८६
विशेषलक्षणम्	१५९	निरूप्यलक्षणम्	२०४
सम्प्रदायलक्षणम्	१६०	कथालक्षणम्	२०५
संशयलक्षणम्	१६५	कथाभेदाः	२१०
प्रयोजनलक्षणम्	१६८	वादलक्षणं तत्फलं च	२१०
दृष्टान्तलक्षणम्	१६८	जल्पवितण्डालक्षणम्	२१२
सिद्धान्तलक्षणम्	१७०	हेत्वाभासलक्षणम्	२१६
सिद्धान्तभेदाः	१७१	हेत्वाभासभेदाः	२१७
अवयवलक्षणम्	१७४	कललक्षणम्	२३९
अवयवभेदाः	१७४	कलभेदाः	२४०
प्रतिज्ञालक्षणम्	१७६	जातिलक्षणम्	२४७
हेतुलक्षणम्	१७७	जातिभेदाः	२५१
उदाहरणलक्षणम्	१८०	जातिः सप्ताङ्गानि	२०८
उपनयनलक्षणम्	१८१	निग्रहस्यानलक्षणम्	३१८
निगमनलक्षणम्	१८२	निग्रहस्यानभेदाः	३१९
तर्कलक्षणम्	१८५		

अथ सटीकतार्किकरत्नाग्रन्थे उद्धृतानामाचार्याणां सूचीपत्रम् ।

आचार्याः	पृष्ठाङ्काः	आचार्याः	पृष्ठाङ्काः
अक्षररथः	४	केचित् १३ । १११ । १३३ । १३८	
अक्षपादेन	५५	२०० । २३५ । २३३ । २३५ । ३३० ।	
अक्षपादैः	१३०	३४१ । ३६३	
अन्ये	१३३ । २३३ । ३३०	केषाञ्चित्	१००
अन्येषाम्	१३०	कौमारिलाः	१६३
अपरे	१३	गुरुवः	१६३
आचार्याणाम्	३३०	गीतमः	३११
आचार्याः ६५ । २६ । १०४ २०५ ।		गीतमेन	२१०
२१३ । २२० । २२१ । २५०		गीतमे मते	१३
२०३ । ३४१		चार्वाकाः	५६ । ३०६
आचार्यैः	३१६ । ३५०	जयन्तः	३४०
उदयनस्य	३६४	जरवैयाधिकाः	१८३
एकदेशिनः	२२३	जैनजनाः	११०
कणभुजा	१४१	टीकाकारः	२४८ । २४९
कणादः	५६	तथागतमतानुवर्तिनः	१४
काणादाः	१३४	तात्पर्यपरिशुद्धिकाराः	१८६ । २४८
काश्यपः	१४४	तार्किकस्य	२३१
किरणावलीकाराः	१८३	त्रिलोचनस्य	३३० । ३५६
कुमारिलाः	१६३	नास्तिकः	२१६
केचन	१३ । ५६ । २०६	नैयायिकाः ६ । ६३ । १०३ । २१५ । ३३०	

२

सूचीपत्रम् ।

आचार्याः	पृष्ठाङ्काः	आचार्याः	पृष्ठाङ्काः
न्यायाचार्याः	२५०	वाचस्पतिः	३६४
न्यायाचार्यैः	७७	वार्तिककाराः	१६७ । २४८
न्यायैकदेशिनः	५६	लिखारूपजयन्ती	३४७ । ३५५
प्रतिलिखितः	४	विश्वरूपादयः	३४७
पौराणिकाः	५६	वृद्धाः	११६
प्रबोधसिद्धिकारः	३४३	वेदान्तिकः	५६ । ३०६
प्रभाकरः	५६ । १६३	वैतथिडकाभिमानि	२१५
प्रभाकराः	१६	वैशेषिकः	१६६
बौद्धस्य	१८६	व्यासः	१८४
बौद्धादीन्	२०	शाब्दिकाः	३१
बौद्धानाम्	३३५	शालिकानायन	२२
बौद्धः	३०६ । ३३०	सर्वानित्यत्ववादी	७२
बौद्धाः	३०७	सांख्यः	१६६ । ३६०
भाट्टाः	५६	सांख्याः	५६
भाष्यकारः	६६ । २४८	सुगतप्रतानुवर्तिनः	१७५
भूषणकारादयः	३५१	सुगतः	५६
भूषणकारः	३३७ । ३४१ । ३५३	सूत्रकारस्य	२४८ । २५२
अनुना	१६५	सूत्रकारः	१६० । १२५ । २१५
मीमांसकानाम्	७३ । ३३५ । ३६०	२८८ । ३१२	
मीमांसकाः	६२ । १७५	सूत्रकारैः	६६ । १२६ । १७३ । २८४ । ३६१
मीमांसाचार्याः	३६ । १६५	सौगताः	१३ । ६० । ६२ । १७५ । २१५ ।
मूलाचार्याः	३६०	३४३	
वाचस्पतिप्रभृतीनाम्	३५६		
वाचस्पतिमिश्रैः	३५५		

अथ
सटीकतार्किकरत्नाग्रन्थे उद्धृतानां ग्रन्थानां
सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाः	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थाः	पृष्ठाङ्काः
आत्मतत्त्वविवेकः	१७८ । १८८	नवसमालायाम्	१७८
१८४ । २०३		वार्तिकम्	२०३ । २०८ । २४८
काण्डतन्त्रम्	१३० । १७३	२५० । ३०८	
कुमारसम्बन्धम्	७४	श्रुतिः	१४८
टीका	२०३ । २०८ । ३०८	सूत्रम् १६१ । १६२ । १६७ । १७१ ।	
न्यायकुसुमाञ्जलि	१०७	२४७ । २५३ । २५८ । २६८ ।	
प्रबोधसिद्धिनामनि परिशिष्टे	३१०	२७१ । २८० । २८१ । २८२ ।	
प्रबोधसिद्धौ	१८८ । ३०८ । ३५७	२८४ । २८५ । २८६ । २८८ ।	
भारते	१८४	३०० । ३०३ । ३०८ । ३१८ ।	
भाष्यम्	३०३ । ३०८	३२४ । ३२५ । ३४३ । ३४४ ।	
मीमांसा	१८५	३५० । ३५१ । ३५३ । ३५५ ।	
मीमांसावृत्त्या	२१५	३६०	

अथ

सटीकतार्किकरत्नाव्याख्यायां कोलाचलमहानाथसूरि- विरचितायां निष्कण्टकायामुद्धृतानामाचार्याणां सूचीपत्रम् ।

आचार्याः	पृष्ठाङ्काः	आचार्याः	पृष्ठाङ्काः
अलक्षरः	४	आष्टाः	१४१
अक्षपादः	५५	भाष्यकारः	४ । १५२
अमरः	१६४	भूषणः	१४१
आचार्याः ३ । ४४ । ८६ । १०६ ।		भूषणीयाः	५६
१४६		मनुः	१८५
उदयनाचार्यः	६५ । १८७	मीमांसकः ५१ । ७३ । १०२ । १२४ ।	
उदयनः १२ । ५२ । ८६ । ८१ ।		१५५ । १८२ । २२७ । २४४	
७७ । ८४ । १०१ । १३१ । १७८ ।		मीमांसागुरुः	२०
१८६ । २०३ । २०५ । २१३		मीमांसाचार्याः	३८
कणादः	१४१	वाचस्पतिः	७७
किरणावलीकारः	१५८	वाचस्पत्याचार्याः	२०८
कैचित्	८२ । ८५ । १६०	वार्त्तिककारः	४
गुरुः	२१	वृत्तिकारः	१४०
गुरुमतम्	१६४	वृद्धः	११५ । १७३
चार्वीकः	१८८	वैशेषिकैकदेशी	१३३
नैयायिकः	२२७ । २४४	वैशेषिकः	१३६ । १६६
न्यायाचार्याः	५८	शबरः	८२
पत्तिलः	४	शाक्याः	८२
पीलुपाकवादी	१५५	शाब्दिकाः	६१
प्राभाकराः १८ । ३० । १११ । ११५ ।		सांख्याः	१४१ । १४४ । १६६
१४१ । १५५ । १६१		सौगताः	६१ । ८२
बुद्धः	१५ । २०८	सूत्रकारः ४ । ४४ । ६३ । ८६ । १२० ।	
बौद्धः	७४ । ८४ । १८८	१२५ । २२६	
भट्टपादः	६०		

अथ

सटीकतार्किकरत्नाव्याख्यायां कोलाचलमल्लिनाथसूरि-
विरचितायां निष्कण्टकायामुद्धृतानां ग्रन्थानां
सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाः	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थाः	पृष्ठाङ्काः
आचार्यवान्ध्यासिटीका	७७	परमशुभभट्टपादमतम्	३९
आत्मतत्त्वविवेकः	१८६	परिशिष्टम्	१९०
उदयनाचार्यवचनम्	१२	प्रबोधसिद्धिः	१९०
उदयनादिरत्नः	५४ । १७५	प्रमेयपारायणम्	१६४
कणादसूत्रम्	१३२	प्रशस्त्यादभाष्यनिष्कण्टका	७६ ।
कारिका	३ । ३२ । ४० । ९२	१३९	
किरणावली	६८ । ७७	भट्टकारिका	१०९ । ११७
गुरुमतम्	११ । २८	भाष्यम्	५
जरनैयायिकमतम्	१८४	मीमांसामतम्	२१५
टीका	५ । २०९	वार्तिकम्	५ । १११ । १४६ । १७०
तात्पर्यटीका	२०९	शालिका	९ । २० । २२ । ३० । ९२ ।
तात्पर्यपरिशुद्धिर्लामोदयनविरचिता		११३ । १३३	
वाचस्पतिकृतवार्तिकतात्पर्यटीकाव्याख्या	१८६	श्रुतिः	२
निकषः	१६१	समानतन्त्रसूत्रम्	१२१
न्यायकुसुमाञ्जलिटीका	४६	सूत्रम्	४ । ५ । ५५ । ७१ । ११९ ।
न्यायकुसुमाञ्जलिः	५८ । ६८ । ७६	१२० । १२२ । १३८ । १८२ । २०५ ।	
न्यायैकदेशमतम्	२३५	२११ । २१८	
न्यासोद्घोतः	३९	सौगतमतम्	२१५
पञ्चकाव्यटीका	३९	सौगतवाक्यम्	१४

अथ
सदीकतार्किकरक्षाव्याख्यायां ज्ञानपूर्णविरचितायां
लघुदीपिकायामुद्धृतानामाचार्याणां
सूचीपत्रम् ।

आचार्याः	पृष्ठाङ्काः
चार्वाकाः ...	२७१
जयन्तः ...	२८६
नैयायिकः ...	३३३
बौद्धाः ...	२७१ । २८४ । ३०८ । ३०९
भाष्यकारः ...	२८६
मायामिकाः ...	२८७ । ३३३
यज्ञेश्वरहरिः ...	३३६
विष्णुस्वामी ...	३३६
विश्वरूपः ...	३३६
शुद्धादनिः ...	३३३
सूत्रकारः ...	२८२ । २८६ । ३१२ । ३१९ । ३४२

अथ

सटीकतात्त्विकरत्नाव्याख्यायां ज्ञानपूर्णविरचितायां
लघुदीपिकायामुद्धृतानां ग्रन्थानां

सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाः	पृष्ठाङ्काः
भाष्यम् ...	२५२ । ३१०
वार्तिकम् ...	२५२
व्याकरणादिमतम् ...	३२७
सूत्रम् ...	२५१ । २७१ । ३१० । ३२४

THE
TARKIKARAKṢĀ
AND
SĀRASAMGRAHA
OF
VARADARĀJA
WITH THE GLOSSES
NISKANṬAKĀ
OF
MALLINĀTHA KOLĀCALA
AND
LAGHUDĪPIKA
OF
JÑĀNAPURṆA.

PREFATORY NOTICE.

Varadarāja's Tārīkīkarakṣā and commentary entitled Sārasaṁgraha were briefly noticed by Dr. R. G. Bhandarkar in the Report for 1883-84, p. 81. Further information is now appended. Varadarāja is silent in regard to himself. But he must have lived after Vācaspatimiśra and Udayanācārya to whom he constantly refers as authorities, and before Mādhavācārya by whom the Tārīkīkarakṣā is mentioned in the Sarvadārṣaṇasaṁgraha. The two earlier Schoolmen were literary contemporaries. Vācaspatimiśra wrote his Nyāyasūci in the year 976 A. D. (vide Bibliotheca Indica ed. Pandit Vinodyeṣvarīprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares). Udayanācārya wrote his Lakṣaṇāvalī in 984-5 A. D. (vide Benares Sanskrit Series ed. P. Vinodyeṣvarīprasāda Dvivedin). But Udayanācārya was probably much the younger man, as his Pañcuddhi is a commentary on Vācaspati's Tātparyatikā. He may be supposed to have lived as late as 1050 A. D. This date would furnish the *terminus a quo* for the time of Varadarāja. The *terminus ad quem* would be about 1300 A. D., that is to say, fifty years roughly before the time of Mādhavācārya.

Possibly Varadarāja may have to be placed not later than the first half of the XII Century. This conjecture is based on the existence of a commentary on the Tārīkīkarakṣā entitled Laghudīpikā composed by Jñānapūrṇa. The Laghudīpikā is not mentioned in the Catalogus Catalogorum; nor has a notice of it been met with elsewhere. A copy of the work (on paper), transcribed in Samvat 1459, exists in the possession of P. Vinodyeṣvarīprasāda (vide Appendix A.) Jñānapūrṇa mentions as his guru Viṣṇusvāmin, the son of Yajñeṣvaraharī, but gives no certain indication of his date. If Jñānapūrṇa be identified, conjecturally, with Jñānadeva who was the immediate successor of Viṣṇusvāmin the accepted founder of the Vallabhācārīs (vide Wilson's Religious Sects of the Hindus pp. 34 and 120), a nearer approach may be made to the date of Varadarāja. Viṣṇusvāmin is represented in the Bhaviṣyapurāṇa as preceding Nimbāditya and Mādhvācārya (vide Appendix B.).

IV

PREFATORY NOTICE.

Madhvācārya is known to have lived during the first half of the XII Century. Viṣṇusvāmin may have preceded him by a few years only; for the word *prathamataḥ* of the Bhaviṣyapurāṇa does not necessarily imply any considerable interval of time. And Varadarāja may thus have been one of Viṣṇusvāmin's contemporaries.

We may be pretty sure that Viṣṇusvāmin did not live after 1300 A. D., as he is mentioned in the Sarvadarśanasamgraha; which fact in itself is an indirect confirmation of the account given of the Vaiṣṇava Schools in the Bhaviṣyapurāṇa. So little seems to be known for certain about these earlier writers that the present conjectures may be just worth recording.

The Tārkikaraksā, as its name implies, is a controversial treatise in defence of the Nyāya and Vaiśeṣika Systems. Appropriating largely the labours of Vācaspatiṇi and Udayana, it attempts, in a concise and fairly easy manner, to make good the ground which these systems had lost in the Schools. It is divided into three chapters whose order of discussion adheres mainly to that of the original Nyāyasūtras. As might be expected, it discusses at some length such topics as the nature of true knowledge, and of the means whereby such knowledge may be attained and of the things that can be truly known and, as subservient to these, the nature of reasoning and logical fallacies and the rhetorical methods of debate. A fuller treatment of the work is reserved for the Introduction to the present edition.

The MS. materials employed are as follows:—

- (1). MS. of Kārikā only, designated A.
- (2). „ and Sārasamgraha designated B.

This MS. is dated Sam. 57, which must be read 1457; because this MS. and No. 7 below were evidently written by the same hand, the form and size of the letters and of the paper corresponding exactly.

- (3). MS. of Kārikā and Sārasamgraha designated C.

This MS. was transcribed by Mādhavabhaṭṭa, son of Kṛṣṇabhaṭṭa in Sam 1661.

PREFATORY NOTICE.

V

(4). Do. do. designated D.

Comprises 1st Pariccheda only : undated but old.

(5). Mallinātha's Niṣkaṇṭaka designated E.

Comprises 1st Pariccheda only.

(6). " " " F. "

Pariccheda only.

(7). Jñānapūrṇa's Laghudīpikā " G.

As the remaining chapters of the Niṣkaṇṭaka are not available, their place will be taken by those of the Laghudīpikā, and the first chapter of the latter work will be printed separately at the end of this edition.

A. V.

Appendix A.

लघुदीपिकाया आरम्भः ।

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

वन्दे मानससंकुलसरोजाननहंसगां ।
 सरस्वतीं चतुर्वक्त्रां चन्द्ररेखावतंसकां ॥
 न्यायरत्नाकरोत्था या विद्याश्रीरग्निलार्थदा ।
 तस्यास्तार्किकरक्षायाः करोमि पदचिन्तनं ॥
 पुरा वरदराजेन न्यायशास्त्रार्थसंग्रहः ।
 कृतः परत्वतो बुद्ध्या पद्यानां दुर्ग्रहार्थतां ॥
 तेनैव रचिता व्याख्या सा च शास्त्रपदं गता ।
 ततस्तदर्थसिद्ध्यर्थं करोमि लघुदीपिकां ॥

पुस्तकस्य ११ पत्रे ।

एवं तार्किकरक्षायां ज्ञानपूर्णमुत्खेदता ।
प्रमेयस्य पदार्थस्य संपूर्णता लघुदीपिका ॥

यन्मममात्रे ।

सर्वैश्वर्यनिजाबासं सर्वविद्यानिषेवितं ।
श्रीयज्ञेश्वरहरेः सूनुं श्रीविष्णुस्वामिगुरुं नमः ॥
वरदराजीयदीका समाप्ता ॥ मंगलमस्तु ॥ संवत् १४५९
वर्षे वैशाख (ख) शु २ व्यासगोवर्द्धन एतेषाम् ।
व्यासका ह्य एतेषां ।

Appendix B.

भविष्यपुराणे भक्तिमाहात्म्ये २१ अध्याये ।
अतः परं त्वनुक्तानां पुराणे चरितं ब्रुवे ।
आसन् सिद्धान्तकर्तारश्चत्वारो वैष्णवा द्विजाः ॥
यैरयं पृथिवीमध्ये भक्तिमार्गो दृढीकृतः ।
विष्णुस्वामी प्रथमतो निम्बादित्यो द्वितीयकः ॥
मध्वाचार्यस्तृतीयस्तु तुर्यो रामानुजः स्मृतः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

तार्किकरक्षा ।

श्रीवरदराजकृता ।

तत्कृतन्यायसारसंग्रहाभिधव्याख्यासहिता ।

— (१५५७) —

कालाचलश्रीमल्लिनाथसुरिविरचित-
निष्कण्ठकाव्याख्यानुगता ।

ॐ श्रीलण्णाय नमः ।

नमामि परमात्मानं स्वतः सर्वार्थवेदिनम् ।
विद्यानामादिकर्तारं निमित्तं जगतामपि ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

परस्परोपासकभावभाजौ कौचिद्व्यालू कलये पुमांसौ ।
यद्यारभूदेकतरः कलत्री भूकन्यया भूधरकन्ययाऽन्यः ॥ १ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीन्न वैयासिकी-
मन्तस्तन्मरस्तं पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाकलयद्ब्रह्मस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुराम्
लोके ऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ २ ॥

श्रीमल्लिनाथकचिरेष करोति टीकाम्
वाणीगणेशचरणाम्बुरुहावलम्बी ।

निःशेषकण्टकनिराकरणेन नाम्ना
निष्कण्ठकां वरदराजनिबन्धनस्य ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य^(१) प्रेक्षाबहुपादित्वाप्र-
योजिकामभिमतफलसाधनतामभिधाय श्रोतबुद्धिम-
नुकूलयन् वर्त्तिष्यमाणमेवाग्रे दर्शयति ।

इह खलु तत्रभवान् बालानुकम्पी वरदराजः सक-
लन्यायशास्त्ररहस्योपदिदिक्षया^(२) स्वविरचिततार्किकर-
क्षाश्लोकव्याख्यानस्य सारसंग्रहं नाम प्रकरणभारभमाण-
स्तद्विघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलकाम्यया
विशिष्टामिष्टां च देवतामभिवादयते । नमामीति^(३) । पर-
मात्मानमिति परमः सर्वोत्कृष्टो जीवात्मभ्यो विशिष्टः
तमात्मानमीश्वरमित्यर्थः । सन्महत्परमेत्यादिना समासः ।
परमत्वे हेतुमाह सर्वार्थवेदिनमिति । योगिसाधारण्यं परि-
हरति स्वत इति । नित्यसर्वज्ञतया स्वाभाविकमस्य सार्वज्ञ्यं
न तु योगप्रसादासादितमिति भावः^(४) तत्सद्भावे प्रमाणद्वयं
सूचयति । विद्यानामिति । चतुर्दशविद्यानामपीति भावः ।
आदिकर्त्तारं सर्गादौ प्रणेतारं तथा जगतां जनितानां निमि-
त्तमादिकर्त्तारम् ईशानः सर्वविद्यानां तस्मान्नपस्तेपनाच्च-
त्वारो वेदा अजायन्त यतो वा इमानि भूतानि जायन्त
इत्यादिश्रुतेरिति भावः । एतेन वैदिकः सन्दर्भः केनचित्
प्रणीतः सन्दर्भत्वाद्रामायणवत् । तथाङ्कुरादिकं सर्वं सक-
र्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति चानुमानद्वयादीश्वरसिद्धिरिति
सिद्धम् । अत्रैव केवलव्यतिरेकिद्वयं चानुमाने स्वयं वक्ष्यति ।

(१) प्रारिप्सितग्रन्थस्य—पा. B पु. ।

(२) संतिष्ठ—इत्यधिकम् B पु. ।

(३) नमामि परमात्मानमिति—पा. E पु. ।

(४) नित्यसर्वज्ञतया स्वाभाविकी सर्वार्थवेदिता न तु योग-
प्रसादासादिततया सर्वार्थवेदिनमिति भावः—पा. E पु. ।

(१) निःश्रेयसफलं प्राहुर्येषां तत्त्वावधारणम् ।

प्रमाणादिपदार्थास्ते लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम् ॥१॥

येषां प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्तानां षोडशपदार्थानां तत्त्वतोऽवधारणमात्यन्तिकदुःखविच्छेदलक्षण-

एतेन देवताया वैदिकत्वादिधाकर्तृत्वाच्च वैशिष्ट्यमिश्रित्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु यदभिधित्सतं तदभिधीयतां फले व्यक्तिर्भविष्यतीति न्यायात् किं मृषाग्रे^(१) वक्ष्यमाणार्थप्रतिज्ञादम्बरविलम्बैरित्याद्यल्लोकाक्षेपमाशङ्क्य समाधत्ते । प्रारिप्सितस्येति । प्रेक्षावतां धीमतामुपादित्सा स्वचिकीर्षा तत्र प्रयोजिकां हेतुभूतामित्यर्थः । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनज्ञानाधीनत्वात् तज्ज्ञापनायाग्रे प्रतिज्ञा कार्येति भावः । यथाहुः कारिकायामाचार्याः ।

सर्वस्यापि हि शास्त्रस्य कर्तृणो वाऽपिकस्य चित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यत ॥ इति

ततस्तदर्थपरामर्शितामाह । येषां पदार्थानामिति । किं षण्णां नेत्याह । षोडशेति । दिक्संख्ये सज्ज्ञायामिति समासः सप्रतिवत् अन्यथा बहुत्वाद्यसिद्धेः । यद्वा पूरणप्रत्ययान्तोऽयं षोडशशब्दः तेषां च प्रत्येकमेव षोडशसंख्यापूरकत्वात् सर्वे षोडशाः ते च ते पदार्थाश्चेति विग्रहः । ते च सूत्रादिषु एवेति स्मारयति । प्रमाणादीति । तत्त्वा-

(१) अत्र प्रथमं “नमामि परमात्मान”मिति पद्यं A पुस्तके धर्तते तच्च टीकास्य लेखकप्रमादादत्र सचिविष्टम् यतो मल्लिनाथेन निष्कण्टकायां “तार्किकरत्नाश्लोकव्याख्यानाय आरसंग्रहं नाम प्रकरणमारभमाण” इत्याद्युक्त्वा “इष्टं देवतामभिवादयते । नमामि परमात्मानमिति” उक्तम् ।

(२) किं मुधाग्रे-पा. E पु. ।

निःश्रेयसफलत्वेनाक्षचरण^(१)पक्षितसुनिप्रभृतयो वर्ण-
यन्ति । यथा प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसि-
द्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छ-
लजातिनिग्रहस्थानायां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम
इति^(२) । तद्वदानीं पदार्था लक्ष्यन्ते समानासमान-
जातीयव्यवच्छेदकधर्मवत्तया प्रदर्श्यन्त इत्यर्थः । ननु

वधारणं याथात्म्येन निर्णयः । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं
मोक्षः । अचतुरादिना निपातनात् साधुः । तत्स्वरूपे वादि-
विप्रतिपत्तेर्विवक्षितं लक्षणमाह । आत्यन्तिकेति । एत-
च्चोपरि विवेचयिष्यते । प्राहुरित्यस्य प्रशब्दस्य सामर्थ्या-
त्प्रतिपादनमर्थो नोक्तिमात्रमित्याह । वर्णयन्तीति । तस्य
कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति । अक्षचरणेति । अक्षचरणपक्षितौ
सूत्रभाष्यकारौ प्रभृतिशब्दाद्वार्त्तिककारादिसंग्रहः । तत्र
सूत्रं संवादयति । यथा प्रमाणेत्यादि । प्रमाणं विना प्रमे-
याद्यसिद्धेः । विषयं विना प्रमाणाप्रवृत्तेः । असन्दिग्ध-
स्याप्रतिपत्तिसतत्वात् । सन्दिग्धस्यापि निःप्रयोजनस्याप्र-
तिपत्तिसतत्वात् । प्रतिपत्तेश्च दृष्टान्तसुखत्वात् । अवय-
वादिनियमस्य सिद्धान्तानुसारित्वात् । प्रमाकरणशरी-
रनिर्वर्तकाङ्गत्वात् । प्रमाणानुग्राहकत्वात् । तत्फलत्वात् ।
तस्यापि कथासाध्यत्वे वादस्य तत्त्वनिर्णयफलत्वात् ।
जल्पस्योभयपक्षसाधनवत्त्वसाम्यात् । वितण्डायाः कथा-
पारिशेष्यात् । निग्रहहेतुषु सर्वथा हेयत्वात् । दोषेषु लघु-
त्वात् फलत्वाच्चेति प्रमाणादिपदार्थादेशक्रमः । यत्तदोः

(१) अक्षपाद-पा. ० पु. ।

(२) न्यायव्यादिषु सूत्र-मित्यधिकं ० पु. ।

चिरन्तननिबन्धनानि तत्र तत्र विद्यन्ते तान्येव शि-
ष्येभ्यो व्याक्रियन्तां किमनेनापूर्वनिर्माण^(१)केशेनेत्यत
उक्तम् । नातिविस्तरमिति । अतिविततगहनगम्भीरै-
स्त्वरत्नसंप्रायाः शिष्या न व्युत्पादयितुं शक्यन्त इत्यर्थ-
वानेवायमारम्भः । शब्दमात्रस्यैवेह^(२) प्रपञ्चो निषि-
ध्यते नार्थस्येति विस्तरशब्दं प्रयुञ्जानस्याशयः^(३) ॥ १ ॥

सामानाधिकरण्येनोत्तरार्द्धं योजयति । तद्वदानीमिति ।
लक्ष्यन्ते इति लक्ष्येर्दर्शनार्थत्वात् तस्य चोपलब्धिपर्यायस्यो-
द्देशादित्रये ऽपि सम्भवात् त्रयस्यापि कर्तव्यत्वाच्चावर्धस-
न्देहे लक्षणपरत्वेन व्याचष्टे । लक्ष्यन्ते समानेति । अत्रो-
द्देशस्य सौत्रस्यैव स्थितत्वात् परीक्षायास्तु लक्षणशेष-
त्वादाहत्य तस्यैव तत्त्वावधारणहेतुत्वात् प्राधान्येन लक्ष-
णतः प्रदर्शनं लक्ष्येर्थं इति भावः । नातिविस्तरमिति
न वक्तव्यं विस्तरेऽपि सप्रयोजने प्रवृत्तिसिद्धेरित्याश-
ङ्क्यान्यधासिद्धिसूलानारम्भशङ्कोत्तरत्वेनावतारयति ।
ननु चिरन्तनेति । निबन्धनानि सूत्रभाष्यवार्त्तिकप्रभृती-
नीत्यर्थः । एतावता कथमारम्भसिद्धिरत आह । अति
विततेति । विततं विस्तृतं टीकादि । गहनमकृत्स्नार्थतया
साकाङ्क्षप्रकरणान्तरं गम्भीरं गुर्वर्थं सूत्रभाष्यादि । अति-
शब्दः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः । नन्वस्यापि सङ्क्षेपादकृ-
त्स्नार्थतादोषः इत्यत आह । शब्दमात्रस्यैवेति । प्रथमे वा-
क्यशब्द इति तन्मात्रे विस्तरशब्दानुशासनादिति भावः ।

(१) श्रव्यसन्दर्भनिर्माण-पा. ० पु. ।

(२) मात्रस्यैवात्र-पा. B पु. ।

(३) मात्रः-पा. B पु. ।

६

सटीकनार्त्तिकरत्नायाम् ।

प्रमाणाधीनसिद्धित्वात् इतरपदार्थानां प्राधान्येन^(१) प्रथमोद्दिष्टं प्रमाणं लक्षयति तावत्^(२) ॥

तत्र प्रमाणं प्रमया व्याप्तं प्रमितिसाधनम् ।

प्रमाश्रयो वा तद्व्याप्तौ यथार्थानुभवः प्रमा ॥ २ ॥

(प्रमया वक्ष्यमाणलक्षणया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रामाण्यम् । यथाहुः नैयायिकाः । प्रमा-योगव्यवच्छेदसम्बन्धः प्रामाण्यम् । तद्वत्प्रमाणम् । प्रमाणसम्बन्धश्चाश्रयत्वेन करणत्वेन च विवक्षितः । तेन न केवलं साधनमेव प्रमाणम् अपि त्वाश्रयोऽपी-

अतिशब्दाच्छब्दविस्तरस्यापि स्तोकशोद्धीकारान्नास्त्यवै-
शद्यदोषोऽपीत्यभिसन्धिरनुसन्धेयः । एतेन पदार्थतत्त्वं
विषयः । तत्त्वज्ञानं प्रयोजनम् । (३) साध्यसाधनभावः
सम्बन्धः । भुभुक्षुरधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयसम्भवादिह
प्रेक्षावतां प्रवृत्तिलाभ इति सिद्धम् ॥ १ ॥

अथोत्तरश्लोके प्रथमतः प्रमाणलक्षणे हेतुमाह ।
प्रथमोद्दिष्टमिति । सूत्र इति शेषः । सौत्रे प्रथमोद्देशे हेतु-
माह । प्रमाणाधीनेति । तत्र तेषां पदार्थानां मध्ये इत्यर्थः ।
इह श्लोके वाशब्दात् प्रमाव्याप्तपदावृत्त्या च साधन-
माश्रयो वान्यतरत्प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति ब्रीहियववदै-
च्छिको विकल्पः प्रतीयते । तदसत् । उभयप्रामाण्यवादि-
नामन्यतराव्याप्तेरपिसिद्धान्ताच्चेत्याशङ्क्य साधनमाश्र-
यश्चेति द्वयमपि प्रमाव्याप्तं प्रमाणं वाशब्दश्चार्थः ।

(१) प्रधानत्वेन-पा. B पु. ।

(२) तावदिति-0 पु. नास्ति ।

(३) एतेन-इत्यधिकं 1 पु. ।

त्येतावत्प्रदर्शनायोक्तम् । अयोगव्यवच्छेदेनेति । साध-
नत्वेन प्रमासम्बन्धेनाभिनिवेष्टव्यम् । असम्बन्धनि-
वृत्तिमात्रेण प्रामाण्यमित्येतावदुक्तं भवति ।) (१)

साधनाश्रययोरन्यतरत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमा-
णम् । ततश्चैश्वरस्यापि प्रमाश्रयतया प्रामाण्यसिद्धे-
र्नाव्याप्तिरिति भावः । न च प्रमाश्रयैरनीश्वरात्मभिः
प्रमाकरणैश्च पादुच्छिकसंवादलिङ्गविभ्रमादिभिर-
तिव्याप्तिः । तेषां प्रमासम्बन्धे नियमाभावात् । न
तर्हीन्द्रियलिङ्गशब्दाः प्रमाणं भवेयुः तेषामपि निय-
माभावादिति चेत् । साभूवन् । न हि वयं तेषां प्रामा-

प्रमाव्याप्तपदवृत्तिश्च प्रत्येकं विशेषणार्थेति मत्वा
व्याचष्टे । साधनाश्रययोरिति । साधनाश्रययोरन्यतरत्वं
नाम तदुभयव्यतिरिक्तत्वाधिकरणत्वम् । एवं चानुगता-
र्थलाभान्नान्यतरशब्दार्थस्वप्ननावकाशः । अत्राश्रयपदो-
पादानस्य फलमाह । ततश्चेति । साधनपदस्य तु स्फुटमेव
करणव्याप्तिः फलमिति भावः । शेषमतिव्याप्तिनिरासार्थ-
मित्याह । न चेति । लिङ्गविभ्रमो वाष्पादिः । आदिशब्दा-
द्भ्रान्तादिवाक्यानां गवयादौ महिषादिसादृश्यस्य च संग्र-
हः । कुतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य प्रमाव्याप्त्यभावादित्याह ।
तेषामिति । हन्तैकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते यतो-
ऽतिव्याप्तिं प्रतिक्षिपन्तमव्याप्तिरास्कन्दनीति शङ्कते । न
तर्हीति । अव्याप्तौ हेतुमाह । तेषामपीति । तेषामौदासीन्य-
स्यापि सम्भवादिति भावः । इष्टापत्त्या परिहरति । साभू-

८

सटीकतार्किकरत्नायाम् ।

एयमभ्युपगच्छामः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषस्य लिङ्ग-
परामर्शोदेशश्च प्रामाण्याभ्युपगमात् । ते च प्रमां न
व्यभिचरन्तीति नाव्याप्तिः । एवं प्रमासम्बन्धेऽपि प्रमे-
यस्य व्यभिचारान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः । किमर्थं तर्हि साध-
नमाश्रयो वेति विशेषणम् व्याप्त्युपादानादेव प्रमेया-
दिव्यावृत्तिसिद्धेरिति चेत् सत्यम् । तयोदेव प्रमा-
व्याप्तिः सम्भवतीत्येतावता तदुपादानम् न तु लक्ष-
णशरीरानुप्रवेशेन सुखादिप्रमेयव्यावर्त्तनेन वा तद-
नुप्रवेश इति^(१) न वैयर्थ्यम् ।

यथार्थानुभवः प्रमा । यथार्थानुभव इति प्रमा-
वन्निति । किं तर्हि प्रमाणमत आह । इन्द्रियार्थेति । सन्निक-
र्षविशेषस्यालोकादिसहकारिसाकल्पमेव विशेषः । लिङ्ग-
परामर्शस्तृतीयः प्रत्ययः आदिशब्दाच्च गृहीतसङ्गतिकश-
ब्दविशेषसादृश्यविशेषयोः संग्रहः । न चैवमव्याप्तेरव-
काश इत्याह । ते चेति । नापि प्रमेयेऽतिव्याप्तिः व्याप्त्य-
भावादेवेत्याह । एवमिति । तर्हि व्यावृत्त्यभावात् साध-
नाश्रयग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कते । किमर्थमिति । प्रौढवादे-
नाङ्गीकृत्योत्तरमाह । सत्यमिति । प्रमान्याप्तमित्येतावदेव
लक्षणं शेषं तूदाहरणार्थमिति भावः । अथवा वास्तवप-
रिहारमाह । सुखादीति । सुखदुःखयोरनुभूतैकसत्त्वेन
प्रमान्याप्तत्वमिति भावः । किं चेद्वरप्रमथा नित्यसर्वा-
र्थगोचरया प्रमेयमात्रस्यापि प्रमाश्याप्तेस्तन्निरासेनार्थवत्त्वं
द्रष्टव्यम् ।

ननु प्रमाणलक्षणप्रस्तावे प्रमालक्षणमसङ्गतमित्या-

(१) तदुपादानं स्यादिति वा ० पु. ।

लक्षणम् । तन्न यथार्थेत्ययमर्थविषयाः पीतशङ्खादि-
विभ्रमा व्यदस्यन्ते तत एव तर्कसंशययोरपि व्यव-
च्छेदसिद्धिः । तर्कस्याहार्यलिङ्गजनितत्वेनारोपितवि-
षयत्वस्याग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । विरुद्धानियतको-
टिद्वयावलम्बिनश्च संशयस्य तादृशविषयासम्भवेना-
यथार्थत्वात् । अनुभव इति स्मृतेर्निरासः । किमिदमनु-

शङ्क्य प्रकृतोपयोगान्न दोष इत्यभिप्रेत्याह । यथार्थानुभव
इति । तत्राद्यविशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । यथार्थेति । अय-
थार्थविषयत्वं तु तेषां बाधदर्शनादिति भावः । तस्यैव व्या-
वर्त्यन्तरमाह । तत एवेति । अयथार्थविषयत्वादेवेत्यर्थः ।
ननु तर्कस्य व्याप्तलिङ्गसमुत्थस्य प्रमाणाङ्गभावेन प्रमितिज-
नकस्य कथमयाथार्थमित्याशङ्क्य बाधादित्याह । तर्कस्ये-
ति । व्याप्तलिङ्गस्याप्यारोपितत्वादोषमूलारोपवद्वुद्धिमू-
लारोपेऽपि विषयापहारस्य तुल्यत्वादयाथार्थं तथात्वेऽप्य-
निपृप्तसंज्ञनद्वारा साध्याभावशङ्कोच्छेदकत्वात् प्रमाणा-
ङ्गत्वं चेति भावः । तर्हि संशयो नायथार्थः तद्विषयस्य विभ्र-
मवन्नेदमिति बाधादर्शनादित्याशङ्क्याह । विरुद्धेति । यस्य
ज्ञानस्य यावद्विषयः तस्य तथैव सत्त्वे तद्यथार्थं नान्यथेति
स्थितिः । संशयस्य हि विरुद्धानियतकोटिद्वयात्मा विषयः ।
तस्य च तादृशस्यानन्तरमेव नियतैककोटिग्राहिणा तदुप-
मर्दकज्ञानेन बाधादसम्भवादयथार्थमित्यर्थः । तदुक्तं शालि-
कायां पूर्वपक्षे ।

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहो योऽपि जायते ।

अभावात् तादृशार्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥ इति ।

अथानुभवपदव्यावर्त्यमाह । अनुभव इति । तर्ह्यस्याः

भवत्वं नाम । प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणप्रसूतप्रत्ययत्वं वा^(१) तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारण-
प्रसूतप्रत्ययत्वं वा । स्मृतेस्त्वसाधारणकारणं संस्का-
रः । तस्य तदुत्पादने तात्कालिकत्वनियमाभावाच्च

स्मृतेर्भेदकं वाच्यम् । अन्यथा तद्व्यावर्तकत्वासम्भवादिति पृच्छति । किमिदमनुभवत्वं नामेति । कारणवैलक्षण्यं ताव-
द्भेदकमाह । प्रत्युत्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नं प्रत्यग्रजातम् । ननु
स्मृतावपि समानमेतत् तत्कारणसंस्कारस्यापि स्वोत्प-
त्तिकाले प्रत्यग्रत्वादित्याशङ्क्य एतदेव निर्भूते । तदविदू-
रेति । तस्य कार्यभूतस्य योऽविदूरः प्राक्कालसन्निहितपूर्-
व्वक्षणः तत्रोत्पत्त्या नियतव्याप्तं तत्कालैकजन्यमित्यर्थः ।
स्मृत्यसमवायिकारणात्मनःसंयोगनिरासार्थमसाधार-
णेत्युक्तम् । घटादिव्यभिचारवारणार्थं प्रत्ययपदं स्वोत्पत्ति-
सन्निहितपूर्व्वक्षणजन्यासाधारणकारणोत्थज्ञानत्वमनुभव-
त्वमित्यर्थः । स्मृतेरेतद्व्यातिरेकमभिव्यक्तुं तत्कारणं चाह ।
स्मृतेस्त्विति । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्यर्थः ।
मात्रपदेन प्रत्यभिज्ञादिव्युदासः । तत्र सन्निकर्षप्रधान्यात् ।
यथाहुः । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री । अधिकार्थ-
सन्निकर्षा ग्रहणस्य संस्कारमात्रसन्निकर्षः स्मरणस्येति । ननु
प्रत्युत्पन्नसंस्कारोत्थस्मृतावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तन्निरा-
सार्थमेव नियतपदमित्याह । तस्येति । एतेनानुभवत्वं
नामौपाधिकं सामान्यमित्युक्तम् । सम्प्रति मुख्यमेवास्तु
ज्ञानत्वव्याप्यमित्याह । ज्ञानत्वेति । प्रमाऽप्रमावृत्तिज्ञान-
त्वसाक्षाद्याप्यसामान्यमनुभवत्वं पूर्वाक्तस्यैव व्यवस्था-

तत्र प्रसक्तिः । ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदे वा अनुभवत्वम् । स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वेति ॥ २ ॥

साधनमाश्रयो वेत्युक्तमेवायं विषयविशेषव्यवस्थया प्रपञ्चयति ॥

नित्यानित्यतया द्वेधा प्रमा नित्यप्रमाश्रयः ।

प्रमाणमितरस्यास्तु करणस्य प्रमाणाता ॥ ३ ॥

एवं च नित्यप्रमाश्रयत्वादीश्वरस्यापि प्रतितन्वसिद्धान्तसिद्धं प्रामाण्यमपि लक्षितं भवति । तदुक्तम् । आप्तप्रामाण्यादिति । तन्मे प्रमाणं शिव

एकमिति भावः । प्रमेतिस्मृतित्वसंशयत्वादिव्युदासः । अप्रमेति प्रमात्वादिनिरासः^(१) । शेषं सत्तागुणत्वज्ञानत्वनिरासाय । साक्षात्पदेन परोक्षत्वादिव्यावृत्तिः । अथ रुढिर्वा शुरुमतवदित्याह । स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वेति । न च स्मृतिरप्यनुभवव्यतिरिक्तेत्यन्योन्याश्रयता । स्मृतेः पूर्वज्ञानजसंस्कारमात्रजन्यत्वेन लक्षणे तदनपेक्षणादिति ॥ २ ॥

उत्तरइलोकं पूर्वपौनरुक्त्येनावतारयति । साधनमाश्रयो वेति ।

नित्यप्रमाया आश्रय एव प्रमाणं तस्याः करणासम्भवात् । अनित्यायास्तु करणमेव प्रमाणम् । सम्भवेऽप्याश्रयस्य प्रमाव्याप्यभावादिति भावः । नित्यप्रमाश्रयप्रामाण्यकथनफलमाह । एवं चेति । तदलक्षणे सिद्धान्तविरोधं सूचयति । प्रतितन्वसिद्धान्तसिद्धमिति । स्वतन्त्रमात्रसिद्धमित्यर्थः । तत्र सूत्रसंवादमाह । तदुक्तमिति । अक्षायुर्वेद-

(१) व्युदासः—पा. E पु. ।

इति च । अत्र प्रमाणाधिकतमं प्रमाणमित्यादीनि
न्यायविदां लक्षणवचनानि लौकिकप्रमाणमात्रप-
राणि । अत एव हि प्रमातुरेवैश्वरस्य प्रमाविनाभा-
वेन प्रामाण्यमुपपादयन्त आहुः ।

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वृत्ता च प्रमाहता ।

प्रामाण्यवत्तत्प्रामाण्यमात्रप्रामाण्यादिति सूत्रे वेदप्रामाण्यं
प्रतीश्वरप्रामाण्यस्याप्रामाण्यादिति हेतुत्वेन सिद्धवदुपा-
दानात् सिद्धमीश्वरप्रामाण्यमित्यर्थः । उदयनसंवादं चाह ।
तन्मे प्रमाणमिति । परोक्तलक्षणानां गतिमाहात्रेति । अक-
रणत्वे ऽप्याश्रयत्वादेव प्रामाण्यमीश्वरस्य प्रमाण्यासिरित्य-
जोदयनाचार्यवचनं संवादित्वेनावतारयति । अत एवेति ।
करणप्रामाण्यनियमाभावादेवेत्यर्थः । प्रमाश्रयत्वेनैवास्य
प्रामाण्यं न तु लौकिकवत् करणत्वेनेत्याह । प्रमातुरेवेति ।
अकरणत्वे कथं प्रामाण्यमत आह । प्रमाविनाभावेनेति ।
अत्र संवादः । तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यमिति । तस्याः
प्रमाया अयोगोऽसम्बन्धः तद्व्यवच्छेदः प्रमाण्यासिरिति
यावत् । तदेव प्रामाण्यं तच्चेश्वरस्यापि सम्भवत्येवेति भावः ॥

नन्वीश्वरस्य कुतः प्रमाव्याप्तिः तज्ज्ञानस्याकार्यस्या-
फलत्वेनाप्रमात्वादित्याशङ्क्य प्रमाणलक्षणमाह । मितिः
सम्यक्परिच्छित्तिरिति । अकार्यत्वे ऽपि सम्यगनुभूति-
त्वादीश्वरज्ञानं प्रमेति भावः । तथापि नेश्वरः प्रमाता
नित्यप्रमां प्रति चाकर्तृत्वादित्याशङ्क्य प्रमातृलक्षणमाह ।
तद्वृत्ता चेति । प्रमासमवायित्वं प्रमातृत्वं न तु कर्तृत्वमिती-
श्वरोऽपि प्रमातेति भावः । तर्हि नेश्वरः प्रमाणम् प्रमातृ-
त्वकरणत्वयोर्विरोधादित्याशङ्क्य प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ इति^(१) ॥ ३ ॥

अथ स्फुटतरानल्पदोषतया तेषां स्वरूपव्या-
क्रियैव निराक्रियेति मन्यानः प्रावादुकानां प्रमाणल-
क्षणा^(२)व्युपन्यस्यति ।

अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः ।

अनुभूतिः प्रमाणां वा स्फुटतरन्येति केचन ॥ ४ ॥

अज्ञातचरतत्त्वार्थनिश्चायकमथापरे^(३) ।

प्रमेयव्याप्यमपरे प्रमाणमिति नन्वते ॥ ५ ॥

प्रमानियतसामग्रीं प्रमाणां केचिदूचिरे ॥

नो भूतं न तु तत्करणमिति अतो न विरोध इत्याह । तद-
योगेति । प्रमाश्रयत्वात् प्रमातृत्वं प्रमाव्याप्तत्वात् प्रमा-
णत्वं च । न चानयोर्विरोधः करणत्वेन प्रामाण्यं तु लौकिक-
विषये न च तत्राश्रयत्वमिति न कुत्रापि विरोधवार्तेति
भावः । न चेन्द्रियलिङ्गादिचतुष्करणकोटिष्वनन्तर्भावादी-
श्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वप्रसङ्गः साक्षात्कारिप्रमाव्याप्तत्वेन
प्रत्यक्षान्तर्भावादिति ॥ ३ ॥

अथ यदेतदविसंवादिविज्ञानमित्यादिना सार्द्धं श्लो-
कद्वयेन परेषां लक्षणपञ्चकमुपन्यस्तं तदप्यप्रतिषिद्धत्वाद्-
नुमतमिति शङ्कां शमयंस्तदवतारयति । अथेति । प्रावा-
दुकाः प्रवक्तारः वदन्तेः पूर्वादुपसंख्यानादुक्तप्रत्ययः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वस्य दीर्घः ॥

अज्ञातचरोऽज्ञातपूर्वः । भूतपूर्वं चरद् इति ।

(१) व्यायकुसुमाञ्जलौ ४ स्तवके ५ कारिका ।

(२) लक्षणवचना-पा. C पु. ।

(३) अष्टहीततथाभूतगोचरामपरे धियम्-पा. A पु. ।

तथागतमतानुवर्तिनो ह्यविसंवादिविज्ञानं
प्रमाणम् अविसंवादश्चार्थक्रियास्थितिरिति लक्ष-
यन्ति । तथाहुः ।

प्रमाणमविसंवादविज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादनमिति । तदसत् । भूतभविष्यद्वि-
षयेष्वनुमानेष्वव्याप्तेः । न ह्यसतोभूतभविष्यतोः का-
चिदर्थक्रिया नामास्ति^(१) । स्मृतिज्ञानसविकल्पकज्ञा-
नाभ्यां चातिव्याप्तेः । न हि ततः प्रवृत्तो विसंवाद-
ते । विकल्पस्य^(२) चाविसंवादानङ्गीकारे निर्विकल्प-
कस्यापि तन्न स्यात् । तद्द्वारकत्वात् तत्संवादनस्य ।

अविसंवादिविज्ञानमित्यत्रार्थं क्रियाध्याहारेण
व्याचष्टे । तथागतेति । नन्वविसंवादिविशेषणमनर्थकं
सर्वस्यापि विज्ञानस्य विज्ञानत्वे विसंवादाभावादित्याश-
ङ्गार्थद्वारको विसंवादो दृष्टो न स्वरूपप्रतिबन्धन इत्य-
भिप्रेत्याह । अविसंवादश्चेति । अर्थक्रियासमर्थविषयत्व-
मविसंवादित्वमित्यर्थः । अत्र सौगतवाक्यं संवादयति ।
तथाहुरिति । तदेतदूषयति । तदसदिति । अव्याप्तिं ताव-
दाह । भूतेति । कुत इत्याशङ्क्य त्वदुक्ताविसंवादासम्भवा-
दित्याह । न हीति । अतिव्याप्तिं चाह स्मृतीति । तदेव स्फोर-
यति । न हीति । अभिमतविषयं स्मृत्वा विकल्प्य वा प्रवृत्तस्य
विसंवादाभावादित्यर्थः । विकल्पस्याविसंवादानङ्गीकारा-
न्नातिव्याप्तिरित्याशङ्गाह । विकल्पस्येति । तदविसंवादनं
कुतो न स्यादित्यत्राह । तद्द्वारकत्वादिति । सविकल्पकावि-

(१) अर्थक्रियास्थितिनामास्ति-पा० C पु० ।

(२) सविकल्पकस्य च-पा० C पु० ।

न च शुक्तिकारजतादिविकल्पनिदर्शनेन तस्य विसं-
वादः साधयितुं शक्यते । पक्षादिग्राहिभिरेव विकल्पैः
सकललैङ्गिकविकल्पैश्चानैकान्त्यात् । तन्मिथ्यात्वे
चाश्रयादासिद्धिः प्रसज्येत । अनुमानप्रामाण्यमप्युत्स-
न्नसंशयमापद्येत । एतेनार्थजत्वमर्थविषयत्वमपि^(१)
अविसंवाद इति निरस्तम् । विकल्पस्यापि तथाभावेन
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथैवं मनुष्ये स्वलक्षणप्रभवनि-

संवादनप्रमाणकृत्वान्निर्विकल्पकाविसंवादनस्येत्यर्थः । वि-
मतो विकल्पो विकल्पत्वाद् विसंवादी शुक्तिरजतविकल्प-
वदित्यनुमानं स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । कुत इत्यत आह ।
पक्षादीति । पक्षहेतुदृष्टान्तग्राहिविकल्पप्रामाण्ये तत्रैव वि-
कल्पत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं तदप्रामाण्ये हेत्वाद्यसिद्धिः
स्यादित्यर्थः । किं चेत्थं प्रलपतो बौद्धस्य मूर्खनि भगवता बुद्धे-
नापि दुर्दर्शो महानयं वज्रपातः कुत इत्याह । अनुमानेति ।
विकल्पत्वाविशेषादिति भावः । उक्तदोषं पक्षान्तरे ऽप्य-
तिदिशति । एतेनेति । अर्थक्रियास्थितिलक्षणाविसंवादस्य
विकल्पे ऽतिव्याप्तिरनेनेत्यर्थः । साक्षात्स्वलक्षणप्रभवत्व-
मर्थजत्वम् अनारोपितार्थत्वमर्थविषयत्वमिति विवेकः । क-
थमन्यनिरासादन्यनिरास इत्याशङ्क्य दोषसाम्यादित्याह ।
विकल्पस्यापीति । विकल्पस्य प्रामाण्यप्रसङ्गमाह । तथा-
भावेनेति । अर्थजत्वेनार्थविषयत्वेन चेत्यर्थः । अन्यथा
प्रवृत्तिसंवादो न स्यातामिति भावः । ननु भ्रान्त्यैव प्रवृत्तिः
अर्थक्रियासंवादस्तु यादृच्छिक इत्यप्रमाणमेव विकल्प
इति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते । अथैवमित्यादिना । अप्रामा-

विकल्पकजन्मा तदारोपितार्थप्रतिभासश्च विकल्पः
 स्वलक्षणो पुरुषं प्रवर्तयति संवादयति च मणिप्रभा-
 विषयमणिविकल्पन्यायेन परम्परयार्थप्रतिबन्धात्^(१)
 न त्वाहृत्यार्थजत्वमर्थविषयत्वं वाऽस्यास्तीत्यप्राप्ता-
 ण्यमेवेति । तर्हि तत एवाप्रामाण्यमनुमानस्यापि
 स्यात्^(२) । अथ बहुस्वलक्षणाद्भूमस्वलक्षणं तस्माद-
 नुभवः तस्माद्भूमविकल्पः ततो दहनविकल्प इति पर-
 म्परयार्थजत्वेनानुमानप्रामाण्यमभ्युपगम्येत । तर्हि

पुन्यमित्यन्तेन । अप्रामाण्ये कारणमाह । न त्वाहृत्येति ।
 साक्षादर्थजत्वार्थविषयत्वयोरभावं व्यनक्ति । स्वलक्षणप्र-
 भवनिर्विकल्पकजन्मेति । अर्थजप्रसूतोऽयं न तु स्वयमर्थज
 इत्यर्थः । नन्वर्थजत्वेऽनर्थविषयत्वे वा कथमर्थावभासः
 तस्याप्यपह्नवे वा कथमस्मादर्थं प्रवृत्तिः संवादश्चेत्यत आह ।
 तदारोपितार्थप्रतिभासश्चेति । नन्वारोपितार्थावभासात्
 प्रवृत्तिरस्तु शुक्तिरूप्यादिविकल्पवत् संवादस्तु कथमत
 आह । मणिप्रभेति । यथा मणिप्रभायां मणिवुद्धेर्भ्रान्तत्वे
 ऽपि मणिप्रभवप्रभाविषयतया परम्परया याथार्थ्यसम्ब-
 न्धादर्थक्रियासंवादो यादृच्छिको दृष्टः तथा विकल्पस्या-
 प्यर्थजऽत्यक्षप्रसूतेः पारम्पर्येणार्थसम्बन्धनियमादर्थक्रि-
 यासंवाद इत्यर्थः । तद्धानुमानिकविकल्पेष्वव्याप्तिरित्याह ।
 तर्हीति । तत एवाहृत्यार्थजत्वाभावादेव अनुमानस्यानु-
 मानिकविकल्पस्येत्यर्थः । अनुमानप्रतिबन्दिमोचनमाश-
 ङ्कते । अथेति । अनुभवः प्रत्यक्षनिर्विकल्पकमिति यावत् ।

(१) अर्थसम्बन्धात्-पा. C पु.

(२) तद्वानुमानस्यापि प्रामाण्यं न स्यात्-पा. C पु. ।

तत एव विकल्पस्मृत्योरपि प्रामाण्यमभ्युपगच्छ ।
तत्रापि पारम्पर्यस्य सुवचत्वात् । एतेन बाधविर-
होऽविसंवाद इति च प्रत्युक्तम् । न चावस्तुभूतसा-
मान्यविषयत्वादप्रामाण्यं विकल्पस्य । अनुमानस्यापि
तथाभावप्रसङ्गात् । ततश्चैतन्निरस्तम् । यथाहुः ।

विकल्पोऽवस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः । इति ।
तथा ।

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

व्यावृत्तिर्न निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥ इति ।

तर्ह्यन्यामिं परिहरतः पुनः सैवातिव्याप्तिरावर्त्तते इत्यहो
कष्टमायुष्मतः स्वप्नादश्रममध्ये प्रवेश इत्याह । तर्हीति ।
तत एव पारम्पर्येणार्थजत्वादेवेत्यर्थः । तत्र विकल्पस्यार्थ-
जनिर्विकल्पकोत्थत्वादर्थजत्वम् । स्मृतेस्तु तादृग्यिकत्वा-
हितसंस्कारप्रभवत्वादिति पारम्पर्येणार्थजत्वस्य सुवच-
त्वादित्यर्थः । अबाध्यत्वमविसंवादनमिति पक्षान्तरमा-
शङ्क्याह । एतेनेति । विकल्पे ऽतिव्याप्तिकथनेनेत्यर्थः ।
विकल्पस्यापि बाध्यत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य किं तस्य
बाध्यत्वमलीकसामान्यगोचरत्वात् । अशब्दात्मकस्यार्थस्य
शब्दात्मकत्वेनावभासनाद्वेति द्वेधा विकल्पस्यार्थं दूष-
यति । न चेति । कुत इत्याशङ्क्याबाध्यत्वस्यानुमानाव्या-
प्तेरित्याह । अनुमानस्यापीति । अनुमानस्यापि सामा-
न्यगोचरत्वाविशेषादप्रामाण्यप्रसक्तेन सामान्यालीकत्वं
युक्तमिति भावः । एतेन परेषां प्रलापाः परास्ता इत्याह ।
ततश्चेति । सामान्यालीकत्वायोगादित्यर्थः ॥

विकल्पः सविकल्पकम् उपप्लवो भ्रान्तिः कुतः अव-

अनुमानेन समानयोगक्षेपत्वाद्विकल्पस्य । न चाशब्दात्मकस्यार्थस्य शब्दात्मनावभासान्निव्यात्वं विकल्पस्य । न हि घटोऽयमित्यस्यायमर्थो घटशब्दोऽयमिति किं तु घटशब्दवाच्योऽयमिति । यथाहुः ।

स्तुनस्तुच्छस्य निर्भासात् तत्र वा स्वतन्त्रो हेतुः असंवादादिति । तस्यां विकल्पसंविदि बाह्यं विज्ञानातिरिक्तमिव एकमिव वस्तुनः परमाणुपुञ्जानतिरेकेऽप्यतिरिक्तमेकमाश्रितं स्थलमिव तथा अन्यतो व्यावृत्तमिव व्यावर्त्तकसामान्यालीकत्वेऽपि तत्कृतव्यावृत्तिविशिष्टमिव षडूपमाकारो भाति तन्निस्तत्त्वं तुच्छम् । कुतः परीक्षानङ्गभावतः विचारासहत्वादित्येतत्सर्वं पूर्वोक्तानुमानाप्रामाण्यप्रसङ्गादपास्तमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न चाशब्दात्मकस्येति । कुत इत्याशङ्क्य उक्तहेत्वसिद्धेरित्याह । न हीति । घटोऽयमिति घटशब्दवाच्यत्वावभासोऽयं न तु तत्तादात्म्यावभासः सामानाधिकरण्यनिर्देशसाम्यात्तु तादात्म्यावभासभ्रमे भवताम् । अन्यथाक्षादिशब्दश्रवणाद्देवनाद्यनेकार्थेष्वेकत्वावभासः घटादिमूर्तार्थेष्वमूर्तत्वावभासः यजेतेत्यादितिङन्तार्थेषु साध्यरूपेषु सिद्धरूपतावभासश्च स्यात् । सर्वस्यापि शब्दस्य निष्पन्नरूपत्वाविशेषादिति भावः ।

माभूत् तादात्म्यावभासः तथापि सञ्ज्ञायाः स्वर्यमाणविशेषणतया^(१) पारोक्ष्यात् तद्विशिष्टसञ्ज्ञाविकल्पस्यापि पारोक्ष्यापत्तौ प्रत्यक्षत्वबाधः^(२) स्यादिति शङ्कां वृद्धसंवाद्मुखेन परिहरति । यथाहुः सञ्ज्ञा हीत्यादि । यद्यपि प्रति-

(१) घटशब्दवाच्योऽयमिति निर्विकल्पकज्ञाने वाच्यदर्शनादुक्तकल्प्युक्तिः ।

(२) घटस्य यत् प्रत्यक्षत्वं तस्य बाधः स्यादित्यर्थः ।

सञ्ज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

सञ्ज्ञिनः सा तदस्या हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

(इति बौद्धवादप्रकरणम्) । (१)

प्राभाकरास्तु अनुभूतिः प्रमाणम् । स्मृतित्व-

सम्बन्धिसञ्ज्ञिनिर्विकल्पकोद्बोधितसंस्कारोत्पत्तिपथ-
धिकतया परोक्षैव सञ्ज्ञा तथापि सञ्ज्ञिनो घटादौर्विकल्प-
मानस्य(२) प्रत्यक्षत्वं न बाधते परोक्षतां नापादयतीत्यर्थः ।
पराकृत इत्याशङ्क्य तदशक्तेरित्याह । न रूपाच्छादनक्षमेति ।
सञ्ज्ञिनः प्रत्यक्षत्वतिरोधानाशक्तेरित्यर्थः । अशक्तौ हेतु-
माह । सा तदस्या हीति । हि यस्मात् सा सञ्ज्ञा तदस्या स्मृति-
द्वारा इन्द्रियस्य स्वसम्प्रयुक्तसञ्ज्ञिविकल्पजनने सहकारि-
त्वेन सन्निहिता न तु समयलत्वेनेति यावत् । अन्यथा
स्मृतिसम्प्रयोगपोस्तुल्यबलत्वे मिश्रकार्योत्पत्तौ परोक्षत्वा-
परोक्षत्वसङ्करप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वकालतास्मृतिः प्रत्य-
भिज्ञायामिव सञ्ज्ञास्मृतिरपीन्द्रियसहकारितया न सञ्ज्ञि-
विकल्पे प्रत्यक्षतां बाधते । यथा सुरभि चन्दनमित्यादौ
घ्राणजन्या गन्धबुद्धिरिन्द्रियान्तरसहकारिणी गन्धविशि-
ष्टचन्दनविकल्पस्य आधुषत्वं स्पर्शनत्वं वा न विरुन्धेत्
तद्वदिति सुस्पष्टं तदस्येति ।

अथ प्राभाकरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं दूषयितुमु-
पन्यस्यति । प्राभाकरास्तिष्ठति । अनुभूतिः प्रमाणमित्यत्र
भावसाधनोऽयं प्रमाणशब्दः । येषमिन्द्रियलिङ्गादिजन्या
संवित् सानुभूतिरनुभवः । सा सर्वा प्रमाणं प्रमिति-

(१) () एतन्मध्यस्थो नास्ति B पु. ।

(२) सविकल्पविषयस्य ।

तिरिक्ता^(१) संविदनुभूतिः । स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं
ज्ञानमिति वर्णयन्ति । यथाहुः ।

प्रमाणमनुभूतिः सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।

पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥ इति ।

तत्र तावत् प्रमाणलक्षणे प्रथमाध्याये वेदा-
प्रामाण्यवादिना बौद्धादीन् प्रति वेदवाक्यजनितस्य
ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं प्रसाध्येदानीं स्मृतिव्यव-

रित्यर्थः । तस्याश्च हानादिव्यवहारानुगुणत्वात् स एव
फलम् । यदा त्विन्द्रियतत्सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वं विवक्षितं
तदा प्रमाणशब्दः करणसाधनः अनुभूतिः फलमिति च
ब्रष्टव्यम् । तदुक्तं शालिकायां प्रमाणफलविभागप्रस्तावे ।

मानत्वे संविदो भाव्यं हानादानादिकं फलम्^(२) ।

ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥ इति ।

ज्ञानस्य ज्ञानकरणस्येन्द्रियादेरित्यर्थः । न च स्मृता-
वतिव्याप्तिरित्याह । स्मृतीति स्मृतिव्यतिरेकज्ञापनाय ।
तामपि लक्षयति । स्मृतिश्चेति । संस्कारपदेनेन्द्रियलिङ्गा-
दिजन्यज्ञानव्यवच्छेदः मात्रपदेन त्ववधारणार्थेन प्रत्य-
भिज्ञाध्यावृत्तिः । तत्र सम्प्रयोगस्यापि करणत्वादिति ।

अत्र शालिकासंवादमाह । यथाहुरिति । तदेतत्तुर-
गाधिरूढस्य तुरगविस्मरणम् यद्वेदप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तस्य
मीमांसागुरोस्तत्प्रमाद इति सोपहासं परिहरति ।

तत्र तावदिति । तावच्छब्द एव्यहोपसूचनार्थः । कथं
तत्प्रमाद इत्याशङ्क्य स्योक्तप्रमाणलक्षणस्य प्रकृतवेदरा-

(१) स्मृतेरन्या च-पा. B पु. ।

(२) संविदो मानत्वे हानादानादिकं फलं भाव्यमित्यन्वयः ।

च्छेदेनानुभूतित्वलक्षणं प्रामाण्यं प्रसाध्यत इति मह-
दिदं व्याख्यानकौशलमायुष्मताम् । किं च स्मृति-
ज्ञानानामात्मस्वात्मनोरभिमतं प्रामाण्यं न सिध्येत्
स्मृतीनां स्मृतिव्यतिरिक्तत्वासम्भवेनानुभूतित्वात् ।
त्रितयप्रकाशरूपायास्तस्या वेद्यांश्च एव संस्कारजनि-
तत्वेन स्मृतित्वं न त्वंशान्तरयोरिति चेत् न तयोः

कथाव्याप्त्यनवेक्षणादित्याह । प्रमाणेत्यादि । वाक्यजन्यस्य
ज्ञानस्यानुभूतित्वेन प्रामाण्यं तज्जनकवाक्यस्यातल्लक्षण-
त्वादप्रामाण्यं दुर्वारमिति भावः । तावच्छब्दसूचितं दूष-
णान्तरं च प्रस्तौति । किं चेति । द्विविधं हि विज्ञानं ग्रहणं
स्मरणं च तदुभयमपि पात्रप्रदीप इवात्मानमाश्रयतया
स्वात्मानं स्वप्रकाशत्वेन विषयतया बाह्यं चावभासयती-
ति त्रिपुटीप्रत्यक्षतामाचक्षते गुरवः । तत्रात्मस्वात्मांशयो-
रुभयं प्रमाणं प्रत्यक्षं च वेद्यांश्च स्मरणमप्रमाणमप्रत्यक्षं च ।
ग्रहणं तु पञ्चविधमपि^(१) प्रमाणमेव तदवधारय प्रत्यक्षमप्र-
त्यक्षं चेति मन्यन्ते । तत्र स्मार्त्तयोरात्मस्वात्मांशयोः प्रमा-
णाभिमतयोरनुभूतित्वलक्षणमव्याप्तमित्याह । स्मृतिज्ञा-
नानामिति । असिद्धौ कारणमाह । स्मृतीनामिति । आत्म-
स्वात्मांशयोरपीति शेषः । स्मृतिप्रयोजकसंस्कारजत्वा-
भावेन स्मृतित्वाभावादात्मस्वात्मांशयोः स्मृतिव्यतिरि-
क्तत्वं व्याप्तमिति शङ्कते । त्रितयेति । तत्रापि तत्प्रयोज-
कसम्भवादव्याप्तिस्तदवस्थेति परिहरति । न तयोरिति ।
नन्वस्त्येव कारणान्तरं तयोस्तत्रैव^(२) यदन्यदात्ममनःसंयो-

(१) प्रत्यक्षादीनि चत्वारि अर्थापत्तिश्चेति पञ्चविधम् ।

(२) तयोरात्मस्वात्मांशावभासयोः तत्रैव स्मृतौ ।

संस्कारजनितत्वाभावे कारणान्तरं वाच्यम् । न हि सर्वसंविदां विषयप्रकाशांशकारणव्यतिरेकेण कारणान्तरं दृष्टमिष्टं वा । यथोक्तं प्राभाकरतन्त्रसागर-
पारदृशवना शालिकानाथेन ।

सर्वविज्ञानहेतूत्या मितौ मातरि च प्रभा ।

साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ इति ।

शादिकमित्याशङ्क्याह । न हीति । स्मृत्यादिषड्विधज्ञाने-
ष्वपि संस्कारसम्प्रयोगादिविशेषयोगिन्यात्ममनःसंयोगा-
दिसामग्री हि विषयप्रकाशांशे कारणं सैवात्मस्वात्मां-
शयोरपि कारणं वाच्यम् । अन्यथा सामर्थ्यैकदेशानामं-
शतो विरुद्धानेकजातिः^(१) अद्विज्ञानजनकत्वे घटादिकार्येष्वपि
तथाभावप्रसङ्गः^(२) इत्यर्थः । अन्यथा प्रमाणविरोधस्वाभ्यु-
पगमविरोधौ स्यातामित्याशयेनाह । दृष्टमिष्टं वेति । उक्तः
प्रमाणविरोधः ।

स्वाभ्युपगमं दर्शयति । यथोक्तमिति । मेये त्विन्द्रिय-
योगोत्पेत्युक्तवोच्यते । सर्वेत्यादि । मेयं जगति ग्रहणस्म-
रणात्मिका संवित् सा सर्वापि मितौ स्वात्मांशे मातर्या-
त्मांशे च सर्वैः समग्रैरेव विज्ञानहेतुभिः संस्कारसम्प्रयोगा-
दिभिर्दृष्टिता न तु सामर्थ्यैकदेशेनेत्यर्थः । सा च प्रमा
प्रमाणमेव किं च यथा मेयांशं साक्षात्कुर्वन्ती प्रत्यक्षा
भवति एवमात्मस्वात्मांशयोरपि साक्षात्कर्तृत्वसाम्यात्
प्रत्यक्षा च किं तु मेयमात्रंशयोस्तदतिरिक्ता मित्यंशे तु
मितेरन्यतिरिक्तेति विशेष इति शालिकार्थः । तस्मादा-

(१) स्मृतित्वग्रहणत्वादिति ।

(२) कुत्रचिद् घटत्वं कुत्रचिदन्यम् ।

एतेन स्वोत्पत्तौ संविदन्तरानपेक्षत्वमनुभूति-
त्वमित्यपास्तम् । पूर्वाक्तसकलदोषानतिवृत्तेः । अपि
च सविकल्पकप्रत्यक्षस्यानुमानादीनां च संविदन्त-
रापेक्षोत्पत्तित्वेनाननुभूतित्वात्^(१) तस्याभास्यं न
स्यात् । स्वसमानविषयसंविदन्तरानपेक्षत्वमभिमत-

त्मस्वात्मांशयोरपि स्मृतेः संस्कारजत्वाविशेषात् तत्रानु-
भूतित्वमव्याप्तिमिति सिद्धम् । एवं परेषां कण्ठोक्तम-
नुभूतिलक्षणं निरस्य सम्प्रति सम्भावितानि लक्षणा-
न्तराप्यपि निरसिष्यन् स्वोत्पत्तौ संविदन्तरानपेक्षा
संविदनुभूतिरिति पक्षं तावदतिदेशेन निरस्यति । एते-
नेति । कण्ठोक्तलक्षणनिरासेनेत्यर्थः । अत्रापि स्वोत्पत्ता-
वित्यादिविशेषणात् स्मृतिव्यावृत्तिः । कुतो निरस्तमित्या-
शङ्क्य पूर्ववद्वेदवाक्येषु विशेष्याव्याप्तेः स्मार्त्तयोरानुभूतिस्वा-
त्मांशयोर्विशेषणाव्याप्तेः श्रेत्याशयेनाह । पूर्वाक्तेति । अन्य-
त्रापि विशेषणाव्याप्तिं समुच्चिनोति । अपि चेति । निर्वि-
कल्पकलिङ्गशब्दसदृशवस्त्वनुपपद्यमानार्थज्ञानसापेक्षत्वा-
त् निर्विकल्पकव्यतिरिक्तप्रत्यक्षादिप्रामितिपञ्चकस्यापि
अप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनन्तरोक्तदोषनिरासाय लक्षणं
विशिनष्टि । स्वसमानेति । स्वोत्पत्तावित्येव सविकल्पका-
दीनां निर्विकल्पकादिसापेक्षत्वेऽपि तत्समान^(२)विषयत्वा-
भावात् तेष्वव्याप्तिः । स्मृतिस्तु स्वोत्पत्तौ स्वसमानवि-
षयपूर्वानुभवसापेक्षत्वात् तत्रातिव्याप्तिश्चेत्याशङ्कितुरा-
शयः । तथापि लैङ्गिकशब्दयोरव्याप्तिर्विमर्शः ऽतिव्याप्तिश्च

(१) अननुभूतित्वे-पा. B पु. ।

(२) तेन निर्विकल्पकार्थिना समानम् ।

मिति चेत् । तर्हि व्याप्तिग्राहकप्रमाणानधिकविषय-
मनुमानमित्यभ्युपगमात् शब्दस्य स्वसमानविषय-
विमर्शापेक्षत्वाङ्गीकाराच्च तथोरनुभूतित्वं न स्यात्
स्याच्च विमर्शस्येत्यात्मीय एव बाणो भवन्तं ग्रह-
रति । अथार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये स्वसमानविष-

स्यातामिति परिहरति । तर्हीति । व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं
नाम यत्रेदं तत्रेदमिति लिङ्गलिङ्गिनोर्निरूपाधिकसम्बन्ध-
ग्राहकं प्रत्यक्षादि । तदुक्तम् ।

यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरूपाधिकः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥ इति ।

विमर्शस्तु शब्दप्रमाणानुग्राहकस्तरूपः स्मृतियि-
शेषः । नन्वस्य स्मृतित्वे कथं स्वोत्पत्तौ स्वसमानविषयसं-
विदन्तरानपेक्षत्वं तथात्वे वा कथं स्मृतित्वमतस्तत्राति-
व्याप्तिवाचो युक्तिर्नातीव युक्तिमतीति चेत् सत्यम् तस्य
सापेक्षत्वे ऽपि स्मृतिप्रमोषवदनुभूतविषयत्वाभिमानाभा-
वादनपेक्षत्ववाचो युक्तिः शब्दानुमानयोः स्वसमानविषय-
विमर्शादिसापेक्षत्वाभ्युपगमलक्षणं स्वचेष्टितमेव स्वस्य
बाधकं जातमित्याशयेनाह । आत्मीय एवेति । अथ शब्द-
लैङ्गिकयोः स्वोत्पत्तौ विमर्शादिसापेक्षत्वे ऽपि स्वकार्ये तद-
भावात्तथा विशेषणे व्यापकं लक्षणमिति शङ्कते । अथेति ।
तच्च स्वकार्यमर्थपरिच्छेदार्थव्यवहारश्चेति द्वयमस्ति । तत्र
तावदाद्यावलम्बेनाह । अर्थपरिच्छेदेति । किं परिच्छिन्तिः
परिच्छेद इति भावसाधनोऽयं शब्द उक्त परिच्छिद्यते ऽनेनेति
परिच्छेद इति करणसाधनो चेति द्वेधा विकल्प्याद्यो इन्द्रिय-
लिङ्गादिकरणफलस्य संविदः स्वातिरिक्तपरिच्छेदाभावात्

यसंविदन्तरानपेक्षत्वमिति चेत् न स्वव्यतिरेकेण स्व-
कार्यस्य परिच्छेदान्तरस्याभावात् । भावे वा स्मृति-
रपि तथा स्यात् । तस्या अपि स्वात्पत्तावेव परा-
पेक्षा नार्थपरिच्छेदे । अर्थव्यवहारः संवित्कार्य इत्य-
भ्युपगमे ऽपि तथा शब्दानुमानयोरिव स्मृतेरपि वेद्य-
व्यवहारहेतुत्वे पारतन्त्र्याभावात् । भावे वा स्मृते-
रात्मस्वात्मनोरपि तथाभावेनानुभूतित्वं न स्यात् ।
तयोरंशयोः सर्वसंवित्साधारणत्वेन परानपेक्षत्वमिति

स्वस्यैव स्वकार्यत्वे आत्माश्रयणाल्लक्षणमसम्भवि स्यादि-
त्याशङ्काह (१) । न स्वेति । द्वितीये स्मृतावतिव्याप्तिरित्याह ।
भावे वेति । कुत इत्यत आह । तस्या अपीति । अर्थपरिच्छेद
इति । हेयत्वादिज्ञानरूपकार्य इत्यर्थः । व्यवहारपक्षाव-
लम्बे ऽप्ययमेव दोष इत्याह । अर्थेति । अत्रापि व्यवहार-
शब्दे भावार्थः करणार्थो वेति विकल्प्याद्ये पूर्ववदात्मा-
श्रयस्य (२) स्फुटत्वाद् द्वितीये स्मृतावतिव्याप्तिमितिदिशति ।
तथेति । कथं तथेत्यत आह । शब्देति । यथा शब्दलैङ्गिकयो-
रुत्पत्तावेव संविदन्तरापेक्षा नार्थव्यवहारकार्ये तद्वत्स्मृ-
तेरपीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । अथातिव्याप्तिपरिहाराय
स्मृतेर्वैद्यव्यवहारे ऽपि सापेक्षत्वमुच्येत तर्हि आत्मस्वा-
त्मांशयोरपि तथात्वात् तयोरव्याप्तिः स्यादित्यहो कष्टमेकं
सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इत्याह । भावे वेति । अथात्म-
स्वात्मांशयोः सकलसापेक्षज्ञानसाधारणत्वेनानपेक्षत्वाच्च

(१) इत्याशयेनाह-पा. E पु. ।

(२) इन्द्रियलिङ्गादिकरणफलस्य संविदः स्वातिरिक्तस्वकार्यार्थ-
व्यवहाराभावात् स्वस्यैवार्थव्यवहारत्वे आत्माश्रयः ।

चेत् न अंशान्तरस्यापि साधारणत्वात् । न चात्मस्वा-
त्मव्यवहारसमर्थत्वेन जातायाः संविदो वेद्यव्यवहा-
रसामर्थ्यं हेत्वन्तरेण पश्चाद्भवतीति वाच्यम् । कार्य-
गतशक्तीनां कार्यकारणादेव कार्येण सहेतुत्पत्तेः ।
अन्यथा विरम्यव्यापारप्रसङ्गात् । न च बुद्धिशब्दक-
र्मणामनावृत्तानां विरम्यव्यापार उपपद्यते । स्वसमा-

तयोरव्याप्तिरिति शङ्कते । तयोरिति । तर्हि वेद्यांशस्यापि
तथात्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति सेयमुभयतः पाशारज्जु-
रायुष्मत इति परिहरति । नेति । न त्वात्मस्वात्मव्यव-
हारजनने सहजशक्तियुक्तत्वात् तत्रानपेक्षैव संविद् वेद्य-
व्यवहारजनने त्यागन्तुकशक्तिकत्वात् तत्र तत्संविदन्तर-
सापेक्षेति न बुद्धान्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्येति शङ्कामनूय
शक्यते । न चेति । कुतो न वाच्यमित्याशङ्क्य स्वस्वा-
काराधेय^(१)शक्तीनां सर्वसंविदामागन्तुकशक्त्ययोगाद्वेद्यांशो
ऽपि स्मृतेरनपेक्षत्वेनातिव्याप्तिरित्याह । कार्येति । आग-
न्तुकशक्तिवादे ऽनिष्टमाह । अन्ययेति । सहजागन्तुकश-
क्तिकार्ययोः क्रमेण करणं विरम्यव्यापारः । इष्टापत्तिं
परिहरति । न चेति । ननु वीणादिशब्दस्य क्रमिकानेकज्ञा-
नजनकत्वात् तज्ज्ञानस्य च क्रमिकानेकसुखव्यक्तिजनक-
त्वात् कर्मणश्चैष्टादेः क्रमिकानेकाकाशादिदेशसंयोगविभा-
गजनकत्वाच्चास्त्येव शब्दबुद्धिकर्मणां च विरम्यव्यापार
इत्याशङ्क्याह । अनावृत्तानामिति । असन्तन्यमानानामि-
त्यर्थः । तथा च तेषामेकसन्तानवर्त्तिनामनेकेषामेव क्रम-
कारित्वं न त्वेकस्यैव विरम्यव्यापृतिरिति भावः । लक्षणा-

नव्यवहारहेतुसंविदन्तरानधीनात्पत्तित्वमनुभूतित्व-
मिति चेत् । तर्हि स्मृतिज्ञानस्य वेदांशे ऽप्यनुभूति-
त्वापत्तिः । न हि तदितिव्यवहारस्य पूर्वानुभव-
कार्येणैदमितिव्यवहारेण समानविषयत्वम् । एकस्य
वर्तमानकालावच्छिन्नवस्तुविषयत्वात् अतीतानुभव-
कालावच्छिन्नवस्तुविषयत्वाच्चान्यस्य । अन्यथा द्वयो-
रपि समानविषयत्वेन तत्तेदन्ताव्यवहारसङ्करप्रस-
ङ्गात् । शब्दानुमानयोरपि विमर्शादपेक्षत्वेन वेद्ये

न्तरमाशङ्कते । स्वसमानेति । स्मृतेरात्मस्वात्मांशयोरी-
दक्संविदन्तरानपेक्षत्वाद्देवांशे तदपेक्षत्वाच्च नाव्याप्तिरि-
त्याशयः । माभूदव्याप्तिरतिव्याप्तिस्तु न शक्रेणापि शक्यते
वारयितुमित्याह । तर्हीति । कुत इत्याशङ्क्य तत्तेद-
न्ताव्यवहारयोरसमानविषयत्वादित्याह । न हीति ।
ननु तदिदंशब्दपरामृष्टार्थस्यैकत्वात् कथं विषयभेद इत्या-
शङ्क्य विशेषणकालभेदाद्भेद इत्याह । एकस्येति । अनुभव-
कार्यस्यैदमितिव्यवहारस्येत्यर्थः । अन्यस्येति । स्मृतिकार्यस्य
तदितिव्यवहारस्येत्यर्थः । तथापि विषयभेदानङ्गीकारे दण्ड-
माह । अन्यथेति । तच्छब्दादिदमर्थं प्रवृत्तिरिदंशब्दाच्च तदर्थं
प्रवृत्तिरुभाभ्यामुभयत्र वा प्रवृत्तिरुभयोः पर्यायतापत्तिश्च
स्यादिति सङ्करार्थः । अव्याप्तिं चाह । शब्देति । अतिव्या-
प्त्यन्तरमाह । भवेच्चेति । कुत इत्याशङ्क्य तत्रोक्तलक्षणसं-
क्रमादित्याह । स्वसमानेति । विमर्शस्य स्मृतिरूपत्वादी-
दक्पूर्वानुभवसापेक्षत्वे ऽपि स्मृतिप्रमोषवत् तथाभिमाना-
भावादनपेक्षत्ववाचो युक्तिः । अथान्यथालक्षणमाशङ्कते ।

नानुभूतित्वं भवेद् भवेच्च विमर्शस्य स्वसमानव्यवहा-
रहेतुसंविदन्तरानपेक्षत्वात् । स्वहेतुसंविदन्तरानव-
च्छिन्नार्थविषया संविदनुभूतिरिति चेत् । तर्हि
स्मृतिप्रमोषे वेदे ऽप्यनुभूतिः स्यात् । वक्तृज्ञानानु-
मिते ऽर्थे लौकिकवाक्यजन्यस्य वेदे ऽपि य एवं विद्वान-
नित्याद्यनुवादवाक्यजन्यस्य^(१) च ज्ञानस्यानुभूतित्वं

स्वहेत्विति । माभूदेवं स्मृतिवेद्यांशे ऽतिव्याप्तिः स्मृति-
प्रमोषवेद्यांशे ऽतिव्याप्तेः कः प्रतीकार इत्याह । तर्हीति ।
इदं रजतमित्यादिविभ्रमस्थलेष्वख्यातिपक्षे नैकमिदं विज्ञा-
नं किं त्विदमितीन्द्रियादिदोषवशादगृहीतशुक्तित्वादिवि-
शेषपुरोवर्तिद्वयमात्रग्रहणं रजतमिति तु दोषप्रमुषित-
तत्तांशस्मरणं स स्मृतिप्रमोष इत्युच्यते । तस्य वस्तुनः
स्वहेतुसंविदन्तरावच्छिन्नार्थत्वे ऽपि तथाभिमानाभावात्
तदभाव इत्यनुभूतित्वापत्तिरित्यर्थः । अव्याप्तिं चाह ।
वक्तृज्ञानेति । वक्तृज्ञानावच्छिन्नार्थानुमानकाले ऽनुमित^(२)
इत्यर्थः । विषयघटितस्यैव ज्ञानस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
शुरुमते सर्वत्र गामानयेत्यादिषु वाक्येषु वाक्यश्रवणा-
नन्तरमेतद्वाक्यार्थज्ञानवानर्थं वक्ता एतद्वाक्यप्रयोक्तृ-
त्वात् यो यद्वाक्यं प्रयुङ्क्त स तस्यार्थं वेद यथाहम् ।
अन्यथा तत्प्रयोगायोगादित्यनुमित एवार्थं वाक्यं बोधक-
मित्युच्यते । किं च वेदे ऽपि य एवं विद्वानभावास्यां
यजते य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत इति विद्वद्वाक्या-
भ्यामाग्नेयादिषड्वाक्यावगत एव यागषट्के त्रिकद्वयानु-

(१) जनिनस्य-पा० C पु० ।

(२) वक्तृज्ञानानुमानकाले ऽनुमित-पा० E पु० ।

न स्यात् । स्याच्च विमर्शस्यानुभूतित्वेन प्रामाण्यम् । किं चात्र सर्वत्रापि पीतशङ्खादिविश्रमाः प्रमाणं भवेयुः । तत्र रूपरूपिणोर्निरन्तरभानमात्रेण सामानाधिकरण्यप्रतीतिमपलपतो बहिष्कार एव प्रामाणि-
वादेन ज्ञानं जन्यते तत्रोभयत्रापि स्वहेतुसंविदन्तरान-
वच्छिन्नार्थविषयत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । पुनश्चा-
तिव्याप्तिमाह । स्याच्चेति । अथोक्तसकलपक्षसाधारणी^(१)-
मतिव्याप्तिमाह । किं चात्रेति । सर्वत्रापि स्मृतिव्यति-
रिक्तस्यैव संविदः प्रामाण्ये प्रयोजकत्वोक्तेस्तस्य पीतश-
ङ्खादिविश्रमेष्वपि सम्भवात् तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । आ-
दिशब्दाच्छुक्तिरजतादिसङ्ग्रहः । ननु सति कुड्ये चित्रकर्म
तथाहि दोषच्छब्दधवलिभ्रः शङ्खमात्रस्यागृहीताश्रयसम्ब-
न्धस्य पित्तपीतिभ्रश्च गृह्यमाणयोरेवासंसर्गाग्रहात्^(२) तथा
शुक्तिरजतादौ च विषयेन्द्रियमनोदोषमहिम्ना शुक्ति-
त्वतत्तांशतिरोधानेन पुरोवर्तिरजतमात्रयोर्ग्रहणस्मरणा-
भ्यामेव भेदाग्रहाच्च विनापि विश्रमं विपरीतव्यवहार^(३)-
सिद्धेर्निराश्रयो व्यभिचारो दुर्वच इत्याशङ्काह । तत्रेति ।
रूपरूपिणोरिति । शङ्खपीतिभ्रोरित्यर्थः । इदं च धर्मरो-
पोदाहरणम् रजतादिधर्म्यारोपस्याप्युपलक्षणम् । निरन्त-
रभानमात्रेणेति । पूर्वोक्तप्रकारेणाधिष्ठानारोप्ययोर्यथाय-
थमसंसर्गाग्रहणं भेदाग्रहेण वा यद्ज्ञानं तन्निरन्तरभानं
तन्मात्रेणेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यप्रतीतिमन्यथाख्याति-
मित्यर्थः । बहिष्कार इति । प्रमाणसिद्धार्थापह्नोतुरप्रामा-

(१) अनुभूतिः प्रमाणं सत्यत्रोक्तम् ।

(२) विद्यमानोऽप्यसंसर्गा दोषाच्च गृह्यते ।

(३) अयथार्थव्यवहारः ।

३०

सटीकतार्किकरत्नायाम् ।

कैः करणीय इति । सतेन साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्ष-
मिति तेषां प्रत्यक्षलक्षणमपि निरस्तम्^(१) । यथाहुः ।

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेधमातृप्रमासु सा । इति ।

न तावत् त्वन्मते गुणस्य सतो ज्ञानस्य

णिकत्वं स्यादित्यर्थः । विमतः शङ्खः पीतज्ञानगोचरः
पीतव्यवहारविषयत्वात् हरिद्रादिवदिति तु प्रमाणम-
न्यथाख्यातौ । तदेवं प्राभाकरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं
पराणुद्य सम्प्रति तन्मतस्यातिफल्गुत्वप्रकटनार्थमप्रस्तावे-
ऽपि तदीयं प्रत्यक्षलक्षणमपि पराणुदति । एतेनेति ।
सामान्यलक्षणप्रतिक्षेपेणेत्यर्थः । तथाहि साक्षात्प्रतीति-
रित्यत्र प्रतीतिशब्देन किं संविन्मात्रमुच्यते अनुभूतिर्वा ।
आद्ये भावनाप्रकर्षपर्यन्तजस्मृतौ साक्षात्कारवत्यामति-
त्याप्तिः स्यात् । द्वितीये तु पूर्ववत्^(२) स्मार्तघोरात्मस्वा-
त्मांशयोः प्रत्यक्षाभिमतयोरव्याप्तिरिति ॥

अथ लक्षणांशे शालिकासंवादमाह । यथाहुः
साक्षात्प्रतीतिरिति । साक्षात्कारिण्यनुभूतिः प्रत्यक्षमि-
त्यर्थः । अन्यथा पूर्वोक्तस्मृतिविशेषे ऽतिव्यापनात् लैङ्गि-
कादिव्युदासाय साक्षाद्विशेषणं मेयेत्यादि तु विषयप्रद-
र्शनपरम् । तत्र विशेष्यदूषणमतिदेशग्रन्थे गतमिति
साक्षाद्विशेषणं दूषयिष्यन् किमिदं साक्षात्त्वं नाम मुख्य-
मेव ज्ञानत्वावान्तरसामान्यं वा भूतत्वादिवत् किञ्चि-
दौपाधिकं सामान्यं वेति द्वेधा विकल्प्याद्ये लक्षणम-
सम्भवीत्याह । न तावदिति । साक्षात्त्वजात्यभावे कार-

(१) परास्तम्-पा. B पु. ।

(२) अनुभूतिः प्रमाणमित्यादिवत् ।

साक्षात्त्वं नामावान्तरजातिरस्ति । गुणानामवान्तर-
जात्यनभ्युपगमात् । न च तद्व्यतिरेकेण साक्षात्त्वमिति
किञ्चित् सम्भवति । तथाहि तत् किं प्रतीतेः प्रती-
त्यन्तराव्यवहितेन्द्रियजत्वम्^(१) १ स्वविषये प्रतीत्य-
न्तराव्यवहितत्वं वा २ स्वकालाकलितवस्त्ववभासित्वं
वा ३ पदार्थस्वरूपविषयत्वं वा ४ सजातीयविजातीयस-
मस्तवस्त्वन्तरव्यावृत्तवस्तुस्वरूपविषयत्वं वा ५ वस्त्व-
न्तरप्रतीतिनिरपेक्षस्वगृहीतभेदवशेन द्रष्टृसमस्त-
वस्त्वन्तरव्यावृत्तवस्तुव्यवहारोत्पादनशक्तत्वं वा^(२) ६
इदमहं जानामीति त्रितयव्यवहारानुगुणत्वं वा ७ कि-
ञ्चिदुर्मान्तरं वा ८ ।

णमाह । गुणानामिति । रूपरसादीनां सर्वत्र गोघटादिष्वे-
काकारावभासादेकव्यक्तिकत्वेनावान्तरजात्यभाव इति
तेषां समयः । ननु माभूद् गुणानामवान्तरजातिः ज्ञानस्य
किमिति नास्तीत्याशङ्क्य तस्यापि गुणत्वादित्याह । गुणस्य
सत इति । ज्ञानस्यापि तन्मते सर्वत्रैकत्वादिति भावः ।
द्वितीये त्वसम्भव इत्याह । न चेति ।

असम्भवमेवाभिव्यक्तुमशक्यं साक्षात्त्वं विकल्पयति
तथाहि तत् किमित्यादिना । यदेतत् प्रतीतेः साक्षात्त्वं तत्
किमिति सर्वविकल्पशेषत्वेन योज्यम् । अनुभवव्यवधाने-
नेन्द्रियजत्वं स्मृतेरपीति तन्निरासार्थमुक्तं प्रतीत्यन्तराव्य-
वहितेति । शेषं चोदनाजन्यप्रतीतिनिरासार्थम् । एवं
विकल्पान्तरेष्वपि यथायथं विशेषणफलमर्थाश्च तत्तन्नि-

(१) जन्यत्वम्-शा. ० पु. ।

(२) शक्तिमत्त्वं वा-पा. ० पु. ।

तत्र न प्रथमः कल्पः^(१) । अनुमानादिसंविदां
स्वात्मात्मनोरप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्^(२) ।

न द्वितीयः । चोदनाजनितायाः संविदो वे-
दे ऽपि प्रत्यक्षतापातात् । सापि विमर्शव्यवहितेति
चेत् । तर्हि विमर्शस्य वेदे ऽपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्^(३) ।

रासदशायामेव सूत्रेभ्यः प्रेक्षावद्भिरित्युपेक्ष्यन्ते विस्त-
रभयात् । किञ्चिद्धर्मान्तरं चेति पूर्वोक्तसप्तमद्विव्यतिरि-
क्तमित्यर्थः ।

तत्राद्यमव्याप्त्या दूषयति । न प्रथम इति । व्या-
प्त्यादिज्ञानान्तरितलिङ्गादिजन्यत्वादनुमित्यादीनामात्म-
स्वात्मांशयोः प्रत्यक्षाभिमतयोरुक्तलक्षणमव्याप्तमित्यर्थः ।

अथोक्तदोषपरिजिहीर्षया द्वितीयपक्षावलम्बे सो-
ऽप्यतिव्याप्तिरित्यह । न द्वितीय इति । तत्र स्वविषय
इति विशेषणात् प्रागुक्ताव्याप्तिनिरासः । अनुमानादिसं-
विदामप्यात्मस्वात्मविषये वेद्यांशवत् प्रतीत्यन्तरापेक्षा-
विरहादिति । चोदना विधिवाक्यम् । चोदना चोपदेशश्च
विधिश्चैकार्थवाचिन इति कारिकोक्तेः । तज्जन्यबुद्धे^(४)रत्य-
न्तापूर्वार्थगोचरत्वेन स्वविषये वेद्ये ऽपि संविदन्तरायोगात्
तत्रेदं लक्षणमतिव्याप्तमित्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय
परः शङ्कते । सापीति । विमर्शो व्याख्यातः । तदेतदङ्गी-
कृत्यान्यत्रातिव्याप्तिमाह सिद्धान्ती । तर्हीति । तत्रापि

(१) कल्प-इति नास्ति B पु. ।

(२) प्रत्यक्षत्वापातात्-पा. B पु. ।

(३) प्रत्यक्षत्वं स्यात्-पा. B पु. ।

(४) चोदनाजन्यबुद्धेः ।

प्रमाणत्वे सतीति विशेषयिष्याम इति चेत् । तर्ह्युप-
मानस्य^(१) प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।

न तृतीयः । अनुमानादावपि तथाभावप्रस-
ङ्गात् । स्वकाले सत एवार्थस्यावभासकत्वनियम इति
चेत् । न अत्रायं नियमो नान्यत्रेति विवेक्तुमशक्य-
त्वात् । यत्र विषयस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वं तत्रायं नियमः ।

प्रतीत्यन्तरव्यवधानकल्पनायामनवस्था स्यादिति भावः ।
अत्र विशेष्यप्रतीतिशब्देनानुभूतित्वस्य विवक्षितत्वाद्
विमर्शस्य चास्मन्मते स्मृतावन्तर्भावाच्च तत्रातिव्याप्ति-
रिति शङ्कते । प्रमाणत्व इति । तर्ह्युपमितावतिव्याप्त्या
स्वस्थो भवेत्याह । तर्ह्युपमानस्येति । अनेन सदृशी सा
गौरिति पुरोवर्तिप्रतियोगिकपरोक्षवस्तुनिष्ठसादृश्यज्ञा-
नस्य स्वविषयप्रतीत्यन्तराव्यवहितत्वादिति भावः ।

अथैतत्कल्पानिर्वाहनिर्वेदात् तृतीयकल्पाश्रवणे सो-
ऽपि तथेत्याह । न तृतीय इति । कुत इत्याशङ्क्य किं तत्र
स्वकालाकलितत्वं नाम वस्तुनः स्वकाले सत्त्वं वा स्वका-
लविशिष्टत्वं वा । आद्ये स्वकाले सतोऽप्यवभासकत्वं
स्वकाले सत एवेति द्वेधा विकल्प्याद्ये त्रैकालिकार्थावभा-
सिन्यनुमानादावतिव्याप्तिरित्याह । अनुमानादावपीति ।
तथाभावः सतोऽप्यवभासकत्वम् । द्वितीयमाशङ्कते ।
स्वकाल इति । ज्ञानकाल इत्यर्थः । सत एवेति । वर्तमान-
स्यैवेत्यर्थः । गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह । नेति । अत्र प्रत्यक्षे ।
अन्यत्रानुमानादौ । विवेक्तुं नियन्तुमित्यर्थः । अज्ञातप-
राशयः परो नियामकमाशङ्कते । यत्रेति । यस्मिन् प्रमाण

असतो ज्ञानं प्रति हेतुत्वायोगादिति चेत् । एवं सति सर्वसंविदां स्वात्मन्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । स्वात्मनि स्वस्य हेतुत्वायोगात् स्वविषयत्वानभ्युपगमाच्च । स्वकाल-विशेषितार्थावभासित्वमिति चेत् । तर्हि निर्विकल्पकस्य सर्वसंविदां स्वात्मात्मनोरप्रत्यक्षत्वापातः ।

न चतुर्थः । तत्र यदि वस्तुस्वरूपं साक्षादित्यु-

इत्यर्थः । ज्ञानं प्रति हेतुत्वमेव अत्र नियामकं तच्च प्रत्यक्ष एव सम्भवति नान्यत्रेति भावः । अन्यत्रासम्भवे कारण-माह । असत् इति । भूतभाव्यनुमानादिविषयभूतार्थस्य तत्कालासत्त्वेन हेतुत्वादित्यर्थः । अथ सिद्धान्ती प्रव्यक्ता-भिसन्धिरव्याप्त्या दूषयति । एवं सतीति । कुत इत्या-शङ्क्य स्वेक्तनियामकाभावादित्याह । स्वात्मनीति । वि-षयत्वादेव हेतुत्वमित्याशङ्क्य तदपि नास्तीत्याह । स्ववि-षयत्वेति । तदभ्युपगमे त्वात्माश्रयः स्यादिति भावः । विशिष्टपक्षमाशङ्कते । स्वकालेति । अत्राप्यव्याप्तिमाह । तर्हीति । निर्विकल्पकस्याविशिष्टविषयत्वाद् ज्ञानात्मनोः स्वमते विषयतयानवभासाच्च^(१) तेषु कालविशिष्टार्थाव-भासकत्वमव्याप्तिमित्यर्थः ।

अथ चतुर्थपक्षोपन्यासोऽपि व्यर्थ इत्याह । न चतुर्थ इति । कुतो नेत्याशङ्क्य यदेतत्प्रतीतेः साक्षात्त्वं नाम पदार्थस्वरूपविषयत्वमित्यात्थ तत् किं पदार्थमात्रस्वरूपवि-षयत्वं साक्षाद्भूतपदार्थस्वरूपविषयत्वं वा । आद्येऽनुमा-नादावतिव्याप्तिरित्यास्तां तत् । द्वितीये तु साक्षाद्भूतप-दार्थ एव स्वरूपमात्मा तद्विषयत्वं वा उत साक्षाद्भूतप-

(१) विषयत्वानवभासाच्च-पा. E पु. ।

अज्ञानप्रकरणम् ।

३५

त्वा तद्विषया संवित् साक्षादित्य^(१)भिधीयते । ततः
प्रत्यक्षसमानविषया स्मृतिरपि तथा स्यात् । यदि
स्वस्य रूपं स्वरूपमिति जात्यादिधर्मभेदप्रतीतिः ।
तर्ह्यनुमानादेरपि तथात्वं प्रसज्येत । यदा स्वस्यैव

दार्थं यत् स्वरूपमित्यनवधारितपट्टीसमासाश्रयणात् तन्नि-
ष्ठसामान्यादिसाधारणधर्मस्तद्विषयत्वं वा अथवा स्वस्यैव
रूपमित्यवधारणात् तन्निष्ठासाधारणधर्मस्तद्विषयत्वं वा
स्वमेव रूपमिति सावधारणकर्मधारयाश्रयणान्नामाद्यवि-
शिष्टापरोक्षवस्तुविषयत्वं वा यदा स्वरूपशब्दस्य प्रतीत्य-
न्तरसंस्पर्शनिषेधपरत्वमाश्रित्याज्ञातचरसाक्षाद्भूतवस्तु-
विषयत्वं वेति पञ्चधा विकल्प्याद्यमनुवदति । तत्र यदीति ।
साक्षात्त्वस्य विषयधर्मतामाह । वस्तुस्वरूपं साक्षादित्यु-
क्तवेति । सर्वविकल्पशेषं चैनत् । अत्र वस्त्वैव स्वरूपमा-
त्मेति विग्रहार्थः स्वरूपशब्दश्चात्र रूढवृत्तिः । तथा च सा-
क्षाद्भूतपदार्थस्वरूपविषयत्वं^(२) साक्षात्त्वमित्यर्थः । एत-
त्प्रत्यक्षानुभवजन्यस्मृतावतिव्याप्तमित्याह । तत इति ।
द्वितीयमनुवदति । यदि स्वस्येति । आदिशब्दात् संख्या-
दिसंग्रहः । अत्र प्रतीतेः साक्षाद्भूतवस्तुनिष्ठसाधारणधर्म-
विषयत्वं साक्षात्त्वमित्यर्थः । अस्य धूमानुमानादावतिव्या-
प्तिरित्याह । तर्हीति । अत्रादिशब्दात् स्मृतेरपि संग्रहः ।
तृतीयमनुभाषते । यदा स्वस्यैवेति । साक्षाद्भूतवस्तु-
निष्ठासाधारणधर्मविषयत्वं साक्षात्त्वमित्यर्थः । इदं
तावदयं स्वरो मत्पुत्नीयः विशिष्टस्वरत्वात् पूर्वानुभूतैत-

(१) साक्षात्त्वप्रतीतिरित्य-पा. C पु. ।

(२) वस्तुविषयस्य पा. E पु. ।

रूपं स्वरूपमित्यसाधारणधर्मप्रतीतिः^(१) तदा पुत्रा-
दिस्वराद्यनुमाने ऽतिव्याप्तिः^(२) न व्याप्नोति च साधा-
रणधर्मदर्शनम् । अथ स्वयमेव रूपं स्वरूपं रूप्यते
ऽनेन संविदिति च रूपम् । तेन या स्वरूपेण स्वात्मना
वस्तु विषयीकरोति सा साक्षात्प्रतीतिः नैवमनुमाना-
दिरिति चेत् । तर्हि सविकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वप्रस-
ङ्गः^(३) । तत्र नामादिरूपेण विषयीकरणात् ।

स्वविषयान्तर्गतप्रतीत्यन्तराव्यवहितत्वं स्वरू-

त्स्वरदेवेत्याद्यसाधारणधर्मानुमाने ऽतिव्याप्तमित्याह ।
तदा पुत्रादीति । आदिशब्दाद्वाचादिसंग्रहः । स्वरादी-
त्यादिशब्दाद्देशभाषादिसंग्रहः । अथ सङ्ख्यादिसाधा-
रणधर्मप्रत्यक्षेष्वव्याप्तिश्चेत्याह । न व्याप्नोति चेति ।

चतुर्थमाशङ्कते । अथ स्वयमेवेति । नन्वेकस्यैव कथं
धर्मधर्मिभाव इत्याशङ्क्य रूपशब्दं च निरुक्तिभेदेन धर्मि-
परत्वेन व्याचष्टे । रूप्यत इति । तथा च रूपमिति निरूप-
कमित्यर्थः । फलितमाह । तेनेति । स्वरूपशब्दस्य पूर्वाक्त-
निरुक्तिसिद्धार्थमाह । स्वात्मनेति । अविशिष्टाकारेणेति
यावत् । इत्थम्भावे तृतीया । तथा च यद्वस्तु यथाभूतं तत्स्थै-
वोल्लिखति न तु विशिष्टमित्यर्थः । एतेन नामाद्यविशिष्टसा-
क्षाद्भूतवस्तुविषयत्वं साक्षात्त्वमिति सिद्धम् । तथा च पूर्वा-
क्तातिव्याप्तिर्निर्नस्तेत्याह । नैवमिति । अनुमानस्य विशिष्ट-
विषयत्वादिति भावः । तर्हि भूले कुठार इत्याह । तर्हीति ।

(१) धर्मभेदप्रतीतिः—पा० C पु० ।

(२) अतिव्याप्नोति—पा० B पु० ।

(३) प्रसङ्गः—पा० B पु० ।

पप्रतीतित्वमित्यर्थं पक्षः स्मृतेः स्वात्मात्मनोरप्रत्यक्षत्वापातेन निरस्त एव ।

न पञ्चमः । पुत्रादिविषयस्वराद्यनुमाने ऽतिव्याप्तेः । सजातीयविजातीयसमस्तवस्तुदर्शनाशक्तेस्तद्व्यावृत्तप्रत्ययासम्भवाच्च । वस्तुतो व्यावृत्तविषयत्वमात्रेण प्रत्यक्षात्वे ऽनुमानादेरपि तथात्वं स्यादिति ।

नापि षष्ठः । निर्विकल्पकसापेक्षमेव विकल्पेन विकल्पितरूपग्रहणमिति विकल्पस्याप्रत्यक्षात्प्रसङ्गात् । उत्पत्तावेव विकल्पस्य तदपेक्षा न

पञ्चमोऽप्यव्याप्तिग्रस्त इत्याह । स्वविषयेति । अत्र स्वरूपशब्देनाज्ञातचरत्वं विवक्षितं तच्च स्मार्तयोरात्मस्वात्मांशयोः प्रत्यक्षाभिमतयोरनुभवपूर्वकयोरव्याप्तिमित्यर्थः ।

अथ पञ्चमं दूषयति । न पञ्चम इति । अत्र वस्तुनः समस्तवस्तुव्यावृत्तिर्ज्ञाततया विशिष्यते सत्तया वा । आद्ये ऽपि किं ज्ञातुं शक्यते वा न वा । आद्येऽतिव्याप्तिरित्याह । पुत्रादीति । विषयशब्दः सम्बन्धवचनः गतमन्यत् । द्वितीये त्वसम्भव इत्याह । सजातीयेति । सत्तापक्षे त्वतिव्याप्तिरित्याह । वस्तुत इति ।

अथ षष्ठोऽप्यपठित्याह । नापीति । ननु कथं तस्यापदुत्वं वस्तुवन्तरेत्यादिविशेषणेन पूर्वोक्तपुत्रादिस्वरानुमाने स्वगृहीतेत्यनेन स्मृतौ चातिव्याप्तेर्दृष्ट्यनेन प्रागुक्तसम्भवस्य च निरासादित्यत आह (१) । निर्विकल्पकेति । विकल्पितेति विशिष्टेत्यर्थः । उक्ताव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते । उत्पत्ताविति । तर्हि पूर्वोक्तातिव्याप्तिर्न शुद्ध्यति ।

(१) द्वित्याशङ्क्याह—पा. B पु. ।

३८

सटीकतार्किकरत्नायाम् ।

स्वविषयभेदग्रहण इति चेत् । न पुत्तादिविषय-
स्वराद्यनुमाने ऽपि सुवचत्वात् । असाधारणधर्मदर्शन-
सापेक्षभेदप्रतीतेरप्रत्यक्षता च स्यादिति ।

निर्विकल्पकसंविदस्त्वित्यव्यवहारानुगुण्याभा-
वेन सप्तमः पक्षोऽपि न कक्षीकार्यः ।

अष्टममपि विकल्पं विकल्पयामः । किं तदु-
र्मान्तरमनुमानादिसंविदामस्ति वा न वेति । यद्यस्ति
तासामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । साक्षात्त्वविशेषणस्य व्यव-
च्छेद्याभावेन वैयर्थ्यं चापदीत । यदि नास्ति तासां

तत्राप्यनुमितेरुत्पत्तावेव लिङ्गज्ञानापेक्षा नार्थपरिच्छेद
इति सुवचत्वादित्याह । नेति । अव्याप्तिश्चापरा लग-
तीत्याह । असाधारणेति । स्थाण्वादिधर्मिविशेषाव-
धारणस्य वक्रकोटरादिविशेषज्ञानापेक्षत्वेन त्वदुक्तलक्ष-
णायोगादित्यर्थः ।

सप्तमस्तु निर्विकल्पक एवाव्याप्त इत्याह । निर्वि-
कल्पकेति । वेद्यवेदकवित्तिस्फुरणमात्रात्मकं तत्र तद्वि-
शेषोल्लेखिव्यवहारानुगुण्यायोगादिति भावः ।

अष्टमस्तु कष्टादपि कष्ट इत्याशयेनाह । अष्टममपीति ।
विकल्पयति । किं तदित्यादि । तस्य स्वरूपं यद्वा तद्वास्तु किं
तु तदितराव्यावृत्तं तदितरव्यावृत्तं वा तावदेव ब्रूहीति
भावः । अव्यावृत्तिपक्षे ऽतिव्याप्तिरित्याह । यद्यस्तीति ।
किं चास्मिन् पक्षे साक्षात्प्रतीतिरित्यत्र विशेष्यवद्विशेषण-
स्यापि सर्वसंवित्साधारणत्वे विशेषणवैयर्थ्यं च स्यादि-
त्याह । साक्षात्त्वेति । द्वितीये त्वव्याप्तिरित्याह । यदि
नास्तीति । व्याकोपो हानिः । तत्रापि तदभावादिति

स्वात्मात्मनोरपि प्रत्यक्षताव्याकोपः स्यादिति कृतं
विस्तरेण । अनतिभेदा अप्येते पक्षभेदा मन्दमतीनां
विभ्रमो माभूदिति पृथगुपन्यस्य निरस्ता इति ।

अनधिगततथाभूतार्थनिश्चायकं प्रमाणमिति
मीमांसाचार्याः । यथाहुः ।

भावः । नन्वज्ञानकरणत्वे सत्यनुभूतित्वं तद्गविष्यति तच्चै-
तरन्यावृत्तमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानकरणानामनुमानादिसंविदां
स्मृतेश्चाननुभूतेरात्मस्वात्मांशयोरव्याप्तिं किं न पश्यसी-
त्याशयेनाह । कृतमिति । निषेधार्थे ऽव्ययमेतत् । विस्तरेण
साध्यं नास्त्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करण-
त्वात् तृतीया । तदुक्तं न्यासोद्घोतेन । न केवलं श्रूय-
माणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य अपि तु गम्यमाना-
पीति स्फुटीकृतं चैतदस्माभिः पञ्चज्ञानादिटीकासु अलं
महीपाल तव श्रमेणेत्यादौ । ननु विस्तरमनिच्छतो किम-
नेनातिविलक्षणबहुपक्षोपन्यासेन दिङ्मात्रप्रदर्शनेनापि
सुगमत्वादित्याशङ्क्य मन्दानुग्रहार्थमित्याह । अनतिभेदा
इति । अत्यन्तभेदरहिता अपीत्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तौ ॥

तदेवं गुरुमतं निरस्येदानीं परमगुरुभट्टपादमतं निर-
सितुं तत्सङ्ग्राहकमज्ञातचरेत्यादिश्लोकमर्थतो व्याचष्टे ।
अनधिगतेत्यादि । तथाभूतोऽन्यथात्वमप्राप्त इत्यर्थः । निश्चा-
यकं निश्चयकरणमित्यर्थः । करणे कर्तृत्वोपचारात् पबुल्प्र-
त्ययः । क्रमात् पदत्रयेण स्मृतिविपर्ययतर्कसंशयानां व्यव-
च्छेदः । संग्रहस्यापरशब्दार्थे^(१)माह । मीमांसाचार्या इति ।

(१) रघुवंशे २ सर्गे ।

(२) प्रकारिकास्यस्यापरशब्दस्यार्थम् ।

तस्माद् दृढं यदुत्पन्नं न विसंवादमृच्छति ।

ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम् ॥ इति ।

तदपि न चतुरस्रमिव दृश्यते ।

यादृच्छिकसंवादिनां दुष्टेन्द्रियाणां बाष्पादि-
विषयधूमादिलिङ्गविभ्रमाणां भ्रान्तविप्रलम्भकवा-
क्यानां च प्रामाण्यापत्तेः । सकलवेदाप्रामाण्यप्रस-
ङ्गाच्च यत्र क्वचन जन्मनि वेदार्थस्य सर्वैरधिगतत्वे-
नानधिगतपूर्वकत्वाभावात् । अधिगतत्वसन्देहे ऽपि

अत्र कारिकां संवादयति । यथाहुः तस्मादिति । प्रागु-
क्तरीत्या प्रामाण्यस्य गुणसंवादार्थक्रियाज्ञानादिपरानपेक्ष-
त्वादित्यर्थः । दृढमवधारणात्मकम् तेन तर्कसंशययोर्व्युदा-
सः । उत्पन्नं प्रथमेत्पन्नमनधिगतार्थगोचरमित्यर्थः । तेन स्मृ-
त्यनुवादयोर्निरासः । अथवा उत्पन्नमित्यनेनानुत्पत्तिल-
क्षणाप्रामाण्यनिरासः । न विसंवादमृच्छति ज्ञानान्तरे-
णेति विषयतथाभाव उक्तस्तेन विपर्ययप्युदासः । विज्ञायते
जनेनेति विज्ञानमिन्द्रियलिङ्गादि यद्विज्ञानकरणं तत्प्रमा-
णमिति प्रत्येतव्यमिति कारिकार्थः । तदेतत्सविनय-
सङ्कोचमिव निराचष्टे । तदपीति । चतस्रोऽस्रयो यस्य १)
तच्चतुरस्रं समीचीनमित्यर्थः । सुप्रातसुष्वेत्यादिना समा-
सान्ते निपातः ।

कुत इत्याशङ्गातिव्याप्तेरित्याह । यादृच्छिकसंवा-
दिनामिति । कदाचित् तथाभूतार्थानामित्यर्थः । किं च किं
जन्मान्तरे ऽप्यनधिगतत्वमिष्टमेतस्मिन्नेव वा । आद्ये त्व-
व्याप्तिरित्याह । सकलेति । ननु जन्मान्तराधिगतिः सन्दि-

प्रामाण्यानिश्चयात् । एकस्मिन् जन्मन्यनधिगतपूर्वत्वं
तत्त्वमिति चेत् । न तत्रैवाधिगतविस्मृतवेदार्थानां
पुरुषाणां वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न तत्राधिगतत्व-
प्रतिसन्धानमस्तीति चेत् । न अनुवादकवाक्यानां
स्मृतिप्रमोषाणां प्रामाण्यापातात् । अधिगतविष-
याणां चाप्रामाण्ये नानाशाखागतान्येकार्थगोचराणि
वाक्यान्यप्रमाणं भवेयुः । न च तेषां प्रतिपत्तव्यव-
स्थयाऽनधिगतत्वं वाच्यम् न चैकं प्रति शिष्यत^(१)

ग्येत्याशङ्काह । अधिगतेति । द्वितीयं शङ्कते । एकस्मि-
न्निति । तथाप्यव्याप्तिरस्तीति परिहरति । न तत्रैवेति ।
तर्हि ज्ञातं सदप्रामाण्यकारणमधिगतत्वं न सत्तामात्रेणेति
शङ्कते । न तत्राधिगतत्वेति । तर्ह्यतिव्याप्तिरित्याह । ने-
ति । योऽश्वमेधेन यजत इत्यादीन्यनुवादवाक्यानि जात-
मात्राणां च जन्मान्तरानुभूतस्तनपानेष्टसाधनतास्मृतयस्त-
त्रांशप्रमोषात् स्मृतिप्रमोषा उच्यन्ते । तेऽधिगतत्वप्रति-
सन्धानाभावात् प्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । किं च एवं प्रति-
शाखमाज्ञातेषु ज्योतिष्टोमादिवाक्येष्वनधिगतार्थत्वास-
म्भवादव्याप्तिः स्यादित्याह । अधिगतेति । तत्तच्छास्त्रिना-
मेव तानि बोधकानीति नियमाङ्गीकारान्नायं दोष इत्याश-
ङ्कामनूय निरस्यति । न चेति । कुतो न वाच्यमित्याशङ्क
शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तन्यायविरोधादित्याह । न चैकं
प्रतीति । न ह्येकस्यां शाखायामाज्ञातमग्निहोत्रादिकं कर्म
एकं तच्छाखाध्यायिनं प्रत्येव शिष्यत उपदिश्यते किं तु
विशेषाश्रवणात् सर्वानेव शास्त्रिनः प्रतीति सूत्रार्थः । स च

इति न्यायात् । सर्वशाखाविहितेति कर्तव्यताकलापो-
पसंहारसमर्थनेन सर्वेषां सर्वत्र प्रामाण्याभ्युपगमात्
किंनिबन्धनश्चाधिगतविषये प्रद्वेषः । किं तत्रा-
धिगत्यन्तरानुत्पत्तेः उत्पत्तावपि वानपेक्षितत्वात्
पूर्वाविशिष्टत्वाद्वा । न प्रथमः । सामान्यप्रतिबन्धेन
प्रमिते ऽपि प्रमान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । न द्वितीयः ।

प्रतिपत्तृव्यवस्थाश्रयणे विरुद्धात् इत्यर्थः । तथाप्यनङ्गीकारे
ऽभ्युपगमविरोधश्च स्यादित्याह । सर्वशाखागतेति । शा-
खान्तरे कर्मभेदः स्यादित्यत्र कस्याश्चिच्छाखायामाज्ञात-
मग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकं कर्म शाखान्तराज्ञाताद्विद्यम-
भिन्नं वेति विचार्य न्यूनाधिकाङ्गतया श्रवणाद्विन्नमेवेति
प्राप्ते ऽनुक्तमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायेन सर्वाङ्गोपसंहारात्
सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति सिद्धान्तकरणादित्यर्थः । तदे-
वमनधिगतार्थत्वं न प्रामाण्ये प्रयोजकं विरोधादित्युक्तम् ।
सम्प्रति तद्व्यावर्त्यमधिगतार्थत्वमप्रामाण्ये न प्रयोजकं
विरोधादिति वक्तुं पृच्छति । किंनिबन्धनश्चेति । प्रद्वेषः
प्रामाण्यासहनमित्यर्थः । ननु दुर्घटार्थं किं पक्षपातेनापी-
त्याशङ्क्य दौर्घट्यमेव कुत इति त्रैधा विकल्पयति । किं तत्रे-
ति । ध्वस्तस्य पुनर्ध्वसवत् ज्ञातस्य पुनर्ज्ञानान्तरानुत्पत्ते-
रप्रामाण्यम् उत उत्पन्नस्यापि भुक्तभोजनवत् अनपेक्षित-
त्वाद्वा अपेक्षितस्यापि दीपवर्तिदेशे दीपान्तरवत् कार्यतः
स्वरूपतो विषयतः प्रमातृतो वा विशेषाभावाद्वैत्यर्थः ।
आद्यं परिहरति । न प्रथम इति । कुतो नेत्यत आह ।
सामग्रीति । सामग्रीसद्भावासद्भावनिबन्धने हि ज्ञानोत्प-
त्त्यनुत्पत्ती न त्वधिगतत्वानाधिगतत्वनिबन्धने इत्यर्थः ।

प्रमानपेक्षानधीनत्वात् प्रामाण्यस्य । अन्यथा उपेक्षा-
दिफलानामप्रामाण्यापातात् । न तृतीयः । उत्तरा-
विशिष्टत्वेन पूर्वाप्रामाण्यस्यापि सुवचत्वात् । अवि-
शेषे ऽपि तदनपेक्षत्वेन तस्य प्रामाण्यमिति चेत् ।
तुल्यमितरत्रापि । अधिगतविषयस्यापि प्रामाण्ये
स्मृतिहेतोरपि तथात्वप्रसङ्ग इति चेत् । न स्मृतेरन-
नुभवत्वेनाप्रामाण्यत्वात् । याथार्थ्यमेव प्रमात्वनिमि-

दर्शनादिति । प्रत्यक्षदृष्टस्य दुरपह्वत्वादित्यर्थः । प्रामा-
ण्यस्य पुरुषाकाङ्क्षानिवन्धनत्वे ऽनिष्टमाह । अन्यथेति ।
आदिशब्दाद् द्वेषजुगुप्सादिसंग्रहः । अत्र प्रमाणविशेषा-
णामिति शेषः । यदि पूर्वस्योत्तराविशेषे ऽप्युत्पत्तौ विष-
यपरिच्छेदे वानुत्पन्नोत्तरानपेक्षत्वात् प्रामाण्यं तर्ह्युत्तर-
स्यापि पूर्वाविशेषे ऽप्युत्पत्तिविषयपरिच्छेदयोर्नष्टपूर्वानपे-
क्षितत्वात्^(१) प्रामाण्यं दुर्वारमिति समः समाधिरित्याह ।
तुल्यमितरत्रापीति । ननु यत्नेवमधिगतार्थत्वमप्रामाण्ये
हेतुर्न स्यात् जितं तर्हि संस्कारेणेति शङ्कते । अधिगतेति^(२) ।
यथार्थानुभवकरणत्वं प्रामाण्ये व्यापकं तदभावादप्रामाण्यं
संस्कारस्य न त्वधिगतार्थत्वादिति परिहरति । नेति ।
अप्रमाणत्वादित्यतः प्राक् तत्साधनसंस्कारस्येति पूर-
णीयम् । तर्हि यथार्थज्ञानकरणत्वमेव प्रामाण्ये प्रयोजक-
मस्तु किमनुभवत्वेन । अस्ति च याथार्थ्यं स्मृतेरपि समा-
नतत्रो प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्थलक्षणेति विद्याप्रभेदेषु भाष-

(१) नपेक्षत्वात्—पा. E पु. ।

(२) अधिगतविषयस्य ज्ञातार्थविषयस्य स्मृतिहेतोः संस्कारस्य ।

समस्तीति चेत् । न स्मृतिहेतोः संस्कारस्य मह-
र्षिभिः प्रमाणत्वेनापरिसङ्ख्यानात् । नाप्युक्तेष्वन्त-
र्भावः । असाक्षात्कारिफलत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । सत्तामा-

णादित्याशयेन शङ्कते । याथार्थ्यमेवेति । तर्हि किमस्य
प्रत्यक्षादिवत् पृथक् प्रमाणत्वमिष्टमर्थापत्त्यादिवदन्तर्भावो
वेति द्वेधा विकल्प्य नाद्यः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः
प्रमाणानीत्यादौ सूत्रकारैः प्रत्यक्षादिवत् संस्कारस्य पृथ-
गनुद्देशादित्याह । नेति । न च द्वितीय इत्याह । नापीति ।
कुत इत्याशङ्क्य न तावत् प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति संस्कारः तल्ल-
क्षणरहितत्वादनुमानादिवदित्याह । असाक्षात्कारीति ।
नाप्यनुमानादौ अज्ञातकरणत्वात् प्रत्यक्षवदित्याह ।
सत्तामात्रेणेति । न च तल्लक्षण^(१)बलादेव संस्कारेऽपि
प्रामाण्यव्यवहारः प्रवर्तयितव्य इति वाच्यम् लोकसिद्धे
व्यवहारे निमित्तान्वेषणमात्राधिकारिणां परीक्षकाणां न
स्वात्प्रेक्षाकल्पितलक्षणैर्व्यवहारोऽन्यथाकरणशक्तिविर-
हात् । तस्माद् यथार्थापि स्मृतिरननुभवत्वादप्रमा न त्वधि-
गतार्थत्वादिति स्थितम् । ननु कोऽयं नियमोऽयथार्थाप्य-
नुभूतिरेव प्रमा न तु स्मृतिरिति सत्यम् । विषयपरिच्छेदे
निरपेक्षत्वादनुभूतिरेव प्रमा न तु स्मृतिर्नित्यमनुभवपार-
तन्त्र्यात् । तदुक्तमाचार्यैः ।

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते । इति ।

अस्तु वा यथार्थज्ञानकरणमित्येव प्रमाणलक्षणं तथा-
प्ययथार्थत्वादेवाप्रामाण्यं स्मृतेर्नाधिगतार्थत्वादिति वक्तुं

(१) यथार्थज्ञानकरणत्वमिति ।

त्रेण बोधकत्वेनानुमानादनन्तर्भावाच्च । न च याथार्थ्यमपि स्मृतेरस्ति । न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यते तदा तादृशोऽसौ पूर्वावस्थाया निवृत्तत्वात् । न च निवृत्तपूर्वावस्थतया स्मृतिरालम्ब्यते तथाननुभूतत्वात् । तेन समानविषयत्वे ऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवकाले ऽर्थस्य तादवस्थ्यात् स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यादेकस्य याथार्थ्यमन्यस्यायथार्थत्वमप्युपपद्यत एव । पूर्वं तदवस्थमित्युत्तरत्रापि याथार्थ्यं पाकरक्ते ऽपि श्यामताप्रत्ययो यथार्थः स्यात् । तेनायथार्थस्यापि यथार्थानु-

याथार्थ्यमेव निराचष्टे । न चेति । कुत इत्यत आह । न हीति । यदवस्थोऽनुभूयते तदवस्थ एव स्मर्यते सा चावस्था स्मृतिकाले नास्तीत्यसद्विषयत्वादयथार्था स्मृतिरित्यर्थः । ननु यावदस्ति तावदेव स्मर्यताम् अस्ति च निवृत्तपूर्वावस्थं वस्तु स्मृतिकाले ऽसौ यथार्था स्मृतिरित्याशङ्क्याननुभूतार्थस्मरणापत्तेर्नैतद्युक्तमित्याह । न चेति । ननु तयोः समानविषयत्वे कथमनुभवस्य याथार्थ्यं स्मृतेस्त्वयाथार्थ्यं व्याघातादित्याशङ्काह । तेन समानेति । ननु स्मृतिकाले ऽपि भूतपूर्वगत्या वस्तुनस्तादवस्थ्याद् याथार्थ्यं स्मृतेरित्याशङ्कातिप्रसङ्गान्नेत्याह । पूर्वमिति । पाकरक्ते यदादौ भौतपूर्व्यात् श्यामोऽयमिति प्रत्ययोऽपि यथार्थः स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि काणादैर्विद्यात्वेनोक्तिरित्याशङ्क्य कार्ये कारणधर्मोपचारादित्याह । तेनायथेति । फलं तृषचारस्य परोक्तमधिगतार्थत्वप्रयुक्तमविद्यात्वं नास्तीति सूचनमित्यनुसन्धेयम् । अथ तेषामपि मुख्यमेव स्मृतेर्विद्यात्वमित्यभिधानः तर्हि प्रमाणपथातिक्रमे ते ऽपि नः परिहार्या एवेत्यलं सुहृदनु-

भवजनितत्वेन यथार्थत्व^(१)व्यपदेश इति याचितकम-
ण्डनकमनीयमेव स्मृतेर्याथार्थ्यम् । किं चास्मिन् पक्षे
धारावाहिकद्वितीयादिबुद्ध्यो न प्रमाणं भवेयुः^(२) ।
न च तत्तत्कालकलाविशेषाकलितवस्तुनिर्भासेना-

रोधेन । ननु काशकुशवदौपचारिकमपि कचिदुपयुज्यत
इत्याशङ्क्य सत्यमदृष्टार्थेष्वगत्या तथास्तु दृष्टार्थेषु न तथेति
दृष्टान्ततो निराचष्टे । याचितकेति । याचितकमण्डनवद-
स्थिरत्वादप्रयोजकमित्यर्थः । याज्ञया लब्धं याचितकम्
अपमित्ययाचिताभ्यां कङ्कनाविति कक्प्रत्ययः । ननु स्मृते-
र्यथार्थत्वे यथार्थानुभवः प्रमेत्यादौ यथार्थपदेनैव स्मृति-
व्यवच्छेदादनुभवग्रहणं किमर्थम् सत्यम् अनुभवत्वैकनि-
यतं याथार्थ्यमिति सूचनार्थम् ज्ञानत्वसाधर्म्यात् स्मृतिर-
प्यनुभूतिरेवेति भ्रान्तिनिवारणार्थं च न च स्मृतिव्यवच्छे-
दार्थमिति सन्तोष्यम् । कथं तर्हि स्मृतेरननुभवत्वेनाप्र-
माणत्वादित्युक्तं प्रागभ्युपगम्यवादेनेति रहस्यम्^(३) । एतच्च
ग्रन्थकृतैव स्पर्धाकृतं न्यायकुसुमाञ्जलिटीकायामित्यास्तां
तावत् । तदेवं प्रामाण्याप्रामाण्ययोरधिगतानधिगतार्थत्वे
न प्रयोजके इत्युक्त्वा पुनश्चानधिगतार्थत्वमेवान्याप्त्यन्त-
रेण दूषयति । किं चेति । अविच्छिन्नैकार्थगोचरानेकबुद्धि-
प्रवाहे द्वितीयादिवुद्धिष्वनधिगतार्थत्वासम्भवादव्याप्तिरि-
त्यर्थः । नन्वेकस्यापि घटस्योत्तरोत्तरकालभेदाद् भिन्नतया
विशिष्टभेदादनधिगतार्थत्वमस्तीति शङ्कामनूच्य निरस्यति ।
न चेति । कालकलाः कालैकदेशा औपाधिकाः तद्विशेषाः

(१) यथार्थता-पा. D पु. । (२) स्युः-पा. B. D पु. ।

(३) तिरस्त्वं रहस्यम्-पा. F पु. ।

नधिगतविषयत्वं वाच्यम् । कालाकाशदिशानरूपिद्र-
व्यत्वेनात्मवदचाक्षुषत्वस्य दिक्कालयोश्च विशेषगुण-
शून्यद्रव्यत्वेन मनोवदप्रत्यक्षत्वस्य व्यवस्थितत्वात्^(१) ।
इयन्तं कालं घटमहमन्वभूवमित्यनुस्यवसायदर्शनात्
कालभेदोऽनुभूयत^(२) एवेति चेत् । तर्हीयन्तं कालं

क्षणलवादिभेदास्तदाकलितस्य तद्विशिष्टस्य वस्तुनो निर्भा-
सेनेत्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्याशङ्क्य कालविशिष्टार्थग्रहणे
ऽपि नागृहीतविशेषणेति न्यायेनावश्यग्राह्यस्य कालस्य किं
रूपविशिष्टार्थग्रहणे रूपस्यैव चाक्षुषत्वं यद्वा गन्धादिवि-
शिष्टार्थग्रहणे गन्धादेरिवेन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वं चेति विक-
ल्प्योभयमप्यनुमानद्वयेन निरस्यति । कालाकाशेत्यादिना ।
अन्यथाकाशदिशोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति तर्कसूचनाय
तयोऽप्यादानम् हेतुद्वयेऽपि क्रमात् पदद्वयेन घटादौ रूपादौ
च व्यभिचारनिरासः । उक्तहेतुद्वयस्य कालग्राहिप्रत्यक्षबाधं
हृदि निधाय कालस्य प्रत्यक्षतामाशङ्कते । इयन्तमिति ।
ज्ञानगोचरज्ञानमनुव्यवसायः तत्रेयन्तं कालमिति काल-
क्रोडीकारेणैव घटानुभवस्यानुव्यवसानात्^(३) घटप्रत्य-
क्षैर्घातावाहिभिः कालोऽपि तद्विशेषणतया गृहीत इति
निश्चीयत इत्यर्थः । परमाणुमहमज्ञासिषमित्यादावप्रत्य-
क्षार्थेष्वनुव्यवसायदर्शनात् तद्वलेन कालप्रत्यक्षत्वकल्पना
युक्ता अन्यथा स्मृत्यनुव्यवसायबलात् स्मृतिष्वपि काल-
कलावभासकल्पनासौकर्यात् तास्वेवातिव्याप्तिरनिर्वार्या

(१) स्थितत्वात्-पा. B पु. ।

(२) वसीयत-पा. B. D पु. ।

(३) अनुव्यवसानाद् भासनात् ।

घटमहमस्मार्यमित्यत्रापि कालभेदाधिक्येन स्मृतेरपि
 प्रामाण्यं स्यात् । अप्रत्यक्षत्वे कालस्यासिद्धिरेव स्या-
 दिति चेत् । न दिग्ब्यतिरेकेण परापर^(१)प्रत्ययौ
 द्रव्यान्तरसंयोगनिमित्तौ परापरप्रत्ययत्वात् दिक्सं-
 योगनिमित्तपरापरप्रत्ययवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः ।
 न च सूर्यपरिवृत्तिरेव निमित्तम् अविभुत्वेन तस्याः
 पदार्थैरसम्बन्धात् । न चात्माकाशौ वा तन्निमित्तम्
 घटादिवद्विशेषगुणयोगित्वेन तयोस्तन्निमित्तत्वायो-
 स्यादित्याह । तर्हीयन्तमिति । ननु कालस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गी-
 कारे तत्साधकमानान्तराभावेनासिद्धावुक्तहेत्वोराश्रया-
 सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते । अप्रत्यक्षत्व इति । परिशेषानु-
 मानात् तत्सिद्धेर्नैष दोष इत्याह । नेति । दिशा सिद्ध-
 साधनतां^(२) परिहरति । दिग्ब्यतिरेकेणेति । दिक्कृतप-
 रापरप्रत्ययविपरीतपरापरप्रत्ययावित्यर्थः । ननु सूर्यगति-
 साध्ययोस्तयोः किं द्रव्यान्तरेणेत्याशङ्क्यान्वया तस्याः
 परापरपिण्डसम्बन्धायोगादित्याह । न चेति । स्वाश्रयश्चा-
 रैव तत्सम्बन्धोऽस्त्वित्याशङ्काह । अविभुत्वेनेति । स्वाश्रय-
 स्येति शेषः । एतेन क्षित्यादिमूर्तपञ्चकस्य दूरादेव निवृत्तिः ।
 तर्हीत्मादिभिरर्थान्तरतेत्याशङ्काह । न चेति । न च घटादौ
 मूर्तत्वमुपाधिः दिशि विपरीतपरापरप्रत्ययनिमित्तत्वा-
 भावे साध्ये सत्यपि मूर्तत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात्
 तस्या अपि तन्निमित्तत्वे प्राच्यादिव्यवहारवद्वर्तमानव्यव-
 हारस्याप्यसाधारणत्वप्रसङ्गः । एवमवृद्ध्यप्रतिषेधे गुणा-

(१) परावर-पा. B पु. ।

(२) सिद्धसाध्यतां-पा. E पु. ।

गात् । प्रत्यक्षत्वे ऽपि कालस्य स्वतो भेदाभावात् । औपाधिकभेदस्य चोपाधीनां सूर्यगत्यादीनामनवभा-
से ऽवभासा^(१)सम्भवान्न तद्विशिष्टवस्तुप्रतीतिः सम्भ-
वति । प्रतिक्षणवर्तिन्यबुभुत्सितग्राह्या जिज्ञासैवोपा-
धिरिति चेत् । तर्हि जिज्ञासातज्ज्ञानान्तरितत्वेन

दावप्रसङ्गादष्टैतरद्रव्यपरिणेषात् स एव काल इत्यर्थः । नन्व-
नुव्यवसाये पूर्वज्ञानोपनीतस्य परमाण्वादेरिव चाक्षुषे स्पा-
र्शने वा चन्दनप्रत्यक्षे घ्राणोपनीतगन्धस्येवानुमानोपनीत-
स्यापि कालस्य तत्सहकारादेव विशेषणतया विशिष्टधारा-
वाहिप्रत्यक्षेषु विषयत्वसिद्धौ सिद्धं नः समीहितमित्या-
शङ्क्य किं सत्यं वर्तमानत्वेकाकारेण कालमात्रस्य प्रत्यक्षत्वे-
ऽपि तद्भेदानामतिसूक्ष्मतया दुर्लक्षत्वान्न सिद्धं नः समीहि-
तमित्याह । प्रत्यक्षत्वे ऽपीति । कालमात्रस्येति भावः । ननु
तत्प्रत्यक्षत्वे तद्भेदा अपि प्रत्यक्षा एव पृथिव्यादौ तथा
दर्शनादित्याशङ्क्य किं ते पृथिव्यादिभेदवदेव स्वाभाविका
मताः श्रीमतां दिगादिभेदवदौपाधिका वा । नायः काल-
लिङ्गाविशेषादज्ञसैकत्वसिद्धेस्तेषां स्वपुण्यकल्पत्वादित्याह ।
स्वत इति । नापि द्वितीय इत्याह । औपाधिकेति । आदिश-
ब्दाच्चन्द्रगत्यादिसंग्रहः । अथावभासयोग्यं कालोपाधिमा-
शङ्कते । प्रतिक्षणवर्तिनीति । प्रतिक्षणमन्यान्वैव जायमा-
नेत्यर्थः । अन्यथा तस्या अप्येकत्वे वैयर्थ्यादिति भावः ।
ननु तस्या अप्यज्ञानाया अनुपाधित्वात् ज्ञानस्य च पुनर्जि-
ज्ञासापूर्वकत्वाजिज्ञासानवस्था स्यादित्याशङ्क्याह । अबुभु-
त्सितेति । परिहरति । तर्हीति । आदौ घटज्ञानं पुनर्घटजि-
ज्ञासा ततस्तज्ज्ञानं ततस्तदुपहितकालज्ञानं ततस्तत्काल-

घटज्ञानसन्तानविच्छेदः स्यात् स्याच्च तदुपाधिक-
कालभेदाकलनेनैव स्मृतीनामपि प्रामाण्यम् । एतेन
ज्ञाततैवोपाधिरिति निरस्तम् । तस्यां च न किञ्चित्
प्रमाणं पश्यामः । ज्ञातो घटः प्रकटो घट इति विष-
यविशेषणत्वेन साध्यक्षमीदृश एवेति चेत् । न ज्ञान-

विशिष्टघटज्ञानमिति विजातीयव्यवधानाद् घटज्ञानधारा-
विच्छेदः स्यादित्यर्थः । ननु न हि स्वाङ्गं स्वस्य व्यवधायक-
मिति न्यायाज्जिज्ञासादीनां तदर्थतया तदङ्गत्वाच्च पदा-
दिज्ञानवद् घटज्ञानसन्तानविच्छेदकत्वमित्याशङ्क्य तर्हि
तेनैव न्यायेन स्मृतीनामपि धारावाहिनीनां सुस्मृषात-
ज्ज्ञानादिक्रमेणानधिगतार्थत्वसम्भवादतिव्याप्तिः स्यादि-
त्याह । स्याद्वेति । इममेव परिहारं कालोपाध्यन्तरे ऽप्य-
तिदिशति । एतेनेति । तत्रापि ज्ञानस्यैवोपाधित्वाद्
घटज्ञानानन्तरं ज्ञातता तज्ज्ञानं तद्विशिष्टकालज्ञानं ततस्त-
त्कालविशिष्टघटज्ञानं चेति क्रमे पूर्ववत् तेषां व्यवधाय-
कत्वे सन्तानविच्छेदः अव्यवधायकत्वे स्मृतावतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । एतेन ज्ञाततयैव विषयाधिक्यमित्यपि निरस्तम्
स्मृतावतिव्याप्तेरिति । एतच्च ज्ञाततामङ्गीकृत्योक्तम् । अथा-
स्या मूले कुठारं प्रयुङ्क्तं । तस्यां चेति । अस्ति तत्र प्रत्यक्षमेव
प्रमाणमित्याशङ्क्याह^(१) । ज्ञात इति । अत्र प्रकट इति साक्षा-
त्कृत इत्यर्थः । तथा च ज्ञात इति सामान्यतः साक्षात्कृत
इति विशेषतश्च इत्यर्थ आचार्योक्तः सिद्ध्यति । अध्य-
क्षमिति क्रियाविशेषणम् । तस्या अन्यथासिद्धिमाह ।

स्यैव तथा प्रतीतिः । कथमात्मसमवेतस्य ज्ञानस्य^(१) विषयसामानाधिकरण्येन प्रतीतिरिति चेत् । इष्टो घटो द्विष्टो घटः प्रध्वस्तो घट इति सामानाधिकरण्यव्यवहारानालोच्य सन्तोष्यमायुष्मतेति । ततश्च ज्ञानजन्यफलाश्रयत्वमन्तरेणार्थः कथं कर्मत्वमपि चोदं गर्भश्रावेण^(२) गलितम् । इच्छादिजन्यफलान्तरस्याभावेऽपि कारणव्यापारविषयत्वभात्रेण कर्मत्वोपपत्तेः ।

नेति । तथेति विषयविशेषणत्वेनेत्यर्थः । अन्यसमवेतस्यान्यविशेषणत्वं विरुद्धमिति शङ्कने । कथमिति । प्रतिषन्त्या समाधत्ते । इष्ट इति । अन्यथा तत्रापीष्टत्वादयो धर्माः कल्प्येरन्निति भावः । ननु ज्ञाततानङ्गीकारे परसमवेतक्रियाजन्यफलशालि कर्मेति कर्मलक्षणायोगात् कथं घटादेर्ज्ञानकर्मत्वमिति यदिह चोदं भीमांसकस्य तदपि खुररवेण गतमित्याह । ततश्चेति । ज्ञानमत्र परसमवेतक्रिया परस्मिन् घटादौ साक्षात्कृत्यान्यस्मिन्नात्मनि समवेतत्वात् क्रिया चात्र धात्वर्थलक्षणा तज्जन्यफलं ज्ञातता तदाश्रयत्वमन्तरेणेत्यर्थः । इष्टो घट इत्यादौ विशेष्ये क्रियाजन्यफलश्रयत्वं विनापि यथा कर्मत्वं तद्वदिति परिहारस्य चोद्योच्चारणसमय एव भीमांसकस्य मनसि प्रादुर्भावेनान्तरा विशरणसाम्यात् गर्भश्रावेणेत्युक्तम् । ननु तज्जन्यफलानाधारत्वेऽपि तत्कर्मत्वे घटज्ञाने पटस्यापि कर्मत्वं स्यात् नियामकाभावादित्याशङ्क्य नियामकलक्षणं स्वयमाह । करोति । अत्र विनाशयदिति शेषः । यथा विनाशयस्य घटादेर्मुद्गरप्रहारादिकरणव्यापारविषयत्वमेव तत्फलविनाश-

ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित् करोति क्रियात्वात् गमन-
क्रियावद् इत्यनुमानादेव ज्ञाततासिद्धिरिति चेत् । न
कार्यत्वे सति विभुद्रव्यसमवायेन सिद्धगुणभावस्य
ज्ञानस्य क्रियात्वासिद्धेः । क्रिया हि धात्वर्थमात्रं
स्यादित्यभ्युपगमे ऽपि संयोगादिभिरनैकान्तिकत्वात् ।
तेषामपि किञ्चित्करत्वाभ्युपगमे ऽनवस्था स्यात् ।
तथाहुः ।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।

तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यज्ञानुभवोधिके ॥ इति ।

नक्रियाकर्मत्वं न तु तज्जन्यफलाश्रयत्वम् । एवमिन्द्रिय-
लिङ्गादिज्ञानकरणव्यापारविषयत्वमेव तत्फलज्ञानकर्मत्व-
मित्यर्थः । माभूत् प्रत्यक्षं लिङ्गं तु भविष्यतीति शङ्कते ।
ज्ञानमिति । ग्रामादिप्राप्तिर्गमनफलमिति न दृष्टान्ते साध्य-
वैकल्यम् । किमिदं क्रियात्वं स्पन्दनत्वं धात्वर्थत्वं वा ।
आद्ये स्वरूपासिद्धिरित्याह । नेति । अक्रियात्वे हेतुमाह ।
सिद्धगुणभावस्येति । ज्ञानं न क्रिया गुणत्वाद् रूपवदि-
त्यर्थः । गुणत्वे हेतुमाह । कार्यत्वे सतीति । एतेन सत्ता-
दिव्युदासः । शेषं कर्मघटादिव्युदासार्थम् । ज्ञानं गुणः
विभुद्रव्यसमवेतकार्यत्वात् सुखवदित्यर्थः । द्वितीये
व्यभिचार इत्याह । क्रियेति । अत्रोदयनसम्पत्तिमाह^(१) ।

अनैकान्त्यादित्यादि । इह ज्ञाततायां क्रियात्वं न
लिङ्गं कुतः क्रियाशब्दस्य धात्वर्थपरत्वे संयोगादिष्वनैका-
न्त्यात् स्पन्दपरत्वे त्वसिद्धेरिति । वाशब्दो व्यघस्थितवि-
कल्पार्थः । तर्हि ज्ञानो घट इति विषयविशेषणतया स्फुर-

ज्ञाततानुमेयस्य ज्ञानस्य कथं तदभावे सिद्धि-
रिति चेत् । न क्षणिकात्मविशेषगुणत्वेन तस्य
सुखदुःखादिवन्मानसप्रत्यक्षतासिद्धेः । तर्हि तद्वदे-
वाबुभुत्सितग्राह्यत्वेन विषयान्तरसञ्चारी न स्या-
दिति चेत् । न निश्वासप्रश्वासहेतुभूतप्रयत्नेनानैका-

णात् प्रत्यक्षैव ज्ञाततेत्याशङ्काह । तद्वैशिष्ट्येति । ज्ञान-
विशिष्टत्वेनैवार्थस्य प्रकाशमानत्वादधिके ज्ञाततारूपाधि-
कार्ये प्रत्यक्षानुभवोऽपि न प्रमाणमित्यर्थः ।

ननु माभूदध्यक्षमनुमानं वा तथापि ज्ञानसिद्धान्य-
थानुपपत्तिरूपयार्थापत्त्या ज्ञाततासिद्धिरिति शङ्कते ।
ज्ञाततेति । ज्ञातता क्रियाजन्या फलत्वात् ग्रामप्राप्तिवत्
सैव क्रिया ज्ञानमिति ज्ञानसिद्धिः । अन्यथा तदेकसाध्यस्य
तदभावे कथं सिद्धिरित्यर्थः । अर्थापत्तिमन्यथापत्त्या दूष-
यति । नेति । ज्ञानं मानसप्रत्यक्षं क्षणिकात्मविशेषगुण-
त्वात् सुखादिवदिति प्रत्यक्षत्वसिद्धावप्यनुमेयत्वे सुखा-
देरपि तथात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । क्षणिकात्मविशेषपदैस्त्रिभिः
ऋमाद्धर्मादेः शब्दस्यात्मगतद्वित्वादेश्च व्युदासः । गुणग्रहणं
स्फुटार्थम् । गुणव्यतिरेकेण क्षणिकविशेषाणांमात्मन्यभा-
वात् सामान्यविशेषान्त्यविशेषयोश्च क्षणिकपदेनैव निवृ-
त्तेः । उक्तानुमानस्य प्रतिकूलतर्कपराहतिमाशङ्कते । तर्ही-
ति । तद्वदेवेति । तेनैव हेतुना सुखादिवदेषेत्यर्थः । यदि
ज्ञानमुक्तहेतुना सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षं स्यात् तर्हि तद्वदे-
वाबुभुत्सितग्राह्यमपि स्यात् । तथा च ज्ञानैकनियतसत्ता-
कत्वात् पूर्वपूर्वज्ञानग्राहकोत्तरोत्तरज्ञानसन्तानाविच्छेदे
विषयान्तरोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः । नैष दोषः । जीवन-
पूर्वकप्रयत्ने हेतोर्व्यभिचारादिति परिहरति । नेति । तस्या-

न्तिकत्वात् । तस्याप्यबुभुत्सितग्राह्यत्वेन विषया-
न्तरसञ्चारानभ्युपगमे सुषुप्तिमरणमूर्च्छाविषयान्तर-
सञ्चारा न स्युरिति दुस्तरं व्यसनमिति कृतं प्रसक्त्या-
नुप्रसक्त्येति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५५ ॥

पि पक्षकौटिनिविष्टत्वे ऽनिष्टमाह । तस्येति । जीवनपूर्वक-
प्रयत्नस्याबुभुत्सितग्राह्यत्वे सुषुप्तावपि तत्सद्भावात् तज्ज्ञा-
नानुवृत्तौ सुषुप्तिरेव न स्यात् एवमन्तिमादिश्वासहेतुप्रय-
त्नज्ञानेन मरणमूर्च्छनयोर्निवृत्तिः स्यात् यावज्जीवं सतः
प्रयत्नसन्तानस्यैवाजस्रोपलम्भाद् विषयान्तरोपलम्भस्या-
प्यनवकाश एवेत्यर्थः । दुष्परिहारश्चायमनिष्टप्रसङ्ग इति
सोपहासमाह । दुस्तरमिति । ननु माभूद् ज्ञानमबुभुत्सि-
तग्राह्यं तथापि कथं प्रत्यक्षं न तावत् केवलनिर्विकल्पकवेद्यं
विकल्पाभावे तदेकेशेषानिर्विकल्पकसद्भावे प्रमाणाभा-
वात् न च केवलविकल्पवेद्यं निर्विकल्पकं विना तदनुत्पत्तेः
नापि तत्पूर्वकविकल्पवेद्यं पूर्वं निर्विकल्पकगृहीतस्य तस्य
तेनैव ग्रस्यमानस्याविकल्पमनवस्थानादित्याशङ्कान्त्यपक्ष
एव सिद्धान्तः तत्र निर्विकल्पकगृहीतज्ञानव्यक्तिनाशे ऽपि
तन्निष्ठज्ञानत्वसामान्यविशिष्टतया तद्ग्राहकनिर्विकल्पक-
सहकृतेन मनसा तत्समानविषयं व्यक्त्यन्तरं प्रथमत एव
विकल्प्यत इत्यादि सर्वमुदयनादिग्रन्थेषु क्षुण्णमेवेत्यलं
प्रासङ्गिकप्रमेयोपन्यासव्यसनेनेत्याह । इति कृतमिति ।
अयमिति शब्दः प्रकारवचनः । प्रमेयव्याप्यमित्यादि-
सङ्ग्रहोक्तं लक्षणद्वयमेकदेशिमतत्वादनतिप्रसिद्धत्वाद्-
नतिभेदाच्चोपेक्ष्य प्रमाणसामान्यलक्षणप्रकरणं समाप-
यति । इतीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५५ ॥

एवं प्रमाणसामान्यं लक्षयित्वा तद्विशेषान्
लक्षयिष्यन् विभागेनाद्दिशति ।

प्रत्यक्षमनुमानं स्यादुपमानं^(१) तथागमः ॥ ६ ॥

प्रमाणं प्रविभज्यैवमक्षपादेन लक्षितम् ।

एतानीयन्त्येव प्रमाणानि नान्यानि नाधिकानि
न न्यूनानि चेति । न्यूनाधिकसङ्ख्यासङ्ख्येयान्तरव्यवच्छेदो
विभागोद्देशस्य प्रयोजनम् । वादिप्रसिद्धितारतम्यम-
नादृत्य सौत्रक्रमानुरोधेनाद्दिष्टानीति^(२) । तदुक्तम् ।
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति ॥ ६ ॥ ५५ ॥

ननु सामान्यलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणप्रस्तावा-
दकाण्डे प्रत्यक्षादिपरिसंख्यानमुत्तरश्लोके न सङ्गच्छत
इत्याशङ्क्य सङ्गमयन्नवतारयति । एवमिति । अनुदिष्टस्य
लक्षणायोगादिदानीं विशेषोद्देशः सङ्गच्छत एवेत्यर्थः ।

अक्षपादग्रहणं भ्रतान्तरेषु नैवमिति सूचनार्थम् तर्ह्यु-
द्देशस्य प्रयोजनं वाच्यमित्यपेक्षायामाह ।

एतानीति । परिगणितान्येवेत्यर्थः । इयन्त्येवेति ।
चत्वार्येवेत्यर्थः । उभयत्र क्रमाद् व्यावर्त्यमाह । नेत्यादि ।
ननु बह्वाहताच्छब्दादुपमानस्य प्रथमोद्देशो को हेतुरत आह ।
वादीति । तारतम्यं क्रमः । किं तत् सूत्रं तदाह । प्रत्यक्षे-
त्यादि । ननु सूत्रे ऽप्येवमुद्देशो को हेतुरिति चेत् । उच्यते ।
तत्र सर्वप्रमाणोपजीव्यत्वात् प्रत्यक्षस्य प्राथम्यं तदितर-
प्रमाणोपजीव्यत्वसाम्यात् प्रत्यक्षानन्तर्यमनुमानस्य पृथक्
प्रामाण्यदार्ढ्यसूचनार्थमुपमानस्य शब्दात् प्राथम्यं परिशो-
षाच्छब्दस्यान्ते निवेश इति ॥ ६ ॥ ५५ ॥

(१) प्रत्यक्षमनुमानाख्यमुपमानं—पा. A D. पु. ।

(२) उद्दिष्टवानिति—पा. B पु. ।

अक्षपादग्रहणेन सूचितं मतान्तरेषु न्यूनाधिकसङ्ख्याकप्रमाणाङ्गीकारं विवृणोति ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः ॥ ७ ॥

अनुमानं च तज्ज्ञाथ साङ्ख्याः शब्दं च ते अपि ।

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ॥ ८ ॥

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ।

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ॥ ९ ॥

सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ।

अर्थापत्त्यादीनामनुमानादावन्तर्भाव^(१) वक्तव्यमिति उद्देशक्रमानुरोधेन प्रत्यक्षं लक्षयति ।

नन्वग्रिमश्लोकेषु मतान्तरोपन्यासस्य कः प्रसङ्ग इत्याशङ्काक्षपादपदेनाकाङ्क्षोत्थापनादित्याह । अक्षपादेति ।

न्यायैकदेशिनो भूषणीयाः केचन न्यायैकदेशिनः स्वयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ५५ ॥

नन्वर्थापत्त्यादीनामप्रामाण्यमन्तर्भावो वा वक्तव्यः अन्यथा चतुष्टानिर्वाहात् तदिदानीमपरोक्षेत्यादिना विशेषलक्षणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काह । अर्थापत्त्यादीनामिति । प्रमाकरणत्वान्नाप्रामाण्यं तावदेवामन्तर्भावस्तु तल्लक्षणयोगनिबन्धनस्तज्ज्ञानापेक्ष इति विशेषलक्षणानन्तरभावी न तत्प्रवृत्तिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । इतीति मत्विति शेषः । तत्र प्रत्यक्षलक्षणस्य प्राथम्ये हेतुमाह । उद्देशेति । उद्देशे तु सर्वप्रमाणोपजीव्यत्वं हेतुरित्युक्तम् ।

(१) अनुमानाद्यन्तर्भावं पा. पु. ।

प्रमाणाप्रकरणे प्रत्यक्षनिरूपणम् ।

५९

अपरोक्षप्रमाव्याप्तं प्रत्यक्षम् ।

अपरोक्षत्वं^(१) साक्षात्त्वम् तच्च लैङ्गिकादिज्ञान-
व्यावृत्त ऐन्द्रियकज्ञानानुगतः कश्चिद् ज्ञानत्वावान्त-
रजातिभेद इत्यग्रे दर्शयिष्यति^(२) । अपरोक्षप्रमाव्याप्तं

अपरोक्षेत्यनेन लैङ्गिकादिव्युदासः । गतमन्यत ।
अत्राविघ्नमज्ञात्तु इति वदन्तस्तदभावतदन्यवृत्तित्वे प्रमा-
सामानाधिकरण्यायोगाद्धर्मवत् तद्विरुद्धवृत्तित्वमित्या-
शयेनाह । अपरोक्षत्वमिति । तच्च न भूतत्वादिवदौपाधिकं
सामान्यं किं तु मुख्यमेवेत्याह । तच्चेति । अत्रात्रविशेषणेन
ज्ञानत्वानुभवत्वादेर्व्युदासः । द्वितीयेन स्मृतित्वस्य ।
तत्रापि तद्वृत्तिरित्युक्ते चाधुषत्वादिधर्मेष्वतिव्याप्तिः स्या-
दत उक्तम् अनुगत इति । तद्व्यावृत्तत्वाधिकरणमित्यर्थः ।
जातिग्रहणाद् व्यञ्जकधर्मस्यैन्द्रियकत्वस्य निवृत्तिः । ज्ञान-
त्वावान्तरेति स्पष्टार्थम् । सत्तागुणत्वयोश्च प्रथमविशेषणे-
नैव पलायनात् । एतच्च लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायमीश्वरज्ञा-
नाव्याप्तेः तेन लैङ्गिकादिव्यावृत्तमिन्द्रियजन्याजन्यज्ञान-
व्यावृत्तत्वाधिकरणसामान्यं साक्षात्त्वमिति योज्यम् ।
अजन्यज्ञानमीश्वरस्येति न तत्राव्याप्तिः । अग्र इति । प्रमेये-
ष्वक्षलक्षणप्रसङ्गादिन्द्रियं तच्च साक्षात्त्वं जातिभेद इति
स्थितिरिति^(३) वक्ष्यतीत्यर्थः । प्रसिद्धानुरोधेन प्रमाकरण-

(१) आपरोक्षं-पा. B पु. ।

(२) निवेदयिष्यति-पा. B पु. ।

(३) शरीरयोगे सत्येव साक्षात्त्वमितिसाधनम् ।

इन्द्रियं तच्च साक्षात्त्वं जाति भेद इति स्थितिः ॥

इति E पुस्तके टिप्पण्याम् ।

प्रत्यक्षमिति वचनमीश्वरस्यापि यथा प्रत्यक्षता स्या-
दिति । यथाहुः ।

तन्मे प्रमाणं शिव इति ।

मिति वक्तव्ये प्रमाव्याप्तमित्युक्तेः प्रयोजनमाह । अप-
रोक्षेति । अलौकिकप्रत्यक्षस्यापि संग्रहार्थमित्यर्थः ।

न चेदमीश्वरप्रामाण्यप्रसात्प्रदायिकं न्यायाचार्यै-
स्तथासमर्थनादित्याह । यथाहुरिति । न्यायकुसुमाञ्जला-
वीश्वरप्रामाण्यसाधनं चतुर्थस्तवकार्यः । तत्रेश्वरस्य कथं
प्रामाण्यं कुत्र वा प्रमाणे ऽन्तर्भाव इत्यपेक्षायामुक्तार्थ-
स्यायमुपसंहारश्लोकः^(१) ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्तारिवस्तुक्रमः ।

लेशादृष्टिनिमित्तादृष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः

शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ इति ।

अनुभवं तावत् त्रिभिर्विशिनष्टि । साक्षात्कारिणि
साक्षात्कारिधर्मिण्यपरोक्ष इत्यर्थः । नित्ययोगिनि ईश्व-
रेण नित्यसम्बद्ध इत्यर्थः । एतेनेश्वरस्य प्रमाव्याप्तत्वात्
प्रामाण्यम् । तत्रापि साक्षात्कारिप्रमायोगात् प्रत्यक्षत्वं
चेत्तम् । परद्वारानपेक्षस्थितौ कारणान्तरनिरपेक्षसत्ताके
नित्यसिद्ध इति यावत् । एतेनेश्वरानुभवस्य कारणसंस्प-
र्शित्वेन पूर्वोक्तनित्ययोगित्वमस्मृतिरूपत्वं कारणदोषा-
नवकाशाद् वक्ष्यमाणभूतार्थत्वं सङ्कोचे कारणाभावात्
सर्वविषयत्वं च सिद्धम् । भूतार्थो यथार्थः तस्मिन्ननुभवे
निविष्टो विषयतया स्थितो निखिलप्रस्तारिणः सार्वत्रिकस्य

(१) प्रकार्यन्यायोपसंहारश्लोकः—पा. F पु. 1

अन्यथा लौकिकप्रत्यक्षमात्रविवक्षायाभिन्द्रिय-
जन्यप्रमासाधकतमं प्रत्यक्षमित्यलक्षयिष्यदिति ।

तद्विभागमाह ।

द्वैविध्यं च तत् ॥ १० ॥

ते एष द्वे विधे विभज्य दर्शयति ।

सविकल्पकमित्येकमपरं निर्विकल्पकम् ।

तथोक्तं लक्षणमाह ।

वस्तुनो जगज्जालस्य क्रमो विशेषो यस्य स तथोक्तः नित्य-
सर्वज्ञ इति यावत् । लेशस्याप्यल्पस्याप्यदृष्टिनिमित्तस्था-
ज्ञातकरणस्य दुष्टेर्दोषस्य विगमादभावात् प्रश्रुष्टो निवृत्तः
शङ्कातुषोऽनाप्तत्वशङ्कालेशो यस्य स परमाप्त इति यावत् ।
शिवः सर्वात्मनां दुःखोच्छेदकरः परमात्मा मे मम नैयायि-
कस्य तत् प्रत्यक्षाख्यं प्रमाणं कारणाधीनज्ञानतया भ्रान्त्या-
दिशङ्कात्थानकलङ्किमिरपरैर्योगिभिः किं न किञ्चित्
साध्यमस्तीत्यर्थः ।

नन्विदं लक्षणं लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायमेव किं न
स्यादित्यत्राह । अन्यथेति ।

द्वैविध्यं च तदिति श्लोकशेषेण एतल्लौकिकालौकिक-
रूपं द्वैविध्यमेवानूद्यते प्रागुक्तलक्षणविशेषतयेत्याशङ्क्य
नेत्याह । तद्विभागमिति ॥ १० ॥

सविकल्पकमित्यादिना द्वैविध्यान्तरोक्तिशङ्काया-
माह^(१) । ते एवेति ।

(१) द्वैविध्यान्तरशङ्क्यामाह-पा. E पु. ।

नामादिभिर्विशिष्टार्थविषयं सविकल्पकम् ॥ ११ ॥

अविशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्^(१) ।

नामजातिद्रव्यगुणक्रियाभिर्विशिष्टमर्थं विष-
यीकुर्वत् सविकल्पकं प्रत्यक्षम् । यथा देवदत्तोऽयं ब्रा-
ह्मणः शुक्लो दण्डो गच्छतीत्यादि । नामादिविशेषण-
वैधुर्येण स्वलक्षणमात्रविषयं निर्विकल्पकम् । यथाहुः ।

अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्ध^(२)वस्तुजम् ॥ इति ।

निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमास्थिषत सौगताः ।

यथाहुः । कल्पनापोढमश्रान्तं प्रत्यक्षमिति । तदसत् ।

हानादिव्यवहारहेतुत्वात् सविकल्पकस्य प्राथम्यं
तदुन्नेयत्वादन्यस्य तदानन्तर्यम् । उद्दिष्टयोः पुनरुद्देशः
पुनरुक्तिरत आह । तयोरिति ।

आदिशब्दार्थं दर्शयन्नाद्यं विवृणोति । नामजातीति ।
उदाहरति । यथेति । द्वितीयं विवृणोति । नामादीति ।

अत्र भट्टपादसम्प्रतिमाह । यथाहुरिति ।

आलोचनज्ञानं व्यवहारानङ्गमाकलनमात्रमित्यर्थः ।
आदिशब्दाज्जडमुर्वादिसंग्रहः । शुद्धवस्तुजं विशेषण-
विशेष्यभावानुल्लेखीत्यर्थः ।

अथ सविकल्पकस्य प्रामाण्यपरीक्षार्थं परेषां विप्र-
तिपत्तिं तावदुपन्यस्यति । निर्विकल्पकमेवेति । आस्थि-
षत प्रतिज्ञातवन्त इत्यर्थः । आङः स्यः प्रतिज्ञायामित्या-

(१) प्रत्यक्षमिदं द्वेत्-पा. A पु. । (२) मुग्धेति क्वचित् ।

ग्राह्यांशे कल्पनानां भ्रान्तत्वेनाभ्रान्तपदेनैव^(१) व्याधू-
त्तिसिद्धेः कल्पनापोढविशेषणवैयर्थ्यात् । किं च^(२) वि-
वादाध्यासितो विकल्पः स्वगोचरे प्रत्यक्षं प्रमाणत्वे
सत्यपरोक्षावभासित्वात् निर्विकल्पकवत् । न चात्र
विशेषणासिद्धिः । यतः साधितमधस्ताद् विकल्पानां
प्रामाण्यम् । शाब्दिकास्तु सविकल्पकमेव प्रत्यक्ष-
माहुः । यथाहुः ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादूते ।

अनुविद्वुषिषि ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ॥ इति ।

त्मनेपदम् । कल्पनापोढं नामजात्यादियोजनारहितम् ।
दूषयति । तदसदिति । ग्राह्यांशे ज्ञानस्यैव नीलाद्याकार
इत्यर्थः । सविकल्पकप्रामाण्ये प्रमाणमन्यस्तीत्याह । किं
चेति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्य-
क्षाभासेनार्थान्तरता स्यात् । प्रमाणत्वे सतीति अविस्म-
वादित्वे सतीत्यर्थः । अन्यथा साध्यावैशिष्ट्यात् । एतेन
प्रत्यक्षाभासव्युदासः । शेषं लैङ्गिकादिनिरासार्थम् । अध-
स्तात् सौगताक्तप्रमाणसामान्यलक्षणनिरासावसर इत्य-
र्थः । प्रामाण्यमविलंबादित्वमित्यर्थः । निर्विकल्पकं च
परीक्षितुं तत्रापि विप्रतिपत्तिमुपन्यस्यति । शाब्दिका-
स्त्विति । सविकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वे तदुक्तमेव युक्तिं
लिखति ।

न सोऽस्तीति । शब्देनानुविद्वुषित्यन्वयः । घटः पटः
इति शब्दविशिष्टविषयवदितमेव सर्वं विज्ञानं गृह्यते ऽनु-

(१) भ्रान्तपदोपादानेन-पा. D पु. ।

(२) किं तु-पा. D पु. ।

तदपि न । अगृहीतसम्बन्धानां शब्दानुल्लेखिनः प्रत्ययस्योत्पत्तेः । इतरेषां चेन्द्रियसंयोगानन्तरमविशिष्टविषयापरोक्षानुभवस्य^(१) दुरपह्वयत्वात्^(२) । अन्यथा विकल्पस्यैवानुदयप्रसङ्गात् वाच्यदर्शनेन हि प्रतिसम्बन्धिव्यवचकस्मृतिरस्ति । यथाहुः ॥

यत् सज्ज्ञास्मरणां तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् सज्ज्ञां स्मारयितुं जनः ॥ इति ।

पिण्डदर्शनस्य चेन्द्रियसन्निकर्षव्यतिरेकेण च

व्यवसीयते ऽतः सर्वं प्रत्यक्षं सविकल्पकं विशिष्टार्थग्राहि-
त्वाल्लैङ्गिकवदिति भावः ।

नैतद्युक्तमव्युत्पन्नप्रत्यक्षेषु हेतौर्बाधादित्याह । तदपि
नेति । व्युत्पन्नप्रत्यक्षेष्वपि कचिद्बाध इत्याह । इतरेषां
चेति । अनुभवसिद्धस्यापि तस्यापह्वये ऽनिष्टमाह । अन्य-
थेति । कुत इत्याशङ्क्य तस्यैव तत्कारणव्यवचकस्मृतिबीजो^(३)-
द्बाधकत्वादित्याह । वाच्येति ।

उक्तमर्थं घृद्धसंवादेन स्पष्टीकरोति । यथाहुरिति ।
तत्र सज्ज्ञविकल्पे कारणमिति शेषः । दृष्टः सन्नालोचितः
सन्नित्यर्थः । सज्ज्ञनिर्विकल्पकमेव साहचर्यात् संस्का-
रोद्बाधद्वारा प्रतियोगिसज्ज्ञास्मृतिहेतुरित्यर्थः ।

तर्हि पिण्डज्ञानं प्रमाणान्तरकार्यत्वात्^(४) न प्रत्यक्ष-
मित्याशङ्कोन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिन्द्रियकार्यमे-

(१) परोक्षावभाषस्य-पा० B. D. पु० ।

(२) अपनेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

(३) स्मृतिबीजं संस्कारः ।

(४) इन्द्रियकार्यत्वात् ।

कारणान्तरमुपलभ्यते^(१) तस्मात् तदुभयमपि प्रत्यक्षमिति नैयायिकाः । यदसूत्रयदिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पल्लं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति । तत्र हि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति च निर्विकल्पकसविकल्पकयोग्यहणम् । व्यपदिश्यते व्यवच्छिद्यते ऽनेनेति व्यपदेशो विशेषणमुपलक्षणं वा नामजात्यादि तत्कर्म व्यपदेश्यं व्यवच्छेद्यमिति यावत् । अत्र सदसद्वा समानाधिकरणं व्यवच्छेदकं विशेषणं व्यधिकरणं तूपलक्षणम् । यथा दण्डी देवदत्तो

वेत्याह । पिण्डेति । उपसंहरति । तस्मादिति । नैयायिका न्यायविदः स्वयमित्यर्थः । अन्ये तु न्याये ऽनभिज्ञा इति भावः । उभयं प्रत्यक्षमित्यत्र सूत्रकारसंवादोऽप्याह । यदसूत्रयदिति । नन्वत्र सूत्रे तयोर्नामापि न श्रूयत इत्याशङ्गाह । तत्रेति । कथमाभ्यामनयोरभिधानमित्याशङ्क्य तत्राद्यमाद्यपरत्वेन व्याख्यातुं व्यपदेश्यशब्दे तावद्यत्प्रत्ययान्ते प्रकृत्यर्थमाह । व्यपदिश्यत इति । अस्य निर्देशार्थत्वं वारयति । व्यवच्छिद्यत इति । प्रत्ययार्थमाह । तत्कमेति । तदर्हमित्यर्थः । अर्हार्थे यत्प्रत्ययः । विशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाह । अत्रेति । सदसदेति । आवरूपमभावरूपं वेत्यर्थः । समानाधिकरणं समानविभक्तिकं व्यधिकरणं भिन्नविभक्तिकं क्रमेणोदाहरति । यथेति । अव्यपदे-

(१) लक्ष्यते-पा. B पु. ।

(२) सम्मति-पा. E पु. ।

६४

सटीकतार्किकरत्नायाम् ।

जटाभिस्तापस इति । अविद्यमानं व्यपदेश्यं यस्मिन्
तदव्यपदेश्यं जात्यादिस्वरूपमात्रावगाहि । न तु
तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावावगाहीति यावत् ।
व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इति यावत् । स एवा-
त्मा स्वरूपं यस्य तद्भावसायात्मकमिति ॥ ११ ॥ ५५ ॥

अथानुमानं लक्षयति ।

व्याप्तिग्रहणसापेक्षं प्रमितेः साधनं विदुः ॥ १२ ॥
अनुमानमिति ।

व्याप्तिर्वक्ष्यमाणलक्षणाया ग्रहणमपेक्ष्य प्रमितेः

इयशब्देन नमो बहुव्रीहिसमासमाह । अविद्यमानमिति ।
फलितमाह । जात्यादीति । नन्वेतत्सद्विकल्पके ऽपि समा-
नमत आह । न तिष्ठति । अथ द्वितीयं द्वितीयपरत्वेन
व्याचष्टे । व्यवसाय इति । आत्मशब्दस्येह धेतनपर्यायत्वे
ऽनन्वधादन्वययोग्यार्थमाह । आत्मा स्वरूपमिति । सूत्रे
ऽव्यभिचारिपदं प्रत्यक्षाभासव्युदासार्थम् । इन्द्रियार्थस-
न्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति सामान्यलक्षणम् ॥ ११ ॥ ५५ ॥

सद्वैशक्रमप्राप्तमनुमानलक्षणमवतारयति । अथेति । प्रथ-
मविशेषणेन प्रत्यक्षादेः प्रमितिपदेनाभासानां साधनपदेन
फलस्य च व्युदासः । अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमानं करणे ल्युट् ।

तदेतद्विवृणोति । व्याप्तेरिति । केयं व्याप्तिरित्यत
आह । वक्ष्यमाणेति । ननु प्रत्यक्षादेरपि विना प्रमेयादिक-
(१)प्रवृत्तेः प्रमेयादिव्याप्तिसापेक्षत्वादतिव्याप्तिरित्याज्ञा-

(१) प्रमेयमालोकादिकम् ।

प्रमाणप्रकरणे ऽनुमाननिरूपणम् ।

६५

साधनमनुमानम् । प्रत्यक्षादीनां तु प्रमेयव्याप्तिसद्भावे
ऽपि तद्ग्रहणापेक्षा नास्तीति ग्रहणविशेषणेन तेषां
निरासः । लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमित्याचार्याः । तत्र
लिङ्गलक्षणमुत्तरत्र भविष्यति । परामर्श इति च प्र-
तिसन्धानात्मकं तृतीयलिङ्गज्ञानमभिमतमिति ॥ १२ ॥

व्याप्तिलक्षणमाह ।

व्याप्तिः सम्बन्धो निरुपाधिकः ।

सोपाधिकसम्बन्धवतां मैत्रीतनयत्वादीनां व्या-
प्तिर्भाभूदिति निरुपाधिक इत्युक्तम् । स्वाभाविकः
सम्बन्धो व्याप्तिरिति यावत् ।

आह । प्रत्यक्षादीनामिति । प्रमेयादीत्यादिशब्देन सहका-
र्यादिसंग्रहः । तत्र ^{१)} व्याप्तेः प्रायेण सत्तैवापेक्षितं न तु
तज्ज्ञानमित्यदोष इत्यर्थः । उदयनाचार्यैरपीदमेव लक्षणं
भङ्गयन्तरेणोक्तमित्याह । लिङ्गेति । तस्यार्थं वर्णयन् लिङ्गल-
क्षणाकाङ्क्षायामाह । तत्रेति । उत्तरत्रेति हेतुलक्षणावसर
इत्यर्थः । द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्य कारणत्वं केचिदिच्छन्ति
तन्निरासार्थमाह । परामर्श इति । किं तत् तृतीयलिङ्गज्ञानं
तदाह । प्रतिसन्धानात्मकमिति । तथा चार्थं धूमवानिति
व्याप्तस्य लिङ्गस्य पक्षधर्मतानुसन्धानं प्रतिसन्धानं तदात्म-
कमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु श्लोकशेषेण प्रकृतानुपयुक्तं किमप्युच्यत इत्या-
शङ्क्य नेत्याह । व्याप्तिरिति ।

विशेषणफलमाह । सोपाधिकेति । निरुपाधिकश-
ब्दार्थमाह । स्वाभाविक इति । अनन्यप्रयुक्त इत्यर्थः ।

(१) प्रत्यक्षादौ ।

(२) ज्ञानं-शा. D पु. ।

६६

सटीकतार्किकरत्नायाम् ।

कोसावुपाधिर्नाम यद्विधुरः सम्बन्धो व्याप्ति-
रित्यत्राह ।

साधनाव्यापकाः साध्यसमव्याप्ता उपा-
धयः^(१) ॥ १३ ॥

यावत्साधनदेशमवर्तमानो यावत्साध्यदेशवृ-
त्तिरुपाधिः । यथा वैधहिंसायां हिंसात्वेनाधर्मत्वे
साध्ये निषिद्धत्वमुपाधिः । तद्धि साध्यसधर्मत्वं व्याप्नो-
ति न व्याप्नोति च साधनाभिमतं हिंसात्वम् पक्ष
एव वैधहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे तस्याभावात् ।
साधनाव्यापक इत्येतावदुच्यमाने अनित्यत्वसाधने
कृतकत्वे सावयवत्वमुपाधिः स्यात् । अमूर्त क्रियादौ
कृतकत्वे सत्यपि सावयवत्वाभावेन साधनाव्यापक-
त्वात् ततश्च साध्यव्यापक इत्युक्तम् । न हि सावय-

ननुत्तरश्लोके उपाधिलक्षणस्य का सङ्गतिरत आह ।
कोऽसाविति ।

लक्षणं विवृणोति । यावदित्यादि । यावान् साध-
नदेशो यावत्साधनदेशं यावदवधारण इत्यव्ययीभावः ।
तन्नावर्तमानः साधनाव्यापक इत्यर्थः । यावत्साध्यदेशं
वृत्तिर्यस्येत्यव्ययपूर्वपदो बहुव्रीहिः समसपदेन व्याप्यत्वेन
व्यापकत्वेन च साध्यसम्बन्ध उक्तः । उदाहरति । यथेति ।
लक्ष्ये लक्षणं पातयति । तद्धीति । व्याप्नोति व्याप्यते
चेति शेषः । लक्षणाक्षरव्यावर्त्यसाह । साधनाव्यापक
इत्यादिना । तस्मात् प्रयोजनवदेव विशेषणद्वयोपादा-

(१) रूपाधयः—पा. A पु. ।

वत्वं साध्यमनित्यत्वं व्याप्नोति अनित्येष्वेव क्रियादि-
ष्वभावात् । अथ साध्यव्यापक इत्येवाभिधीयेत तत-
श्चानित्यत्वसाधने सावयवत्वे कृतकत्वमुपाधिः
स्यात् । तस्य साध्यानित्यत्वव्याप्तेः । साधनाव्यापक
इत्युक्ते पुनस्तस्य सावयवत्वव्यापकत्वादनुपाधित्वं
निरूपाधिकसाध्यसम्बन्धं चाभयम् । यथाहुः । कृत-
कत्वसावयवत्वादिप्रयुक्ता च विनाशितेति । तस्मात्
प्रयोजनवदेव विशेषणद्वयोपादानम् । यथाहुः ।

एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।

साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः ॥ इति ।

नमित्यन्तेन सन्दर्भेण । अनित्यत्वसाधने कृतकत्व इति ।
अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यत्र साधनाव्यापक-
त्वाद् घटे सावयवत्वमुपाधिः स्यादित्यर्थः । अनित्यत्व-
साधने सावयवत्व इति । क्षित्यादिकमनित्यं सावयव-
त्वाद् घटवदित्यत्र साध्यव्यापकत्वात् कृतकत्वमुपाधिः
स्यादित्यर्थः । ननु कृतकत्वसावयवत्वयोरैकस्य सोपाधिक-
त्वमस्तु तथा च साधनाव्यापकत्वसाध्यव्यापकत्वयोर-
न्यतरेणैव लक्षणसिद्धौ लाघवादित्याशङ्क्याह । निरूपा-
धिकेति । अनित्यत्वसाधने द्वयोरपि दृष्टशक्तिकत्वान्नान्य-
तरपरित्यागो न्याय्य इति भावः । द्वयोरन्यनित्यतासाध-
कत्वे वृद्धसम्पत्तिमाह । यथाहुरिति । प्रकृतमुपसंहरति ।
तस्मादिति । समपदं तु पक्षेतरत्वनिरासार्थमिति शेषः ।

उपाधिलक्षणमुदयनवाचा संवादयति । एकसाध्ये-

६८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

अन्यत्राप्युक्तम् । कः पुनरुपाधिः । साध्यप्र-
योजकं निमित्तान्तरमिति । किमस्य लक्षणम् । साध-
नाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वमिति^(१) । स्फटिकग-

ति । मिथः सम्बन्धशून्ययोरन्यत्र परस्परपरिहारवृत्त्योर्द्व-
योर्हेत्वोः कचिदेकेन साध्येन सहाविनाभावे दृष्टे सति
तत्र यदत्ययो यदभावः प्रकृतसाध्याभावेनाविनाभावी
यन्निवृत्त्या साध्यं निवर्तत इत्यर्थः । स उपाधिः स एव
प्रयोजकः इतरस्त्वप्रयोजकः । यथा हिंसात्वनिषिद्धत्वयोः
ऋतुहिंसायां कलशभक्षणे च पृथग्दृत्त्योः ऋतुहिंसायामध-
र्मत्वे साध्ये तेन सह बाह्यहिंसायां द्वयोः^(२)रविनाभावे
दृष्टे ऽपि कदलीफलभक्षणादौ निषिद्धत्वनिवृत्त्या अधर्मत्व-
निवृत्तिदर्शनाग्निषिद्धत्वमुपाधिस्तद्वदित्यर्थः ।

अत्रापि साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप-
कत्वमेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तं तदेतदात्मतत्त्वविवेके ऽप्युक्तमि-
त्याह । अन्यत्रापीति । तदग्रन्थं लिखति । कः पुनरि-
त्यादि । निमित्तान्तरं हेत्वन्तरमित्यर्थः । अयं किरणावली-
ग्रन्थ इति कैश्चिदुक्तं तदाकरदर्शनाशक्ति^(३)विलसितमित्य-
पास्तम्^(४) । तत् न्यायकुसुमाञ्जलौ त्वेतल्लक्षणोक्त्यनन्तर-
मुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं चोक्तम् । तद्धर्मभूता हि व्याप्ति-
जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमतं चकास्तीत्यसा-
मुपाधिरुच्यत इति । तदर्धतो दर्शयति । स्फटिकेत्यादि ।

(१) साध्यसमव्याप्तिरुपाधिरिति-पा० ० पु० ।

(२) हिंसात्वनिषिद्धत्वयोः ।

(३) तदपरिचयप्रदर्शनाशक्ति-पा० E पु० ।

(४) तदास्ताम्-पा० E पु० ।

तत्त्वेन रक्तताप्रतीतौ जपाकुसुमवत् साधनाभिमतग-
तत्त्वेन स्वधर्मभूताया व्याप्तेः प्रतिभासनिमित्तत्वेना-
स्योपाधित्वव्यपदेश इति ॥ १३ ॥

उपाधिद्वैविध्यमाह ।

भवन्ति ते च द्विविधा निश्चिताः शङ्किता इति^(१)

निर्णीतोभयविशेषणवान् निश्चित उपाधिः ।
यथोदाहृतमेव निषिद्धत्वम् । उक्तयोर्विशेषणयोरन्य-
तरसदसद्भावशङ्कायां तु शङ्कित उपाधिः स्यात् । यथा
मैत्रीगर्भत्वेन सप्तमगर्भस्य श्यामत्वे साध्ये शाकाद्या-
हारपरिणतिः । पक्षभूते हि सप्तमगर्भे श्यामत्वोपाधिः

उप समीपस्थे स्वधर्माधानादुपाधिरुच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सम्प्रति प्रकृतानुमानविभागप्रस्तावानुत्तरश्लोके
षड्वचननिर्देशः कथमत आह । उपाधीति ।

शङ्किताः सन्दिग्धा इत्यर्थः ।

तत्र निश्चितोपाधेर्लक्षणमुदाहरणं चाह । निर्णीतेति ।
शङ्कितोपाधेरप्याह । उक्तयोरिति । साधनाव्यापकत्व-
साध्यव्यापकत्वयोरित्यर्थः । गर्भस्य श्यामत्व इत्यनेन प्रा-
णिश्यामत्व एवायमुपाधिर्न सर्वत्रेति सूचितम् । तेनेन्द्रनी-
लादिश्यामत्वे साध्यव्याप्तिभङ्ग इति चेद्यं गर्भभ्रावेण
गलितम् । अस्य शङ्कितोपाधित्वं कथमत आह । पक्ष-
भूते हीति । ननु साधनाव्यापकत्वं सन्दिग्धं चेत् तस्या-

शाकाद्याहारपरिणामस्याभावानिश्चयात् साधना-
व्यापकत्वं सन्दिग्धमिति भवति शङ्कितोपाधित्वम् ।
साधनाव्यापक इत्यनिश्चितपक्षवृत्तित्वस्य विषय-
तत्वात् न लक्षणासंग्रहः । तदेतदुभयविधोपाधिवि-
धुरः सम्बन्धो व्याप्तिरिति ।

अनुमानस्यावान्तरभेदमाह ।

अनुमानं त्रिधा भिन्नम् ।

अवान्तरभेदानामानन्त्ये ऽपि राशिन्नयेणैव
क्रोडीचकार इत्यर्थः । ता एव विधा विभजते ।

सत्समत्वानुक्षणसम्भवि स्यादित्याशङ्क्याह । साधना-
व्यापक इति । अनिश्चितपक्षवृत्तित्वस्येति । निश्चितप-
क्षवृत्तित्वाभावस्येत्यर्थः । निश्चितपक्षवृत्तिरहितत्वस्येति
पाठे निश्चितायाः पक्षवृत्ते राहित्यमभावस्तस्येत्यर्थः । उभ-
यथापि पक्षवृत्तिनिश्चयाभावस्य लक्षणत्वात् तस्य च पक्ष-
वृत्तित्वाभावनिश्चये तत्सन्देहे च सम्भवान्नासम्भवदोषः^(१)
इत्यर्थः । प्रकृतव्याप्तिलक्षणमुपसंहरति । तदेतदिति ।

ननु लक्षितमनुमानमथोपमाने लक्षयितव्ये किमर्थं
पुनरनुमानोत्कीर्तनमुत्तरश्लोक इत्याशङ्क्य तद्विभागार्थ-
मित्याह । अनुमानस्येति ।

ननु स्वार्थाद्यनेकभेदसम्भवे कथं त्रैविध्यमत आह ।
अवान्तरेति । अथान्वयीत्यादिना पुनस्त्रैविध्यान्तरमुच्यत
इति भ्रमं निरस्यति । ता एवेति । अत्रोभयव्याप्तिकादन्व-

(१) नासम्भवाद्दोष-पा. E पु. ।

अन्वयि व्यतिरेकि च ॥ १४ ॥

अन्वयव्यतिरेकीति ।

तदुक्तम् । तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छे-
पवत् सामान्यतो दृष्टं चेति । तत्र तदिति व्याप्तिज्ञानं
(पक्षधर्मताज्ञानं) लिङ्गदर्शनं च परामृश्यते । ते पूर्व-
यस्य लिङ्गप्रतिसन्धानस्य^(१) तत् तत्पूर्वकं ततश्च
तत्पूर्वकमित्येतावता सामान्यलक्षणमुच्यते । शेषेण
सामान्यतो विशेषतश्च विभागोद्देश इति ।

यद्यतिरेकिणः पूर्वमेकैकव्याप्तिकयोरितरयोरुद्देशः तत्रापि
व्यतिरेकस्यान्वयपूर्वकत्वादन्वयिनः प्राथम्ये ऽर्थाव्यतिरे-
किणो माध्यस्थ्यमिति क्रमः ।

अत्र सूत्रसंवाद^(२)माह । तदुक्तमिति । सूत्रार्थमाह ।
तत्रेति । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थार्थविशेषपरत्वमाह । तदिति-
ति । लिङ्गदर्शनं द्वितीयलिङ्गज्ञानमित्यर्थः । लिङ्गप्रतिसन्धा-
नस्येति । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्येत्यर्थः । तथा च तत्पूर्वकश-
ब्देन लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति सामान्यलक्षणमुक्तमि-
त्याह । ततश्चेति । शेषेणेति । त्रिविधमिति सामान्यतो
विभागः पूर्ववदित्यादि विशेषतः । व्यतिरेकापेक्षया पूर्व-
भावित्वात् पूर्वशब्देनान्वय उच्यते तद्वदन्वयीत्यर्थः । शेष-
शब्देन पश्चाद्भावित्वाद् व्यतिरेकस्तद्वद्व्यतिरेकीत्यर्थः ।
सामान्यतः कैवल्यपरिहारेणोभयविशिष्टतया दृष्टत्वात्
सामान्यतो दृष्टमित्यन्वयव्यतिरेक्युच्यते । केचित्तु पूर्वव-

(१) परामर्शस्य-पा. D पु. ।

(२) सूत्रसम्पत्ति-पा. E पु. ।

तेषां त्रयाणां विशेषलक्षणाभिधानं प्रतिज्ञा-
नाति तावत् ।

तेषां लक्षणमुच्यते ।

तत्र केवलान्वयिना लक्षणमाह ।

सर्वेषु केषुचिद्वापि सपक्षेषु समन्वयि^(१) ॥ १५ ॥

विपक्षशून्यं पक्षस्य व्यापकं केवलान्वयि ॥

वक्ष्यमाणलक्षणाः पक्षादयः । तत्र पक्षीकृतेषु
सर्वेषु व्याप्ता वर्तमानं सर्वेषु सपक्षेषु कतिपयेषु वा
वर्तमानमविद्यमानविपक्षं केवलान्वयि । यथा सर्वा-

दिति कारणलिङ्गकं शेषवदिति कार्यलिङ्गकं ततोऽन्यत् सा-
मान्यतो दृष्टमिति व्याचक्षते तत्प्रकृतविसंवादाचिन्त्यम् ।

ननु तेषां लक्षणमुच्यत इति प्रतिज्ञा न युज्यते व्याप्ति-
ग्रहणसापेक्षमित्यत्रैवोक्तत्वादित्याशङ्क्य सत्यं सामान्य-
लक्षणमुक्तं विशेषलक्षणं तु प्रतिज्ञायत इत्याह । तेषां
त्रयाणामिति । प्रतिजानातीति परस्मैपदं चिन्त्यम् । सम्प्र-
तिभ्यामनाध्यान इत्यात्मनेपदस्मरणात् ।

तच्चोद्देशक्रमादेवोच्यत इत्याशयेनाह । तत्रेति ।
अत्र विपक्षशून्यमित्यनेनास्य इतराभ्यां भेद उक्तः ।

पक्षादीनां किं लक्षणमत आह । वक्ष्यमाणेति ।
यत् प्रथमार्द्धे सपक्षेषु कृत्स्नैकदेशवृत्तिभेदाद्धेतोर्द्वैविध्य-
मुक्तं तत् क्रमेणोदाहरति । यथेत्यादि । हेतोरसाधारण्य-

नित्यत्ववादी कश्चिदनित्यत्वेन सम्प्रतिपन्नान् घटादीन् सपक्षीकृत्य प्रयुङ्क्ते विप्रतिपन्नं सर्वमनित्यं प्रमेयत्वाद् घटवदिति । तदिदं सकलसपक्षवर्तिन उदाहरणम् । सपक्षैकदेशवर्तिनस्तु धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वादस्मत्सुखादिवदिति । मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वं हि घटादिषु^(१) न वर्तते वर्तते चास्मत्सुखादिष्विति भवति सपक्षैकदेशवृत्तिः । अत्र चोभयत्रापि विश्वस्यापि पक्षसपक्षकोटिद्वयान्तर्भावात् विपक्षाभाव इति ॥ १५ ॥ ५५ ॥

केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति ।

असपक्षं विपक्षेभ्यो व्यावृत्तं पक्षभूमिषु ॥ १६ ॥

सर्वासु वर्तमानं यत् केवलव्यतिरेकि तत् ॥

अत्र विपक्षव्यावृत्त्यभिधानेन^(२) विपक्षसत्ता

परिहारार्थमुक्तं मीमांसकानामिति । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्र चेति ॥ १५ ॥ ५५ ॥

कस्येदं लक्षणमिति मन्दानामसन्देहार्थमाह । केवलव्यतिरेकिणमिति ।

असपक्षमित्यनेन इतरभेदाभ्यामसाधारणाच्च भेदः विपक्षन्यावृत्तिकथनाद्विरुद्धभेदः । तथापि सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यादिकालातीतभेदात् को भेद इत्यत आह । अत्रेति । सति विपक्षे ततो व्यावृत्तिर्लक्षणं न तु निर्वि-

(१) सपक्षेषु घटादिषु-पा. C पु. ।

(२) व्यावृत्तिरूपत्वेन-पा. B पु. ।

दर्शिता । असतो व्यावृत्तेरशक्याभिधानत्वात् । यथा
 सर्वज्ञप्रणीता वेदा वेदत्वात् । यः सर्वज्ञप्रणीता न
 भवति नासौ वेदः । यथा कुमारसम्भवादिरिति ।
 यथा वा सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकं कादाचित्कत्वात् ।
 यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति
 यथा जगनमिति । अत्र हि सर्वस्यापि कार्यजातस्य
 पक्षत्वेन कक्षीकरणात्^(१) । अकार्यस्य तु विपक्षत्वाद्
 भवति सपक्षाभाव इति ॥ १६ ॥ ५५ ॥

शिष्यव्युत्पादनार्थं^(२) प्राप्तङ्गिकं किञ्चिदाह ।

पक्षत्वमेवातो नोक्तदोष इत्यर्थः । तर्हि

तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्तेनेष्टोवश्यमिहाश्रयः ।

तदभावे च तन्नेति वचनादपि तद्गतेः ॥

इति ब्रुवतो बौद्धस्य किमुत्तरमत आह । असत्
 इति । अन्यथा तद्वत् साधर्म्यदृष्टान्तस्यापि निवृत्तावनु-
 मानस्यैव निवृत्तिरिति भावः । उदाहरति । यथेति । विष-
 यव्याप्त्यर्थमुदाहरणान्तरमाह । यथा वेति । अत्र पूर्वानु-
 माने वेदनित्यत्ववादिनं प्रति वेदानां सर्वज्ञप्रणीतत्वे
 साध्ये तन्नान्तरीयकतया कार्यत्वमपि साध्यम् उत्तरा-
 नुमाने तु सिद्धकार्यभावस्य जगतः सर्ववित्कर्तृकत्वमेव
 साध्यमिति विशेषः ॥ १६ ॥ ५५ ॥

ननुत्तरार्द्धे लक्षणस्य व्यतिरेकित्वसाधनं प्रकृतसङ्ग-

(१) स्वीकारात्-पा. B पु. ।

(२) व्युत्पादनाय-पा. B पु. ।

असाधारणधर्मत्वाद् व्यतिरेक्येव लक्षणम् ॥ १७ ॥

लक्षणं नाम बहुच्यते तदपि केवलव्यतिरेकि-
रूपमनुमानमेव । कुतः । लक्ष्यस्य ह्यसाधारणधर्मा
लक्षणं भवति केवलव्यतिरेकि च सपक्षस्यैवाभा-
वात् सत्यपि विपक्षे तत्रावर्तमानत्वाद् पक्षस्यैवासा-
धारणं यतः । तर्हि सास्नादिमत्त्वं गौर्लक्ष्यमित्युक्ते

तदित्याशङ्काह । शिष्येति । प्रासङ्गिकमिति । व्यतिरेकि-
प्रसङ्गादायनमित्यर्थः (१) ।

नन्विह व्यतिरेकित्वलक्षणत्वयोः किमन्य किं वि-
धीयत इत्याशङ्क्यकारलिङ्गादप्राप्तत्वाद् व्यतिरेकित्वमेव
विधेयमिति व्याचष्टे । लक्षणं नामेति । ननु व्यतिरेकित्वं
नाम व्यावृत्तत्वं तदपि लक्षणस्य प्राप्तमेवेति कथं विधी-
यत इत्याशङ्क्य सत्यम् अप्राप्तमनुमितिकरणविशेषत्वं वि-
धीयत इत्याह । केवलव्यतिरेकिरूपमिति । अत्र प्रयोगः ।
लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमाननसाधारणधर्मत्वात् सम्प्र-
तिपक्षव्यतिरेक्यनुमाननवदिति । नन्वसिद्धो हेतुः साधन-
विकलश्च दृष्टान्त इत्याशयेनाह । कुत इति । असिद्धिं
तावत् परिहरति । लक्ष्यस्य हीति । अन्यथा लक्षणत्व-
व्याघातः तस्य लक्षणत्वादिनि भावः । साधनवैकल्यं
च निरस्यति । केवलव्यतिरेकि चेति । यत इति । अतो-
ऽनुमानमेवेति पूर्वोणान्वयः । अत्र चेदयति । तर्हीति ।
सास्नादिमत्त्वलक्षणस्यानुमानत्वे किं लक्ष्यस्य गवादेः स्व-
रूपमेव साध्यमुत तत्सम्बन्धिधर्मान्तरम् । नाद्यः सिद्ध-

कथमस्य व्यतिरेकितेति चेत्^(१) । श्रूयतामवधानेन अयं
 गौरिति व्यवहर्तव्यः साक्षादिमत्त्वात् न यदेवं न
 तदेवं यथा महिषादिरिति । तयोरेव हेतुदृष्टान्तयोः
 गौरितरेभ्यो भिद्यत^(२) इति प्रतिज्ञा द्रष्टव्या । न
 चैतदसाम्प्रदायिकम् । अथ किंलक्षणः कोसाविति
 प्रश्नार्थः तदा केवलव्यतिरेकिपरं स्यात् । लक्षणस्य
 साधनात् । नेतरः सन्दिग्धस्य तस्य कस्यचिदभावात् कथ-
 मनुमानत्वमिति भावः । तर्ह्यश्रुतचरं लक्षणार्थरहस्यमा-
 कर्षतामायुष्मतेत्याह । श्रूयतामिति । व्यावृत्तिव्यवहा-
 रयोरन्यतरस्य साध्यत्वान्नोक्तदोषावकाश इत्याह । अयं
 गौरित्यादि । एवं च प्रमाणलक्षणाभ्यां वस्तुनः सिद्धि-
 रित्यस्यापि स्वरूपसाधकप्रमाणेन व्यावृत्तिसाधकप्रमाणेन
 लक्षणापरनाम्ना स्वरूपतो व्यावृत्तितश्च वस्तुसिद्धिरिति
 प्रशस्तपादभाष्यनिष्कर्षट्काया^(३) मस्माभिव्याख्यातार्थो द्र-
 ष्टव्यः । नन्वेतत् स्वकपोलकल्पितमित्याह । न चैतदिति ।
 कुत इत्याशङ्क्य न्यायकुसुमाक्षलादुपमानाधिकारे नागरिक-
 वनेचरप्रश्नोत्तरवाक्यार्थविचारग्रन्थं लिखति । अथेत्यादि ।
 प्रश्नार्थ इति । कोसौ गवय इति^(४) प्रश्नवाक्यार्थ इत्यर्थः ।
 तदा केवलव्यतिरेकिपरं स्यादिति । गोसदृशो गवय इत्युत्त-
 रवाक्यमिति शेषः । अयमसौ गवय इति व्यवहर्तव्यः ।

(१) व्यतिरेकिरूपतेति चेत्-पा. B पु. ॥

(२) व्यावर्तते-पा. B पु. ॥

(३) निःकर्षट्काया-पा. B पु. । प्रशस्तपादभाष्यनिष्कर्षट्का-
 या-पा. II पु. ॥

(४) कीदृगवय इति-पा. E पु. ।

तथाभावादित्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु न्यायाचार्यैरेव
लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वेन व्यवहारादिति ॥ १७ ॥

यद्वसाधारणो धर्मो लक्षणादिपदपर्यायवाच्यो
व्यतिरेकी तर्ह्यसाधारणानैकान्तिकरूपो हेत्वाभास
एवायं भवेदित्याशङ्क्याह ।

सपक्षे सति चाभासः स्यादसाधारणस्त्वसौ ।

सति सपक्षे तत्रावर्तमानः पक्षमात्रवर्ती हेतुरसा-
धारणानैकान्तिको नाभाभासः स्यात् । यथा भूर्नित्या^(१)

गोसदृशत्वाद् यस्तथा न व्यवह्रीयते नासौ गोसदृशः यथा
हस्तीत्येवं परं स्यादित्यर्थः । लक्षणस्य तथाभावादिति ।
केवलव्यतिरेकित्वादित्यर्थः । अयमप्येकः किरणावली-
ग्रन्थ आत्मप्रकरणस्य इति कैश्चिदुत्तुण्डतुण्डैराख्यातं
तथैव व्याख्यातं च तदप्याकरापरिज्ञानवञ्चनासाहसवि-
लास एवेत्यास्ताम् । आदिशब्देन यत् किरणावल्यां
पृथिवीप्रकरणे केवलव्यतिरेकिविशेष एव लक्षणमित्यादि
तथा चाचार्यवाचस्पतिटीकायां समानासमानजातीयव्य-
वच्छेदो लक्षणार्थ इति च तत्सर्वं सङ्गृह्यते । आचार्यैरुद्य-
नवाचस्पतिप्रभृतिभिः ॥ १७ ॥

ननु तर्ह्यमसङ्गतं प्रमाणपदार्थं हेत्वाभासलक्षणा-
योगादित्याशङ्क्य शङ्को तरत्वेनावतारयति । यदीति ।

ननु भयोः पक्षमात्रवृत्तित्वाविशेषात् को भेद उक्त
इत्याशङ्क्य सपक्षसत्त्वासत्त्वाभ्यां भेद उक्त इति व्याचष्टे ।

गन्धवस्त्रादिति । अत्र हि गगनादिषु सपक्षेषु सत्स्वपि तत्रावर्तमानं पक्षभूतभूमिसाक्षवर्ति गन्धवस्त्रमाभासो भवति अविद्यमानसपक्षः केवलव्यतिरेकीत्युक्तमेवेति भावः ।

अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति ।

व्यावृत्तं यद् विपक्षेभ्यः सपक्षेषु कृतान्वयम् ॥१८॥
व्याप्त्या पक्षे वर्तमानमन्वयव्यतिरेकि तत् ।

विपक्षेभ्य इति बहुवचनेन सकलविपक्षव्यावृत्तिर्दर्शिता । कृतान्वयमिति च सपक्षान्वयमात्रं विवक्षितम् न तु व्याप्तिरिति पक्षीकृतसर्वधर्मिव्याप्तिः पूर्वयोरिवान्नापि विवक्षितेति दर्शितम् व्याप्त्या पक्षे

सतीत्यादि । व्यतिरेकी तु नैवमित्याह । अविद्यमानेति । उदाहरणं चोक्तमेवेति भावः ।

उत्तरश्लोके ऽपि पूर्ववत् प्रासङ्गिकाभासतिरूपणभ्रमं वारयति । अन्वयेति ।

ननु विपक्षादित्येकवचनोपादाने लाघवाद् बहुवचनं वृथेत्याशङ्काह । विपक्षेभ्य इति । नन्विह विवक्षितस्य सपक्षसत्त्वस्य लाघवाद् वृत्त्यादिशब्दैरपि सुवचत्वात् किमित्यन्वयशब्देन तत्रापि बहुब्रीहिसाराभिधानमत आह । कृतेति । अन्यथा सपक्षेष्विति बहुवचनसामर्थ्यात् पूर्ववत् व्याप्तिप्रतीतौ सपक्षव्यापकस्यैव संग्रहो भवेन्न त्वेकदेशवर्तिन इति भावः । व्याप्त्येति विशेषणस्य प्रयोजनमाह । पक्षीकृतेति । पूर्वयोरिवेति । केवलयोरिवेत्यर्थः । व्या-

प्रमाणप्रकरणे ऽनुमाननिरूपणम् ।

७८

वर्तमानमिति । यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति सपक्षव्यापकः कृतकत्वस्य सर्वव्यनित्येषु वृत्तेः । तयोरेव साध्यदृष्टान्तयोः सामान्यवत्त्वे सत्य-
स्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति सपक्षैकदेशवृत्तिः ।
अनित्येषु द्रव्यकादिष्ववृत्तेः घटादिषु च वृत्तेरि-
ति ॥ १८ ॥ ५५ ॥

पक्षादिलक्षणमाह ।

पक्षः साध्यान्वितो धर्मी

साध्यजातीयधर्मवान् ॥ १९ ॥

सपक्षोऽथ विपक्षस्तु

साध्यधर्मनितृप्तिमान् ।

पक्षमुदाहरति । यथेति । व्यापकत्वं व्यनक्ति कृतकत्व-
स्येति । एकदेशवर्तिनमप्युदाहरति । तयोरेवेति । अत्र
सामान्यवत्त्वे सतीत्यनेन सामान्यसप्रवाययोर्व्युदासः ।
अस्मदादिबाह्येन्द्रियपदैः ऋष्याद्योगिबाह्येन्द्रियग्राह्यपरमा-
ण्वादीनामस्मदाद्यन्तरिन्द्रियग्राह्यात्मादीनां शब्दलिङ्गैक-
ग्राह्येश्वरपरमाण्वादीनां च निरासः । ग्राह्यपदेनासिद्धिप-
रिहारः । अस्य सपक्षैकदेशवृत्तित्वं व्यनक्ति । अनित्ये-
ष्विति ॥ १८ ॥ ५५ ॥

उत्तरलोकस्योक्तवक्ष्यमाणानुमानसामान्यविशेष-
लक्षणानन्तर्भावादसाङ्गत्यमाशङ्कोक्तलक्षणाकाङ्क्षितप-
क्षादिलक्षणपरत्वात् सङ्गतिरित्याशयेनाह । पक्षादीति ।

साध्यधर्मवत्त्वेन सपक्षत्वे पक्षोऽपि सपक्षः स्यादित्युक्तं साध्यजातीयधर्मवानिति । एवं साध्यधर्मनिवृत्तिमानित्यत्रापि साध्यधर्मविशेषस्य तज्जातीयधर्मस्य च निवृत्तिमान् विपक्ष इति विवक्षितम् । अन्यथा साध्यधर्मविशेषनिवृत्तिमान्नेन विपक्षत्वे सपक्षस्यापि तथाभावाद् विपक्षत्वप्रसङ्ग इति ॥ १८ ॥ ५५ ॥

प्रकारान्तरेणानुमानद्वैविध्यमाह ।

अत्र सपक्षलक्षणे जातीयरः प्रयोजनमाह । साध्यधर्मवत्त्वेति । सपक्षलक्षणस्य पक्षे ऽतिव्याप्तिनिरासार्थोऽयं प्रत्यय ^(१) इत्यर्थः । विपक्षलक्षणे तु जातीयरः प्रत्ययार्थोऽपि विवक्षितव्य इत्याह । एवमिति । अन्यथा सपक्षे ऽतिव्याप्तिः स्यादित्याह । अन्यथेति । साध्यधर्मविशेषवान् ^(२) धर्मी पक्षः । तज्जातीयधर्मवान् सपक्षः । तदुभयविरही विपक्ष इति लक्षणार्थः ॥ १९ ॥ ५६ ॥

दृष्टमित्याद्यनन्तरद्वलोके ऽस्येति सर्वनाम्ना सन्निहितपक्षादित्रयपरामर्शात् तस्य च दृष्टादिद्वैविध्यायोगादसाङ्गत्यमित्याशङ्क्य प्रकरणात् सन्निधेर्दुर्बलत्वादानेकेष्टिपशुसोमात्मकराजसूयगतानामभिषेचनीयाख्यसोमयागसन्निधिबाधेन विदेवनादिधर्माणां सर्वात्मकप्रकृत राजसूयसम्बन्धवत् सन्निहितपक्षादिसम्बन्धबाधेन तदाश्रितप्रकृतानुमानविषयत्वेनावतारयति । अनुमानद्वैविध्यमिति । तर्हि पूर्वोक्तत्रैविध्यविरोध इत्यत आह । प्रकारान्तरेणेति ।

(१) प्रयास-पा० E पु० ।

(२) विशिष्टशानिति क्लृप्ति ।

दृष्टं सामान्यतो दृष्ट-
मिति चास्य विधाद्वयम् ॥ २० ॥
पूर्वं प्रत्यक्षयोग्यार्थं
तदयोग्यार्थमुत्तरम् ।

विशेषतो दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति च द्विवि-
धमनुमानं भवति । तत्र प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं वि-
शेषतो दृष्टं यथा धूमादिरिति । नित्यातीन्द्रियार्था-

ननु सामान्यतो दृष्टस्य प्रतिकोटित्वेन विशेषतो दृष्ट-
मिति निर्देष्टुं युक्तं न तु दृष्टमिति अन्यथा नीलोत्पलस्य
रक्तोत्पलवदुत्पलमात्रस्यापि प्रतिकोटित्वापत्तेरित्याशङ्का
सत्यं श्लोके वृत्तसङ्कोचात् कण्ठतो नोक्तं सामान्यशब्द-
सामर्थ्यलभ्यत्वादित्याशयेनाह । विशेषतो दृष्टमिति । ननु
सर्वस्याप्यनुमानस्य प्रथमं व्याख्या सामान्य एव प्रवृत्तेः प-
श्चात् पक्षधर्मतावशेन विशेषपर्यवसानाच्च सामान्यतो दृष्टं
विशेषतो दृष्टं चेति कुतो भेदसिद्धिरित्याशङ्कान्यथा लक्ष-
णोदाहरणाभ्यामुभयं विविश्वनुत्तरार्हं व्याचष्टे । तत्रेत्या-
दि । पूर्वं व्यवधानादिना अप्रत्यक्षत्वे ऽपि पश्चात् तदपाये
विशेषतो व्यक्तितः प्रत्यक्षदृश्यार्थत्वाद् अनुमानं विशे-
षतो दृष्टमित्यर्थः । विशेषतो दृष्टे ऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं
विशिनष्टि । नित्येति । रूपादिज्ञानं करणसाध्यं क्रियात्वात्
छिदिक्रियावत् ज्ञानत्वाद्वा लैङ्गिकवदित्यत्र नित्यानुमेयस्य
चक्षुरादेः कुठारदिषु करणत्वसामान्येन दृष्टस्य विषय-
त्वादिदं सामान्यतो दृष्टमित्यर्थः । यदुक्तं प्राक् निरुपा-

८२

सटीकतार्किकरत्नापाम्

नुमापकं सामान्यतो दृष्टमिति । यथा चक्षुराद्यनुमापकं
रूपादिज्ञानम् । लौगतास्तु तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामे-
वाविनाभावः । ततश्च कार्यमात्मनो कारणमात्मानं
चानुमापयतः । यथा घूमन्त्रवाद्मध्यजानुमानम् ।
शिंशपात्वाद् वृक्षत्वानुमानं चेति प्रतीयन्ताः । यथाहुः ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनिमित्तो दर्शनाद् नदर्शनात् ॥ इति ।

तदयुक्तम् । अकार्यमात्मनो रसादेरकारणाना-
त्मभूतरूपाद्यनुमानस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । किं
धिकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति तत्र व्याप्तिरविनाभावः स
चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव नियम्यते नान्यथेति विवक्षि-
तम् । अन्यथैवेति शाक्याः अतस्तन्मतं निराकर्तुमुत्कीर्त-
यति । लौगतास्त्विति । तदुत्पत्तिः कार्यकारणभावः ।
एवकारोऽन्वयव्यतिरेकपक्षनिराकरणार्थः (१) । स्वभावाद्
वेति । तादात्म्याद् वेत्यर्थः । दर्शनादन्वयात् नदर्शनाद्
व्यतिरेकाच्च न नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति सभासः । केचि-
त्त्वदर्शनादिति छित्वा अदर्शनाद्यतिरेकान्न तथा न दर्श-
नान्नान्वयाच्चेति व्याचक्षते ।

तदेतदूषयति तदयुक्तमिति । तादात्म्यतदुत्पत्ती
विनाप्यविनाभावदर्शनादव्यापकमिदं लक्षणमित्याह ।
अकार्येति । अन्धस्य रसाद्रूपानुमानम् आदिशब्दाद्रूपादि-
भिरपि यथायथमन्यतमदर्शनादितरानुमानमूहम् । एवमु-
भयपक्षसाधारणं दूषणमभिधायाधुना तादात्म्यपक्ष एव

(१) निवारणार्थः-पा. B कु. ।

च व्याप्तिर्नाम सम्बन्धविशेषः । स च भेदक्षमानाधिकरण इति कथं तदप्रतिपक्षे तादात्म्ये जागरुक्षे ऽविनाभावो लीखितमासादयेत् । किं च लिङ्गलिङ्गि-
नोश्च तादात्म्ये लिङ्गज्ञान एव लिङ्गिनोऽपि प्रती-
तिप्रसङ्गादनुमेयं नावशिष्येत । लिङ्गलिङ्गिनोश्च
व्यतिकरश्चात्र प्रसज्येत । न हि तादात्म्ये सत्यप्येकं
व्यभिचरति नान्यदिति सङ्गाघटीति । सामान्यवि-
शेषात्मना भेदाङ्गीकारे ऽप्यनुमेयाभावः । न ह्यस्ति

दोषत्रयं विवक्षुर्व्याप्त्यभावस्तावदाद्यो दोष इत्याह । किं
च व्याप्तिरिति । द्वयोः सम्बन्धो नैकस्थेति भावः । अथा-
नुमेयाभावो द्वितीय इत्याह । किं च लिङ्गेति । अन्यथा
तदेव ज्ञातमज्ञातं चेति व्याघात इति भावः । लिङ्गलिङ्गि-
व्यतिकरस्तृतीय इत्याह । लिङ्गलिङ्गिनोश्चेति । वृक्षत्वं लिङ्गं
शिंशपात्वं लिङ्गीति व्यत्ययः स्यादित्यर्थः । वृक्षत्वं शिंश-
पात्वव्यभिचारस्तु लिङ्गं शिंशपात्वमेव तु तदव्यभिचा-
राल्लिङ्गमित्याशङ्काह । न हीति । तथात्वे वा तादात्म्य-
मेव न स्यादिति भावः । ननु नात्यन्तभेदस्तादात्म्यं
येनोक्तदोषः स्यात् किं तु सामान्यविशेषात्मना भेद-
स्यापि सम्भवान्न कश्चिदोष इत्याशङ्काह । सामान्येति ।
कुत इत्यत आह । न ह्यस्तीति । वृक्षोऽयं शिंशपात्वाद्
व्यतिरेकेण घटवदित्यत्र विशेषज्ञानस्य सामान्यज्ञानपूर्वक-
त्वनियमाल्लिङ्गज्ञानात् प्रागेव लिङ्गिनो ज्ञातत्वादनुमेया-
भावः । अज्ञातत्वे वा लिङ्गस्याप्यज्ञातत्वादज्ञातासिद्धौ

८४

सटीकतार्किकरत्नायास

सम्भवः सामान्यमनिश्चितं निश्चितस्तु विशेष इति ।
न च तस्मिन् सति भावमात्रं तत्कार्यमपि तु तस्मिन्
सत्येव भावः । स चाविनाभाव एवेति तत्कार्यत्वात्
तदविनाभावं दहत आत्माश्रयदोषापत्तिरिति कृतं
विस्तरेण ॥ २० ॥ ५५ ॥

एवं सप्रकारं अनुमानं लक्षयित्वा उपमानं
लक्षयति ।

हेतुः स्यादित्यर्थः । अथ तदुत्पत्तावगमसाधारणं दोषं वक्तुं
तदुत्पत्तिं तावद् विचिनक्ति । न चेति । अन्यथैवं प्रलपतो
बौद्धस्य स्वनिषेककाले यदृच्छासन्निहितरासभकार्यत्वं केन
वार्यत इति भावः । ततः किमत आह । स चेति । इति-
शब्दो हेत्वर्थे तत्कार्यत्वात् तदविनाभाव इत्युक्ते तयोर्घ-
टकलशादिशब्दवत् पर्यायत्वात् तदविनाभावात् तदवि-
नाभाव इत्युक्तं भवेत् तथा च स्वमिद्धौ स्वापेक्षणादा-
त्माश्रय इत्यर्थः । तर्हि भवतामपि कार्यलिङ्गकानुमानेषु
व्याप्तिज्ञाने का गतिरित्याशङ्क्येदानां सर्वेषामपि भवता-
मेवान्वयव्यतिरेकावन्तरेण कान्या गतिरस्तीत्याशयेनाह
इति कृतमिति । इत्यनुमानम् (१) ॥ २० ॥ ५५ ॥

नन्वपि स्वार्थपरार्थभेदानुक्तेरसमाप्त एवानुमाने
कथमिदानीमुपमानोक्तिरुत्तरद्वलोक इत्याशङ्काह । एवं
सप्रकारमिति । स्वार्थादिभेदस्तु उत्तरत्र यः परार्थानुमा-

(१) सप्रपञ्च-पा. D पु. ।

(२) इत्यनुमानम्-इति नास्ति F पु. ।

अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थस्य च सञ्ज्ञानि ॥ २१ ॥
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमुपमानमिहोच्यते ।

अव्युत्पन्नेनागृहीतसङ्गतिना पदेनोपेतं यद्वाक्यम्
अतिदेशवाक्यमिति यावत् । तस्य योऽर्थः साधर्म्यादि-
स्तस्य पूर्वं वाक्येनानुभूतस्य पश्चात् सङ्गतिनि भव-
यादौ यत् प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञानं तदुपमानम् । अकृ-

नस्येत्याद्यवयवविलक्षणादेवार्थात् प्रतीतौ न कण्ठोक्तिमपे-
क्षत इति भावः । सङ्गतिस्तूदश एवोक्ता ।

अव्युत्पन्नेतिपदमव्युत्पन्नपदमिति स्वरूपपरत्व^(१)श-
ङ्कानिरासार्थमाह । अव्युत्पन्नेनेति ।

अव्युत्पन्नशब्दार्थमाह । अगृहीतेति । प्रभिन्नकम-
लोदरादिवाक्याद्भिन्नमिति । अतिदेशेति । स चार्थो निघत
एवेत्याह । साधर्म्यादिति । आदिशब्दाद् वक्ष्यमाणवै-
धर्म्यधर्ममात्रयोगग्रहणम् । नन्वपूर्वदर्शनस्य कथं प्रत्यभिज्ञा-
नमत आह । पूर्वमिति । प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षप्रमाणेनेत्यर्थः ।
तदुपमानमिति । प्रत्यक्षफलं यत्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं तदुपमी-
यते ऽनेनेत्युपमानम् उपमितिकरणमित्यर्थः । उपमितिश्च
सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरिति भावः । उक्तार्थे च
आचार्यः सम्प्रतिमाह । अकृतेति । अत्र सञ्ज्ञायाः स्मर्य-
माणतयैवोपयोगकथनात् तदतिरिक्तातिदेशवाक्यार्थप्र-
त्यभिज्ञैवोपमानमिति केचिद्वाच्यते ते प्रष्टव्याः गोसद-

(१) स्वरूपलक्षणान्त्र-पा. E पु. ।

(२) न्यायवाच्य-इति क्वचित् ।

तत्समयसञ्ज्ञास्मरणसहायं तत्समभिव्याहृतवाक्यार्थ-
प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमुपमानमित्याचार्याः ॥ २१ ॥ ५५ ॥

उपमानत्रैविध्याय वाक्यार्थत्रैविध्यमाह^(१) ।

शो गवय इत्यत्र गवयपदस्यानेतज्ज वाक्यं नाम किमस्तीति
यदर्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानं भवेत् । न चैकपदं वाक्यमस्ति
न चावाक्यमुपदेशाय कल्पते किं चात्रैव तत्समभिव्याह-
तविशेषणं सङ्ग्रहे ऽप्यव्युत्पन्नपदोपेतविशेषणं च तत्साहि-
त्यमुद्धोषवदुन्मत्तगीतं स्यात् । नन्वभिहितपदार्थसंसर्गो
वाक्यार्थः न चाव्युत्पन्नं पदं किञ्चिदभिधातुमीष्टे तत्कि-
मर्थं तत्साहित्यमिति चेत् तर्हि श्रूयतामुपमानरहस्यम-
वहितैः कीदृग्गवय इति गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविशेषं
पृष्टस्तस्य गवयत्वरूपस्य रूपतो निर्देष्टुमशक्यत्वात् तदुपल-
क्षणं गोसादृश्यमाचष्टे गोसदृशो गवय इति । तथा च वा-
क्यादेव गवयशब्दो गोसदृशस्यार्थस्य वाचक इति सामा-
न्यतो व्युत्पन्नमेव विशेषतो व्युत्पत्त्यर्थं तूपमानमपेक्षत
इति । तदुक्तमाचार्यैः वाक्यादेव निश्चिते ऽपि सामान्ये
विशेषतो बोधकत्वे ऽस्य मानान्तरमनुसरणायमिति ।
तस्मात् सामान्ये व्युत्पन्नमव्युत्पन्नं च विशेषे यत् तद-
व्युत्पन्नपदं तदुक्तवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमेव तत्स्मृतिसह-
कृतमुपमानमिति लक्षणार्थं इत्यश्रद्धेयमेवापरिशीलिता-
चार्यवचसाप्रपञ्चाख्यानमिति ॥ २१ ॥ ५५ ॥

ननूपमानविभागप्रस्तावे वाक्यार्थविभागः प्रक्रान्त-
वाजपेयस्य शरद्वर्णनप्राय इत्याशङ्क्याह । उपमानेति ।

(१) वाक्यार्थत्रैविध्यमाह-पा. B पु. ।

अत्रातिदेशवाक्यार्थस्त्रिविधः परिवृत्त्यते^(१) ॥२२॥
साधर्म्यं धर्ममात्रं च वैधर्म्यं चेति भेदतः ।

साधर्म्यादिभेदेनातिदेशवाक्यार्थस्त्रिविधो^(२)
भवति । तद्भेदात् तत्प्रतिसन्धानात्मकमुपमानमपि
त्रिधा भिद्यत इति भावः । तत्र यथा गौस्तथा गवय
इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य पश्चाद् वनं गतस्य नाग-
रिकस्य वाक्यानुभूतस्य गौसादृश्यस्य गवये अत् प्रति-
सन्धानमयमसौ गौसदृश इति तत्साधर्म्यापमानम् ।
वैधर्म्यापमानं तु कीदृगव इति प्रश्ने गवादिबद्ध-
द्विशेषो न भवत्यश्व इत्यतिदेशवाक्याद्गवादिवैसादृ-
श्यमधिगतवतः पश्चादेकशफत्वादिरूपस्य वैसादृश्य-
स्य तुरङ्गने प्रत्यभिज्ञानम् । धर्ममात्रोपमानं तु उदी-
च्येनादीरितं दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरतीक्ष्णक-

द्वितीयार्द्धे त्रैविध्यान्तरोक्तिशङ्कां निरस्यन् श्लोकं
व्याचष्टं । साधर्म्यादीति । वाक्यार्थत्रैविध्यस्योपमानत्रै-
विध्यप्रयोजकत्वं व्यनक्ति । तद्भेदादिति । प्रतिसन्धेयने-
दात् प्रतिसन्धानभेद इत्यर्थः । प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानम् ।
त्रिविधमप्युदाहरति । तत्रेत्यादि । अत्रान्वयरूपत्वात् पूर्वं
साधर्म्यं ततो व्यतिरेकरूपत्वाद्वैधर्म्यं ततः परिशेषाद्धर्म-
मात्रमिति न्यायः क्रमः । श्लोके तु वृत्तानुसाराद्व्यत्ययः ।

(१) परिकल्प्यते-पा. A पु. ।

(२) त्रिप्रकारे-पा. B पु. ।

एतकाशी पशुः क्रमेलक इति वाक्यं श्रुतवतो दाक्षि-
णात्यस्य उत्तरापथे करभदर्शनानन्तरमयमसौ तादृशः
पशुरिति प्रत्यभिज्ञानम् । ततश्च प्रसिद्धसाधर्म्यात्
साध्यसाधनमुपमानमिति सूत्रगतं साधर्म्यपदं च वैध-
र्म्यस्य धर्ममात्रस्य चापलक्षणां बोद्धव्यम् । अत एव

क्रमेलकः करभ उष्ट्र इत्यनर्थान्तरम् । अत्र कैश्चिद्धर्ममात्र-
विषयस्येतरभेदवदुपमानोपमेयकोटिद्वयाभावात्नोपमानत्वं
किं त्वसाधारणधर्मत्वाद् गन्धवत्त्वादिवल्लक्षणमात्रं तच्च
केवलव्यतिरेक्येवेति चाद्यमुत्पाद्य सत्यम् यदत्र वाक्ये-
नानुभूतं दीर्घग्रीवत्वादिकं यच्च पश्चात् सञ्ज्ञानि दृश्य-
मानं तयोर्धर्मयोरेवोपमानोपमेयभावादुपमानत्वमिति प-
र्यहारि । तदसत् लोके समानधर्मसम्बन्धादभिर्णोरुपमानो-
पमेयभावः प्रसिद्धो न धर्मयोः अस्तु वा तथापि भवदु-
क्तयोर्धर्मयोर्भेदोऽस्ति वा न वा अस्ति चेत् कथं तदेवेद-
मिति प्रत्यभिज्ञासिद्धिः न चेत् कथमुपमानोपमेयभावः
तर्हि कथमुपमानत्वमिति चेदव्युत्पन्नेत्यादिलक्षणयोगा-
दिति ब्रूमः । तथापि कथमवयवार्थविरहिण्युपमान-
शब्दे प्रवृत्तिरिति चेत् सृष्टिः सृष्ट्यादिति सन्तोषव्यम् ।
केवलव्यतिरेकित्वं तु व्यावृत्तिविषये ऽङ्गीकुर्मः सञ्ज्ञास-
ञ्ज्ञिसम्बन्धस्तु न लक्षणार्थ इति तत्रोपमानमेव विजयत
इति समाधेयम् । उक्तत्रैविध्यस्य सूत्रविरोधं परिहरति ।
ततश्चेति । प्रसिद्धसाधर्म्यात् प्रसिद्धेन गवादिना गवयादेः
साधर्म्यात् साधर्म्यप्रत्यभिज्ञानात् साध्यस्य सञ्ज्ञासञ्ज्ञि-
सम्बन्धबोधस्य साधनमुपमानमिति सूत्रार्थः । उपलक्षणत्वे

साधर्म्यापमानोदाहरणानि बहूनि दर्शयित्वा अन्या-
न्यप्याहस्य भगवान् भाष्यकारः । एवमन्योऽप्युपमा-
नस्य विषयो बुभुत्सितव्य इति ॥ २२ ॥ ५५ ॥

वादिविप्रतिपत्तेरुपमानस्य प्रमेयं फलं च
दर्शयति ।

प्रमेयं तस्य सम्बन्धः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिना सह ॥ २३ ॥
तत्प्रतीतिः फलं चास्य नासौ मानान्तराद्भवेत् ।

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध उपमानस्य प्रमेयम् फलं
च तत्सम्बन्धप्रतीतिः^(१) । यथाहुः ।

सम्बन्धस्य परिच्छेदः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिना सह ।

प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ इति ।

प्रमाणमाह । अत एवेति । तस्य प्रामाण्यसूचनार्थमुक्तं
भगवानिति । भाष्योक्तेः साधर्म्यादाहरणान्तरत्वशङ्कां
निरस्यति । बहूनीति । तत्र निराकाङ्क्षत्वाद्बैधर्म्यादिवि-
षये वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५५ ॥

नन्वस्योत्तरइलोके प्रमेयफलकथनं प्रक्रमविरुद्धं प्रत्य-
क्षादेस्तदनुक्तेरत आह । वादिविप्रतिपत्तेरिति । पार्थक्ये
लक्षणे चेति शेषः ।

इलोकाक्षराणि योजयति ॥ सञ्ज्ञेति ।

अत्रोदयनसम्मतिमाह । यथाहुरिति । नासौ माना-
न्तरादित्युक्तम् ।

अतिदेशवाक्यादनुमानाद्वा तत्प्रतीतेरित्याशङ्क्य न

न ह्ययं सम्बन्धोऽतिदेशवाक्यादेव प्रतीयते
 वाक्यश्रवणसमये गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्व-
 स्थाप्रतीतिः सम्बन्धिनोऽनवगमौ सम्बन्धस्य दुरवगम-
 त्वात् । गवयपदादेव तदवगमौ परस्पराश्रयतापत्तिः ।
 न च गोसादृश्येनोपलक्षयितुं शक्यते अदृष्टचरेण
 गवयत्वेन गोसादृश्यस्य सम्बन्धादर्शनात् । न हि पु-
 ष्पेणादृष्टसम्बन्धो दण्डः पुष्पमुपलक्षयति । प्रतीतमेव
 गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमस्त्विति चेत् । न

तावदाय इत्याह । न हीत्यादिना प्रसङ्गाच्चेत्यन्तेन । अग्र-
 तीतेरिति । केनापि प्रमाणेनेति शेषः । साप्रत्यायीत्यत
 आह । सम्बन्धिन इति । सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानपूर्वक-
 त्वमित्यर्थः । नन्विन्द्रियलिङ्गाविषयत्वेऽप्यतिदेशवाक्यग-
 तगवयपदादेव गवयत्वं प्रत्येक्ष्यत इत्यत आह । गवयपदा-
 देवेति । तर्हि तेन तद्ग्रहे सम्बन्धग्रहः सम्बन्धग्रहे च
 तद्ग्रह इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । तर्हि तद्वतगोसदृशप-
 दात् तत्सादृश्योपलक्षणं सत् प्रतीयतामित्याशङ्गापल-
 क्षणस्यैवालम्भवाञ्चेत्याह । न चेति । अशक्यत्वे हेतु-
 माह । अदृष्टचरेणेति । न ह्यदृष्टसम्बन्धयोरुपलक्ष्योप-
 लक्षकभावः । अत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । तथा च साद-
 र्यस्योपलक्षकत्वे सिद्धे गवयत्वप्रतीतिसिद्धिः तत्सिद्धौ
 च तत्सम्बन्धज्ञानसपेक्ष्योपलक्षणसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्र-
 सङ्ग इति भावः । तर्ह्यप्रतीतगवयत्वं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं
 माभूत् प्रतीतं तु सादृश्यमेव तथा भविष्यतीति शङ्कते ।

तस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन प्रतियोगिनमनभिधाया-
भिधानानुपपत्तेः प्रतियोगिना गौरव्यभिधाने गौरव-
प्रसङ्गात् अप्रतीतगूनामारण्यकानां तत्सादृश्यानवग-
मेन गवयपदव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । ननु गवयशब्दो
गवयत्वस्य वाचकोऽसति वृत्त्यन्तरे नृद्वैस्तत्र प्रयु-
क्तत्वात् योऽसति वृत्त्यन्तरे यत्र प्रयुज्यते स तस्य
वाचकः यथा गोशब्दो गोत्वस्येत्यनुमानादेव तत्स-
म्बन्धप्रतीतिरिति चेत् । न तद्वाचकत्वज्ञानमन्तरेण
लिङ्गविशेषणासिद्धेः । उपचारेणापि तत्र प्रयोगोप-
पत्तेः । यथाहुः ।

प्रतीतमिति । परिहरति । नेति । तस्येति । सादृश्यस्येत्य-
र्थः । तस्याप्यभिधाने दोषमाह । प्रतियोगिन इति । गौर-
वादप्यवीक्षतोऽनिष्टमाह । अप्रतीतगूनामिति । अप्र-
तीता गौर्यैरिति विग्रहः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ब्रह्मः ।
अथानुमानात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरिति द्वितीयं
पक्षमाशङ्कते । नन्विति । गौणलाक्षणिकप्रयोगेषु व्यभि-
चारवारणाय हेतुं विशिनष्टि । असति वृत्त्यन्तर इति ।
सम्बन्धज्ञानात् प्रागस्यैव सन्दिग्धत्वात् सन्दिग्धविशे-
षणासिद्धो हेतुरिति परिहरति । नेति । अथ प्रयोगान्यथा-
नुपपत्त्या तत्सिद्धिरत आह । उपचारेणापीति ।

अत्राप्युदयनसम्भतिमाह । यथाहुरिति । उक्तरीत्या
सादृश्यस्य निमित्तत्वायोगान्निमित्तस्य सतो गवयत्वस्य

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।

समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमानापि च^(१) ॥ इति ।

मीमांसकास्तु गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानात् तत्प्रतियोगिकस्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानमुपमानमिति वर्णयन्ति । यथा गावन्नुभूतवतो वनं गतस्य गवये गृह्यमाणाद्वीसादृश्यात् स्मर्यमाणे नग-

केनापि प्रमाणेनाप्रतीतेः पूर्वं प्रत्यभिज्ञानात् प्राक् शब्देनातिदेशवाक्येन समयः सङ्केतो दुर्ग्रहः अनुमानानुमानेनापि तथा त्वदुक्तलिङ्गविशेषणासिद्धेरित्यर्थः । अतः सम्बन्धपरिच्छेदार्थं प्रामाणान्तरमाश्लेषमित्युपमानसिद्धिरिति ॥

अथ शाबरमुपमानलक्षणं दूषयितुमनुभाषते मीमांसकास्त्विति । अत्र गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यज्ञानस्य पञ्चमीनिर्देशात् करणतयेतरत् प्रथमानिर्दिष्टं फलम् तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशादुपमानशब्दोऽप्युपमिति वचनस्तदेतदुदाहरणेन स्पष्टीकरोति । यथेत्यादि । तदुक्तं शालिकायाम् । सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानमिति । अत्र सादृश्यदर्शनं गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यज्ञानं तदत्र करणं तदुत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयं स्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्याख्यप्रमेयादिविषयं यत् तदुपमानमुपमितिस्तदेव प्रमाणमिति शालिकार्थः । कारिकायां तु सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानमित्यत्र विशिष्टं स्मर्यमाणं वस्तु तद्विशिष्टं वा सादृश्यं प्रमेयमित्युक्तम् ।

रस्ये गवि गवयप्रतियोगिकसादृश्यज्ञानमेतत्सदृशः
 स गौरिति । तदिदमनुमानान्नातिरिच्यते । तथाहि ।
 गौर्गवयसदृशः गवयस्यसादृश्यप्रतियोगित्वात् यो
 यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा यमो यमा-
 न्तरेणेत्यनुमानादिव तत्सिद्धेः^(१) । न च व्याप्तिग्रहण-
 विधुराणामपि प्रतीतिदर्शनादननुमानत्वमिति वा-
 च्यम् सर्वेषां निदानतः करतलयोरिव गृहीतव्याप्तिक-
 त्वात् । किं च सदृशदर्शनात् स्मर्यमाणपदार्थगतसादृ-
 श्यज्ञानस्य प्रमाणान्तरत्वाभ्युपगमे विसदृशदर्शनात्^(२)

तस्माद्यत् स्मर्यते वस्तु सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ इति ।

तदेतदुच्यते । तदिदमिति । अनुमानान्तर्भावम-
 भिव्यक्तुं प्रयोगमारचयति । तथाहीत्यादि । अत्र गौर्गवय-
 सदृशत्वं नाम तत्प्रतियोगिकसादृश्याधिकरणत्वं तत्प्रति-
 योगिकत्वं तु तत्प्रति सम्बन्धित्वमिति न साध्यविशि-
 ष्टता । ननु यमदृष्टान्तादगृहीतव्याप्तिकानामपि सादृ-
 श्यप्रतीतेर्नानुमानान्तर्भाव इति शङ्कामनूय निरस्यति ।
 न चेति । माभूदविशिष्टे यमदृष्टान्ते व्याप्त्यनुसन्धानं
 तथापि सर्वस्यापि नित्यनिर्दिष्टयोर्निजकरतलयोरिव यद्येन
 सदृशं तदपि तेन सदृशमिति व्याप्तिग्रहणसम्भवादनु-
 मानमेवेत्यर्थः । अथास्मिन् पक्षे प्रमाणातिरेकलक्षणम-

(१) यथा गौर्गवान्तरेणेत्यनुमानवृत्तेः—पा० C पु० । अनुमानप्र-
 वृत्तेः—पा० B पु० ।

(२) विसदृशज्ञानात्—पा० C पु० ।

६४

सटीकतार्किकरत्नामाम्

तत्प्रतियोगिकस्वर्यमाख्यवस्तुगतवैसादृश्यज्ञानस्यापि
प्रमाणान्तरत्वमाख्यं तुल्यन्यायत्वात् । यथाहुः ।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।

अर्थापत्तिरसौ ^(१) व्यक्तमिति चेत् प्रकृते न किम् ॥

इति ॥ २३ ॥ ५५ ॥

अथागमं लक्षयति ॥

यथार्थदर्शिनः पुंसो यथादृष्टार्थवादिनः ॥ २४ ॥

उपदेशः परार्थो यः स इहागम उच्यते ।

तिप्रसङ्गं चाह । किं चेति । न्याय उपपत्तिः ।

अत्रोदयनसंवाद^(२)माह । यथाहुरिति । साधर्म्यं सा-
दृश्यं वैधर्म्यं वैसादृश्यं मानं मानान्तरं तथा च सादृ-
श्यदर्शनेत्यायाः सादृश्यबुद्धेः प्रमाणान्तरत्वे वैसादृश्य-
दर्शनेत्यायास्तद्बुद्धेरपि तथात्वापत्तिरित्यर्थः । अथ गृह्य-
माणस्य गोः स्वर्यमाणमहिषवैसादृश्यान्यथानुपपत्त्या त-
स्याप्येतद्वैसादृश्यकल्पनादियमर्थापत्तिरित्यभिमानस्तर्हि
गवयगतगोसादृश्यान्यथानुपपत्त्या गोरप्येतत्सादृश्यकल्प-
नमर्थापत्तिरेवेति कष्ट^(३)मुपमानस्वरूपमेव नष्टमित्याहा-
र्थापत्तिरिति । इत्युपमानम्^(४) ॥ २३ ॥ ५५ ॥

उद्देशक्रमादुपमानानन्तर्यमागमस्येत्याशयेनाह । अ-
थेति ।

(१) अर्थापत्तिरसौ-पा. C पु. ।

(२) सम्प्रति-पा. E पु. ।

(३) क्लिष्ट-पा. E पु. ।

(४) इत्युपमानम्-इति नास्ति E पु. ।

प्रभाषप्रकरणे शब्दनिरूपणम् ।

२५

यथावस्थितार्थदर्शी यथादृष्टार्थवादी चाप्रः ।
 तस्य श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगिवचनमागमः । यथा-
 र्थदर्शिनाऽप्यथार्थवादिना वचनमप्रमाणं यथा वि-
 प्रलम्भकस्य वाक्यम् । यथार्थवादिना^(१)ऽप्यथार्थदर्शिना-
 ऽपि वचनं तथा यथा भ्रान्तस्याथार्थदर्शिना यथा-
 र्थवादिनाऽप्यष्टौ काकदन्ता इति । श्रोतृप्रवृत्तिनि-
 वृत्त्यनुपयोगिवचनमनुपादेयमिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं
 परार्थ इति । तदुक्तम् । आप्रोपदेशः शब्द इति ।
 उपदिश्यते ऽनेनेति उपदेशो वाक्यं तदर्थज्ञानं वा ।
 पूर्वत्र वाक्यार्थज्ञानं फलमुत्तरत्र हानादिबुद्धिरिति ॥

नन्वाप्रोपदेश आगम इति प्रसिद्धं लक्षणं किं नेष्यत
 इत्याशङ्क्य तदेवेदमित्याह । यथावस्थितेति । एवं च सति पुन-
 रागलक्षणोक्तिगौरवं नास्तीति भावः । परार्थशब्दार्थमाह ।
 श्रोतृइति । उपदेशशब्दार्थमाह । वचनमिति । वाक्यमित्यर्थः ।
 क्रमाद् विशेषणत्रयस्यापि व्यावर्त्यमाह । यथार्थेत्यादि ।
 शास्त्रं हि तच्छासनादित्युक्तत्वादपरार्थस्य प्रामाण्यमेव
 नास्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रसम्भतिमाह । तदुक्तमिति । ननु-
 पदिष्टिरुपदेशः भावे घञः स्मरणात् तत्कथमस्य शब्द-
 शब्देन करणवृत्तेन सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य अकर्तरि
 च कारके सञ्ज्ञायामिति करणार्थत्वमाह । उपदिश्यते ऽने-
 नेति । पक्षद्वयेऽपि फलभेदं दर्शयति । पूर्वत्रेति । इत्यागमः ॥

(१) यथादर्शनवचने ऽपि-पा. B पु. ।

एवमेतानि चत्वार्येव प्रमाणानि^(१) एतेष्वेवेत-
रेषां यथासम्भवमन्तर्भावः । अर्थापत्तिसम्भवधारनु-
मानान्तर्भावात् ऐतिहास्य च शब्दानतिरेकात् अभा-
वस्य च प्रत्यक्षादयतिरेकात् । तदेतत्सूत्रकारैरेव न
चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यादिति^(२) प-
रिचोदनापूर्वकं शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद्नुमाने
ऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावादभावस्य प्रत्य-

इत्थं प्रमाणचतुष्टयं निरूप्य तत्रैवेतराण्यन्तर्भाव-
यितुमुपोद्धातयति । एवमिति । नन्वर्थापत्त्यादिषु जाग्रत्सु
कथं चत्वार्येवेत्यवधारणमत आह । एतेष्वेवेति । कुत्र
कस्वान्तर्भाव इत्यत आह । अर्थापत्तीत्यादि । न चैत-
च्चतुष्टमसाम्प्रदायिकं सूत्रकारेणैवाक्षेपपूर्वकं सार्थितत्वा-
दित्याह । तदेतदिति । चतुष्टमित्यर्थः । अनर्थान्तर-
भावात् प्रमाणान्तरत्वाभावादित्यर्थः । अप्रतिषेध इति
सूत्रशेषः चतुष्टस्याप्रतिषेध इत्यर्थः । आदिशब्दादर्थोप-
त्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वान्नैकान्तिकत्वमर्थोपत्तेरनर्था-
पत्तावर्थापत्त्यभिमानात् तथा नाभावः प्रमाणम् प्रमे-
यासिद्धेरित्याद्यन्तर्भावोपयोगिप्रमाणपरीक्षासूत्राणां सं-
ग्रहः । एवं चादिशब्दाद्भाष्यवचनादिपरामर्श इति केषा-
ञ्चिद्भाष्याख्यानं प्रत्याख्यातं सम्भवति सूत्रपरामर्शित्वे तस्या-
न्याय्यत्वादिति । अथ सङ्ग्रहे प्रमाणचतुष्टयमात्रलक्षणा-

(१) एतेभ्य एवदेशमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते-इत्य-
धिकं C पु. ।

(२) सम्भवाभावानामिति क्वचित् ।

प्रभाषणप्रकरणे ऽर्थोपपत्त्याद्वान्तर्भावानिरूपणम् ।

२७

ज्ञाद्यनर्थान्तरभावादित्यादि समर्थितम् । तथाहि ।
अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकभूतार्थान्तरक-
ल्पनमर्थापत्तिः । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावद-
र्शनेन बहिर्भावस्य गृहभावदर्शनेन वा बहिरभावस्य
कल्पनम् । तत्र तावद्बहिर्भावमन्तरेण गृहाभावस्य
कानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तमन्तरेणासौ न भव-
तीति चेत् । न भवतीत्यस्य कोऽर्थः । किं न जायत
इति किं वा नावतिष्ठत इति । न प्रथमः । बहि-
र्भावाकार्यत्वाद् गृहाभावस्य । न द्वितीयः । शब्दा-
न्तरेणाविनाभावस्यैवाङ्गीकारात् । गम्येन हि विना

दर्शसिद्धमितरान्तर्भावं स्वयं समर्थयितुमारभते । तथा-
हीति । तत्रादावर्थापत्तेरन्तर्भावं वक्तुं तत्स्वरूपं ताव-
दाह । अनुपपद्यमानेति । उदाहरति । यथेति । उक्तवैपरी-
त्येनाप्यर्थापत्तिमुदाहरति । गृहभावेति । अथैनानुमाने-
न्तर्भावयितुमनुपपत्तिशब्दार्थं तावत् पृच्छति । तत्रेति । तं
विना तस्या भवनमेवानुपपत्तिरिति परः शङ्कते । तमिति ।
तर्हीयमेवानुमानजीवातुव्याप्तिरिति वक्तुं प्रश्नपूर्वकमभ-
वनं द्वेधा विकल्पयति । न भवतीत्यस्येति । बहिर्भाव-
मन्तरेण गृहाभावस्याभवनं नामानुत्पत्तिरनवस्थानं वे-
त्यर्थः । बहिर्भावाकार्यत्वादिति । देवदत्तस्य गृहाभावो
नाम गृहभंसर्गाभावस्तस्य प्रागभावत्वे ऽकार्यत्वात् प्रध्वं-
सत्वे प्रागेव देवदत्तनिष्ठक्रियाजन्यविभागजनितत्वादित्य-
र्थः । शब्दान्तरेणेति । अनुपपत्तिशब्देनेत्यर्थः । तं विनान-
वस्थानस्याविनाभावत्वमभिव्यक्तुमविनाभावस्वरूपमाह ।

गमकस्यानवस्थानमेवाविनाभावः । कीदृशं च बहिर्भा-
वस्योपपादकत्वम् । न तावत् तज्जनकत्वं तदकार्य-
त्वात् तस्येत्युक्तत्वात् । स्वसद्भाव एव गृहाभावस्या-
वस्थानमिति चेत् । तर्हि व्यापकत्वमेवाभिहितं^(१)
स्यात् । प्रमाणद्वयविरोध एवानुपपत्तिरिति चेत् ।
मैवं व्याहृतं भाषिष्ठाः । प्रमाणयोः सतोर्विरोध
एवानुपपन्नः^(२) शुक्रोऽयं घटोऽयमिति वत्सहभा-

गम्येनेति । यथाग्निं विना धूमानवस्थानं तयोर्व्यतिरेकव्या-
प्तिरेव तद्वदनयोरपीत्यर्थः । एवमनुपपद्यमानार्थस्य गमकस्य
व्याप्यत्वमुक्तत्वात् तदुपपादकस्यापि तद्वत्त्वस्य व्यापकत्वं
वक्तुं तत्स्वरूपं च पृच्छति । कीदृशं चेति । तच्च तज्जनकत्वं
वा तदवस्थानप्रयोजकस्वावस्थानकत्वं वा । नाद्यः उक्तोत्त-
रत्वादित्याह । न तावदिति । द्वितीयमाशङ्कते । स्वेति । तर्हि
सिद्धं नः समीहितं नामान्तरेणान्वयव्याप्तेरेवाभिधानादि-
त्याह । तर्हीति । व्याप्यव्यापकभाव एवाविनाभाव इत्यर्थः ।
तर्हि गृहाभावजोवनग्राहिणोः प्रमाणयोर्विरोध एवानुपप-
त्तिरिति गुरुः शङ्कते । प्रमाणेति । गोत्वाश्वत्वयोरिव नित्य-
सहानवस्थायिनोः^(३) प्रमाणत्वविरुद्धत्वयोः सामानाधि-
करण्यं व्याहृतमिति परिहरति । मैवमिति । व्याहृतिं व्यन-
क्ति । प्रमाणयोरित्यादिनाभावादित्यन्तेन । सति प्रामाण्ये
विरोधाभावमुदाहरति । शुक्रोऽयमिति । एकस्मिन्नेव पदे पद-

(१) अभिमतं-पा. B पु. १

(२) एव न सम्भवति-पा. B पु. १

(३) नित्ययोः सहानवस्थायिनोः-पा. B पु. १

प्रमाणप्रकरणे ऽर्थापत्त्याद्यन्तर्भावनिरूपणम् ।

८९

वात्^(१) । विरुद्धयोश्च न प्रामाण्यं वस्तुनो द्वैरूप्या-
सम्भवेन रज्जुरित्यं सर्पाऽयमिति वदन्यतरस्य प्रामा-
ण्याभावात्^(२) । न चात्र जीवनगृहाभावयोर्विरो-
धोऽस्ति । जीवत एव स्वात्मनो गृहाभावदर्शनेन
जीवनगृहाभावयोः सहसम्भवात् । जीवनप्रमाणेन
जीविते प्रमिते^(३) जीवता क्वचित् स्यादव्यमिति देश-
सामान्यसम्बन्धे चावगते तच्च जीवनं गृहे वा बहि-
र्वेति विषये^(४) सन्देहमात्रं जायते न प्रमाणमेव प्रव-

त्वशुक्रत्वग्राहिणोः प्रमाणत्वमस्ति न तु विरुद्धत्वमि-
त्यर्थः । विरुद्धत्वे प्रामाण्याभावं चोदाहरति । रज्जुरिति ।
एकस्मिन्नेव पुरोवर्तिनि रज्जुत्वसर्पत्वग्राहिणोस्तु विरुद्धयोर्न
प्रामाण्यमन्यतरबाधावश्यम्भावादित्यर्थः । बाधे हेतुमाह ।
वस्तुन इति । प्रकृते तु द्वयोः प्रामाण्यमेव न च विरोधः
स्वातुभवस्यैव तत्र साक्षित्वादित्याह । न चात्रेति । ननु
गृहाभावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य गणितासवाक्यादिना जीवन-
ग्राहिप्रमाणेन गृहावस्थानव्याप्तिविषयेण विरोधः सम्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह । जीवनप्रमाणेनेति । अयमर्थः । न
हि जीवनं गृहावस्थानेन व्याप्तं येन तद्ग्राहिप्रमाणेन
विरोधः स्यात् किं तु देशसामान्येन व्याप्तं न च ताव-
ता विरोधः बहिःसद्भावेनापि तदुपपत्तेरिति तर्हि येन

(१) सह सम्भवात्—पा. B C पु. ।

(२) अन्यतराप्रामाण्यावश्यम्भावात्—पा. C पु. ।

(३) जीवने प्रमिते—पा. B पु. ।

(४) विशेष—पा. B पु. ।

ततः^(१) इति नास्ति गृहाभावस्य प्रमाणविरोधः । अत एव जीवनविशिष्टेन गृहाभावलङ्घनेन बहिर्भावानुमानं सुकरम् । जीवनस्य विशेषानिश्चये^(२) ऽपि सामान्यनिश्चयेन तद्विशिष्टस्य गृहाभावस्य लिङ्गत्वात् । यथा स्थाणुत्वपुरुषत्वविशेषानिश्चये ऽपि ऊर्ध्वद्रव्यमात्रनिश्चयेन तद्विशिष्टदेशादिकमवधार्य व्यवहारप्रवृत्तिः । प्रयोगश्च देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्ये सति गृहे ऽसत्त्वात् । यो विद्यमानो यत्र नास्ति स ततोऽन्यत्रास्ति यथाहमिति । तथैव देवदत्तो बहि-

विशेषो गृह्यते तेनैव विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्य न केनापि गृह्यते किं तु सन्दिह्यत इत्याह । तच्चेति । फलितमाह । अत एवेति । विरोधाभावादेवेत्यर्थः । ननु जीवनस्य देशविशेषानिश्चये सन्दिग्धविशेषणासिद्धौ हेतुः स्यादित्याशङ्क्याह । जीवनस्येति । सामान्यतो निश्चितस्यैव व्यवहारहेतुत्वमुदाहरति । यथेति । यथा यदेतदूर्ध्वद्रव्यमग्रे दृश्यते स्थाणुर्वा पुरुषो वा ततोऽन्यद्वा अतः समीपे तिष्ठ त्वमदागमनपर्यन्त (?) मित्यादावनिश्चितविशेषस्य द्रव्यमात्रस्य व्यवहारहेतुत्वं तद्वदत्रापि जीवनमात्रस्यैव हेतुत्वमित्यर्थः । प्रतिपादितमर्थं प्रयोगारूढं करोति । प्रयोगश्चेति । तत्राद्यविशेषणेन सूत्रेषु जनिष्यमाणेषु च व्यभिचारनिरासः द्वितीयेन गेहस्थेऽवेवेति । द्वितीयोदाहरणे ऽपि

(१) न प्रमाणं किमपि प्रवर्तत-पा. B पु. ।

(२) जीवनस्य देशविशेषानिश्चये-पा. B पु. देशविशेषानिश्चयाभावे-पा. C पु. ।

प्रमाणप्रकरणे ऽर्थापत्त्यान्तर्भावनिरूपणम् ।

१०९

नास्ति मूर्तत्वे सति गृहे सत्त्वात् यथाहमिति ।
तस्मात् सिद्धमेव अनुपपद्यमानदर्शनात् तदुपपाद-
कार्यान्तरकल्पनमनुमानमिति । अन्यथानुमानतया
प्रसिद्धे धूमादाहरणे ऽपि धूमः स्वकारणं दहनमा-
क्षिपति प्रतिलिपति चानुपलब्धिरिति प्रमाणद्वयवि-
रोधात् पर्वतार्वाभागे दहनाभावः परभागे च दह-
नावस्थानमित्यर्थापत्तितापत्तिः । यथाहुः ॥

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।

न मानयोर्विरोधाऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥ इति ।

प्रयोगमाह । तथैवेति । क्रमात् पदद्वयेनाकाशादौ बहिर्दृष्टे च
व्यभिचारनिरासः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ।
अनुपपद्यमानोपपादकयोर्व्याप्यव्यापकभावादविरोधाच्चे-
त्यर्थः । तथाप्यनुमानत्वानङ्गीकारे धूमाद्यनुमानस्याप्यर्था-
पत्तित्वापत्तेर्जात्यनुमानकथैवास्तमित्यादित्याह । अन्यथे-
ति । तत्रापि प्रमाणद्वयविरोधं सम्पादयति । धूम इति ।
कार्यानुपलब्धोर्दहनभावाभावग्राहिणोर्विरोधादित्यर्थः ।

अत्रोदयनसम्प्रतिमाह । यथाहुरिति । अनियम्यस्या-
व्याप्यस्यायुक्तिरनुपपत्तिः न अनियन्ता अव्यापक उपपा-
दको न भवति तथा मानयोर्भावाभावग्राहिप्रमाणयोः
पूर्वात्तरीत्या विरोधश्च नास्ति अतोऽर्थापत्तिरनुमानान्न
भिद्यत इति भावः । अन्यथा प्रसिद्धे धूमाद्यनुमाने चासौ
विरोधः समः तस्याप्यर्थापत्तित्वापत्तिरित्यर्थः । इत्यर्था-
पत्यन्तर्भावः ॥

(१) तदुपपादककल्पन-पा० B पु० ।

१०२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

अथाभावस्य च प्रत्यक्षादिषु यथासम्भवमन्तर्भावः ।
तत्र तावदिह भूतले घटा नास्तीति प्रतीतिरिन्द्रिय-
जन्या अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानु-
विधायित्वात् रूपादिबुद्धिवत् । अधिकरणग्रहणोपक्षी-
णमिन्द्रियमिति चेत् न त्वगिन्द्रियेण घटादिग्रहणे
प्रतियोगिस्मृतिमतोन्यस्य शुक्लाद्यभावप्रतीतिप्रसङ्गा-
त् । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणप्रतीतिरपेक्षणी-

इत्थमर्थापत्तिमनुमाने ऽन्तर्भाव्य सम्प्रत्यभावं प्रत्य-
क्षादिषु यथायथमन्तर्भायितुमाह । अपेति । अधिकरणग्र-
हणप्रतियोगिस्मरणसहकृतयानुपलब्ध्या षष्ठप्रमाणेनाभा-
वो गृह्यते नेन्द्रियादिनेति जीमांसकाः । यथाहुः ।

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायते ऽक्षानपेक्षया ॥ इति ।

तान् प्रति कचिदभावस्य प्रत्यक्षत्वं साधयति । तत्र
तावदिति । अत्र प्रतिपक्षेरापरोक्ष्यादित्याद्युदयनेनोक्तहे-
त्वषूक्तस्येष्टत्वात् प्रथमं हेतुमुपेक्ष्य द्वितीयं प्रयोगतो दर्श-
यति । इहेत्यादि । अनयोरेव प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः साक्षा-
त्कारिप्रतीतित्वादिति हेतुप्रयोगे प्रथमहेतुव्याख्यानं चेति
द्रष्टव्यम् । न च प्रतिवाचसिद्धौ हेतुः तस्यापरोक्षत्वे लै-
ङ्गिकादिवदज्ञातकरणत्वानुपपत्तेरिति लिङ्गग्रहणोपक्षीणे-
न्द्रियव्यापारानुविधायिनि लैङ्गिकज्ञाने व्यभिचारनिरा-
सार्थमुक्तम् अनन्यत्रोपक्षीणेति । विशेषणासिद्धिमाश-
ङ्कते । अधिकरणेति । किं येन केनचिदिन्द्रियेणाधिकरणग्र-
हणमिष्टं प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेण वा नायः अतिप्रसङ्गादि-

येति चेत् न त्वग्निन्द्रियग्राह्ये वायौ चानुषरूपाभावा-
नवगमप्रसङ्गात् । अभावप्रतीतेः चाधिकरणप्रतीते-
रनुपयोगान्न तत्रेन्द्रियमुपक्षीयते । उपयोगे वा तन्तु-
नाशोत्तरकालं घटप्रध्वंसानिरूपणप्रसङ्गात् । तस्य हि
प्रतियोग्यधिकरणाधारत्वेन तन्त्वाश्रयत्वात् तेषां च
विनष्टत्वात् । भवतु वाधिकरणग्रहणावश्यभावः ।
तथापि न तत्रेन्द्रियमुपक्षीयते तदवान्तरव्यापार-
त्वात् तस्य । न चैवं लिङ्गज्ञानस्यापि इन्द्रियावान्त-

त्याह । नेति । द्वितीयमाशङ्कते । प्रतियोगीति । तत्राप्य-
निष्टमाह । नेति । किं चाधिकरणग्रहणस्यानुपयोगाच्च न
तत्रेन्द्रियस्योपक्षय इत्याह । अभावप्रतीताविति । उप-
योगित्वोक्तौ यत्राधिकरणमेव न सम्भवति तत्राभावोप-
लम्भो न स्यादित्याह । उपयोगे वेति । अधिकरणाभावं
सूचयति । तन्तुनाशोत्तरकालमिति । अभावस्य तन्त्वा-
श्रयत्वे युक्तिमाह । तस्येति । तर्ह्यधिकरणाभावः कथमत
आह । तेषामिति । कारणविभागात् कारणनाशाद्वा
कार्यद्रव्यनाशः । तत्र द्वितीयप्रक्रियायामधिकरणं न
सम्भवतीति भावः । ननु तन्तुनाशे ऽपि तदवयवपरम्परा-
यामापरमाणोरस्त्येवाधिकरणं यत्किञ्चिद्वृष्टमनुमितं वा
अन्यथा निराश्रयस्येन्द्रियेणापि दुर्ग्रहत्वादित्याशङ्काह ।
भवतु वेति । अनुपक्षये मण्डूकप्लुत्या व्यापाराव्यवधानत
इति हेतुमुपादत्ते । तदवान्तरेति । न हि स्वाङ्गं स्वस्य व्यव-
धायकमिति भावः । तर्हि लिङ्गज्ञानस्याप्यवान्तरव्यापा-
रत्वे लैङ्गिकस्याप्येन्द्रियकत्वापत्तिरित्याशङ्काह । न चैव-

रव्यापारत्वप्रसङ्गः । यद्धि यज्जनयित्वैव यज्जनयति
तत्र तस्य तदवान्तरव्यापारत्वात् । इन्द्रियस्य च
लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि लिङ्गिज्ञाने सामर्थ्यापलम्भात् ।
न च तुच्छत्वादिन्द्रियसन्निकर्षाभावो ऽभावस्य यथा
ज्ञानेन विषयत्वेन सन्निकृष्यते तथेन्द्रियेणापि सन्नि-
कर्षापपत्तेः । न च तुच्छत्वमप्यभावस्य अभावप्रतियो-
मिति । कुत इत्याशङ्क्य तल्लक्षणाभावादित्याशयेन
तल्लक्षणमाह । यद्धीति । यस्य कारकस्य स्वकार्यकरणे
यदवश्यापेक्षितमवान्तरकार्यं स तस्यावान्तरव्यापारो
यथेन्द्रियस्यार्थसन्निकर्षो यागस्यापूर्वं कुठारस्योद्यमनादिकं
चेत्यर्थः । प्रकृते नैवमिन्द्रियस्य लिङ्गिग्रहणे लिङ्गनैरपे-
क्ष्यदर्शनादित्याह । इन्द्रियस्येति । नन्विन्द्रियस्य सन्नि-
कृपार्थग्राहित्वादभावस्य च तुच्छत्वेन^(१) सन्निकर्षायोगाद्-
नैन्द्रियकत्वमिति बाधः प्रतिरोधो वेत्याशङ्क्य किमिदं
तुच्छत्वं निषेधात्मकत्वं वा निरूपाख्यत्वं वा तत्राद्ये पर-
स्परसन्निकृपृत्वहेतोरसिद्धिरित्याह । न चेति । कुत इत्यत
आह । यथेति । इन्द्रियसन्निकर्षः संपुक्तादिविशेषणवि-
शेष्यभावः द्वितीये तु तदेव नास्तीत्याह । न चेति । तुच्छ-
त्वाभावे ऽभावत्वमेव न स्यादित्याशङ्कोभयं विविनक्ति ।
अभावेति । विधिर्भावः । तन्निषेधो ह्यभावः । तद्वर्त-
मानदशायां तत्प्रतियोगिनो विधित्वेन निषेधत्वेन च
दुर्निरूपत्वान्निरूपाख्यत्वलक्षणं तुच्छत्वम् अभावत्वं तु
निषेधबुद्धिविषयत्वम् अतोऽस्य प्रामाणिकत्वात् प्रमास-
म्बन्धवदप्रतिबन्धः प्रमाकरणसम्बन्ध इति भावः । अथा-

(१) अत्राधोऽसन्निकृष्टः तुच्छत्वात् । अभावः ऐन्द्रियको न
भवति असन्निकृष्टत्वात् तुच्छत्वाद्वा ।

गित्वं हि तुच्छत्वं नाभावत्वम् । किं च षष्ठप्रमाणवा-
दिनाऽप्यनुपलब्धेरज्ञाताया एव ज्ञानजनकत्व^(१)मास्ये
यम् । अन्यथा तस्या अप्यभावरूपत्वेनानुपलब्ध्यन्तरा-
पेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । ततश्चाज्ञातकरणात्वाद्
रूपादिज्ञानवदेवाभावज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वं स्वध्यवसा-
नम् । सर्वत्र च बाह्यार्थेषु भावप्रमाणावष्टम्भेनैव मनसो
ऽपि ज्ञानहेतुत्वं दृष्टमित्यभावज्ञाने ऽपि तथात्व-
मुपगम्यत इति अनुपलब्धिसहायत्वं^(२) नोपपद्यते ।
किं च भावज्ञानजननसमर्थस्य लिङ्गशब्दादेस्तद-
भावज्ञानजनने ऽपि सामर्थ्यमुपलब्धमिति इन्द्रिय-

ज्ञातकरणत्वादिति यद्धेत्वन्तरं तदाह । किं चेति । अस्य
प्रतिवाचसिद्धिं परिहरति । षष्ठेति । तदनिष्टावनिष्टमाह ।
अन्यथेति । अभावरूपत्वेनेति । उपलब्ध्यभावरूपत्वेनेत्यर्थः ।
फलितमाह । ततश्चेति । स्वध्यवसानं सुनिश्चयम् आतो युजि-
तिस्यतेः स्वार्थं युच्प्रत्ययः । अथ भावावेशाच्च चेतस इति
यत्वेत्वंन्तरं तदाह । सर्वत्रेति । विमतप्रभावज्ञानं भावप्र-
माणाकृष्टमनोजन्यं बाह्यार्थज्ञानत्वाद्रूपादिज्ञानवदिति प्र-
योगः । बाह्यपदेनात्मतद्वर्मज्ञानव्युदासः । अथ प्रतियो-
गिनि सामर्थ्यादिति यद्धेत्वन्तरं तदाह । किं चेति ।
इन्द्रियमभावग्राहि भावग्राहित्वाच्छब्दलिङ्गादिवदिति
प्रयोगः । अस्य व्याप्तिमाह । भावज्ञानेति । उपनया-

(१) अभावज्ञानकारणत्व-पा० C पु० ।

(२) सहकारित्वं-पा० B पु० ।

स्याप्यभावप्रतियोगिनि घटादौ समर्थस्य तदभावज्ञानजनने ऽपि सामर्थ्यमनुमीयते । किं च इन्द्रियदोषेण दृश्यमाणमभावज्ञानं तदेवात्मनः करणीकरोति कारणदोषादेव हि कार्यदोषाः प्रादुर्भवन्ति^(१) । अन्यथातिप्रसङ्गात् । किं चाघटं भूतलमिति विशिष्टज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वावश्यम्भावाद् विशेष्यांश्च इव विशेषणांश्च ऽपि तज्जन्यत्वमकामेनापि स्वीकरणीयम्

दिकमाह । इन्द्रियस्येति । अक्षाश्रयत्वादोषाणामित्येतद्व्याचष्टे । किं चेन्द्रियेति । यत्र सत्त्वे वस्तुति नास्तीति भ्रमो जायते सोऽभावभ्रमः स इन्द्रियजन्यः तद्दोषदुष्टत्वात् पीतशङ्खभ्रमवदित्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति । कारणदोषादिति । विपक्षे बाधकमाह । अन्ययेति । ज्ञानस्य स्वतो दोषाभावादधिकरणग्रहणप्रतियोगिस्मरणानुपलब्धीनां दुष्टत्वायोगाद्विन्द्रियदोषदुष्टत्वानङ्गीकारे नूनमाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । आचार्यस्तु इन्द्रियमभावप्रमाकरणं तद्विपर्ययकरणत्वाद् यच्चद्विपर्ययकरणं तत् तत्प्रमाकरणं यथा रूपप्रमायां चक्षुरिति प्रायुङ्क्त । विकल्पनादिति यद्वेत्वन्तरमवशिष्टं तद्व्याचष्टे । किं चाघटमिति । हेत्वसिद्धिं परिहरति । इन्द्रियजन्यत्वावश्यम्भावादिति । अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानुविधानादिति भावः । विमतं विशिष्टज्ञानं विशेषणांश्च ऽपीन्द्रियजन्य ऐन्द्रियकविशिष्टज्ञानत्वाद् दण्डीतिज्ञानवदिति प्रयोगः । लैङ्गिकादिव्यभिचारनिरासार्थमैन्द्रियकविशेषणमुपसंहरति । तस्मादिति । अभावमात्रस्य प्रत्यक्षत्वसाधने

तस्मात् प्रत्यक्षयोग्यार्थानुपलब्धौ तदभावोऽपि प्रत्यक्षः
नन्वेवमनुपलब्धिः कारणं स्यादिति चेत् हन्तैव-
मभावानुपलब्धिरपि भावग्रहणकारणमापन्नमायुष्म-
ताम् । भावोपलम्भे ऽप्यभावानुपलम्भस्य नित्यं सन्नि-
धानादिति । तदेतत्सर्वं न्यायकुसुमाञ्जलौ प्रपञ्चितमा-
चार्यैः । यथा ।

परमाण्वाद्यभावेषु बाधः स्यादित्यत उक्तं प्रत्यक्षयोग्येति ।
नन्वेवमनुपलम्भेऽप्यावश्यकत्वादुभयवादिसिद्धौ सैव प्र-
माणमस्त्वित्याशयेन शङ्कते । नन्वेवमिति । आवश्य-
कत्वे कारणत्वं स्यात् न तु प्रमाणत्वम् अन्यथाभावोप-
लम्भे ऽप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्यात् नेन्द्रियमिति
सोपहासं परिहरति । हन्तैवमिति । अत्र कारणशब्दः
प्रमाणवचनः । सैव कुत इत्यत आह । भावोपलम्भे ऽपीति ।
अपिशब्दाद्भावोपलम्भे भावानुपलम्भवदिति दृष्टान्तः
सूचितः । नन्वघटं भूतलमिति विशिष्टबुद्धाविन्द्रियग्राह्यत्वे
ऽप्यभावस्य केवलस्यातत्त्वान्नास्ति अस्तित्वे वा केवलसौर-
भस्य चाक्षुषत्वप्रसङ्गः तस्मात् पूर्वं केवलग्रहणायानुपलब्धि-
राश्रयणीया अन्यथा नागृहीतविशेषणेतिन्यायाद् विशि-
ष्टधीरेव न स्यात् किं च यदिह भूतले घटो नास्त्येवभाव
इन्द्रियेण विकल्प्यते तदा प्रथमं निर्विकल्पकेनापि ग्राह्यः
अन्यथा विकल्पानुदयात् न च प्रतियोगिनिरूप्यस्यास्य
तद्युज्यते प्रमाणान्तरे तु नेयमनुपपत्तिरित्याशङ्काह ।
तदेतत्सर्वमिति ॥

१०८

सटीकनार्त्तिकरत्नायाम्

प्रतिपक्षेरापरोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपपत्त्यात् ।

अज्ञातकरणत्वाच्च भावादेशाच्च चेतसः ॥

तथा

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद् व्यापाराव्यवधानतः ।

अज्ञाप्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥ इति ।

तत्रैव तदुभयमप्येवं समाहितम् अनन्यनिस्तप्यस्व-
भावानां दण्डकुण्डलादीनामेव विशेषणीभविष्यतां पूर्व
कैवल्येन ग्रहणं तादृशमेव च विकल्पानां घटादीनां विक-
ल्पनीयानां पूर्व निर्विकल्पकग्राह्यत्वं विषयसम्बन्धिप्रति-
योगिनिरूप्याणां तु ज्ञानसमवायाभावानां नित्यसन्निरू-
प्यस्वभावतया विशेषणत्वे वा विशेष्यत्वे वा विकल्पसा-
मग्रीसमवधानवत एवेन्द्रियस्य सामर्थ्यावधारणान्न कैव-
ल्ये निर्विकल्पकग्रहणापेक्षेति न कुत्राप्यनुपलब्धिपैशा-
च्याः प्रवेशावकाश इति । अथ तत्रापि कुत्र प्रपञ्चितं
तदाह । यथा प्रतिपक्षेरापरोक्ष्यादित्यादि । अभावप्रतिप-
त्तिरिन्द्रियजन्या अपरोक्षत्वाद् रूपादिप्रतिपत्तिवत् ।
परोक्षत्वे वा लैङ्गिकादिवदज्ञातकरणत्वानुपपत्तिः । एवम-
न्येऽपि हेतवः पूर्वोक्तरीत्या योजनीयाः । भावावेशाद्भाव-
प्रमाणपरतन्त्रत्वादित्यर्थः । प्रतियोगिनिषेधोभाव इत्यर्थः ।
व्यापारेति । द्वितीयहेतुविशेषणासिद्धिपरिहारार्थोऽयं हेतुः
सा च पूर्वमभावग्रहणे ऽधिकरणग्रहणस्यानुपयोगादिति
पर्यहारि इदानीं तूपयोगमङ्गीकृत्य परिह्रियते अधिकर-
णग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वेनाव्यवधायकत्वादिति । अ-
क्षेति । अभावविपर्ययस्येन्द्रियदोषोत्पत्त्यादैन्द्रियकत्वमि-
त्यर्थः । विकल्पनादिति । अघटं भूतलमित्यभावविकल्प-

ननु गृहादिमात्रमनुभूयान्यत्र गतवतः प्रति-
योगिस्मरणे सति इन्द्रियव्यापारमन्तरेणाप्यभावा
ऽनुमीयते^(१) । यथाहुः ।

स्वरूपमात्रं दुष्टापि पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तदैव^(२) प्रतिपद्यते ॥ इति ।

सत्यम् । न तत्राभावः प्रत्यक्षः किं तु स्मरण-

स्येन्द्रियकत्वाद् विशेषणस्याभावस्याप्येन्द्रियकत्वमित्य-
र्थः । इन्द्रियाणीति पक्षनिर्देशः अभावज्ञानकरणमिति
साध्याध्याहारः ।

इदानीं परः प्रकारान्तरेणाभावप्रतीतेरनैन्द्रियकत्व-
माशङ्कते । नन्विति ।

अत्र भट्टकारिकां संवादयति । स्वरूपमात्रमिति ।
गृहादिस्वरूपमेव । न तु देवदत्तभावाभावावित्यर्थः । कि-
ञ्चिदिति प्रतियोगीत्यर्थः । तत्र गृहादावन्यनास्तितां देवद-
त्ताद्यभावमित्यर्थः । तदैव प्रश्नसमय एवातीन्द्रियलिङ्गा-
देरनवकाश उक्तः तस्मादनुपलब्धेरवेयं बाह्यालीत्यर्थः ।

नूनमत्राभावस्याप्रत्यक्षत्वे ऽप्यनुमेयत्वान्न षष्ठप्रमा-
णावकाश इति परिहरति । सत्यमिति । अनुमापकलिङ्ग-
माह । किं त्विति । देवदत्तस्तदा तत्र नास्ति योग्यत्वे
सत्यनुपलभ्यमानत्वाद् गण्डशैलवत् नोपलब्धश्च स्मृति-
योग्यत्वे सत्यस्मरणमाणत्वात् तद्वदेवेति प्रयोगः । नन्वनुमा-
नस्य ज्ञातकरणत्वेन स्मृत्यभावस्याप्यनुपलब्ध्यन्तरगम्यत्वे

(१) अनुभूयते - पा० C पु० ।

(२) तदैव - पा० C पु० ।

योग्यस्य स्मरणाभावादनुमीयते । स्मरणाभावश्च मानसप्रत्यक्ष इति नानवस्था । अनयैव दिशा प्रातर्गजाभावविज्ञाने ऽपि ज्ञेयम्^(१) । कथनमन्यथा प्रमाणा-न्तरवादिनः सायन्तनसमये ऽनुभूयमानस्य गजादेः प्रातःकालीनाभावविषयो ऽनुभवो जायेत । न हि तदानीं तस्यानुपलब्धिरस्ति । प्रातःकालीनैवानुवर्तत इति चेत् न तत्रापि दृश्यत्वाभावेन योग्यानुपलब्धे-रभावात् । स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावस्तत्राभावज्ञाने का-

पुनस्तस्य तस्याप्येवमनवस्था स्यादित्यत आह । स्मरणाभा-वश्चेति । अभावस्य प्रतियोगिग्राहककरणग्राह्यत्वाच्चास्य मानसत्वं स्मरणानुपलब्धिस्तु यथा वः सत्तयैव करणं तथा नः सत्तयैव मनःसहकारिणीति नानवस्थेति सर्वं सुस्थम् । उक्तं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । अनयैवेति । तदपि स्मर-णाभावलिङ्गानुमेयमित्यर्थः । तदनङ्गीकारे बाधकमाह । कथ-मन्यथेति । ननु तस्यानुपलब्धिरेव प्रमाणमस्त्येत्याशङ्क्य किं सायंतनगजानुपलब्धिः प्रातस्तनगजानुपलब्धिर्वा नाथः तदानीं तस्यानुपलब्धमानत्वादित्याह । न हीति । द्वितीय-माशङ्कते । प्रातःकालीनेति । प्रातःकालीनगजसम्बन्धिनी-त्यर्थः । तत्रापीति । तदानींतनगजस्येदानींकालविप्रकृष्टतया दर्शनयोग्यत्वाभावेनायोग्यत्वानुपलब्धिः सती न कालान्त-राभावमवगमयितुमीष्ट इत्यर्थः । तर्हि स्मृतिरयोग्यस्यास्मर्य-माणत्वात् स्मरणाभावलक्षणायोग्यानुपलब्धिरेवास्तीति आशङ्कते । स्मर्तव्यस्येति । तर्हि प्रमित्यभावलक्षणाया एवा-

(१) विज्ञानमपि ज्ञेयम्-५३. B पु. ।

प्रमाणतत्त्वकरणे ऽभावात्तर्भावानुरूपतम् ।

१११

वशादिति चेत् न तर्ह्यभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्येति भाष्यमुन्मत्तप्रलपितमेव स्यात् ॥

अत्र केचिदभावप्रमेयमपलपन्तः प्रमाणविशेषचिन्तामेव न वहन्ते । तेषामिह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिर्निर्विषया भवेत् । नास्तीति व्यवहृत्पलब्धेरभावप्रमाणत्वं प्रतिपादयता अवदीयभाष्यकारवचसैव विरोधः स्यादित्याह । तर्हीति । तदेव भाष्यं पठति । अभावोऽपीति । अभाव इति लक्ष्यनिर्देशः अभावार्थं प्रमाणमित्यर्थः । प्रमाणाभाव इति लक्षणं प्रमित्यभावरूप इत्यर्थः । तस्य प्रमेयमाह । नास्तीत्यस्यार्थस्येति । प्रमेयाभावरूपस्यार्थस्येत्यर्थः । प्रमापक इति शेषः । उपलक्षणं चैतत् ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुत्वे न जायते ।

वस्तुसत्तावधेयार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ इति ।

वार्तिकविरोधश्चेति द्रष्टव्यम् ।

ननु सति कुल्ये चित्रकर्म लोके तावदभावपदार्थ एव नास्ति तत्कुत्र कस्य प्रामाण्यमन्तर्भावो वेति स्वरूपापलापवादिनः प्राभाकराग्निराकर्तुं तन्मतं तावदाह । अत्र केचिदिति । प्रमाणं हि प्रमेयव्याप्तं न चाभावप्रमाणस्य किञ्चित्प्रमेयमुपलभ्यते अतो व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति भावः । संविदेशे हि भगवती विषयसत्त्वोपगमे शरणमित्याशयेन परिहरति । तेषामिति । नास्तीतिप्रतीतौ यत् स्फुरति तदेव तस्य प्रमेयमिति भावः । परस्तु सा प्रतीतिरेव नास्तीति शङ्कने । नास्तीति । व्यवहारमात्रमभिवदनव्यापार एवेत्यर्थः । प्रतीत्यपह्नव एको दोषः अङ्गीकृतस्य

११२

सटीकतात्पर्यकरत्नायात्र

हारमात्रमेवान्नास्ति न संविदिति चेत् । तर्हि संवि-
दपलापदोषस्तावदापद्येत । व्यवहारालम्बनं च न
किञ्चित् पश्यामः । भूतलमात्रमिति चेत् न पटवति
भूतले भूतलमात्रत्वाभावेन घटाभावव्यवहारो न
स्यात् । तन्मात्रशब्दस्य भूतलादर्थान्तरव्यावृत्तिप-
रत्वे^(१) त्वभावस्वीकरणात् । अन्यथा पटवत्यपि
प्रसङ्गः । यादृशस्य भूतलस्य विज्ञानमभावज्ञान^(२)कारणं
भवद्विरुपगम्यते तादृशमेवास्माकम् व्यवहारालम्बन-

व्यवहारमात्रस्यापि निरालम्बनत्वं द्वितीया दोष इति
दूषयति । तर्हीति । आलम्बनमाशङ्कते । भूतलमात्र-
मिति । कोऽर्थः किं मात्रशब्दस्यावधारणार्थत्वमाश्रित्य
सर्वभावान्तरविविक्तं भूतलमुच्यते उत मीयते परिच्छि-
द्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या तद्वत् किञ्चिदर्थान्तरमुच्यते उता-
योगव्यवच्छेदेन भूतलस्वरूपमुच्यते इति त्रेधा विक-
ल्पार्थं दूषयति । पटवतीति । अघटे ऽपीति शेषः । द्वितीये
सिद्धं नः समीहितमित्याह । तन्मात्रेति । अर्थान्तरत्वे
धर्मान्तरत्व इत्यर्थः । तृतीयं निरस्यति । अन्यथेति ।
अनर्थान्तरत्व इत्यर्थः । तर्ह्यधिकरणग्रहणस्य यादृगालम्बनं
वस्तुना व्यवहारालम्बनमिति शङ्कते । यादृशस्येति ।
तत्राधिकरणग्रहणस्यावश्यमभावादिति शङ्कितुराशयः ।
आश्रयनाशहेतुकद्रव्यनाशज्ञाने तद्व्यभिचारात् किं तेने
त्युक्तमस्माभिस्तद्विस्मृतमायुष्मतेत्याह । न आश्रयज्ञानस्थे-

(१) अर्थान्तरत्वे-पा. B पु. । परत्वेन घटाभावस्वीकारात्-
पा. C पु. ।

(२) ग्रहण-पा. B पु. ।

मिति चेत् न आश्रयज्ञानस्य कारणत्वानभ्युपगमात् ।
भूतलज्ञानस्य कारणत्वाभ्युपगमे चास्माकं न काचन
क्षतिः । न हि घटवति प्रसङ्गः दृश्यादर्शनसहकृत-
स्यैव हेतुत्वाङ्गीकारात् । तस्य च तत्राभावात्^(१) । भव-
दभिमतभावाश्रय एवास्माकं व्यवहारविषय इति चेत्
तर्हि शौकल्यादेरप्याश्रय एव व्यवहारात्मन्वनं भवे-

ति । अङ्गीकृत्याप्यह । भूतलज्ञानस्येति । कथं न क्षतिः तस्या-
श्रयत्वेन ज्ञाने आत्माश्रयादिदोषप्रसङ्गाद् भूतलत्वेन ज्ञाने
घटवत्यपि नास्तीतिधीः । तस्यापित्याशङ्कात्मनङ्गीकारे-
णैव पराहत्य द्वितीयं प्रसज्यप्रतिषेधति । न हीति । कुत
इत्यत आह । दृश्येति । दृश्यादर्शनं योग्यानुपलब्धिः । कथ-
मेनादनेतात्तातिप्रसङ्गनिवृत्तिरित्यत आह । तस्येति । दृश्या-
दर्शनस्येत्यर्थः । तत्रेति । घटवनीत्यर्थः । भवतां तु दृश्या-
दर्शनस्वीकारे सिद्धान्तक्षतिरिति भावः । अथाभावाश्र-
यप्रतिबन्धा शङ्कते । भवदिति । अभावविशिष्टस्याभावा-
श्रयत्वे आत्माश्रयादिदोषः । तद्विशिष्टस्याश्रयत्वे घटव-
त्यपि प्रसङ्गः तस्यादुदासीनं वस्तुस्वरूपमात्रमाश्रय इत्या-
श्रयणोपयम् । तदेवास्याकमभावव्यवहारालम्बनमित्यर्थः ।
तर्हि शुक्लः पट इत्यादिव्यवहारा अपि तन्मात्रालम्बना
इति तदपह्नवोऽपि शुक्ल इति प्रतिबन्धा परिहरति । तर्ही-
ति । ननु भावान्तरसंवित्तिरभावः तदुक्तं शालिकायाम् ।

(१) तस्य चाभ्युपगमात्-पा. D पु. ।

(२) शालिकायाम्-पा. D पु. ।

दिति गुणादिपदार्थाऽपि दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । न च बुद्धिभेद एवाभावः । सुषुप्त्यादौ तदभावेनातीतानागतानामत्यन्तासतां च गगनकुसुमादीनामभावाभावेन भाव एव भवेदिति सुषुप्तिसुलभा एव सर्वे पदार्थास्तत्रभवतां भवेयुः । नन्वप्रमभाजः किं भूतले

येयं दृश्येषु प्रतियोगिषु तदेकविषया बुद्धिः । सैव तेषां प्रतियोगिनामभाव उच्यते इति ।

तथा च सैव व्यवहारालम्बनमिति शाङ्खामनूय निरस्यति । न चेति । बुद्धिभेदस्तदेकविषया बुद्धिर्भूतलादिभावान्तरसंवित्तिरिति यावत् । अभावस्य बुद्धिरूपत्वे सुषुप्तौ सर्वबुद्धपरमाद् भावोन्मज्जनप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृत्तिविरोधेनाभावो नास्तीति १ शाङ्खामनूय प्रतिवन्द्या समाधत्ते । नन्विति । भूतलविशेषणं कैवल्यं स्वयमेव चेदयमभावः तदा स्वस्य स्ववृत्तावात्माश्रयः कैवल्यान्तरं चेत् तस्यापि कैवल्यान्तरापेक्षायापन्नवस्था २ स्यादित्यभावस्याश्रयवृत्तिविरोधेनापह्नवे शृङ्गादेरपि तथा स्यात् । तथा हि किमिदं शैल्यं पदे वर्तते शृङ्गपदे वा । नायः नीलपटे ऽपि वृत्तिप्रसङ्गात् । द्वितीये तद्विशेषणं शैल्यं स्वयं चेदात्माश्रयः अन्यच्चेत् तस्याप्यन्यापेक्षायापन्नवस्थाने ३ भूतोच्छेदः

(१) विरोधादप्यभावो नास्तीति—या. ॥ बु. ।

(२) यत् कैवल्यं वर्तते भूतले न स्वविशिष्टे किं तु कैवल्यान्तरविशिष्टे तदापि कैवल्यान्तरविशिष्टे पुनवस्था इत्यर्थः ।

(३) एतच्छैल्यं विशेषणीयं शैल्यन्तरविशिष्टे वर्तते तथा चानवस्था भवति ।

वर्तते केवले भूतले वा । नाद्यः घटघटिते ऽपि प्रसङ्गात् । नाप्युत्तरः । कैवल्यस्याभावपर्यायत्वेना-
त्माश्रयाऽनवस्थयोरन्यतरस्य प्रसङ्गात् । अनुपपद्य-
मानाश्रयत्वेनाभावमपह्नुवानस्तुल्यन्यायतया शुद्धा-
दिधर्मजातमप्यपह्नुवीत । स्वतोऽवान्तरविशेषविरहि-
णस्तुच्छस्य कथं तस्य प्रमेयतेति चेत् । न ज्ञानादि-
बहुपपत्तेः । निःस्वभाव इत्यमिति चेत् । न सद्भा-

(१) स्यात् । अथ शौ क्तस्य पदमात्रमाश्रयः न च नीले ऽपि प्रसङ्गः तस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति चेदभावस्यापि तन्मा-
त्रमाश्रयः न च घटवत्यपि प्रसङ्गस्तस्यैव । प्रतिबन्धक-
त्वादिति तुल्यम् तर्हि प्रतियोग्येकनिरूप्यस्य स्वतो निर्धर्म-
कस्य स्वपुरुषकल्पस्य तस्य कथं प्रमाविषयत्वमिति शङ्क-
ते । स्वत इति । ज्ञानादिप्रतिबन्धा समाधत्ते । नेति । ज्ञानं
सर्वत्रैकं नित्यं च एवं शुक्लधुरादिरूपरसादिभेदाश्चेति
प्राभाकाराः । तथा च यथा तेषामवान्तरविशेषविरहे
ऽपि प्रमेयत्वं तद्वदभावस्यापीति भावः । ननु तेषां
भावस्वभावत्वात् प्रमेयत्वं युक्तम् अभावस्तु निःस्वभावः
कथं प्रमेयत इति शङ्कते । निःस्वभाव इति । अभावो-
ऽपि भावविलक्षणस्वभावो न तु गगनकुसुमादिवत् निः-
स्वभाव इति परिहरति । नेति । अत्र वृद्धसम्प्रतिमाह ।

(१) मूलभूतं यच्छौक्यं तस्योच्छेदः स्यात् ।

(२) भूतजमानम् ।

(३) अस्त्येव ।

११६

सटीकतार्किकसंग्रहाय २

वृत्तिरूपस्य स्वभावस्य विद्यमानत्वात् । यथाहुः ।
असदसदिति गृह्यमाणं यथाभूतं सद्विपरीतं च तत्त्व-
मिति । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥

सम्भवो नाम सहस्रादेः शतादिविज्ञानम् । तद-
प्यविनाभावप्रतिसन्धानेन जायत इत्यनुमानमेवेति ॥

इतिहोचुर्वृद्धा इत्यनिर्दिष्टप्रसक्तुकं प्रवादपा-

यथाहुरिति । असदसदिति । गृह्यमाणमिति प्रमाणो-
क्तिः । अभावोभाव इति भावनिषेधात्मकतया सर्वज-
नसंवेदनसिद्धमित्यर्थः । अत एव यथाभूतं पारमार्थिकं न
तु तुच्छमित्यर्थः । सद्विपरीतं भावविलक्षणस्वभावं न तु
भावान्तरस्वभावमिति लक्षणोक्तिः । चकारः पूर्वोक्तप्रमा-
णसमुच्चयार्थः । तत्त्वसेतदभावस्वरूपमित्यर्थः । पूर्वपक्ष-
निरासमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः ।
एतदभावनिराकरणं न किञ्चिन्निरासार्हमपि न
भवतीत्यर्थः । इत्यभावान्तर्भावः ॥

अथ सम्भवस्य स्वरूपप्रस्तावार्थं चाह । सम्भवो ना-
मेति । अनुमानत्वे प्रयोजकमाह । अविनाभावेति । प्रयो-
गस्तु शतं सहस्रे सम्भवति न्यूनसंख्यात्वात् द्वयोरेकत्व-
वत् अन्यथा कारणाभावात् सहस्रसंख्यैव न स्यात् एवं
स्वार्थां द्रोण इत्याद्युल्लेखम् । इति सम्भवान्तर्भावः ॥

अथैतिह्यमप्यन्तर्भावयितुं तत्स्वरूपं तावदाह । इति-
हेति । इतिहेति निपातसमुदायः प्रवादवाची इतिहैवैतिह्यं
प्रवादः अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ज इति स्वार्थे ज्यः ।

प्रमाणप्रकरणे ऐतिह्यं । नर्मानिरूपणम् ।

११७

रम्पर्यमैतिह्यम् । यथा ।

वटेवटे वैश्रवणश्चत्वरैचत्वरै शिवः ।

पर्वतेपर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः ॥ इत्यादि ।

तत् प्रामाण्योऽप्रमाणमेव । प्रमाणत्वे च सति
शब्द एवान्तर्भाव इति । यथाहुः ॥

इह भवति शतादौ सम्भवाद् या सहस्रा-
न्मतिरविद्युतिभावात् सानुमानादभिन्ना ।

जगति न बहु तथ्यं नित्यमैतिह्यमुक्तं

भवति तदपि सत्यं^(१) नागमाद्विद्यते तत् ॥ इति ।

स्पष्टमस्पष्टमिति च द्विविधं प्रमाणमिति जै-
नजनाः । तैरप्येतान्येव परोक्षापरोक्षतया लक्षितानि ।

अस्यानिर्दिष्टेत्यादि लक्षणम् इति होचुरिति स्वरूपप्रदर्श-
नम् । उदाहरति । यथेति । एतदप्रमाणस्योदाहरणं कर्मरन्ध्रे
मङ्गलाचरणाद्विघ्नोपशान्तिरिति तु प्रमाणस्योदाहर-
णम् । अनयोर्धर्थायर्थं शब्दतदाभासयोरन्तर्भाव इत्य-
भिप्रेत्याह । तत्प्रायेत्यादि । अत्र भट्टकारिकां संवाद-
यति । यथाहुरिति । शतादौ विषये सहस्रादिरूपात् सम्भ-
वात् सम्भवाख्यप्रमाणाद्या सतिरस्त्यन्वयार्था विद्युतिर-
विनाभावस्तस्य भावात् सङ्गावादित्वर्थः । शेषं सुगमम् ।
नन्वार्हतैः स्पष्टमस्पष्टं चेति प्रमाणद्वयमुच्यते तेन प्रमाण-
षट्कमायातमिति शङ्कने । स्पष्टमिति । एतेषामेव शब्दा-
न्तरेण व्यपदेशान्नातिरेक इति परिहरति । तैरपीति ।

(१) भवति तु यदि सत्यं—पा. B पु. ।

५५८

मटीकृताङ्किकरत्नायाम्

तस्मात् सिद्धं चत्वार्येव प्रमाणातीति ॥ २४ ॥ ५५ ॥

इति प्रमाणपदार्थः ॥

अथ प्रमेयं सामान्यलक्षणपुरुःसरं विभागेनो-
द्दिशति ।

प्रमेयमपवर्गार्थं ज्ञेयं द्वादशधा च तत् ॥ २५ ॥

आत्मा देहोक्षमर्था धीर्मनोदोषाः प्रवृत्तयः ।

प्रेत्यभावः फलं दुःखं मोक्षश्च द्वा प्रकीर्तिताः ॥ २६ ॥

साक्षादेवापवर्गोपयोगिज्ञानविषयत्वेन मोक्षा-

स्पष्टं प्रत्यक्षमस्पष्टमप्रत्यक्षमित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसं-
हरति । तस्मादिति । अनतिरेकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ ५५ ॥

इति प्रमाणपदार्थः समाप्तः ॥

निरूप्यैवं प्रमाणानि चत्वार्यपि सविस्तरम् ।

यदर्थस्तु प्रयासोऽयं तत्प्रमेयं निरूप्यते ॥

ननु प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रमेयनिरूपणे कर्तव्ये प्र-
मेयमपवर्गार्थं ज्ञेयमित्यपवर्गार्थिनः प्रमेयज्ञानविधानं तथा
द्वादशधेति संख्याविशेषानुवादः आत्मादिपरिगणनं चेति
सर्वं दशदाडिमादिवाच्यवदसङ्गतमित्याशङ्क्याह । अथेति ।
न ज्ञानविधिरर्थं किं त्वपवर्गार्थं यद् ज्ञेयं तत्प्रमेयमिति
प्रमेयसामान्यलक्षणं शेषे तस्यैव विभागोद्देशाविति सर्व-
सङ्गतमित्यर्थः ।

ननु प्रमाणादिसूत्रे षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्याप्यप-
वर्गोपयोगित्वोक्तेः प्रमाणसंशयादाविदं लक्षणमतिव्या-
प्तमित्याशङ्क्या व्याचष्टे । साक्षादिति । प्रमाणादिज्ञानस्यैवं
साक्षादनुपयोगान्न तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । अत एव प्रमा-

प्रमेयप्रकरणे आत्मानरूपणम् ।

११८

र्थिभिः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयम् । एतदुक्तं भवति । यद्विषयं मिथ्याज्ञानं संसारमातनेति यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं तद्विवर्तयति तत् प्रमेयमिति तज्ज्ञात्मादिभोजान्तं द्वादशविधम् । तदुक्तम् । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति ॥ २५ ॥ २६ ॥

तज्ज्ञात्मानं लक्षयति ।

आत्मानं चेतनोऽयं तु सुखदुःखादिलिङ्गकः ।

णविषयः^(१) प्रमेयमिति स्थिते ऽपि विशेषव्युत्पत्तिमेषां दर्शयति । प्रकर्षेणेति । कथमेषां साक्षादपवर्गोपयोगिज्ञानत्वमित्यब्राह्म । एतदुक्तमिति । अनात्मनि देहेन्द्रियादावात्मबुद्ध्याहिते रागद्वेषादौ हितबुद्ध्या चात्मा बद्धाते तद्विवेकज्ञानाच्च मुच्यते इत्यात्मादिज्ञानं साक्षादपवर्गोपयोगि प्रमाणादिज्ञानं तु तज्जननद्वारा परम्परयोपयुज्यते इति शेषः । सूत्रं तूपयोगित्वमात्राभिप्रायमित्यविरोध इत्यर्थः । द्वादशमेत्यादिकं तु किं तत् प्रमेयं कतिविधं चेत्याकाङ्क्षापूरकं चकारस्य चोत्तरेण सम्बन्धः अतो न दशदाडिमादिवादयस्तुल्यमित्याह । तच्चेति । अत्र सूत्रसम्प्रतिभाह । तदुक्तमिति ॥ २५ ॥ २६ ॥

ननुदेशश्लोकान्ते आत्मनः पुनरुपादानं चेतन इति पर्यायोपादानं च न सङ्गच्छते इत्याशङ्गाह । तत्रेति ।

(१) प्रमाविषयः—पा. E पु. १

१२०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

चैतन्यं ज्ञानं तदाश्रय आत्मा । यदा कदाचिच्चे-
तनभावस्य^(१) लक्षणत्वाद्भुक्तमूर्च्छितसुषुप्तैरव्याप्तिः ।
सूत्रकारस्तु पूर्वदर्शनप्रतिसन्धानहेतुकेच्छादिलिङ्ग-
त्वमात्मनो लक्षणमाह । यथा इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुः-
खज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥

अत्र सूत्रकारशैलीमनुविदधानः शरीरस्य लक्ष-

इतरेषामात्मशेषतया तस्य प्राधान्यात् प्राथम्यमिति नि-
र्द्धारणाभिप्रायः । ननु पर्यायशब्दस्यैव लक्षणत्वे ऽतिप्रसङ्ग
इत्यत आह । चैतन्यमिति चेतयते जानातीति व्युत्पत्त्या
चेतनश्चैतन्याश्रय इति लक्षणं लभ्यत इत्यर्थः । चेतयतेः
कर्तरि ल्युट् चेतनस्य कर्म चैतन्यं ज्ञानमिति फलितोक्तिः
ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जप्रत्ययः । भुक्तमूर्च्छितादिष्वव्याप्तिं
परिहरति । यदा कदेति । चैतन्यात्यन्ताभावानधिकरणत्वं
विवक्षितमित्यर्थः । सूत्रकारोक्तिव्याजेन लक्षणान्तरम्-
प्याह । सूत्रकारस्त्विति । इष्टानिष्टसाधनस्य वस्तुनः
पूर्वानुभवः पूर्वदर्शनम् प्रतिसन्धानं नाम पुनः कदाचित्
तज्जातीयदर्शने तत्साधनत्वानुमानं तद्हेतुकं तदुत्पन्नं यदि-
च्छादिकं तल्लिङ्गत्वमात्मनो लक्षणमित्यर्थः । इच्छादयः
क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद् रूपवदित्यनुमानं यत् पुनः पृथि-
व्यादिपरिशेषेणाष्टैतरे^(२) द्रव्यनिष्ठत्वसाधनादात्मनस्तल्लि-
ङ्गत्वलक्षणसिद्धिः । सूत्रं पठति । इच्छाद्वेषेति ।

ननु त्रयाणामन्यतमस्यैव व्यावर्तकत्वादितरवैयर्थ्ये

(१) कदाचिच्चेतन्यसमवायस्य-पा. B पु. ।

(२) परिशेषादष्टैतर-पा. F पु. ।

एतन्नयमाह ।

शरीरमन्त्याव प्रवि चेष्टाभोगेन्द्रियाश्रयः ॥२७॥

अन्त्यावयवि चेष्टाश्रय इत्येकं लक्षणम् । अत्र चेष्टा नाम प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया विवक्षिता । ततश्च द्रष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयाणां दहनपवनादीनां निरासः । तदुक्तम् । अग्नेरुर्ध्वज्वलनं वायो स्तिर्यक्पवनम् अणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्येतान्यद्रष्टकारितानीति । अन्त्यावयवीति करचरणादिव्युदासः । अन्त्यावयवि भोगाश्रय इति द्वितीयं लक्षणम् । भोगाश्रयत्वं नाम भोगायतनत्वम् । यदाश्रित्य आत्मा भोगवान् भवतीति

किमर्थमुत्तरश्लोके शरीरस्य लक्षणत्रयोक्तिरित्यत आह । सूत्रकारेति । स तु विषयव्याप्तिकामुक इति भावः ।

ननु चेष्टादीनामेकैकस्यैव लक्षणत्वादितरानर्थक्यमित्याशङ्क्यैतल्लक्षणत्रयमिति व्याचष्टे । अन्त्येति । चेष्टा-लक्षणं तावदाह । अत्रेति । अथैतद्विशेषणव्यावर्त्यमाह । ततश्चेति । दहनपवनादीनां तथात्वे समानतन्त्रसूत्रसम्पत्तिमाह । तदुक्तमग्नेरित्यादि । द्रव्यानारम्भकमवयविद्रव्यमन्त्यावयवीति तेन पदेन शरीरारम्भकाणां करचरणादीनां व्युदास इत्यर्थः । ननु सुखदुःखानुभवो भोगः तदाश्रयत्वमात्मनो न तु शरीरस्येत्यसम्भवि लक्षणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । भोगायतनत्वमिति । नन्वनयोः को विशेष इत्यत

१२०

सटीकताम्रिकारक्षायाम्

यावत् । अन्त्येति पूर्ववदवयवव्यावृत्तिः । अवयवीति
 मनसः । अन्त्यावयवीन्द्रियाश्रय इति तृतीयं लक्षणम् ।
 अन्त्यावयवीतीन्द्रियारम्भकपरमाणां देशच निरासः ।
 तदुक्तम् । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रय शरीरमिति । न च मृत-
 शरीरैरेव्याप्तिः । कादाचित्कस्येन्द्रियाश्रयत्वादेरेव
 लक्षणत्वात् तेषामपि तथाभावादिति ॥ २७ ॥

इन्द्रियलक्षणमाह ।

आह । यदाश्रित्येति । शरीरावच्छेदेनैवात्मनो भोगाश्रय-
 त्वात् तदवच्छेद्यवर्मावच्छेदके शरीर उपचर्यत इत्यर्थः । एवं
 विधभोगाश्रयस्य हस्तादेर्मनसश्चक्रमादन्त्यावयविपदाभ्यां
 व्युदास इत्याह । अन्त्येतीत्यादि । ननु तृतीयलक्षणे शरी-
 रस्य कुण्डवदरवत्संयोगवृत्त्येन्द्रियाश्रयत्वे तावतैवेन्द्रि-
 यारम्भकपरमाणांवादेर्निरासादन्त्यावयविपदवैयर्थ्यम् त-
 न्तुपदवत्समवायवृत्त्या चैतल्लक्षणमसम्भवि स्यात् सत्यम्
 किं तु विशेषानादरेण सम्बन्धमात्रविवक्षयोच्यत इति
 ग्रन्थगतिः । परमार्थस्तु संयोगवृत्त्यैव न च विशेषणवै-
 यर्थ्यं शरीरवच्छरीरावयवानामपि इन्द्रियसंयोगाश्रय-
 त्वेन तन्निरासार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । यदनुसारेण लक्षण-
 त्रयमुक्तं तत्सूत्रं दर्शयति । तदुक्तमिति । अर्थात् इत्यर्था
 भोगः लक्षणत्रयस्याप्यव्याप्तिमाशङ्काह । न चेति । कुत
 इत्याशङ्क्य चेष्टादिसम्बन्धात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य
 लक्षणत्वात् तस्य तेष्वपि सम्भवादित्याह । कादाचित्क-
 स्येति ॥ २७ ॥

प्रमिषप्रकरणे इन्द्रियनिरूपणम् ।

१२३

शरीरयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनम् ।

इन्द्रियं तन्न(१)साक्षात्त्वं जातिभेद इति स्थितिः

॥ २८ ॥

शरीरयोग इति इन्द्रियसन्निकर्षो व्युदस्यते
यवकारेण कादाचित्कशरीरयोगिन आलोकादयः
साक्षादिति च शरीरयोगीनि चेष्टादीनि लिङ्गानि
प्रमितीत्यप्रमाहेतवो दोषाः साधनमिति चेन्द्रियसं-
स्काराः तेषां साधनानुग्राहकत्वेन स्वयमसाधनत्वात् ।

उत्तरश्लोके साक्षात्त्वस्यापि लक्ष्यमाणत्वादसन्दे-
हार्थमाह । इन्द्रियेति ।

शरीरयोगस्तत्संयोगः तेन सन्निकर्षव्युदासः । ननु
प्रमितिपदोपादानादप्रमाजनकस्थेन्द्रियत्वं न स्यादिति
चेन्न प्रमासाधनत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य विवक्षि-
तत्वादिति । यदा फले ऽतिव्याप्तिमिदं हेत्वादिपदोपा-
दानं तदाश्रनादिसंस्कारद्रव्येतिव्याप्तिः स्यात् तदर्थं
साधनग्रहणमित्याह । साधनमिति । कथं तेन तन्निवृत्ति-
रत आह । तेषामिति । कारणत्वे ऽपि करणत्वाभा-
वादित्यर्थः । ननूक्तरीत्या शरीरेन्द्रियलक्षणयोरन्योन्य-
सापेक्षत्वादन्योन्याश्रय इति चेन्नैष दोषः यदेन्द्रियाश्रयः
शरीरमितीन्द्रियज्ञानसापेक्षत्वं शरीरस्य लक्षणमुच्यते
तदेन्द्रियस्य रूपाद्युपलब्धिलिङ्गत्वादिकं शरीरज्ञाननिरपेक्षं
लक्षणान्तरमाश्रयणीयम् एवमिन्द्रियस्यापि पूर्वोक्तशरीर-
ज्ञानसापेक्षलक्षणाभिधाने शरीरस्य चेष्टाश्रयत्वादिन्द्रिय-
ज्ञाननिरपेक्षं लक्षणमाश्रयणीयमिति व्यवस्थानात् । श्लो-

(१) तच्च साक्षात्त्वं-पा० C पु० ।

१२४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

साक्षात्त्वं तु ज्ञानत्वावान्तरजातिभेद इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

अर्थबुद्धिर्जननां लक्षणमाह ।

अर्थाः स्युरिन्द्रियग्राह्या बुद्धिरर्थप्रकाशनम् ।

सुखादेरापरोक्षस्य साधनं मन इन्द्रियम् ॥ २६ ॥

अत्रेन्द्रियग्राह्या स्वार्थत्वेन विवक्षिताः । ते च द्रव्येषु पृथिव्यादयश्चत्वारः आत्मा च । गुरुत्वधर्मा-
धर्मसंस्कारव्यतिरिक्ता विंशतिर्गुणाः । यज्ञापि कर्मा-
णि । सामान्यं समवायोऽभावश्च । अत्र बुद्धिजन्यस्या-
र्थगतस्य प्राकृत्यादिपदवेदनीयस्य प्रकाशान्तरस्या-

कशेषं व्याचष्टे । साक्षात्त्वमिति । उक्तमिति । एतदेव
प्रत्यक्षलक्षणे स्वयं व्याख्यातमित्यर्थः । संग्रहकाराभि-
प्रायेण तु तत्र वक्ष्यमाणोक्तिरित्यविरोधः ॥ २८ ॥

स्फुटार्थमाह । अर्थेति ।

नन्विन्द्रियग्राह्याणामेवार्थत्वं कथमन्यत्रापि प्रयो-
गदर्शनादित्यत आह । अत्रेन्द्रियेति । अन्येषां मोक्षानु-
पयोगिज्ञानत्वादेष्वेव सङ्कोचित इत्यर्थः । स्वमते वायोः
स्पर्शनत्वाच्चत्वार इत्युक्तम् । आत्मा मानसप्रत्यक्षस्तथा
बुद्ध्यादयश्च षट् समवायस्य सस्वन्धिप्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षत्वम्
अभावप्रत्यक्षत्वं तूक्तम् । बुद्धिलक्षणस्य ज्ञाततायामति-
व्याप्तिमाशङ्क्याह । अत्रेति । ज्ञानातिरिक्तस्यार्थप्रका-
शस्य भीमासकाभिमतस्य प्रागेव परास्तत्वात् कुत्राप्य-
तिव्याप्तिरिति श्रावः । नन्वापरोक्ष्यं साक्षात्त्वं तच्च
जातिभेद इत्युक्तम् तस्य च नित्यतया तत्साधनं

प्रमेयप्रकरणे ऽर्थबुद्धिप्रसङ्गं निरूपणम् ।

१२५

नभ्युपगमादर्थप्रकाशो बुद्धिरित्युक्तम् । सुखादिविष-
यापरोक्षज्ञानसाधनमिन्द्रियं मनः । साधनमिति कर्तु-
शात्मनो निरासः । इन्द्रियमिति मनसः सन्निकर्षस्य ।
आदिशब्देन बुद्धिदुःस्वेच्छाद्वेषप्रयत्ना गृह्यन्ते ।
सुखाद्यन्यतमग्रहणसाधनत्वमेव लक्षणम् । सूत्रकारस्तु
विभुनैवात्मनाधिष्ठितेन्द्रियेषु नानार्थसम्बद्धेष्वपि यत्
संयोगक्रमवशात् ज्ञानोत्पत्तिक्रमः प्रक्रमते तन्मन
इति युगपद्ज्ञाना^(१)नुत्पत्तिलिङ्गत्वं मनसो लक्षणमाह ।

मन इति लक्षणमसङ्गतमत आह । सुखादीति । ननु
फलाद्भेदज्ञानार्थं हेतुपदं प्रयुज्यतां किं साधनपदेनेत्यत
आह । साधनमिति । तर्हि युगपत्सुखादिज्ञानासम्भ-
वाल्लक्षणमसम्भवीत्यत आह । सुखाद्यन्यतमेति । एवं
चैकैकविषयज्ञानसाधनत्वस्यैव लक्षणत्वात् सुखसाक्षा-
त्कारसाधनं दुःखसाक्षात्कारसाधनमित्यादीनि पल्लक्षणा-
नि भविष्यन्तीत्यर्थः । एवं संग्रहेक्तं लक्षणं व्याख्याय
सूत्रकारोक्तव्याख्यानपूर्वकमाह । सूत्रकारस्त्विति । नन्वी-
न्द्रियाणामात्मसम्बन्धक्रमाद् विषयसम्बन्धक्रमाद्वा ज्ञा-
नक्रम इत्याशङ्क्याह । विभुनेति । प्रक्रमते प्रवर्तते व्यास-
ङ्गेति शेषः । विमतो ज्ञानक्रमः आत्मेन्द्रियार्थसम्बन्धाति-
रिक्तकरणसम्बन्धक्रमनिबन्धनस्तदभावे ऽपि भाविक्रम-
त्वात् शब्दकर्मसन्तानक्रमवदिति मनसस्तल्लिङ्गत्वमित्य-
र्थः । ननु सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिसाधनैर्मनसोऽपि
विभुत्वसिद्धावात्मक्रमकरणासम्भवाल्लक्षणमसम्भवीत्या-

(१) युगपद्ज्ञानानुत्पत्ति-पा. D पु. ।

५२६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । एवं चाणुत-
यैव मनसः सिद्धिः । अन्यथा युगपदनैकेन्द्रियाधिष्ठा-
नाद्युगपद्ज्ञानोदयप्रसङ्गात् । तथा च त्रिभुत्वहेतवः
सर्वे सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वादित्यादयो धर्मिग्राह-
कप्रमाणेन बाधिता भवन्तीति ॥ २६ ॥

प्रवृत्तिलक्षणमाह ।

प्रवृत्तिरत्र वागादेः पुण्यापुण्यमयी क्रिया ।

बाह्यनःशरीराणां पुण्यापुण्यमयो^(१) व्यापारः
प्रवृत्तिः । तदुक्तम् । प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ

शङ्काह । एवं चेति । जगत्कर्तुः सर्वज्ञत्वादिवन्मन-
सोऽणुत्वप्रधिकरणसिद्धान्तन्यायाद् धर्मिग्राहकादेव सि-
द्धमित्यर्थः । अनङ्गीकारे दण्डमाह । अन्यथेति । तर्हि
द्वित्वहेतूनां का गतिरत आह । तथा चेति । ज्ञानमात्रे
पृथिव्यादिषु गुणादिषु च क्रमात् पदत्रयेण व्यभिचारनि-
रासः । आदिशब्दाद् विशेषगुणद्रव्यत्वज्ञानासम्बाधि-
कारणाधारत्वादिसङ्ग्रहः । न च दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ
ज्ञानयौगपद्यसम्भवादसम्भवि लक्षणांसति वाच्यम् । शत-
पञ्चशतनवदाशुभावनिवन्धनो यौगपद्याभिमानो यत
इति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥

संग्रहे वृत्तानुसारात् पञ्चादुद्दिष्टापि प्रवृत्तिः सूत्रा-
नुसारात् प्रथमं लक्ष्यत इत्याह । प्रवृत्तीति ।

अविहिताप्रसिद्धक्रियानिरासार्थमुक्तं पुण्यापुण्य-
मयीति । आरम्भो व्यापारः । ननु मनोबुद्धोरत्यन्तभे-

(१) पुण्यापुण्यरूपो-पा० C पु० ।

प्रमेयप्रकरणे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावानिरूपणम् ।

५२०

इति । अत्र बुद्धिशब्देन बुद्ध्यते ऽनेनेति मनो विव-
क्षितमिति ।

दोषलक्षणमाह ।

प्रवर्तनालक्षणाः स्युर्दोषा रागादयश्च ते ॥ ३० ॥

प्रवर्तयन्तीति प्रवर्तनाः प्रवृत्तिहेतवो दोषा
इत्यर्थः । ते च रागद्वेषमोहाः । तत्र रागद्वेषौ वक्ष्य-
माणलक्षणौ । मिथ्याप्रत्ययो मोहः । मोहस्य प्रवृत्ति-
हेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण किं तु रागद्वेषानुग्राहकत्वेन ।
मूढमेव हि रागद्वेषौ प्रवर्तयत इति । तदुक्तम् ।
प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति ॥ ३० ॥

प्रेत्यभावं लक्षयति^(१) ।

मृत्वोत्पत्तिः प्रेत्यभाव उत्पत्तिर्देहसङ्गतिः ।

दात् संग्रहसूत्रयोर्विसंवाद इत्यत आह । अत्र बुद्धि-
शब्देनेति ।

सूत्रानुसारादेवेदानों दोषो लक्षयत इत्याह । दोष-
लक्षणमिति ।

प्रवर्तना प्रेरणा सैव लक्षणं येषां ते तयोक्ताः प्रवर्तका
इत्यर्थः । तदेतदर्शतो व्याचष्टे । प्रवर्तयन्तीति । उपलक्षणं
चैतत् । निवृत्तिहेतवश्चेति द्रष्टव्यम् । वक्ष्यमाणलक्षणाविति
वैशेषिकगुणाधिकरण इत्यर्थः । मूढस्यापि रागद्वेषमन्त-
रेणावैषम्यमाह । मोहस्येति ॥ ३० ॥

(१) प्रेत्यभावस्य लक्षणमाह-पा० C पु० ।

नित्यस्यात्मनो जननमरणासम्भवात् पूर्वा-
त्तरदेहविश्लेषसंश्लेषौ मरणोत्पत्ती इति । तदुक्तम् ।
पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इति ।

फलं लक्षयति ।

फलं प्रवृत्तिसाध्यं स्यात् तच्च देहसुखादिकम् ॥३१॥

प्रवृत्तिः पुण्यापुण्यरूपेत्युक्तम् । तदुक्तम् ।
प्रवृत्तिदोषजनितार्थः फलमिति ॥ ३१ ॥

दुःखं लक्षयति ।

प्रतिकूलतया वेद्यं दुःखं देहेन्द्रियादिकम् ।

प्रतिकूलतया वेद्यं^(१) दुःखम् । तच्च देहः षडि-
न्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेत्येकविं-
शतिधम् । तत्र दुःखं स्वत एव निरुपाधिकम् । इत-

उत्पत्तिर्देहसङ्गतिरित्यत्र तद्विशेष एव मरणमिति
शेषः । ननु प्रागस्ततः सत्त्वमुत्पत्तिः सतोऽसत्त्वं विनाश-
स्तदेव च मरणमिति न्यायः तत्कथमन्यथोक्त्यत इत्याश-
ङ्गाह । नित्यस्येति । स्वकर्मार्जितस्य मनसः पूर्वदेहान्नि-
ष्क्रमणं विश्लेषः उत्तरदेहप्रवेशः संश्लेषः ते एव मरणो-
त्पत्ती इत्यर्थः ॥

देहसुखादिकमित्यादिशब्दादिन्द्रियदुःखादिसङ्ग्रहः ।
प्रवृत्तिदोषजनित इति दोषमूलप्रवृत्तिजनित इत्यर्थः ॥३१॥

एतत्कर्मफलमेव अनेकधात्मोपघातकत्वाद् दुःखमि-
त्याह । प्रतिकूलतयेति ।

(१) वेदनीयं-पा. ० पु. ।

प्रमेयप्रकरणे फलदुःखापवर्गनिरूपणम् ।

१२९

राणि तु सुखस्पर्शाऽपि दुःखानुपपन्नाह विषसम्पृक्तान्न-
वदौपाधिकदुःखानीति । तदुक्तम् । बाधनालक्षणं
दुःखमिति ।

एतस्योक्तप्रकारस्य दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्ति-
(१)रपवर्ग इत्याह ।

दुःखात्यन्तसमुच्छेदमपवर्गं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

तदुक्तम् । तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति ।
दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम सजातीयस्य^(२) तत्रै-
वात्मनि पुनरनुत्पाद इति ॥ ३२ ॥

ननु निःश्रेयसोपयोगीनि द्रव्यादीनि प्रमेया-
न्तराणि सन्ति तानि कुतः सूत्रकारैर्न लक्षितानि

ननु नवृत्त्य दुःखस्य पुनरनुत्थानादात्यन्तिकदुःख-
निवृत्तेरमुक्तात्मस्वतिव्याप्तिरित्यत्यन्तशब्दार्थं निर्वक्ति ।
दुःखनिवृत्तेरिति । दुःखान्तरप्रागभावासहचारतदुःख-
ध्वंसो मोक्ष इत्यर्थः । इदमप्यात्मान्तरापेक्षयास्मदादि-
दुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । तत्रैवात्मनीति । तथा
चैकात्मनिष्ठनिखिलदुःखध्वंससाकल्यं मोक्षः सुसुक्ष्मां च
प्रत्येकमेकत्वान्नाव्याप्तिश्चेति विलासकारोक्तलक्षणमुक्त-
मित्यनुसन्धेयम् ॥ ३२ ॥

अथ मोक्षे साक्षादित्यादिश्लोकस्यानुपयोगमाश-

(१) आत्यन्तिकी निवृत्ति-पा० ० पु० ।

(२) निवृत्तसजातीयस्य-पा० ० पु० ।

१३०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

तत्राह ।

मोक्षे साक्षादनङ्गत्वादक्षपादैर्न लक्षितम् ।

तन्त्वान्तरानुसारेण षट्कं द्रव्यादि लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

सत्यम् । द्रव्यादीन्यपि निःश्रेयसोपयोगीनि
विदन्ते तानि त्वाहृत्य निःश्रेयसानङ्गत्वादक्षपादा न
लक्षयान्नुक्नुः । वयं तु तेषामपि परम्परया तदुपयो-
गोऽस्तीति काणादतन्त्रमनुसृत्य लक्षणमाचक्ष्मह
इति । तानिदानीं पदार्थानुद्दिशति ॥ ३३ ॥

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म जातिश्चैतत्तथाश्रया ।

विशेषः समवायश्च पदार्थाः षडिमे मताः ॥ ३४ ॥

द्रव्यगुणकर्मणामेव जातिमत्त्वं न सामान्यादी-
नां त्रयाणामित्युक्तमेतत्तथाश्रयेति । तेषामपि जाति-
मत्त्वे जात्यनवस्थितिः । विशेषस्य स्वरूपव्याघातः ।

ज्ञाह । ननु निःश्रेयसेति । अन्यत् प्रतिज्ञायान्यदुद्दिश्यत
इति शङ्कां निरस्यति । तानिति ॥ ३३ ॥

इह सर्वाश्रयत्वेन प्राधान्यात् सामान्यवदुपक्रमा-
न्निःसामान्येषु बह्वाश्रयत्वात् समवाय्युपक्रमात् तच्छे-
षत्वाच्च द्रव्याद्युद्देशकम् । उद्देशमध्ये प्रक्रमभेदेन जाते-
रेव विशेषणोपादानं किमर्थमत आह । द्रव्यगुणेति ।
ननु सामान्यादीनामपि सामान्यवन्त्वे किं बाधकमत
आह । तेषामपीति । प्रादुष्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्याम-

प्रमेयप्रकरणे द्रव्यादिपदार्थनिरूपणम् ।

१३१

समवायस्य संयोगसमवाययोरन्यतराभावेना^(१)सम्ब-
न्धश्च प्रादुःष्यात् । यथाहुः ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽद्यानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ इति ।

अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनैः ।

सामान्ययोः समावेशो जातिसङ्कुर उच्यते^(२) ॥

इति ॥ ३४ ॥

स्तिर्य्यचपर इति षष्ठम् ।

अत्रोदयनसम्मतिमाह । व्यक्तेरित्यादि । तत्राका-
शकालदिशामेकैकत्वेनानेकवृत्तित्वासम्भवान्नाकाशत्वा-
दिजातिसम्भवः सम्भवे वा व्यक्तिभेदः स्यात् स च
धर्मिग्राहकप्रमाणबाधित इति भावः । तुल्यत्वं पर्याय-
त्वम् तत्र व्यञ्जकभेदाभावात् परापरभावाभावाच्च न
घटत्वकलशत्वयोर्भेदः भेदे वा पर्यायत्वहानिः सा च
व्यवहारविरुद्धेति भावः । अन्यत्र परस्परपरिहारवतो
एकत्र समावेशः यथा नभसि मनसि च परस्परपरिहा-
रिणोर्भूतत्वसमूहत्वयोः पृथिव्यादिचतुष्टये तयोरपि जा-
तित्वे परस्परपरिहारः स्यात् परापरभावश्च स्यात् तदु-
भयमपि बाधितमिति भावः । सामान्यस्यापि सामा-
न्यवत्त्वे ऽनवस्थानात् । विशेषाणां च व्यावृत्तैकस्वभा-
वानां सामान्यवत्त्वे स्वभावहानिः स्यात् । संयोगस्य

(१) समवाये संयोगसमवाययोरसम्भवेना-पा. C पु. ।

(२) अन्योन्येति कारिका नास्ति B पु. ।

१३२

सटीकतात्पर्यज्ञानायाम्

द्रव्यलक्षणमाह ।

गुणानामाश्रयो द्रव्यं कारणं समवायि वा ।

गुणाश्रयो द्रव्यमित्येकं लक्षणम् समवायिकारणमित्यपरम् । तदुक्तम् । क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति ।

द्रव्याणि परिसङ्ख्ये ।

भूरापो ज्योतिरनिलो नभः कालस्तथा दिशा ॥ ३५ ॥

आत्मा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विदः ।

तद्विद इत्यनेन पदार्थविदामेव सिद्धान्तः ।

धर्मत्वात् समवायस्य चानवस्थानादसम्बन्ध एव समवायस्य सामान्यवत्त्वे बाधकमिति संग्रहार्थः ॥ ३४ ॥

इतः परं कणादसूत्राण्येव संवादयिष्यति तत्र द्रव्यलक्षणे तत्संवादमाह । तदुक्तमिति । गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वं तु द्रव्यस्यैवेति प्रतिपादनार्थं विमुष्वव्याप्तेः प्रयोजनं तु मनःप्रभृतौ द्रव्यत्वसाधनम् ॥

ननु द्रव्यत्वसामान्यलक्षणानन्तरं तद्विशेषलक्षणे वक्तव्ये किमुत्तरश्लोके कथ्यत इत्याशङ्क्य सत्यं तदर्थमेतान्युद्दिशतीत्याह । द्रव्याणीति ।

दाबन्तत्वं हलन्तानामिति वचनात् दिशाशब्दः साधुः । पृथिव्याद्युद्देशकमस्तु भोग्यगुणाश्रयत्वेन भूतपञ्चेनेप्राप्ते भोग्यगुणभूयस्त्वानुसारेण चतुर्णां क्रमः । भूतोपक्रमादाकाशम् । एकैकद्रव्योपक्रमाद् दिक्कालौ तयोस्तु सोपनेयक्रियासंयोगक्रमात् क्रमः । विमुक्रमादात्मा । परि-

अन्ये तु तमःशब्दयोरपि द्रव्यत्वमिच्छन्तीति सूचयति ।

यथाहुः ।

वर्णात्मकाश्च ये शब्दा नित्याः सर्वगतास्तथा ।

पृथग्द्रव्यतया ते तु न गुणाः कस्यचिन्मताः ॥ इति ।
तथा ।

तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥ इति ।

केचित्तु विवति विततानां सूक्ष्माणां पृथिव्य-
वयवानां कृष्णां गुणस्तम इति वर्णयन्ति^(१) । मनो-
व्यतिरिक्तत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वेन क्रियावत्त्वरूपवत्त्वासि-

जेयात् तदुपकरणत्वाद्वा मम इति । अतद्विदां विप्रतिप-
त्तिमाह । अन्ये त्विति ।

सर्वगता इत्यनेन वर्णानां परममहत्त्वमुक्तगुणव-
त्त्वाद् द्रव्यत्वम् । अभूर्तत्वे सति बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात्
पृथक्द्रव्यत्वं च । ततश्च कस्यचित् कस्यापि द्रव्यस्य गुणा न
वन्ता इत्यर्थः । तम इत्यादि । चलमित्यनेन क्रियावत्त्वानी-
लमित्यादिना गुणवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तमसः रूपित्वे सत्य-
स्पर्शवत्त्वात् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यं चेति नवैवेत्यनवधारण-
सिद्धिरिति भावः । तमसो गुणान्तर्भावात् न द्रव्यातिरेक
इति केषांचिद्वैशेषिकैकदेशिनां समाधानमुपन्यस्यति ।
केचित्त्विति । तदेतत् प्राभाकरमतमिति कैश्चिद् व्याख्यातं
तदपि तन्मतापरिशीलनविलसितमेव भावाभावस्तम
इत्येव तेषां मतं तदुक्तं शालिकायाम् ।

१३४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

द्वेर्द्रव्यत्वानुपपत्तेः नैल्यान्तरवत्तेजस्येवोपलम्भप्रस-
ङ्गेन पृथिवीगुणत्वानुपपत्तेश्चालोकाभावस्तम् इति
काणादाः । शब्दस्य तु गुणत्वमुत्तरत्र वक्ष्यामः । तस्मा-
न्नैव द्रव्याणीति सिद्धम् । तदुक्तम् । पृथिव्या-
पस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्या-
णीति ॥ ३५ ॥ ५५ ॥

तत्र गन्धवती भूमिरापः सांसिद्धिकद्रवाः ॥ ३६ ॥
उष्णस्पर्शगुणं तेजो नीरूपस्पर्शवान् मरुत् ।
भूमिभेदाश्च मणिवज्रादयः पाषाणाः । सांसि-

यत्र तेषामसंयोगः स महानन्धकार इति ।

तेषामल्पसोऽपि तेजोवयवानामित्यर्थः । इयांस्तु
विशेषः स च भावान्तरमेव न तु निषेधात्मेति । तदप्यु-
क्तं तत्रैव अपवारितालोकभूभागादिकमेव छायेति ।
तस्मादेकदेशिमतमेवैतत् । अथैतन्मतद्वयनिरासपूर्वकं
भावमेव सिद्धान्तमाह । अस्पर्शवत्त्वेनेति । तस्यो निष्क्रियं
प्रत्यक्षत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवत् कमात् पदद्वयेन मनो-
घटयोर्व्यभिचारनिरासः नीरूपं चास्पर्शवत्त्वादाकाशव-
दिति त्वदुक्तयोः क्रियावत्त्वगुणवत्त्वयोरसिद्धौ द्रव्यत्व-
मेव नास्ति कुतो वातिरेक इति भावः । एवं यदि तमः
पार्थिवरूपं स्यात् आलोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटनै-
त्यवत् न चैवं तस्मान्न तथा गुणान्तर्भावस्याप्यसिद्धेर्भाव
एव तम इत्याह । नैल्यान्तरवदित्यादि ॥ ३५ ॥ ५५ ॥

मणिवज्रपाषाणेषु गन्धवत्त्वस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह ।

द्विकत्वं द्रवत्वस्याजानसिद्धत्वं तेन द्रव्यान्तरसंश्लेषो-
पाधिकद्रवत्वानां पार्थिवानां सर्पिःप्रभृतीनां तैज-
सानां सीसादीनां च व्यवच्छेदः । यथोक्तम् । सर्पिर्ज-
तुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्विः
सामान्यमिति । तथा त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानां
तैजसानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्विः सामान्यमिति ।
अपां विकारः करकादिः । उष्णस्पर्श इति शीतस्पर्शा-
नामदुष्णाशीतस्पर्शानां च सलिलपवनादीनां निरा-
सः^(१) । न चैवं चान्द्रमसेन महसा भवत्यव्याप्तिः । उष्णा-

भूमिभेदाश्चेति । तेषामपि भूर्विकारत्वात् गन्धवस्त्वमनु-
मेयम् । भूर्विकारत्वं च पाकजरूपवत्त्वात् अनुपलम्भो
गन्धस्यानुद्भूतत्वात् सितभास्वरत्वं तूपपृष्मकतेजोवयव-
गतमिति भावः । आदिशब्दात् स्फटिकादिसंग्रहः । अप्लक्षणे
सांसिद्धिकविशेषणस्याथकथनपूर्वकं व्यावर्त्यग्राह । सां-
सिद्धिकत्वमिति । आजानसिद्धत्वमुत्पत्तिशिष्टत्वमित्य-
र्थः । सांसिद्धिकं प्रकृतित आगतं तत् तथोक्तम् । सां-
सिद्धिप्रकृती समे इत्यमरः । द्रव्यान्तरे संश्लेषोऽग्निसंयोगः ।
अत्र पूर्वेषां पार्थिवत्वं भौमानलेन्धनत्वात् उत्तरेषां तैजस-
त्वम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्येकरूप्यादवगन्तव्यम् । गुरुत्वा-
दिकं तूपपृष्मकपार्थिवावयवगतमित्याद्युक्तम्^(२) । अथैषां
द्रव्यानामपि तथात्वे सूत्रसम्प्रतिमाह । यथेत्यादि । अप्-
लक्षणस्य करकादावव्याप्तिमाशङ्काह । अपां विकार इति ।
आप्यत्वात् तत्रापि सांसिद्धिकद्रवत्वमनुमेयम् । किं च
प्रतिबद्धमित्यवसेयम् आदिशब्देन हिममथनफेनादिसंग्रहः ।
तेजोलक्षणे विशेषणफलमाह । उष्णेति । अव्याप्तिमाशङ्का

(१) व्युदासः—पा. B पु. ।

(२) इत्याद्युक्तमूहनीयम्—पा. E पु. ।

१३६

सटीकतार्किकरक्षाधाम

स्पर्शस्यापि तस्यानुद्भूतस्पर्शत्वेन हिमानीगतशैत्य-
मान्नोपलम्भात् । चतुर्विधं तेजः । भौमं दिव्यबौद्ध-
भाकरजं चेति । नीरूपस्पर्शवत्त्वाभ्यां पृथिव्यादी-
नामाकाशादीनां च व्यञ्ज्येदः । अप्रत्यक्षस्यापि

निरस्यति । न चैवमिति । अथ प्रसिद्धत्वादिप्रयतेजसो
विभागं लक्षणं चाह । चतुर्विधेति । भौमं काष्ठेन्धनं दिव्य-
मम्बुजमग्निदेन्धनमुद्ग्यभाकरोत्थं स्वर्णादिकमनिन्धनमिति
चतुर्णां लक्षणसंग्रहः । स्वमते वायोः स्पर्शमत्वे ऽपि
वैशेषिको सूत्राह । अप्रत्यक्षस्येति । अस्पित्वाद्प्रत्य-
क्षस्यापीत्यर्थः । विभक्तः स्पर्शः गुणत्वाद् रूपवत् कचिदा-
श्रितः सन्ननुष्णाशीतापाकजत्वेन स्पिद्रव्यास्पर्शी व्योमा-
दिषु च धर्मिग्राहकप्रमाणवाधादष्टैतरद्रव्याश्रितः तदा-
श्रयणे बाधकाक्रान्तगुणत्वाद् व्यतिरेकेण रूपवदिति स्पर्श-
लिङ्गाद् वायुसिद्धिः । तथा जीर्णपर्णादिषु शुकशुकादि-
शब्दः शब्दाविभागजन्यः शब्दत्वाद् भेरीदण्डसंयोगोत्थ-
शब्दवत् स्पर्शवद्भेगवद्द्रव्याभिधानजः सत्परिशेषादष्टौ-
त्तराभिधातोत्थ इति शब्दाद् वायुसिद्धिः । तथा नभसि
तृणतूलादीनां धृतिः पतनप्रतिबन्धलक्षणा या सास्मदाद्य-
नधिष्ठितलिङ्गद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् स्पर्शवद्द्रव्य-
संयोगजा सती परिशेषादष्टौत्तरद्रव्यसंयोगजेति धृतेरपि
वायुसिद्धिः । तथा शाखादिकम्पः प्रयत्नादिकारणान्तरा-
जन्यः कम्पत्वात् नदीपूराहतकाशकाण्डकम्पवत् स्पर्शव-
द्भेगवद्द्रव्यसंयोगजः सत्परिशेषादष्टौत्तरद्रव्यसंयोगोत्थ
इति कम्पादपि तत्सिद्धिः । अथास्य स्पर्शवत्त्वादेव पृथि-
व्यादिवन्नानात्वसिद्धेरपि व्युत्पत्त्यर्थं साधनान्तरमाह ।

वायोः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैः सिद्धिः । तज्ज्ञाना-
त्वस्य च तृणोर्द्ध्वगमनानुमेयेन सम्मूर्च्छनलिङ्गेनाव-
गतिरिति ॥ ३६ ॥ ५५ ॥

नभः शब्दगुणं कालश्चिरादिव्यवहारकम् ॥ ३७ ॥

दिशा पूर्वादिधीहेतुः शेषं प्रागेव लक्षितम् ।

शब्दगुणात्वं नभसो लक्षणम् । तज्ज्ञानुमेयम् ।
तदुक्तम् । निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशलिङ्गमिति ।

तज्ज्ञानात्वस्य चेति । तृणोर्द्ध्वगमनानुमेयेनेति । तृणोर्द्ध्वगम-
नानुमितोर्द्ध्वगमनानुमेयेनेत्यर्थः । सम्मूर्च्छनं नाम समानज-
वयोर्वाप्योर्विरुद्धादिक्रिययोः सन्निपातः स च मिथः प्रति-
घातात्मा नानात्वव्याप्त इति तदेवानुमीयते स च वायू-
र्द्ध्वगमनेन तच्च तृणोर्ध्वगमनेनेत्यर्थः । प्रयोगस्तु प्रतिहन्ता
वायुः प्रतिहन्यमानाद्यायोरन्यः तत्प्रतिहन्तृत्वात् देवद-
त्तावज्ञदक्षवत् । प्रतिहन्यते चायं वायुः अर्द्धगमनशीलत्वे
सति पञ्चाद्यन्योन्योर्ध्वगमनत्वात् परस्परहतनदीपूरवत्
वायुः ऊर्ध्वगतिर्मात्रायं तृणान् ऊर्द्ध्वगमेनासववाधिकारण-
संयोगाधारत्वात् तादृग्ज्वलदलनवदिति ॥ ३६ ॥ ५५ ॥

आकाशादीनां लक्षणान्याह । नभ इत्यादि । तत्र
नभोलक्षणं सन्निकृष्याह । शब्दगुणत्वमिति । तस्य तद्गुण-
त्वे किं प्रमाणमत आह । तच्चेति । शब्दो गुणः गुणत्वात्
रूपवत् क्वचिदाश्रितः सन् भाष्योक्तरीत्या परिशेषात् अष्टे-
त्तरद्रव्याश्रित इत्यनुमानादाकाशे शब्दगुणवत्त्वं सिद्धमि-
त्यर्थः । अत्र सूत्रसम्प्रतिमाह । तदुक्तमिति । निष्क्रमण-
प्रवेशयोरवकाशकार्यत्वात् तस्यैवाकाशत्वात् तस्य लिङ्ग-
त्वमिति सूत्रार्थः । नन्वत्र शब्दगुणकत्ववार्तापि नास्तीति

चिरमचिरं युगपदित्यादिप्रत्ययव्यवहारयोर्निमित्तं
कालः । परापरव्यतिकरानुमेयः काल इति कालल-
क्षणम्^(१) । तदुक्तम् । अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं क्षि-
प्रमिति च काललिङ्गानीति । तत्रापपरस्मिन् परमिति
दिङ्निमित्तं न प्रतिषेधार्थमुक्तम् । एकस्मिन् देशे ए-
कस्य भावाभावव्यवहारस्यापकः काल इति केचित् ।
एकस्यापि कालस्योपाधिभेदात् क्षणलवादिभेदव्यपदे-
शः । पूर्वापरादिदेशप्रतीतिव्यवहारयोर्निमित्तं दिक् ।
तदुक्तम् । इत इदमिति यतस्तद्विशो लिङ्गमिति । इत

चेत् सत्यम् इदं सर्वपक्षलिङ्गमाकाशस्य परिशेषात् शब्द
इति सिद्धान्तसूत्रं वक्ष्यति तस्येदमुपलक्षणमित्युदाहरणः ॥

काललक्षणं विवृणोति । चिरमिति । चिरादिव्यव-
हारासाधारणकारणद्रव्यं काल इत्यर्थः । लक्षणान्तरमाह ।
परापरेति । व्यतिकरो वैपरीत्यम् । एतस्य सूत्रोक्तषड्लि-
ङ्गोपलक्षणत्वाद् विपरीतपरत्वानुमेयः काल इत्यादीनि
उपलक्षणानि भविष्यन्तीति भावः । तदेव सूत्रं पठति ।
अपरस्मिन्नित्यादि । मतान्तरेण लक्षणान्तरमाह । एक-
स्मिन्निति । एकस्यैकत्र भावाभावौ यद्भेदादुपपद्येते स
काल इत्यर्थः । ननु काललिङ्गाविशेषात् एकस्य तस्य कुतो
भेद इत्याशङ्क्याह । एकस्यापीति ॥

दिग्लक्षणं विवृणोति । पूर्वापरेति । पूर्वापरादिप्र-
त्ययलिङ्गा दिगिति लक्षणमित्यर्थः । यत इति प्रथमार्थं सार्व-

(१) इत्यादि च लक्षणम्-पा. B पु. ।

इदं पूर्वण इत इदं परेणेत्यादिज्ञानं यत् तद्विशो लिङ्गमिति सूत्रार्थः । सा च कालवदेका विभ्यी नित्यैव तत्तदुपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्भवतीति दर्शयितुं दिशेत्येकवचनम् । तदुक्तम्^(१) । कार्यविशेषेण नानात्वमिति । आदित्यसंयोगः कार्यविशेषो विवक्षितः । शेषमात्मा मनश्च प्रागेव प्रमेयवर्गं लक्षितमिति ॥ ३७ ॥ ५५ ॥

अथ गुणलक्षणमाह ।

कर्मणो व्यतिरिक्तत्वे जातिमात्राश्रयो गुणः ॥ ३८ ॥

जात्याश्रय इति सामान्यादित्रयच्युदासः । मात्रेति गुणादेरप्याश्रयो द्रव्यं व्युदस्यते । कर्मापि जातिमात्राश्रय इति तद्व्यावृत्त्यर्थं व्यतिरिक्तत्वे^(२) सतीत्युक्तम् । तदुक्तम् । द्रव्याश्रयोऽगुणवान् संयोगवि-

विभक्तिकस्तसिः । ज्ञानं यत् तद्विशो लिङ्गमित्यर्थः । औपाधिकनानात्वे सूत्रसम्भतिमाह । तदुक्तमिति । प्रथमचरमादित्यसंयोगोपाधिकः प्राचीप्रतीच्यादिभेद इत्यर्थः । दिक्कालसाधनप्रपञ्चस्त्वस्मत्प्रणीतप्रशस्तपादभाष्यनिष्कण्टिकायां द्रष्टव्यः । शेषं सुगमम् ॥ ३७ ॥ ५५ ॥

गुणलक्षणे कर्मव्यतिरिक्तत्वं नाम संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वाभावः । अन्यथापेक्षितव्यावृत्तेरतिप्रसङ्गित्वादिति । एतच्च सौत्रे लक्षणे व्यक्तमित्याह । तदु-

(१) तज्जोक्तम्-पा० B पु० ।

(२) कर्मन्यत्वे-पा० B पु० ।

१४०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

भागयोरकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति । ननु
गुणोऽपि गुणत्वसमवायस्य रसाद्यभावस्य चाश्रय इति
कथं जातिमात्राश्रय इत्युच्यते । अनवस्थादुःस्यत-
या समवायस्य समवायान्तराभावात् अद्रव्यत्वेन च
संयोगाभावात् संयोगसमवाययोर्भावधर्मत्वेनाभावा-
श्रयत्वासंभवाच्च केवलं विशेषणविशेष्यभाव एव तयोः
स चाश्रयाश्रयिभावमन्तरेणापि भवतीत्यौपचारिकी

क्तमिति । अत्र द्रव्याश्रयशब्देन सामान्य वस्त्वं लक्ष्यते ।
अगुण इति च समवायिकारणत्वरहित्यमिति वृत्तिकारः ।
तथा च गुणसिद्धौ निर्गुणत्वसिद्धिर्नान्योन्याश्रय इति
भावः । स्वोक्तलक्षणे जातिमात्राश्रयत्वं गुणस्यासिद्धं
समवायाभावयोरप्याश्रयत्वादिति शङ्कते । नन्विति ।
मुख्यसम्बन्धपूर्वकस्यैवाश्रयत्वस्येह लक्षणत्वात् समवा-
याभावयोश्च तदसम्बन्धान्नातिव्याप्तिरिति । कथं मुख्यसम्ब-
न्धाभावस्तयोरित्याशङ्क्य समवाये तावत् समवायाभावं
दर्शयति । अनवस्थेति । संयोगाभावं च दर्शयति । अद्रव्य-
त्वेनेति । अभावेऽपि तदुभयाभावं दर्शयति । संयोगेति ।
कथं तर्हि रूपसमवायवान् घटः पटध्वंसवन्तस्तन्तव इति
च तयोः सम्बन्धताव्यवहार इत्यत्राह । केवलमिति । ननु
विशेषणविशेष्यभावोऽपि रूपवान् दण्डीत्यादौ मुख्यस-
म्बन्धपूर्वक एव दृष्ट इत्याशङ्क्य नायं नियमः पशुमानित्या-
दौ अन्यथापि दर्शनादित्याह । स चेति । आश्रयाश्रयिभा-
वमिति । मुख्यसम्बन्धमित्यर्थः । सम्बन्धव्यवहारस्तु भयनि-

तत्र सम्बन्धवाचो युक्तिरिति ॥ ३८ ॥

आद्यन्तग्रहणेन गुणान् परिसङ्गृह्णायस्तेषां
विशेषलक्षणाभिधानं प्रतिजानीते ।

चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गुणाः कणभुजा स्वयम् ।

रूपाद्याः शब्दपर्यन्तास्तेषां लक्षणाभ्युच्यते ॥ ३९ ॥

रूपोपक्रमाः शब्दावसानाश्चतुर्विंशतिर्गुणाः ।

सूत्रक्रमः पुरोधेनाद्यन्तग्रहणम् । तदुक्तम् । रूपरसग-

रूप्यत्वसाध्यादौपचारिक इत्याह । औपचारिकीति ॥ ३८ ॥

ननु तत्र श्लोके गुणानां लक्षणप्रतिज्ञा न युक्ता सा-
मान्यलक्षणस्योक्तत्वात् विशेषलक्षणस्योद्देशं विनानुप-
पत्तेः तथा संख्याविशेषकथनमाद्यन्तनिर्देशश्च किमर्थमि-
त्याशङ्क्य सामान्यलक्षणानन्तरं के गुणाः कियन्तः किं च
तेषां विशेषलक्षणमित्याकाङ्क्षायां सर्वत्रेदमुत्तरमुपति-
ष्ठत इत्यवतारयति । आद्यन्तेति । के गुणा इत्यत्रोत्तरं रूपा-
द्या इति । कियन्त इत्यत्र चतुर्विंशतिरिति । अस्वैवोद्देश-
त्वाद् विशेषलक्षणप्रतिज्ञा च युक्तेत्यर्थः । ननु शब्दो द्रव्य-
मिति भावाः संख्या तु पृथक् पदार्थ इति प्राभाकराः कर्मा-
पि गुण इति भूषणः एवं न्यूनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तेः कथं
चतुर्विंशतिरित्यत्रोत्तरं कणभुजेति । कणादोक्तस्यैव युक्ति-
युक्तत्वात् तत्सिद्धिरिति भावः ।

तृतीयपादस्य पूर्वार्द्धेनैकवाक्यताभाह । रूपेति । किम-
पेक्षया रूपशब्दयोराद्यन्तत्वमत आह । सूत्रेति । तानि
सूत्राणि दर्शयति । रूपरसेत्यादि । रूपाद्युद्देशक्रमस्तु

न्यस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे बुद्ध्यः मुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च
गुणा इति । चशब्देन गुणत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्मा-
धर्मशब्दाः सङ्गृहीताः । ततश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश
चशब्दसमुच्चिताः सप्तेति गुणाश्चतुर्विंशतिः । तेषां
विशेषलक्षणं वक्ष्याम इति ॥ ३९ ॥

नेत्राद्येकाक्षगन्धत्वमर्थत्वे सति लक्षणम् ।

रूपस्य च रसस्यापि गन्धस्य स्पर्शशब्दयोः ॥ ४० ॥

चक्षुर्ग्राह्यत्वेन घटादिद्रव्यस्य तद्गतस्य च सत्ता-
दिसामान्यस्य च संख्यापरिमाणादिगुणस्य च रूपत्वं
मात्रसाक्षीदिति एकत्वं विशेषणम् तेषां त्वगिन्द्रियस्था-
पि विषयत्वात् । एवं स्पर्शनैकेन्द्रियग्राह्य इत्यत्रापि
विशेषणफलं वाच्यम् । गन्धरसशब्दानां तु घ्राणरस-
नश्रोत्रग्राह्यत्वमेव लक्षणम् । एकत्वविशेषणस्य व्यव-
च्छेद्याभावेनाविवक्षितत्वात् । लक्षणसौकर्येण क्रम-

निकषे द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

अथ प्रतिज्ञातानि विशेषलक्षणान्याह । नेत्रेति ।
चक्षुरेकग्राह्योऽर्थो रूपमिति रूपलक्षणम् ।

तत्रैकविशेषणं द्वीन्द्रियग्राह्यनिरासार्थमित्याह ।
चक्षरिति । तदेतत्स्पर्शलक्षणेऽप्यतिदिशति । एवमिति ।
गन्धादित्रयलक्षणे त्वेकशब्दत्यागे घ्राणग्राह्योऽर्थो गन्ध
इत्यादि योज्यमित्याह । गन्धेति । पश्चादुद्दिष्टस्य शब्दस्यादौ-
लक्षणे कारणमाह । लक्षणसौकर्येणेति । ननु शब्दो द्रव्यं कथं

मुल्लङ्घ्य शब्दोऽत्र लक्षितः । ननु साक्षादिन्द्रिय^(१)सम्बन्धेन साक्षात्कार्यत्वात् घटादिवदेव शब्दो द्रव्यं न गुण इति चेत् न शब्दो गुणः बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वात् रूपवत् श्रोत्रं स्वगुणसजातीयगुणग्राहकम् बाह्येन्द्रियत्वात् घ्राणवदित्यादिभिर्गुणत्वस्यैव सिद्धेः ॥ ४० ॥

अर्थशब्दस्य विवक्षितमर्थं प्रयोजनं चाह ।

गुणेषु लक्ष्यत इति बोधयति । नन्विति । साक्षादित्यादिना पदत्रयेण क्रमात् घटरूपादौ समवायाभावयोरिन्द्रियरूपादौ च व्यभिचारनिरासः । असिद्धिं परिहरति । नेति । शब्दस्य स्वोपलब्धिकारणत्वेन श्रोत्रव्यवस्थापकत्वात् न हेत्वसिद्धिरिति भावः । अन्तरिन्द्रियव्यवस्थाहेतोः सुखादिज्ञानस्य गुणत्वेऽपि युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गे तद्धेतौ व्यभिचारनिरासाय बहिरित्युक्तम् । शब्दस्य गुणत्वे प्रमाणान्तरमाह । श्रोत्रमिति । सजातीयपदं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यनिरासार्थम् । तच्च पक्षेऽपि सम्भवतीत्यविरोधः । आदिशब्दात् सामान्यवत्त्वे सति बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादित्यादिसंग्रहः । द्रव्यत्वे तु शब्दस्य नित्यविभुत्वेन सर्वोपलब्धिरनुपलब्धिरेव वा स्यान्न तु कदाचिदुपलब्धिरिति प्रतितर्कपराहतेः गुणत्वमेव सिद्धतीति भावः । यदुक्तं शब्दस्य गुणत्वमुत्तरत्र वक्ष्याम इति तदेतदिति बोध्यम् ॥ ४० ॥

ननूत्तरश्लोके अर्थशब्दार्थकथनं प्रकृतासङ्गतमित्याशङ्काह । अर्थशब्दस्येति । रूपादिलक्षणस्यस्येति शेषः ।

१४४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

द्रव्यादित्रयमेवार्थ इति काश्यपनिर्णयः ।

अतो रूपादिसामान्यैर्नातिव्याप्तिर्भविष्यति ॥ ४१ ॥

द्रव्यगुणकर्माण्यर्थ इति वैशेषिकपरिभाषा ।

अतो रूपत्वादिसामान्यपञ्चकस्य चक्षुरादौ केन्द्रियग्राह्यत्वे ऽपि अर्थत्वाभावात् तैरतिव्याप्तिः ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणस्य पृथक्त्वस्य च^(१) लक्ष्यम् ।

गुणत्वे सति हेतुत्वं तत्तत्तद्गुणव्यवहारयोः ॥ ४२ ॥

एकादिज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तं गुणः संख्या ।

दीर्घादिज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तं गुणः परिमाणम् ।

तच्चतुर्विधम् । महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चे-

ति । पृथगिति ज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तं गुणः पृथक्त्वमिति ॥ ४२ ॥

संयोगस्तु धिरोधी स्याद् गुणत्वे सति कर्मणः ।

यस्मात् संयोगविध्वंसो विभागः स गुणो भवेत् ॥ ४३ ॥

अत इति । पारिभाषिकार्थत्वादित्यर्थः । अन्यथातिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः ॥ ४१ ॥

संख्यादिलक्षणेऽपि निमित्तमित्यसाधारणकारणमित्यर्थः । तत्समवायिकारणव्युदासार्थं गुणत्वे सतीत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

(१) पृथक्त्वस्यापि-पा. A यु. ।

कर्मविरोधी गुणः संयोगः युतसिद्धयोः संश्लेषः
संयोगः युतसिद्धिश्चासम्बद्धयोर्विद्यमानतेति के-
चित् । संयोगविरोधी गुणो विभाग इति ॥ ४३ ॥

परापरविधोर्हेतुं दिक्कालापेक्षयैव यौ ।

परत्वमपरत्वं च क्रमादेतौ गुणौ मतौ ॥ ४३ ॥

दिगपेक्षया कालापेक्षया वा परत्वबुद्धिनिमित्तं
गुणः परत्वम् । तयोरेवापेक्षया अपरत्वबुद्धिनिमित्तं
गुणोऽपरत्वमिति ॥ ४४ ॥

लक्षिता बुद्धिराह्लादः सुखं दुःखं च लक्षितम् ।

इच्छानुरागो द्वेषः स्यादसहिष्णुत्वलक्षणः ॥ ४५ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ४५ ॥

प्रयत्नरत्वात्मधर्मः स्यादुत्साहो भावना च सः ।

आत्मधर्मः कृत्यादिपदवाच्य उत्साहः प्रयत्नः ।

संयोगलक्षणं गुणग्रहणं दिक्कालादिव्युदासार्थम् ।
संयोगस्य लक्षणान्तरमाह । युतसिद्धयोरिति । संयोग इति
केचिदित्यन्वयः । युतसिद्धिलक्षणं चाह । युतसिद्धि-
श्चेति ॥ ४३ ॥

दिक्कालकृतत्वभेदेन द्विविधे परत्वापरत्वे इत्याह ।
दिक्कालापेक्षयेति ॥ ४४ ॥

निगदः पाठः स एव व्याख्यानं यस्य तत्तथोक्तम् पाठा-
देव गम्यमानार्थमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रयत्नलक्षणमाह । प्रयत्नस्त्विति । लक्षणांशं निष्कृ-

स एव भावनेति व्यपदिश्यते । यथाहुः ।

भावनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचरः । इति ।

गुरुत्वं तु गुणो हेतुराद्ये पतनकर्मणि ॥ ४६ ॥

द्रवत्वं तु गुणो हेतुराद्ये स्यन्दनकर्मणि^(१) ।

द्वितीयादिपतनस्य स्यन्दनस्य च वेगहेतुत्वा-
दादा इत्युक्तम् । पतनस्यन्दनयोराश्रयद्रव्यस्यापि
समवायिकारणत्वेन हेतुत्वाद् गुण इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥ ५५ ॥

व्याह । आत्मेत्यादि । अत्रोत्साह इति लक्षणम् उत्साहपदा-
र्थः प्रयत्नः कचिल्लोके हर्षेऽप्युत्साहपदप्रयोगदर्शनात् तथा न
भ्रमितव्यमित्याह । कृत्यादीति । आदिशब्दादुपयोगादि^(२)-
शब्दसंग्रहः । तथा च कृत्यादिपर्यायपदार्थ उत्साहः प्रयत्नो
न हर्षपदार्थस्तस्य गौणत्वादित्यर्थः । न च काधिकव्यापा-
रविशेषे ऽपि प्रयत्नभ्रमः कार्य इत्याशयेनाह । आत्मधर्म
इति । ननु कृत्यादिपदवाच्यः प्रयत्न इत्युक्तं कृतितत्त्वा-
ध्यमध्यस्थ इत्यादि भावनायास्तद्व्याच्यत्वदर्शनादित्याश-
ङ्काह । स एवेति । योऽयमुत्साहापरनामा लोके प्रसिद्धः
प्रयत्नः स एव वेदे पुरुषप्रवर्तनात्मशब्दभावनाविषयभूत-
पुरुषप्रवृत्तिरूपा भावनेति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । अत्रा-
चार्यसंमतिमाह । यथाहुरिति । किं करोति पचति किं
करोति गच्छतीत्येवं सर्वत्र करोतिसामानाधिकरण्यदर्-
शनात् सर्वधात्वर्थवर्तिसामान्यरूपं करोत्यर्थभूतभावनया
पूर्वाक्तप्रयत्नलिङ्गाद्याख्यातप्रत्ययवाच्यतया प्रतीयत इति
वार्तिकार्थः ॥ ४६ ॥ ५५ ॥

(१) स्यन्दनकर्मणि-पा. A पु. ।

(२) उद्भोगादि-पा. E पु. ।

स्निग्धधोर्यद्विशिष्टे ऽर्थे स्नेहश्चिक्रणता च^(१)
सः ॥ ४७ ॥

चिक्रणत्वं स्नेह इति लक्षणान्तरमिति ॥ ४७ ॥
यज्जातीयसमुत्पाद्यस्तज्जातीयस्य कारणम् ।

स्वयं यस्तद्विजातीयः संस्कारः स गुणो मतः ॥ ४८ ॥

स्वोत्पादकसजातीयस्योत्पादकः स्वयं च तद्वि-
जातीयो गुणः संस्कार इति । यथा स्मृतिहेतुः
संस्कारः स ह्यनुभवज्ञानजन्यः स्मृतिज्ञानहेतुः स्वयं न
ज्ञानजातीयः^(२) । यथा वा वेगः कर्मजः^(३) कर्महेतुः स्वयं

स्निग्धेति । स्निग्धव्यवहारासाधारणं कारणं गुणः
स्नेह इत्यर्थः ।

चिक्रणविशेषणवैयर्थ्यभावाद्वाह । चिक्रणत्वमिति ॥ ४७ ॥

संस्कारलक्षणे संस्कारः स गुणो मत इति संस्कारानु-
वादेन गुणत्वं विधीयत इति तच्चायुक्तमित्याशयेन वैपरी-
त्येन योजयत लक्षणार्थं निष्कृष्याह । स्वोत्पादकेति । अत्र
गुणग्रहणं संयोगापेक्षया तादृक्कर्मव्युदासार्थम् । तथापि
कर्मापेक्षया तादृक्संयोगव्युदासार्थमद्विष्टत्वे सतीति
विशेषणीयम् । तथापि विहितनिषिद्धक्रियापेक्षया तादृग्-
धर्माधर्मव्यवच्छेदाय सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तत्वरहित इति
विशेषणीयम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । यथेत्यादि । वेग-

(१) स स्नेहश्चिक्रणश्च-पा. B पु. ।

(२) स्वयं ज्ञानविजातीयः-पा. C पु. ।

(३) कर्मजन्यः-पा. B पु. ।

कर्म न भवति । (यथा स्थितिस्थापकः वेष्टनादिकर्मजन्यः वेष्टनादिकर्मकारणं स्वयं च न कर्मरूपः^(१) ।) वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति त्रिविधः संस्कार इति ॥४८॥
विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुङ्गुणोऽधर्म उच्यते^(२) ॥४९॥

श्रुत्यादिविहितानुष्ठानसाध्यः पुङ्गुणो धर्मः ।
श्रुत्यादिप्रतिषिद्धानुष्ठानसाध्यः पुङ्गुणस्त्वधर्म इति
॥ ४९ ॥

अत्र पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाण-

ग्रहणं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षणम् । ननु संस्कारलक्षणं वेगादिषु कथं गुज्यते अन्यलक्षणस्यान्यत्रासम्भवादित्याशङ्क्य नैष दोषः तेषां तद्विशेषत्वादित्याशयेन संस्कारं विभजते वेग इत्यादिना । एषां च त्रयाणां पूर्वोक्तैकलक्षणव्यवस्थापितसंस्कारत्वात् एकसामान्ययोगादेकगुणत्वं धर्माधर्मयोस्तु तादृग्व्यवस्थापकाभावात्तादृष्टत्वाकारेणैकगुणत्वमिति निकषे निरदङ्गि ॥ ४८ ॥

विहितनिषिद्धैकक्रियासाध्यावात्मगुणौ धर्माधर्मावित्याह । विहितेत्यादि । अतिरोहितमन्यत् ॥ ४९ ॥

निरूप्यैवं गुणान् सर्वान् कस्य द्रव्यस्य के गुणाः ।

क्रियन्त इत्यपेक्षायां विभज्य ग्राह सम्प्रति ॥

अत्रेत्यादिना विभाग इत्यन्तेन । तत्र पृथिव्या

(१) कर्म न भवति-पा. B पु. १ () एतत्सध्यस्यः पाठो नास्ति D पु. १

(२) प्रतिषिद्धक्रियासाध्योऽधर्मः पुंसो गुणो मतः-पा. A पु. १

पृथक् सयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारा-
श्चतुर्दश गुणाः । तत्र रूपं शुक्लाद्यनेकविधम् अग्नि-
संयोगविरोधि । रसस्तु षड्विधो मधुरादिः । द्विविधो
गन्धः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शोऽनुष्णाशीतः पाकजश्च ।
अपामपि स्नेहगन्धयोः प्रक्षेपप्रतिक्षेपमान्नविशेषि-
तास्त एव गुणाः । अप्सु रूपरसस्पर्शाः शुक्लम-
धुरशीताः । रसस्नेहगुप्तव्यतिरिक्तास्त एव तेजसः ।
अत्र रूपं शुक्लं भास्वरं च उष्ण एव स्पर्शः । वायोस्तु
रूपद्रवत्वव्यतिरिक्तास्त एव गुणाः । स्पर्शोऽनुष्णाशी-
तोऽपाकजश्च । स्पर्शव्यतिरिक्तास्त एव मनसः । त एव
परत्वापरत्वसंस्कारव्यतिरिक्ताः^(१) शब्दसहाया विहा-
यसः । दिक्कालयोश्च शब्दपरिहारेण^(२) त एव भव-
न्ति । बुद्धितुल्यदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारस-

विशेषगुणानाह । तत्र रूपमित्यादि । तत्र रूपरसस्पर्शाः
स्वाश्रयव्यवच्छेदसमर्थावान्तरसामान्यवत्त्वेन विशेषगु-
णाः गन्धस्तु तदेकनियतत्वात् स्वरूपत एव । एवमेवा-
वादिष्वपि रूपादीनां विशेषगुणत्वं स्नेहसांसिद्धिकद्रव-
त्वशब्दबुद्ध्यादीनां तु स्वरूपत एवेति बोद्धव्यम् । तत्र
क्षित्युदकात्मानश्चतुर्दशगुणाः एकादशगुणं तेजः नवगुणो
वायुः अपृगुणं मनः षड्गुणं नभः पञ्चगुणौ दिक्कालाविति
विवेक्तव्यम् ।

(१) विधुराः-पा. B पु. ।

(२) ग्रहाणेन-पा. B पु. ।

१५०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

ध्रीचीनास्त एवात्मन इति गुणविभागः ॥

ततश्च रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः दश सूतैकगुणाः । बुद्ध्यादय आत्मविशेषगुणाः शब्दश्चेति दशसूतैकगुणाः । इतरे तूभयगुणाः । रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वबुद्ध्यादयः शब्दश्चेति षोडश वैशेषिकगुणाः । इतरे सामान्यगुणाः । संयोगविभागौ द्वित्वद्विपृथक्त्वादयश्चानेकाश्रिताः । अन्ये त्वैकैकवृत्तयः । केचन गुणा बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः यथा पञ्चापि रूपादयः । केचित्तु बाह्यैकेन्द्रियग्राह्याः यथा पञ्चापि रूपादयः । केचित्तु बाह्यैकेन्द्रियग्राह्याः यथा पञ्चापि रूपादयः ।

अथैषां मिथः केषाञ्चित्साधर्म्यं केभ्यश्च वैधर्म्यं चाह । ततश्चेति । वेगग्रहणं स्थितिस्थापकोपलक्षणम् । तयोः संस्कारात्मनैकत्वाद् दशत्वाविरोधः । एकशब्देन सूतासूतगुणव्युदासः । सूतत्वव्याप्यगुणत्वं वा सूतगुणत्वम् । एवं बुद्ध्यादीनामसूतगुणत्वं नामासूतैकगुणत्वमसूतत्वव्याप्यगुणत्वं वा व्यावर्त्य तु पूर्वकथितमेव । इतरे संख्यादय उभयगुणाः सूतासूतगुणाः द्रव्यत्वव्यापकगुणा इत्यर्थः । विशेषगुणा एव वैशेषिकगुणाः नवान्यतममात्रनिष्ठत्वोचितावान्तरसामान्यवन्तः स्वाश्रयव्यवच्छेदसमर्था अवान्तरसामान्यवन्तो वेत्यर्थः । तद्रहिताः सामान्यगुणा इत्याशयेनाह । इतर इति । अनेकत्र व्यासज्यवृत्त्येकव्यक्तिका इत्यर्थः । आदिशब्दात् त्रित्वत्रिपृथक्त्वादिसंग्रहः । एकैकवृत्तय इति । गुणत्वे सत्यव्यासज्यवृत्तय इत्यर्थः । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या इति ।

यद्वयग्राह्याः यथा संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग-
परत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः । केचिदन्तःकरणग्राह्याः ।
यथा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः । धर्माधर्मभावनागु-
रुत्वानि नित्यातीन्द्रियाणि । अत्र एकादश गुणाः कार-
णगुणपूर्वकाः । यथाऽपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणै-
कत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः । दश त्वनेवंविधाः
बुद्ध्यादय आत्मविशेषगुणाः शब्दश्चेति । तूलपरिमा-

मनोव्यवच्छेदार्थं बाह्यपदम् । अन्यथैकेन्द्रियग्राह्यत्वा-
सम्भवात् । एकपदं द्वीन्द्रियग्राह्यनिरासार्थम् । तथापि
परमाणुरूपादावव्याप्तेः तन्निष्ठगुणत्वावान्तरजातिसत्त्वेन
निर्ब्रूयात् । एवं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमपि निर्वक्तव्यम् अन्यथा
परमाणुगतैष्वव्याप्तेः । अन्तःकरणग्राह्या इति । गुणत्वे सति
तन्मात्रग्राह्या इत्यर्थः । तेन सुखत्वादेर्बाह्येन्द्रियग्राह्याणां
च निरासः । नित्यातीन्द्रियाणीति । अस्मदादीन्द्रियग्रहण-
योग्यतारहितानीत्यर्थः । भावनेति स्थितिस्थापकस्याप्यु-
पलक्षणम् । कारणगुणपूर्वका इति । स्वसमवायिसमवायि-
कारणगुणासमवायिकारणका इत्यर्थः । अपाकजपदेन द्रव-
त्वमपि विशेषणीयम् पार्थिवपरमाणुगतरूपादिवत् पार्थिव-
तैजसपरमाणुगतनैमित्तिकद्रवत्वस्यापि व्यावर्तनीयत्वात् ।
वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः तयोरप्यक्रियाजन्य-
त्वेन परिमाणस्य संख्याप्रचयाजन्यत्वेन च विशेषणात् तज्ज-
न्येषु लक्ष्यबहिष्काराच्चाव्याप्तिदोषः । दश त्वनेवंविधा
इति । अकारणगुणपूर्वका इत्यर्थः । एतच्च पाकजपरत्वा-
परत्वादीनामप्युपलक्षणम् । अन्यथा तेष्वेवातिव्याप्तेः ।

१५२

सटीकतार्किकरत्नायात्र

स्योत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वापाकजाश्च
 संयोगजाः । संयोगविभागविगाः कर्मजाः । शब्दो-
 त्तरविभागौ विभागजौ । परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृ-
 थक्त्वादयश्च बुद्ध्यपेक्षाः^(१) तद्विनाशात् तद्विना-
 श^(२) इति । रूपादयः पञ्चापि भूतगुणाः । रूप-
 रसगन्धस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वास्नेहाश्च समा-
 नजात्यारम्भकाः । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना असमान-

दशग्रहणं तु भाष्यकारीयकण्ठोक्त्यभिप्रायमिति । संयो-
 गजा इति । गुणत्वे सति संयोगासमवायिकारणका
 इत्यर्थः । कर्मजा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्यु-
 पलक्ष्यते तावप्यकारणगुणपूर्वकौ संयोगविभागावप्याद्यौ
 ग्राह्यौ । एवं विभागजत्वं च विभागासमवायिकारणत्वम् ।
 शब्दोऽत्र शब्दसंयोगजन्यो विवक्षितः । बुद्धिरसाधारण-
 निमित्तत्वेनापेक्ष्यत इति बुद्ध्यपेक्षाः अपेक्षाबुद्धिजन्या
 इत्यर्थः । रूपादयः पञ्चापीति । अपिशब्दाद् गुरुत्वद्रवत्व-
 स्नेहकालकृतपरत्वापरत्वकारणगुणपूर्वकवेगस्थितिस्थाप-
 कानां संग्रहः । भूतगुणाः भूतैकगुणा इत्यर्थः । एतेनात्म-
 विशेषगुणा नवाप्यभूतगुणाः शेषास्तु भूताभूतगुणा
 इत्यर्थात् सिद्धमिति बोद्धव्यम् । रूपादयः स्नेहान्ताः
 समानजात्यारम्भका इति । सजातीयमात्रारम्भका इत्य-
 र्थः । अन्ययोभयारम्भकेष्वतिव्याप्तेः । आरम्भकत्वं

(१) अपेक्षाबुद्धिजन्याः—पा. D पु. ।

(२) तद्विनाशविनाशिनः—पा. B पु. ।

प्रमेयप्रकरणे गुणनिरूपणम् ।

१५३

जात्यारम्भकाः । संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वोष्ण-
स्पर्शस्नेहज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः समानासमानजात्यार-
म्भकाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयस-
म्भवेतारम्भकाः । रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः
परत्रारम्भकाः । संयोगविभागसंख्यैकत्वैकपृथक्त्वगुरु-
त्वद्रवत्वस्नेहवेगधर्माधर्मास्तूभयत्रारम्भकाः । गुरुत्वद्र-

चात्रोपादानेतरकारणत्वमसमवायिकारणत्वं चेति द्वयम-
पि विवक्षितम् । तत्रायं स्नेहोष्णस्पर्शवर्जितानामेवेदं सा-
धर्म्यम् तयोः संग्रहरूपादेर्विजातीयस्याप्यारम्भकत्वात् ।
अत्रानुवणेति निषेधः स्नेहस्याप्युपलक्षणम्(!) । एतच्चात्म-
धर्मेतरकार्यविषयमिति ज्ञेयम् । द्वितीये तु तयोरप्य-
वर्जनमिति विवेकः । सुखादयो विजातीयमात्रारम्भ-
काः संयोगाद्यस्तूभयारम्भकाः तत्र स्नेहोऽपि ग्राह्यः ।
आरम्भकत्वं चात्र सर्वत्राप्युपादानेतरकारणत्वमेव ।
स्वाश्रयसम्भवेतारम्भका इति । स्वाश्रयमात्रसम्भवेतबुद्ध्या-
पेक्षेतरकार्यारम्भकनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातिमन्त इत्यर्थः ।
एवं चापेक्षाबुद्ध्यावन्त्यशब्दे च नाव्याप्तिः । परत्रारम्भ-
का इति । परत्रैवारम्भका इत्यर्थः । ते च संग्रहज्ञाना-
दृष्टेतरस्वाश्रयसम्भेतानारम्भकत्वे सत्यारम्भका इति नि-
र्वाच्याः । तेन स्नेहवैधप्रयत्नादौ नाव्याप्तिः । परिमाणस्या-
रम्भकत्वेन विशेषणान्नानारम्भकेष्वव्याप्तिरिति । उभय-
त्रारम्भका इति । एकत्रैवारम्भकत्वे सत्यारम्भका इत्यर्थः ।
अत्र वेगेन स्थितिस्थापकोऽपि ग्राह्यः स्नेहस्य संग्रहा-
तिरिक्तकार्यापेक्षया पूर्वं परत्रारम्भकेषु संग्रहः इदानीं तद-
पेक्षयोभयत्रारम्भकेषु ग्रहणमित्यविरोधः । गुरुत्वेत्यादि ।

१२४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

वत्त्ववेगप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः ।
 रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहशब्दा अस-
 मवाधिकारणानि । नष्वात्मविशेषगुणा निमित्तकार-
 णानि । संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगास्तूभ-
 यकारणानि । परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनि अ-
 कारणानि । संयोगविभागशब्दाः आत्मविशेषगुणाश्च
 प्रदेशवृत्तयः । शेषाः स्वाश्रयव्यापिनः । अपाकजरू-
 परसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वस्नेहसांसि-
 द्धिकद्रवत्वानि यावद्द्रव्यभावीनि । शेषास्त्वयावद्द्र-

वेगेन स्थितिस्थापको ग्राह्यः । संयोगविशेषो नोदनाभि-
 धाताख्यः । क्रियाहेतव इति । उपादानेतरत्वे सति क्रियां
 प्रत्यसाधारणकारणानीत्यर्थः । रूपेत्यादि । उष्णस्पर्शस्य
 पाकजोत्पत्तौ निमित्तत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तमनुष्णेति ।
 परिमाणं चात्र द्रव्यारम्भकद्रव्यनिष्ठमहत्त्वं विवक्षितं
 तेनाष्वाकाशान्त्यावयविपरिमाणबहिष्कारः एतेषामस-
 मवाधिकारणत्वमेवेत्यर्थः । तच्च निमित्तोपादानत्वासह-
 चरितकारणत्वं स्नेहादीनां च संग्रहादिनिमित्तत्वे ऽपि
 तद्व्यतिरिक्तकार्यापेक्षया चेदभवधारणमित्यदोषः । नवेति ।
 निमित्तत्वमेवेत्यर्थः तत्र समवाय्यसमवायित्वासहचरि-
 तकारणत्वम् । उभयथाकारणत्वं च निमित्तासमवायिव्य-
 तिरिक्तत्वानधिकरणत्वम् । ज्ञानेतरकार्याजनकत्वमकारण-
 त्वम् । स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं प्रदेशवृत्तित्वम् ।
 तद्वैपरीत्यमेव स्वाश्रयव्यापित्वम् । यावद्द्रव्यभावीन्या-
 श्रयविनाशैकविनाश्यानीत्यर्थः । स्वाश्रये सत्येव विनाश-

व्यभाविन इति ।

कथं पार्थिवद्रव्ये पाकजगुणोत्पत्तिप्रकार इति चेदित्यम् । श्यामस्य घटाद्यामद्रव्यस्य दहनसम्बन्धे तदभिघाताद्भोदनाद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्मात्पत्तौ तेषां विभागेन संयोगनाशे सति कार्यद्रव्यं विनश्यति । ततस्तत्परमाणुषु ज्ञान्मयापेक्षाद्दहनसम्बन्धाच्छामत्वादिविनाशे सति अन्यस्मादग्निसंयोगात्^(१) पाकजाः परमाणुषु रक्तादयो जायन्ते । तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात् तेषु कर्मात्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्वाणुकादिप्रक्रमेणोत्पत्तौ कार्यं का-

त्वमयावद्द्रव्यभावित्वमिति ॥ इति साधर्म्यम् ॥

अथायावद्द्रव्यभाविप्रसङ्गात् पाकजोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं पृच्छति । कथमिति । अवस्थित एव कार्यद्रव्ये तत्रैवाग्निसंयोगात् श्यामादयो नश्यन्ति रक्तादय उत्पद्यन्ते इति सीमांसकादयः । प्राभाकरास्तु रूपादीनां सामान्यवन्नित्यतया तत्सम्बन्धानामेवाग्निसंयोगाद् विनाशोत्पादविति वर्णयन्ति । तदुभयमप्यसहमानः पीलुपाकवाद्याह । इत्थमिति । भोदनाभिघातौ संयोगविशेषौ निगदव्याख्यातमन्यत् । नन्वस्मिन् पक्षे पूर्वपरिमाणावरणावधारणरेखोपरेखादिविन्यासादितादवस्थं नोपपद्यते इत्याशङ्क्य क्रमात् कतीनामेवावयनामनतिदूरविशिलषुणां पुनर्भूदिति घटनान्न किञ्चिदनुपपन्नमित्यादि सर्वमन्यत्र द्रष्टव्य-

१२६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

रत्नगुणप्रक्रमेण रक्तादिगुणोत्पत्तिरिति कृतं विस्तर-
रेण ॥

अथ कर्मलक्षणमाह ।

कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोः ।

समुच्चितयोः संयोगविभागयोरसमवायिकारणं
कर्म तेनैकत्र कारणयोः संयोगविभागयोर्नातिव्याप्तिः ।
असमवायिकारणं च समवायिकारणप्रत्यासन्नम्^(१) ।
द्विविधा च प्रत्यासत्तिः । समवायिकारणसमवेत-

मित्याशयेनाह । इति कृतमिति । प्रक्रिया तु विस्तरभ-
यान्न लिख्यते । प्रमाणं तु पीलुपाके विभक्ताः पिठरे रूपा-
दयः कारणगुणपूर्वका अवयविरूपादित्वात् पटरूपादिव-
दित्याद्युन्नेयम् । इति पाकजोत्पत्तिः ॥

सामान्यवस्तु शिष्टत्वात् सामान्यादेः प्राकर्मलक्षण-
माह । अथेति । ननु संयोगविभागयोरसमवाय्यसमवेतमि-
त्यर्थश्चेत् सामान्यादावतिव्याप्तिः असमवायिकारणमि-
त्यर्थश्चेत् संयोगविभागयोरपि तथात्वात् तयोरेवातिव्या-
प्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे । समुच्चितयोरिति । समुच्चयफलमा-
ह । तेनेति । संयोगस्य विभागाजनकत्वे सति संयोगजन-
कत्वं विभागस्यापि संयोगाजनकत्वे सति विभागजनकत्वं
कर्मणां तूभयजनकत्वमिति भेद इति भावः । एवं कर्मल-
क्षणस्यासमवायिकारणज्ञानसापेक्षत्वात् तल्लक्षणं चाह ।
असमवायिकारणं चेति । कथञ्चित् प्रत्यासन्नेषु अट्टादि-
ष्वतिव्याप्तिपरिहारार्थं विशेषमाह । द्विविधेति । समवा-

(१) अवधृतमामर्श—इत्यधिकं B पु. ।

त्वं तत्कारणसमवेतत्वं च । तत्राद्यं यथा पटस्य तन्तु-
द्वयसंयोगः । द्वितीयं तु पटगतशैक्ल्यस्य तन्तुगतं
शैक्ल्यमिति । तदुक्तम् । एकद्रव्यमगुणं संयोगवि-
भागेष्वनपेक्षं कारणमिति कर्मलक्षणम् ।

कानि कर्माणि कियन्ति चेत्याह ।

उत्क्षेपणमपक्षेप आकुञ्चनमथापरम् ॥ ५० ॥

प्रसारणं गतिश्चेति भिद्यते कर्म पञ्चधा ।

तदुक्तम् । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणग-
मनानि कर्माणीति ॥ ५० ॥ ५५ ॥

यिकारणसमवेतत्वमिति । कार्यस्य यत् समवायिकारणं
तत्रैव समवेतत्वं कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिरिति यावत् । तत्का-
रणसमवेतत्वमिति । तस्य कार्यसमवायिकारणस्य यत्का-
रणं समवायिकारणं तत्समवेतत्वं कारणैकार्थप्रत्यासत्ति-
रिति यावत् । क्रमेणोदाहरति । यथेत्यादि । एवमपि तन्तु-
रूपस्य पटं प्रत्यसमवायिकारणत्वं स्यात् कार्यैकार्थप्रत्या-
सत्तिभावात् तन्निवारणार्थमवधृतसामर्थ्यमिति विशेष-
णीयम् । अथ कर्मलक्षणे सूत्रसम्भतिमाह । तदुक्तमिति ।
एकद्रव्यमुपादानतया यस्येत्येकद्रव्यमिति गुणान्यतो व्य-
वच्छेदः गुणो न भवतीत्युणमिति गुणाच्च व्यवच्छेदः ।
आर्थं नपुंसकत्वम् । एतावदेकं लक्षणं शेषमन्यत् । तदेव
स्योक्तलक्षणसमानार्थं चेति भावः । अनपेक्षत्वं चास्य
पश्चाद्भाविभावरूपकारणानपेक्षत्वम् ।

ननु कर्मप्रस्तावे का सङ्गतिरुत्क्षेपणादिनिरूपणस्ये-
त्याशङ्काह । कानीति ॥ ५० ॥ ५५ ॥

१५८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

तेषां विशेषलक्षणमाह ।

ऊर्ध्वं चाधश्चाभिमुखं तिर्यग्विष्वगिति क्र-
मात् ॥ ५१ ॥

तानि पञ्चापि कर्माणि देशसंयोगहेतवः ।

ऊर्ध्वादिदेशसंयोगासमवायिकारणत्वं^(१) यथा
संख्यमुत्क्षेपणादिलक्षणम् । विष्वगित्यनियतदेशवि-
शेषमित्यर्थः । अत्र गमनग्रहणेन भ्रमणरेचनस्पन्द-
नार्ध्वज्वलनतिर्यक्पवननमनोन्नमनानि सङ्गृह्यन्ते
॥ ५१ ॥ ५५ ॥अथ जातिः^(२) ॥कर्मलक्षणस्योक्तत्वात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । तेषां
विशेषेति ।ननु ऊर्ध्वादिदेशसंयोगहेतुत्वं समवायिनिमित्तयोरति-
व्याप्तमित्याशङ्क्य हेतुशब्देनासमवायिकारणत्वस्य विव-
क्षितत्वान्नैष दोष इति व्याचष्टे । ऊर्ध्वादीति । ऊर्ध्वदेश-
संयोगासमवायिकारणमुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगासम-
वायिकारणमपक्षेपणमित्यादि योज्यमित्यर्थः । ननु भ्रम-
णादिभिरतिरेकात् कथं पञ्चैवेत्यवधारणमित्याशङ्क्याह ।
अत्र गमनेति । तेषामप्यनियतदिग्देशविशेषसंयोगहेतुत्व-
विशेषाद्गमनान्तर्भावान्नातिरेक इति भावः ॥ ५१ ॥ ५५ ॥अथ निःसामान्येषु बह्वाश्रयत्वात् तावज्जातिर्ल-
क्ष्यते इत्याशयेनाह । अथेति । अत्र मध्ये तिङन्तप्रयो-

(१) ऊर्ध्वादिदेशैर्द्रव्यसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं-पा. B पु. ।

(२) अथ सामान्यमाह-पा. B पु. ।

प्रमेयप्रकरणे सामान्यनिरूपणम् ।

१५८

सामान्यं नित्यमेकं स्याद^(१) नैकसमवायि च ॥ ५२ ॥

नित्यमेकमनैकसमवायि सामान्यमित्यर्थः ।
नित्यमित्युक्ते गगनादेरपि सामान्यत्वप्रसङ्गादनैकस-
मवायीत्युक्तम् । अनेकसमवायीत्युक्ते संगोगस्यावय-
विनश्च प्रसङ्गाद्वित्यमित्युक्तम् । नित्यमनैकसमवा-
यीत्युक्ते सलिलाद्यनेकपरमाणुगतरूपादीनामपि प्र-
सङ्गादेकं स्यादित्युक्तम् ॥ ५२ ॥

विशेषं लक्षयति ।

अजातिरेकवृत्तिश्च विशेष इति शिष्यते^(२) ।

जातिसमवाययोरपि जातिशून्यत्वात् तद्वञ्छे-
दायोक्तमेकवृत्तिरिति । अनेकवृत्तित्वात् तयोः ।
रूपादीनामप्येकवृत्तित्वादजातिरित्युक्तम् । तेषां जा-
तिमत्त्वात् । एकद्रव्याः स्वरूपसन्तो विशेषा इत्या-
चार्याः । तत्राप्येकद्रव्या इति सामान्यसमवाययोर्व्यु-
त्पादन्ते चकाराच्च लक्षणद्वयं भाशङ्कीरित्येकलक्षणतया
व्याचष्टे । नित्यमिति ॥ ५२ ॥

अथ समवायिप्रस्तावाद् विशेषो लक्ष्यत इत्याशये-
नाह । विशेषमिति ।

रूपादीनामिति कर्मणामप्युपलक्षणम् । द्रव्यस्य तूभ-
यमपि व्यावर्तकमिति भावः । अथ व्युत्पत्त्यति-
शयार्थं किरणावलीकारोक्तलक्षणं पदप्रयोजनं चाह ।

(१) नित्यमेकं सद-पा. B पु. ।

(२) कथ्यते-पा. C पु. ।

१६०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

दासः^(१) । स्वरूपसन्त इति सत्तासमवायेन सतां
द्रव्यगुणकर्मणामिति । समानजातीयाः समानगुणकाः
परमाणवो मुक्तात्मानश्च परस्परव्यावर्तकधर्मसमवा-
यिनः द्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानाद् विशेषसिद्धि-
रिति ॥

समवायलक्षणमाह ।

समवायस्तु सम्बन्धो नित्यः स्यादेक एव
सः^(२) ॥ ५३ ॥

नित्य इति संयोगादेर्व्युदासः । सम्बन्ध इति
नित्याकाङ्क्षादेः । न च नित्यविभूनां संयोगैरतिव्याप्तिः
संयोगहेतूनामन्यतरकर्माभयकर्मणामसम्भवेन तेषां

एकद्रव्या इत्यादि । विप्रतिपन्नत्वाद् विशेषसद्भावे प्रमाणं
चाह । समानजातीया इत्यादिना । अत्र पक्षविशेषणैः
जात्यादिना अर्थान्तरत्वनिरासः । एतेन व्यावर्तकधर्म-
मात्रसिद्धौ ते च सम्प्रतिपन्नजात्यादिव्यतिरिक्ताः तदा-
त्मकत्वे बाधकोपपन्नधर्मत्वाद् व्यतिरेकेण जात्यादिधर्म-
वदिति परिशेषाद् विशेषसिद्धिरित्यर्थः ॥

अथ परिशेषात्^(३) समवायो लक्ष्यत इत्याह ।
समवायस्त्विति । विभवो नित्यसंयुक्ताः । कदाचिन्न विभ-
ज्यन्ते चेति केचित् । तथा च तेष्वतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य
तेषामेवाभावान्नैष दोष इत्याह । न चेति । संयोगाभावे
कारणमाह । संयोगहेतूनामिति । तदसम्भवश्च तेषां

(१) व्यवच्छेदः—पा. B पु. १

(२) एव तु—पा. A पु. १

(३) अथार्थान्तरत्वपरिशेषात्—पा. F पु. १

प्रमेयप्रकरणे समवायनिरूपणम् ।

५६९

संयोगस्यैवाभावात् । एक एवायं समवायः । सत्ता-
सामान्यवत् तत्सम्बन्धिभेदाद्भेदेन व्यपदिश्यत इति ।
सूत्रं तु इहेति यतः कार्यकारणयोः स समवाय इति ।
कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धयोरुपलक्षणम् । तेना-
सिद्धयोरवयवश्रयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रिया-
जातिव्यक्त्यैर्विशेषतद्वतोश्च योऽयमिह तन्तुषु
इत्यादिरिह प्रत्ययो भवति स समवाय इति सूत्रा-
निरूपणम् । अयुतसिद्धयोरिति युतसिद्धकुण्डबदरादिसंयोग-

निरूपितत्वान्निरवयवत्वाच्चेति शेषः । जन्यसम्बन्ध एव
संयोगव्यवहारदर्शनात्तजः संयोगोऽस्तीति भावः । ननु
विभवो मिथः संयुज्यन्ते द्रव्यत्वात् सम्मतवदिति तत्सि-
द्धिरिति चेन्न युतसिद्धेस्तत्रोपाधित्वात् प्रकृते तदभावा-
दिति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु निरूपे द्रव्यः । श्लोकशेषं
व्याचष्टे । एक एवेति । ननु घटसमवायः पदसमवाय इति
भेदव्यवहारदर्शनात् समवायो नानेति प्राभाकरास्तान्
प्रत्याह । सत्तेति । घटसत्ता पदसत्तैत्यादिवदौपाधिक
इत्यर्थः । अत्र सूत्रं लक्षणं^(१) चाह । सूत्रं त्विति । ननु
कार्यकारणयोरेव समवायश्चेत् कथमस्य पञ्चपदार्थवृत्तित्व-
मित्याशङ्क्य व्याचष्टे । अत्रेति । उपलक्षणफलाभिधानपूर्-
वकं लक्षणं निष्कृत्याह । तेनेत्यादि । अयुतसिद्धयोरिह प्र-
त्ययहेतुः सम्बन्धः समवाय इत्यर्थः । अत्र सम्बन्धपदेन
अदृष्टादिहेत्वन्तरव्युदासः । तथा कार्यकारणभावादीना-

(१) सूत्रात् लक्षणं-पा. E पु. ।

१६२

सटीकतार्किकरत्नावली

व्युदासः । इहेति चायुतसिद्धयोरेव कार्यकारणभावा-
दिसम्बन्धो व्युदस्यति । युतसिद्धिः पृथक्सिद्धिः सा चा-
सम्बन्धयोर्विद्यमानतेत्युक्तम् । तदभावोऽयुतसिद्धिः ।
सत्तावदेक शब्दार्थं समवायः सर्वत्रैत्यत्रापि सूत्रद्वे-
तत्त्वम्भावेनेति । तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्य-
तमित्यर्थः । इह गवि गोत्वमिति प्रत्ययोऽधि-
शाधिकर्तव्यसम्बन्धनिबन्धनः अबाधितेहप्रत्ययप्रव-
दिह कुण्डे वदणीतिप्रत्ययवदित्यनुमानात् ५
वायसिद्धिरिति ॥ ५३ ॥

एवं लक्षिता षट्पदार्थी एतस्यामेव भावात्मकं

मपि मुख्यार्थवृत्तिना तेनैव व्युदासादिहेत्यादिविशेषणं
व्यर्थमेव तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । युतसिद्धि-
पदार्थाभिधानपूर्वकमयुतसिद्धिपदार्थमाह । अयुतसिद्धिरि-
त्यादि । मिथ आश्रयाश्रयिभावनियमानपेक्षसत्ताकत्वं यु-
तसिद्धिः तत्सापेक्षसत्ताकत्वमयुतसिद्धिरिति पीडार्थः^(१) ।
सूत्रे तत्त्वशब्देन बुद्धिस्थमेकत्वं परास्मृयत इत्याह । तत्त्व-
मेकत्वमिति । सत्तया व्याख्यातमिति । यथैकापि सत्ता
सम्बन्धिभेदाद्वेदेन व्यपदिश्यते तद्वत् समवायोऽपीत्यर्थः ।
अनुपदमेवोक्तं चैतदिति भावः । अयेहप्रत्ययं प्रमाणपर-
त्वेनापि व्याचष्टे । इह गवि गोत्वमित्यादि । भ्रान्तेहप्रत्य-
यव्यभिचारनिवारणार्थमबाधितेत्युक्तम् । घटादिप्रत्यय-
व्युदासार्थमिहेति विशेषणम् ॥ ५३ ॥

प्रासङ्गिकं निगमयति । एवमिति । ननु षडेवेति-

(१) पदार्थ इति क्वचित् ।

विश्वमन्तर्भवति^(१) । भावव्यतिरिक्तोऽभाव इति तेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः^(२) । कुमारिलास्तु सामान्यान्तानेव चतुरः पदार्थानुररीकृत्य विशेषं श्रुत्वायं चापलपन्तीत्याह ।

युत विशेषसमवायौ द्वौ नाङ्गीचक्रुः कुमारिलाः ।
अतो प्राभाकरास्तु विशेषमवजानते प्रतिजानते
पट शक्तिसंख्यासादृश्यादयः पृथक् पदार्था इत्याह ।
अञ्चार्थान् गुरवः प्राहुर्विशेषेश विवर्जितान्॥५४॥

नियमः कथमित्याशङ्क्य किं न्यूनत्वादनियमः आधिक्याद्वा । नाद्यः वर्णां साधितत्वादित्यर्थः । न द्वितीयः भावस्याधिक्यासम्भवादित्याह । एतस्यामेवेति । अभावाधिक्यं चेदिष्टमेवेत्याह । भावव्यतिरिक्त इति । अभावस्तु भावव्यतिरिक्त इति हेतोस्तेनैव पदार्थातिरेको न तु भावान्तरेण स चेष्ट एवेति षडेव पदार्था इति नियमसिद्धिरित्यन्वयार्थाभिप्रायः । षडेवेत्यवधारणं न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमित्युक्तम् ॥

तत्र न्यूनसंख्यायाः कुतः प्रसक्तिरित्यत उक्तं संग्रहे विशेषेत्यादि । तच्च गुरुमतवत् केषाञ्चिदावापोऽपि स्यादित्याह । अनादिकारणेषु घटपटादिकार्यजननानुकूलाः शक्तयोऽतीन्द्रियाः नित्याः सर्वत्रैकजातिवत् प्रत्येकपरिसमाप्ताश्च संख्या चैकत्वद्वित्वाद्यनेकरूपा सर्वत्रैकैका

(१) विश्वमपि जगदन्तर्भवति—पा० B पु० ।

(२) इति स्थितिः—पा० B पु० ।

१६४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

तदेतद्द्वयं धार्तम्^(१) । विशेषसमवाययोः समर्थ-
नात्^(२) । स्वरूपसहकारिष्यतिरेकेण शक्तेरभावात् ।
संख्याया गुणगुणनायामन्तर्भावात् सामान्य एव
सादृश्यस्यान्तर्भावाच्च । यथाहुः ।

नित्या च जातिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तिशक्तिवत् स्वाति-
रिक्तसप्तपदार्थवृत्तिरपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्या उत्पादविनाशौ तु
शक्तिवदेव तत्समवायानामेव न सङ्ख्याया इति । सा-
दृश्यं तु सदृशबुद्धिवेद्यं द्रव्यगुणकर्मवृत्तित्वात् ततोऽन्यद-
नुवृत्तिबुद्ध्यविषयत्वादसम्बन्धरूपत्वाच्च समवायातिरिक्तं
पृथगेवेति तेषां मतम् । अत्र सादृश्यादय इत्या-
दिशब्दः प्रामादिकः अष्टपदार्थवादिभिस्तैः शक्त्यादिभ्या-
दन्यस्यादिशब्दग्राह्यस्यानभिधानात् यथोक्तं प्रमेयपरायणे
द्रव्यगुणकर्मसामान्यशक्तिसङ्ख्यासादृश्यसमवाया अप्रौ-
पदार्था इति । तथाग्रेतरग्रन्थे तावत् एव पार्थक्यनिरासाच्चे-
त्यास्तां तावत् ॥

तदिदं मतद्वयमयुक्तमित्याह । तदेतदिति । धार्तं
फलं निःसारमयुक्तमिति यावत् । धार्तं फलं न्युरोगे चेत्य-
मरः । तत्र न्यूनत्वशङ्का दत्तोत्तरेत्याह । विशेषेति ।
आधिक्यशङ्कां च सङ्कोचयति । स्वरूपेति । मृदादिकारण-
स्वरूपसहकारिसाकल्यातिरिक्तशक्तिपदार्थसङ्गावे प्रमा-
णाभाव इत्यर्थः । सङ्ख्याया इति द्रव्यगताया इति शेषः ।
गुणादिगतत्वरोपितेति भावः ।

(१) अयुक्तम्-पा. B पु. ।

(२) समर्थितत्वात्-पा. B पु. ।

संशयनिरूपणम् ।

१६५

सामान्यान्त्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् ।

भिन्नप्रधानसामान्यवर्ति सादृश्यमुच्यते ॥ इति ॥ ५४ ॥

एवं प्रमेयप्रसङ्गात् पदार्थषट्कं लक्षयित्वा प्रकृतमेवानुक्रम्य^(१) संशयलक्षणमाह ।

संशयः कथितो ज्ञानमवधारणावर्जितम् ।

अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशय इति ।

सामग्रीभेदेन संशयत्रैविध्यमाह ।

समानानेकधर्माभ्यां विमलेश्च तदुद्भवः ॥ ५५ ॥

समानधर्माणामनेकेषां साधारणो धर्मः एकः

सामान्यानीति । गोसादृशो गवय इत्यत्र यानि गवि गुणावयवकर्मसामान्यानि तान्येव भूयांसि गवये दृश्यमानानि गोसादृश्यमित्युक्तमित्यर्थः । नन्वेतद्भवान्तरेऽपि समानमत आह । भिन्नेति । भिन्नं गोत्वादन्यत् प्रधानसामान्यं गवयत्वरूपं यस्य पिण्डस्य तस्मिन् वर्तमानमित्यर्थः । इति प्रमेयपदार्थः ॥ ५४ ॥

ननु षट्पदार्थनिरूपणानन्तर्यं कथं संशयस्य प्रमेयानन्तरोद्दिष्टस्येत्याशङ्क्याह । एवं प्रमेयेति ।

अवधारणावर्जितमित्यस्यार्थमाह । अनवधारणात्मक इति ।

ननुत्तरार्द्धे कारणभेदकथनस्य किं प्रयोजनमत आह । सामग्रीति ।

इन्द्रान्ते श्रुतस्य धर्मशब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धेनासङ्ग्रहं व्याचष्टे । समानधर्म इति । अनेकधर्म इत्यत्रानेकेषां धर्म

(१) मेघोपसङ्ख्य-पा० B पु० ।

साधारणः अनेकोऽसाधारणः । अनेको धर्मः एकस्यै-
वासाधारणो धर्म इति यावत् । विमतिर्वादिविप्र-
तिपत्तिः । एतस्मात् कारणत्रयात् परस्परविरुद्धारो-
प्यविशेषस्मरणसापेक्षादन्यतरकोटिनिर्णायकप्रमाण-
वैधुर्ये सति यथायथं संशयो भवति । तत्रादौ यथा
स्थाणुपुरुषसाधारणोर्ध्वतादिदर्शनेन स्थाणुरयं पुरुषो
वेति । द्वितीयस्तु गन्धवत्त्वात् पृथिवी नित्यानि-
त्या वेति । तृतीयस्तु भौतिकाहङ्कारिकत्वेन सांख्य-
वैशेषिकविप्रतिपत्तेः किंप्रकृतीनीन्द्रिया^(१)णीति । कै-

इति षष्ठीसमासे पूर्वाभेदेन पौनरुक्त्यादश्रुतसम्बन्धलक्ष-
णाद्दोषाच्च निषादस्थपतिवत् कर्मधारय एवेति व्याचष्टे ।
अनेकोऽसाधारण इति । सामर्थ्यलभ्यं धर्मिणमाह । एक-
स्यैवेति । एवं पदार्थमुक्त्वा कारणान्तराणि समुच्चिन्वन्
वाक्यार्थमाह । एतस्मादिति । विरुद्धारोप्यविशेषः स्थाणु-
त्वपुरुषत्वनित्यत्वानित्यत्वादयः तेषां स्मरणमित्यग्रहण-
स्याप्युपलक्षणम् । निर्णायकप्रमाणं वक्रकोटरादि शिरःपा-
ण्यादिबन्धवत्त्वादिति अनित्यव्यावृत्तनिरययवत्वादिधर्म-
कस्याकाशादेर्नित्यत्वं दृष्टुं तथा नित्यव्यावृत्तसावयवत्वा-
दिधर्मकस्य द्वाणुकादेरनित्यत्वं च दृष्टम् गन्धस्तूभय-
व्यावृत्तधर्मत्वादुभयरूपतां पृथिव्याः सम्पादयन् नित्या-
नित्या वेत्यनवधारणज्ञानं कोटीत्यर्थः । भौतिकानीति
वैशेषिकाः । आहङ्कारिकाणीति सांख्याः । ननु यथा
संख्यं पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादिति विप्रतिपत्ते-

(१) किंप्रकृतिकानीन्द्रिया-पा. B पु. ।

चित्तूपलब्ध्यनुपलब्ध्योरपि पृथक् संशयकारणत्वमिच्छ-
न्ति । यथा कूपखननानन्तरमुदकमुपलभ्य किं पूर्वं
सदेवोदकमिदानीमभिव्यक्तमुपलभ्यते किं वा पूर्वम-
सदेव खननव्यापारजनितमुपलभ्यत इत्युपलब्धेः सं-
शयः । अनुपलब्ध्यस्तु किं सन्नेव पिशाचो नोपलभ्यते
किं वासन्निति । अनयोः समानधर्मान्तर्भावमाच-
क्षते वार्त्तिककाराः । तथाहि पूर्वं सदेव किञ्चि-
त्केनचिद्व्यापारेणाभिव्यक्तमुपलभ्यते । यथा प्रदी-
पारोपेण न घटः^(१) किञ्चासदेव जातमुपलभ्यते ।
यथा कुलालादिव्यापारानन्तरं स एवेति सदसतोः
साधारणेनोपलब्धिलक्षणेन धर्मेण संशयः । अनुप-
लब्धिश्च सतामपि परमाशवादीनामसतां च शश-
विषाणादीनां च दृश्यत इत्यत्रापि समानधर्मादेव
संशयः । अत्र सूत्रम् । समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रति-

रिति संशयः स्यात् तदस्थस्येति शेषः । किंप्रकृतिकानी-
ति भूतप्रकृतिकान्यहङ्कारप्रकृतिकानि वेत्यर्थः । अथ भा-
सर्वज्ञाय संशयपाञ्चविध्यं कर्तुमनुवदति । केचित्त्विति ।
क्रमाद्देदद्वयं चोदाहरति । यथेत्यादि । तदेतद्वृद्धेरेव प्रत्या-
ख्यातमित्याह । अनयोरिति । अन्तर्भावप्रकारं प्रपञ्च-
यति । तथाहोत्यादि । उपलब्ध्यनुपलब्धयोः सदसत्साधा-
रणधर्मत्वात् समानधर्मान्तर्भाव इत्यर्थः । अत्र स्वोक्तत्रै-
विध्ये सूत्रसम्प्रतिषाह । अत्र सूत्रमिति । हन्त सूत्रे पाञ्च-

१६८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

पत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो वि-
मर्षः संशय इति । अत्रोपलब्ध्यनुपलब्ध्यशब्दाभ्यां
साधकबाधकप्रमाणयोग्रहणं^(१) तयोरव्यवस्था अभावः
तस्मिन् सति विशेषस्मरणापेक्षः समानानेकधर्मवि-
प्रतिपत्तिभ्यः संशयो भवतीति सूत्रार्थः ॥ ५५ ॥

प्रयोजनलक्षणमाह ।

यदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत् प्रयोजनम् ।

उद्देश्यं प्रयोजनम् । तदुक्तम् यमर्थमधिकृत्य
प्रवर्तते तत् प्रयोजनमिति ।

दृष्टान्तलक्षणमाह ।

व्याप्तिसंवेदनस्थानं दृष्टान्त इति गीयते ॥ ५६ ॥

स च साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविधो भवेत् ।

व्याप्तिग्रहणभूमिर्दृष्टान्त इति । स च द्विविधः ।

विध्यं प्रतीयत इत्याशङ्क्य त्रैविध्यपरतया व्याचष्टे । अ-
त्रेति । साधकबाधकप्रमाणाभावसहकृताद् विशेषाग्रहणं
तत्स्मरणसव्यपेक्षात् समानधर्मादिकारणत्रयादेव संशयो
जायते एतच्चैविध्यपरमेव सूत्रमित्यर्थः । इति संश-
यपदार्थः ॥ ५५ ॥

यदुद्दिश्येति । प्रेक्षावत्प्रवृत्तिफलं प्रयोजनम् । यागा-
दिप्रवृत्तेः स्वर्गादि कृष्यादिप्रवृत्तेः प्रसवादिकं चेत्यर्थः ।
अधिकृत्य विषयीकृत्योद्दिश्येति यावत् । उद्देशोऽभि-
सन्धिः । इति प्रयोजनपदार्थः ॥

(१) रूपादानम्-पा. B पु. १

प्रयोजनदृष्टान्तरूपम् ।

१६८

साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । तत्र साधनधर्मप्रयुक्तसाध्यध-
र्मवान् साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा कृतकत्वेन शब्दानि-
त्यत्वसाधने घटः । साध्यधर्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधन-
धर्मनिवृत्तिमान् वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा तत्रैवाकाशः ।
तदुक्तम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं
स दृष्टान्त इति । अत्र लौकिका वैदिकबुद्धिविरहिणः
प्रमाणतर्काम्यसमर्थपरीक्षणक्षमाः परीक्षकाः तेषामु-
भयेषामपि बुद्धिसम्प्रतिपत्तिर्यत्रास्ति स दृष्टान्तः ।
सर्वेषां सम्प्रतिपत्तिविषय इति यावत् । अत्र वादि-
प्रविवादिनोः सम्प्रतिपत्तौ तात्पर्यमिति ॥ ५६ ॥ ५५ ॥

साधर्म्यदृष्टान्तस्य विवक्षितं लक्षणमुदाहरणं चाह ।
तत्रेति । वैधर्म्यदृष्टान्तस्याप्याह । साध्यधर्मनिवृत्तीति ।
ननु लौकिकपरीक्षकाणां को विशेषः उभयेषां लौकिक-
सिद्धत्वाविशेषादित्याशङ्क्य भेदमाह । लौकिका इति ।
वैदिकबुद्धिविरहिण इति किं तु लौकिकव्यवहारमा-
त्रकुशला इत्यर्थः । बुद्धिसाम्यं^(१) बुद्धित्वजातिरिति शङ्कां
वारयति । बुद्धिसम्प्रतिपत्तिरिति । एतत्कोटिद्वयोपादानं
सर्वोपलक्षणं कोऽव्यन्तरपर्युदासपरं तदसम्भवादित्याह ।
सर्वेषामिति । तर्हि कुत्रापि सर्वसम्प्रतिपत्त्यसम्भवाद्
दृष्टान्तासिद्धिरित्याशङ्क्याह । वादिप्रतिवादिनोरिति ।
तत्सम्प्रतिपत्तौ सर्वसम्प्रतिपत्तिः स्यादेवेति भावः । इति
दृष्टान्तपदार्थः ॥ ५६ ॥ ५५ ॥

(१) बुद्धिसामान्यं—पा. E पु. ।

सिद्धान्तलक्षणं तद्विधान्तरविधाश्च दर्शयति ।
अभ्युपेतः प्रमाणैः स्यादाभिमानिकसिद्धिभिः ॥५७॥
सिद्धान्तः सर्वतन्त्रादिभेदात् सोऽपि चतुर्विधः ।

अनित्यः शब्द इति केषाञ्चिन्मतम्^(१) । अन्येषां
तु नित्य इति । तत्र प्रमाणैरभ्युपगतः सिद्धान्त इत्युक्ते
ऽन्यतरस्य सिद्धान्तता न स्यात् । वस्तुना द्वैरूप्या-
सम्भवेनोभयोरपि प्रमाणमूलत्वासम्भवादत उक्तम् ।
आभिमानिकसिद्धिभिरिति । तत्तद्वादिनां प्रमाणमूल-
त्वाभिमानमत्र विवक्षितम् न तु तत्त्वतः प्रमाणमूल-
त्वमित्यर्थः । तदुक्तम् । तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थि-

उत्तरद्वलोके सर्वतन्त्रेत्यादिद्वलोकशेषस्य लक्षणानु-
पयोगादानर्थक्यमाशङ्क्याह । सिद्धान्तेति । आभिमानिक-
सिद्धिभिरिति । अभिमानमात्रसिद्धप्रमाणभावैरित्यर्थः ।

एतद्विशेषणप्रयोजनमाह । अनित्य इत्यादि । अन्यत-
रस्य सिद्धान्तता न स्यादिति । सिद्धान्तलक्षणाभावादव्या-
प्तिः स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । तदुक्तमिति । तन्त्राधिकरणा-
भ्युपगमसंस्थितिरिति । तन्त्रं शास्त्रमधिकरणमाश्रयो येषा-
मर्थानां ते तन्त्राधिकरणाः तेषामभ्युपगमसंस्थितिरित्यर्थ-
भावव्यवस्थाधर्मनियम इति यावत् सिद्धान्तः तथा च
शास्त्रसिद्धान्तस्यैवाभ्युपगमः सिद्धान्तो नान्यस्येत्यर्थः ।
तथा च वार्त्तिकम् योऽर्थो न शास्त्रितस्तस्याभ्युपगमो न

(१) केषाञ्चित् सिद्धान्तः—पा. B पु. ।

सिद्धान्तनिरूपणम् ।

९७९

तिः^(१) सिद्धान्त इति । स च सिद्धान्तः सर्वतन्त्रा-
विभेदाच्चतुर्विधो भवति । तत्रापि सूत्रम् । स चतु-
र्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्य-
र्थान्तरभावादिति ॥ ५७ ॥ ५५ ॥

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तमुदाहरणं च दर्शयति ।
सर्वतन्त्राविरुद्धोऽर्थः स्वतन्त्रेऽधिकृतश्च यः ॥ ५८ ॥
स सर्वतन्त्रसिद्धान्तो यथामानेन मेयधीः ।

प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिरित्येवं सर्वशास्त्रानुमतं
स्वशास्त्रे चाभ्युपगतमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भव-
तीति ॥ ५९ ॥ ५५ ॥

स्वतन्त्र एव सिद्धोऽर्थः परतन्त्रैर्निवारितः ॥ ५६ ॥
प्रतितन्त्रो यथान्याये सर्वज्ञस्य प्रमाणता ।

ईश्वरः प्रमाणमिति योऽर्थः^(२) तन्त्रान्तरेर्नि-
षिद्धः स्वशास्त्रे चाभ्युपगतो नैयायिकस्य प्रतितन्त्र-
सिद्धान्त इति ॥ ५६ ॥ ५५ ॥

अनुमेयस्य सिद्धार्थो योऽनुपपन्नेन सिद्ध्यति ॥ ६० ॥

सिद्धान्त इति । तत्रापि । चातुर्विध्ये ऽपीत्यर्थः । सर्वत-
न्त्रादिसंस्थितानामर्थान्तरभावाद् भिन्नार्थत्वाच्चातुर्विध्यं
सिद्धमिति सूत्रार्थः ॥ ५७ ॥ ५५ ॥

लक्ष्ये लक्षणं योजयति । प्रमाणादिति । अत्र सर्वत-
न्त्रशब्दः शास्त्रवचन इत्याह । सर्वशास्त्रेति ॥ ५८ ॥ ५५ ॥
प्रतितन्त्रो निगदव्याख्यातः ॥ ५९ ॥ ५५ ॥

(१) प्रमाणाभ्युपगमसंसिद्धः—पा. B पु. ।

(२) प्रित्येवोऽर्थः—पा. B पु. ।

१७२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

स स्यादाधार^(१)सिद्धान्तो जगत्कर्ता यथेश्वरः ।

अनुमेयानुपपत्तिसिद्धिरधिकरणसिद्धान्तः । यथा
महीमहीधरमहोदधिप्रभृतीनां कर्तृमत्त्वस्य कार्यत्वा-
नुमानेन सिद्धौ ईश्वरसिद्धिः । उपादानादिगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादिमतः कर्तृत्वात् पक्षीकृत-
विषयस्य ज्ञानादेरीश्वरव्यतिरेकेणान्यत्रासम्भवात् ।
अन्ये तु हेतुसिद्धान्तपक्षे सिद्धिरप्यधिकरणसिद्धान्त
इत्याहुः । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तचेतनसाधनस्य दर्शन-
स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति हेतोः सिद्धान्तपक्षे-

अधिक्रियत इत्यधिकरणमनुमेयार्थः तत्सिद्धौ सा-
मर्थ्यादर्धान्तरसिद्धिरधिकरणसिद्धान्त इत्याशयेनाह ।
अनुमेयस्येति । उदाहरति । यथेति । मत्वादिकं सकर्तृपूर्वकं
कार्यत्वादिति कर्तृसिद्धावपीश्वरसिद्धिरित्यर्थः । नन्वदृ-
ष्ट्वारा जीवानामेव कर्तृत्वे कथमीश्वरसिद्धिरित्याशङ्क्य
सामर्थ्यादिति मन्वानस्तदेवाह । उपादानादीति । आदि-
शब्दात् कारणान्तरसंग्रहः । प्रयत्नादित्यादीशब्देन साक-
ल्योपनीतकार्यानुकूलकायव्यापारादिसंग्रहः । तथापि कथ-
मीश्वरसिद्धिरत आह । पक्षीकृतेति । अथास्यैव मतान्तरेण
लक्षणान्तरमाह । अन्ये त्विति । उदाहरति । यथेति । दर्श-
नस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति दर्शनगृहीतस्यार्थस्य स्पर्श-
नेन प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथा चेन्द्रियचैतन्यपक्षे अन्य-
स्यान्यानुभूतार्थप्रत्यभिज्ञानापत्तेस्तत्करणकस्तदन्य एव
प्रत्यभिज्ञाने त्वीन्द्रियातिरिक्तात्मसिद्धिरिति भावः ।
तत्रोक्तहेतुसिद्धेस्तन्नान्तरीयकतयेन्द्रियनानात्वादिसिद्धि-

(१) स एवाधार पा. A पु. ।

शामिन्द्रियनानात्वादीनां सिद्धिरिति ॥ ६० ॥ ५५ ॥

अभ्युपगमसिद्धान्तमुदाहरणं च दर्शयति ।

साधितः परतन्त्रे यः स्वतन्त्रे च समाश्रितः ॥ ६१ ॥

स ह्यभ्युपगमो न्याये मनसोऽनुमतिर्यथा ।

काशादतन्त्रसाधितस्य मनसः समाश्रयणं
नैयायिकानामभ्युपगमसिद्धान्त इति ॥ ६१ ॥ ५५ ॥

तस्यैव लक्षणान्तरमाह ।

तद्विशेषपरीक्षा वा सद्भावेऽन्यत्र साधिते ॥ ६२ ॥

यथान्यत्र मनःसिद्धौ तस्याक्षत्यपरीक्षणम् ।

तन्त्रान्तरेण साधितसद्भावेऽस्य कस्यचिदर्थस्य
किञ्चिद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । यथा तस्यैव
मनसो न्याये सूत्रकारैरेवात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि
सद्भावादिति बोध्यपूर्वकं ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः
सञ्ज्ञाभेदमात्रमित्यादिभिरिन्द्रियत्वपरीक्षणमिति ।

रित्याह । इति हेतोरिति । आदिशब्दान्नियतविषयत्वैक-
कर्तृप्रेर्यत्वादिसंग्रहः ॥ ६० ॥ ५५ ॥

विधान्तरभ्रमं वारयति । तस्यैव लक्षणान्तरमिति ।

यथान्यत्रेत्येतद्विवृणोति । यथा तस्यैवेति । आत्म-
प्रतिपत्तिहेतूनामात्मसाधकलिङ्गानामिच्छादीनां मनसि
सम्भवान्मनोवर्धित्वोपपत्तेरात्मेदं मनःपदार्थो नेन्द्रियमिति
बोध्य सूत्रार्थः । अस्तु तस्य ज्ञातुः सुखाद्युपलम्भे कस्यचि-
त्कारणस्यावश्यम्भावात् तस्य सञ्ज्ञाभावे विवादो नेन्द्रि-
यत्वे इति समाधानं सूत्रार्थः । आदिशब्दान्नियमश्च निर-
नुमान इत्याद्युत्तरसूत्रसंग्रहः । प्रथमलक्षणे वृद्धसम्भति-

१७४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

परतन्त्रोक्तः स्वतन्त्रे चानिषिद्धार्योऽभ्युपगमसिद्धान्त
इत्याचार्याः ॥ ६२ ॥ ५५ ॥

अवयवलक्षणमाह ।

यः परार्थानुमानस्य प्रयोगो वाक्यलक्षणः ॥ ६३ ॥
तस्या^(१)वान्तरवाक्यानि कथ्यन्ते ऽवयवा इति ।

महावाक्यात्मके परार्थानुमानप्रयोगे ऽवान्तर-
वाक्यान्यवयवा इति । स्वार्थानुमाने वाक्यप्रयोगाभा-
वात् परार्थेत्युक्तम् ॥ ६३ ॥ ५५ ॥

ते चावयवाः प्रतिज्ञादयः पञ्चेत्याह ।

ते प्रतिज्ञादिरूपेण पञ्चेति न्यायविस्तरः ॥ ६४ ॥

तदुक्तम् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमना-
न्यवयवा इति । न्यायविस्तर इति वदता मतान्तरेषु^(२)
यो विशेषः सूचितस्तमेव दर्शयति^(३) ।

माह । परतन्त्रोक्त इति । इति सिद्धान्तपदार्थः ॥ ६२ ॥ ५५ ॥

पूर्ववदिदमपि सिद्धान्तभेदस्यैव लक्षणान्तरमिति
मन्दभ्रमवारणार्थमाह । अवयवेति । ननु वाक्यस्यावयवाः
पदान्येव तत्र कुतोऽवान्तरवाक्यानीत्यत आह । महावा-
क्यात्मक इति । दर्शपूर्णमासादिप्रकरणपठिताङ्गवाक्येष्व-
तिव्याप्तिपरिहारार्थमाह । अनुमानप्रयोग इति । परार्थवि-
शेषणस्य प्रयोजनमाह । स्वार्थेति । अन्यथा तस्यापि लक्ष-
णकोटिनिवेशादतिव्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ ६३ ॥ ५५ ॥

(१) तच्चा-पा० B पु० ।

(२) तन्त्रान्तरीयो-पा० C पु० ।

(३) स्फुटयति-पा० B पु० ।

त्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदाहरणादिकान् ।
मीमांसकाः सौगतास्तु सोपनीतिमुदाहर्ति ॥ ६५ ॥

मीमांसकाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्युदाहरणोप-
नयनिगमनानि वा त्रय एवावयवा इति सङ्गिरन्ते ।
सुगतमतानुवर्त्तिनस्तूदाहरणोपनयौ द्वावेवावयवा इ-
त्यानिष्ठन्ते^(१) तन्नोपनयनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च
प्रयोजनान्तरसद्भावोऽन्यत्र साधित इति नेह प्रतन्यत
इति भावः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

अथ त्रीनित्याद्युत्तरश्लोके मतान्तरोपन्यासस्य
प्रसञ्जकमाह । न्यायविस्तर इति । वदतेति । सङ्गिरन्ते ।
आतिष्ठन्त इति च प्रतिज्ञातवन्त इत्यर्थः । समः प्रतिज्ञाने
आडः स्यः प्रतिज्ञायामिति चोभयत्रापि क्रमादात्मनेपदम् ।
तावतैव व्याप्तिपक्षधर्मतालाभादतिरिक्तावयवाङ्गीकारे
प्रतिज्ञाहेत्वोर्निगमनोपनयाभ्यां पुनरुक्तिरित्यन्येषामभि-
सन्धिः तर्ह्यनयोः प्रयोजनं किमिति नेक्तं संग्रहकारेणेत्यत
आह । प्रतिज्ञाहेत्वोश्चेति । अन्यत्रेति । उदयनग्रन्थेऽपि-
त्यर्थः । अत्र प्रतिज्ञायास्तावद्वक्ष्यमाणसाधनस्याश्रयविषय-
प्रत्यायनं प्रयोजनम् अन्यथानिराश्रयस्य निर्विषयस्य
तस्य प्रयोगायोगाद्धेतोस्तु साधनस्वरूपप्रत्यायनं प्रयोजन-
मन्यथा साध्यस्य साधनाकाङ्क्षानिवृत्तौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्च
सम्बन्धिधर्मिर्निरूप्ययोस्तदप्रतीतावप्रतीतेश्चेत्यनुसन्धेय-
म् । उदाहरणे तु न कस्यचिद् विवादः अन्यथा व्याप्त्यप्र-
तीतेः उपनयनिगमनयोस्तु प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यतीति न
किञ्चिदवशिष्यते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

(१) इत्याद्यन्ते-शा. D पु. ।

१७६

सटीकतात्त्विकरतायाम्

तेषु चावयवेषु प्रतिज्ञा नाम परप्रतिपादनार्थं
पक्षवचनमित्याह ।

तत्र प्रतिज्ञा पक्षोक्तिः प्रतिपादयितुं परम् ।

तदुक्तम् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । अत्र सा-
ध्यशब्दः पक्षवचनः । पक्षः साध्यान्वितो धर्मीत्युक्त-
मेव । धर्मनिर्देशपूर्वकं साध्यनिर्देशः कार्यः शब्दोऽ-
नित्य इति । यथाहुः ।

सिद्धधर्मणमुद्दिश्य साध्यधर्मा विधीयते ।

तथा ।

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥ इति ।

ननु संग्रहे पक्षोक्तिः प्रतिज्ञेत्युक्तं सूत्रे तु साध्यो-
क्तिरिति विरोधमाशङ्क्याह । अत्र साध्यशब्द इति । तर्हि
धर्मिमात्रनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्थः स्यादित्याशङ्क्याह । पक्ष
इति । ननु साध्यधर्मनिर्देश एव क्रियतां किं तद्विशिष्टध-
र्मनिर्देशगौरवेणेत्यत आह । धर्मनिर्देशेति ।

कोऽयं नियम इत्याशङ्क्य भित्तिकचित्रकर्मवन्निराश्रय-
धर्मविधानायोगादित्याशयेनाह । सिद्धमिति । उद्देश्यविधे-
यलक्षणपर्यालोचनयापि सिद्धसाध्यविधानं गम्यते इत्याह ।
तथा यद्वृत्तेति । यद्वृत्तं यच्छब्दः एवं तद्वृत्तमपि तच्छब्दः ।
प्राथम्यं विधेयात् प्रागुचार्थत्वम् । आदिशब्दात् प्राधान्या-
दिसंग्रहः । चकाराद्विधेयस्य गुणत्वादिसंग्रहः । उपादेयेति
विधेयोपलक्षणम् । यथा ग्रहं समार्णीत्यत्र यो ग्रहस्तं सं-
ज्यादिति वचनव्यक्तग्रहस्योद्देश्यत्वं संमार्गस्य विधेय-

हेतुलक्षणमाह ॥

लिङ्गस्य वचनं हेतुः साधकत्वप्रकाशकम्^(१) ॥ ६६ ॥
व्याप्यं लिङ्गं तच्च रूपैश्चतुःपञ्चसमन्वितम्^(२) ।

साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः यथा
कृतकत्वादिति।साधकत्वप्रकाशकमित्यनेन तत्कत्वमिदृ-
त्यादिलिङ्गमात्रवचनस्य हेतुत्वनिरासः।लिङ्गेत्यनेन^(३)

त्वम् । एवं ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिषेधोऽपि यो
ब्राह्मणस्तत्र हन्यादिति ब्राह्मणोद्देशेन हनननिषेधविधिः ।
एवं प्रकृतेऽपि शब्दोऽनित्य इत्यत्र यः शब्दः सोऽनित्य
इति शब्दस्योद्देश्यत्वमनित्यत्वस्य विधेयत्वं तस्मात् सिद्धे
धर्मिणि साध्यधर्मविधाननियमात् धर्मिणि निर्देशपूर्वक-
मेव साध्यनिर्देशः कार्य इति सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥

मन्दानामसन्देहार्थमाह । हेतुलक्षणमाहेति ।

कृतकत्वमत्र साधनमित्यादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं साध-
नत्वादिविशेषणं विवक्षितार्थपरत्वेन व्याचष्टे । साधनत्वा-
भिव्यञ्जकेति।व्याख्यातविशेषणस्य विवक्षितं व्यावर्त्यं व्य-
नक्ति।साधनत्वप्रकाशकमित्यनेनेति।तादृग्विभक्त्यन्तमि-
त्यनेनेत्यर्थः । लिङ्गमात्रमतथानिर्दिष्टलिङ्गे तद्व्युदास इत्यर्थः ।
अथ लिङ्गपदव्यावर्त्यमाह । लिङ्गेत्यनेनेति । यत् कृतकं तद-
नित्यमिति व्याप्तिवचनं तस्य व्याप्तिप्रकाशनद्वारा साधन-
त्वप्रकाशकत्वे ऽप्यलिङ्गवचनत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१) प्रकाशकम्-पा० D पु० ।

(२) पञ्चधिरन्वितम्-पा० A पु० । (३) लिङ्गमित्यनेन-पा० D पु० ।

१७८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

व्याप्तिवचनस्य हेतुत्वव्युदासः । व्याप्तिमल्लिङ्गं तच्चतु-
र्भिः पञ्चभिर्वा रूपैरुपेतं रूपाणि च पक्षधर्मत्वं सपक्ष-
सत्त्वं विपक्षाद्वावृत्तिरदाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्ष-
त्वं चेति । तत्रान्वयव्यतिरेकिणः पञ्च रूपाणि इत-
रयोस्तु पक्षसपक्षयोरभावाच्चत्वातीति व्यवस्थिते

ननु लिङ्गतामपि तत्रोच्यत इति चेत् सत्यम् नान्तरीयक-
तया न तु व्याप्तिवत् प्राधान्यादिदोषः तर्हि मूले कुठारः
तादृग्विभक्त्यन्तत्वाभावादेव तद्वावृत्तेर्विशेषणवैयर्थ्या-
दिति सूक्ष्ममिति चेत् सत्यम् तथापि हेत्वाभासादिव्युदा-
सः फलमिति सूक्ष्मम् विहितेति^(१) तादृग्विभक्त्यन्ता अपि
लिङ्गाभासवचना न लिङ्गवचना इति तेन तेषां व्युदासः
ग्रन्थस्तु स्थूलदृष्ट्योक्त इति गतिः । लिङ्गवचनं हेतुरित्युक्तम्
अथ किं तल्लिङ्गमित्याकाङ्क्षायां लक्षणद्वयमुक्तं संग्रहे व्या-
प्यं लिङ्गमित्यादिना तत्र तच्च लिङ्गं व्याप्यमित्येकं लक्षणं
शेषमेकं तत्राद्यं व्याचष्टे । व्याप्तिमदिति । निरूपाधिकसम्ब-
न्धशालीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि चतुःपञ्चैरिति समासस्य समु-
च्चयार्थत्वे विरोधाद् विकल्पार्थतया निगृह्णाति । तच्चतुर्भि-
रिति । संख्याव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येय
इत्यादिना डस्समासान्तः । नन्वेवमपि कदाचिदन्वयव्य-
तिरेकेण चातुरूप्यमितरयोः पाञ्चरूप्यं च स्यात् तच्चासङ्गत-
मित्याशङ्क्य ब्रीहिषवादिवदैच्छिकत्वेन तथा उदितानुदित-
होमवद्भवस्थितत्वान्नायं दोष इत्याह । तत्रेति । तथा चतुःप-
ञ्चव्यतिरिक्तसंख्याकृत्वानधिकरणरूपोपेतं लिङ्गमिति नि-
र्वाच्यम् । अन्यथैकैकस्या व्याप्तेर्मिलितस्यासम्भवाच्चान्य-
था वा रूपैर्व्याप्तिपक्षधर्मतोपाधिकरूपैरुपेतं लिङ्गमिति लक्ष-

(१) मभिहितमित्यनुमीयते ।

हेतुनिरूपणम् ।

१७८

विकल्पः । निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धशालिलिङ्गमिति लक्षणमालायाम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतरूपपञ्चकोपेतं लिङ्गमित्यात्मतत्त्वविवेकः । रूपाणि च दूषणपञ्चक-
व्यावृत्तये ऽभिमतानीति नाव्याप्तिः । हेतुश्च साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां द्विविधो भवति । तदुक्तम् । उदाहरणसाध-
र्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः । तथा वैधर्म्यादिति ॥६६॥५५॥

णम् । चतुःपञ्चैरिति तु तानि रूपाणि यथायोगं कचित्
चत्वारि कचित् पञ्च च भवन्तीति सिद्धार्थानुवादोऽयम-
सन्देहार्थ इति व्याख्येयम् । तत्र प्रथमलक्षणे उदयनसरम-
तिमाह । निरुपाधिकेति । द्वितीये ऽपि तादाह । व्याप्नोति ।
ननु किमिदं विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणं वा । नाद्यः
तस्याप्रस्तुतत्वात् न द्वितीयः केवलभेदयो^(१)रव्याप्तेरित्या-
शङ्का सामान्यलक्षणमेव । न चाव्याप्तिरिति परिहरति ।
रूपाणि चेति । तथाहि यथासंख्यमसिद्धादिदोषपञ्चक-
व्यावृत्तये पक्षधर्मत्वादिपञ्चकरूपपरिग्रहः तस्य च व्याप्ति-
पक्षधर्मतालाभः कलम् । स च यावद्व्यावृत्त्यरूपपरिग्रहस्य
न्याय्यत्वात् कचिद्रूपचतुष्टयादेव भवति कचिद्रूपपञ्चका-
दिति स्थिते व्याप्तिपक्षधर्मतोपाधिरूपेतेतमित्येव लिङ्गल-
क्षणमिति सिद्धम् । पञ्चग्रहणं तु चतुष्टयस्याप्युपलक्षणम् ।
सचतुःपञ्चैरिति वत् सिद्धार्थानुवाद इति व्याख्येयम् ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामन्वयव्यतिरेकव्याप्तिभ्यामित्यर्थः ।
उदाहरणसाधर्म्यादन्वयदृष्टान्तवृत्तित्वात् यत् साध्यसा-

(१) केषलोऽन्वयी । भेदो व्यतिरेकी ।

१८०

सटीकताकिंकराज्ञायाम्

सावान्तरभेदमुदाहरणमुदाहरति^(१) ।द्विधोदाहरणं सम्यग् व्याप्तिनिर्देशपूर्वकम् ॥६॥
दृष्टान्तवचनं तत् स्यादन्वयव्यतिरेकतः ।

व्याप्तिनिर्देशपूर्वकं^(२) सम्यग्दृष्टान्तवचनमुदा-
हरणम् । तच्च दृष्टान्तभेदेनान्वयोदाहरणं व्यतिरेको-
दाहरणमिति च द्विधा भिद्यते । तत्राद्यं साधनान्वये
साध्यान्वयप्रदर्शनेन दृष्टान्तवचनम् यत् कृतकं तद-
नित्यं यथा घट इति । द्वितीयं तु साध्याभावेन साधना-
भावप्रदर्शकदृष्टान्तवचनं^(३) यदनित्यं न भवति तत्कृ-
तकमपि न भवति । यथाकाश इति । व्याप्तिनिर्देशपू-
र्वकमित्यनेनापि अनुपदर्शितव्याप्तिकस्य घटपटाका-

धनं स हेतुः । तथा तद्वैधर्म्याद्व्यतिरेकदृष्टान्तव्यावत्त-
त्वात् यत् साध्यसाधनं सोऽपि हेतुरित्यर्थः । उपल-
क्षणं चैतत् उभयव्याप्तिमानुमाभ्यां समाधाय हेतुरिति
लभ्यते ॥ ६६ ॥ ५५ ॥

कृत्स्नस्यापि श्लोकस्य लक्षणपरत्वभ्रमं वारयति ।
सावान्तरेति । उदाहरति । व्याहरतीत्यर्थः ।

दृष्टान्तभेदेनेति । अन्वयव्यतिरेकभेदेनेत्यर्थः । तथा
च साध्यभेदाद्वचनभेदो न्याय्य इति भावः । क्रमाद्भेद-
व्यमुदाहरति । तन्नेत्यादि । अन्वयः सद्भावः । उदाहर-

(१) मुदाहरणमाह-पा. D पु. ।

(२) व्याप्तिप्रदर्शनेनपुटःसरं-पा. B पु. ।

(३) साधन.भावं प्रदर्श्य दृष्टान्तवचनं-पा. B D पु. ।

उदाहरणनिरूपणम् ।

१८१

शब्दमिति च दृष्टान्तमात्रवचनस्य निरासः । तस्य-
गिति विपरीत्योपदर्शितध्यामिकस्य यथा यदनित्यं
तत्कृतकं यथा घटः । यत् कृतकं न भवति तदनि-
त्यमपि न भवति यथाकाशमिति च । तदुक्तम् ।
साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति
तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति च ॥ ६७ ॥ ५५ ॥

उपनयमाह ।

दृष्टान्तापेक्षया पक्षे हेतोर्व्याप्तिप्रदर्शकम् ॥ ६८ ॥
वचनं स्यादुपनयस्तथेति न तथेति वा ।

उदाहरणोपदर्शिताविनाभावस्य हेतोर्धर्मि-
ण्युपसंहार उपनयः । स चोदाहरणद्वैविध्येन द्विविधा

गद्वैविध्ये सूत्रसम्मतिमाह । तदुक्तमिति । साध्यः पक्षः
तत्साधर्म्यात् तन्निष्ठसाधनजातीयधर्मकत्वात् तद्वर्मभावी
तन्निष्ठसाध्यजातीयधर्मसद्भाववान् दृष्टान्तः तद्वचनमिति
शेषः । उदाहरणमन्वयोदाहरणमिति पूर्वसूत्राक्षरार्थः ।
तद्विपर्ययेन तद्वैपरीत्येन^(१) साध्याभावात् साधनाभाव-
वतो दृष्टान्तस्य वचनं विपरीतं व्यतिरेकोदाहरणमित्युत्त-
रसूत्रार्थः । तात्पर्यार्थस्तु ग्रन्थोक्त एव ग्राह्यः ॥ ६७ ॥ ५५ ॥

स्फुटार्थमाह । उपनयेति ।

दृष्टान्तापेक्षयेत्येतत् विदूषकम् निवृत्त्य लक्षण-
माह । उदाहरणेति । उपसंक्षिप्यते ज्ञेनेत्युपसंहार उपसं-
हारवचनमित्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे । स चेति । सूत्रे

(१) तद्विपर्ययेन उक्तवैपरीत्येन-या. E पु. ।

१८२

सटीकतार्किकरतायाम्

भवति । तथा चायं कृतकः शब्द इति साधर्म्योपनयः ।
न तथा चायं कृतकः शब्द इति वैधर्म्योपनयः । तदु-
क्तम् । उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा
साध्यस्योपसंहार उपनय इति ॥ ६५ ॥ ५५ ॥

हेतुपूर्वं पुनः पक्षवचो निगमनं मतम् ॥ ६६ ॥

व्याप्तिपक्षधर्मतावद्धेतुपुरःसरं धर्मिणि साध्य-
स्योपसंहारो निगमनम् । पुनरित्युपसंहाररूपत्वमस्य
प्रदर्शितम् । तस्मादनित्यः शब्द इति । तदुक्तम् ।
हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ।
उपनयनिगमनयोः कृतकार्यत्वादानर्थक्यमिति चेत् न
व्याप्तिमत्तया प्रतिसन्धीयमानस्य लिङ्गस्यानुमानत्वा-

उदाहरणापेक्षः साधनस्योपसंहार उपनय इति लक्षणम् ।
तथेत्यादिस्तु भेदोक्तिः ॥ ६८ ॥ ५५ ॥

निगमनलक्षणं व्याख्यातुं पठति । हेत्विति । पक्ष-
वचः प्रतिज्ञावचनमित्यर्थः । प्राचीनहेतूक्तितो विशेष-
माह । व्याप्तीति । पक्षवच इत्येतद्व्याचष्टे । धर्मिणीति ।
ननूपसंहाररूपत्वं संग्रहे न प्रतीयते इत्यत आह । पुनरि-
तीति । हेत्वपदेशात् हेतूक्तिपूर्वकमित्यर्थः । प्रतिज्ञावच-
पवत्रयपक्षावलम्बेन भीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते । उपनयेति ।
कृतकार्यदिति हेतुप्रतिज्ञाभ्यामेव गतार्थत्वादित्यर्थः ।
परिहरति । नेति । कुतो नेत्याशङ्क्य उपनयस्य तावदर्थवत्ता-
माह । व्याप्तिमत्तयेति । प्रतिसन्धानं पक्षधर्मतानुसन्धा-

उपनयनिगमननिरूपणम् ।

१८३

दुपनयाधीनत्वाच्च तत्प्रतिसन्धानस्य प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य पक्षधर्मताप्रतिपादनेन स्वरूपासिद्ध्यन्यथासिद्धिनिरासेनापि प्रयोजनवत्त्वादुपनयस्य निगमनेऽपि हेत्वनुवादांशस्य तस्मादेवानित्यो नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतोपाधिनिरासप्रयोजनत्वात् । पक्षानुवादस्थानित्य एवायं न नित्य इति नियमेन बाधप्रतिरोधयोर्निरसनेन सप्रयोजनत्वात् । केचन जर-

नम् । ततः किमत आह । उपनयेति । हेतुना तु स्वरूपमात्रस्य पक्षधर्मतोक्ता न तु व्याप्त्येति विशेषः । न चैतावता हेतोर्वैयर्थ्यं तस्य प्रागेवोक्तार्थत्वादिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मताप्रतिसन्धानमुपनयप्रयोजनमित्युक्तम् । अथ तद्द्वारा स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिनिरासो वा प्रयोजनमित्याह । प्रसिद्धेति । अन्यथासिद्धिः सोपाधिकत्वं व्याप्यत्वासिद्धिरिति यावत् । व्याप्यनुसन्धानात् तन्निरासः पक्षधर्मताप्रत्यभिज्ञानात् स्वरूपासिद्धिनिरास इति विवेकः । अथ निगमनप्रयोजनं चाह । निगमनेऽपीति । तत्र सर्वाणि वाक्यानि सावधारणानीति न्यायेन तस्मादेवेति हेत्ववधारणस्य प्रमाणान्तरसिद्धिशङ्कानिरासः फलमित्याह । हेत्विति । न चेदं हेतुकृत्यं व्याप्तिपक्षधर्मतानुसन्धानात् प्राक् तस्य तदवधारणाशक्तेरिति भावः । अनेनैव न्यायेन साध्यावधारणात् । प्रबलस्य समबलस्य वा तद्विपर्ययादेकस्य व्यवच्छेदात् पक्षांशोऽपि सफल इत्याह । पक्षेति । न चैतत्प्रतिज्ञाकृत्यं विशिष्टलिङ्गानुसन्धानात् प्राक् तस्यास्तदवधारणाशक्तेरिति ।

१८४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

त्रैयायिकास्तु जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंश-
यव्युदासैः सह दशावयवा इत्याचक्षते । तदसत् । पर-
प्रतिपादकस्य वाक्यस्यार्थं यान्यवान्तरवाक्यानि संश-
त्य निष्पादयन्ति तानि ह्यवयवाः । जिज्ञासादयस्तु
परप्रतिपादनानङ्गत्वात् साधनवाक्यैकदेशतयावयवत्वं
न लभन्ते । तस्मात् सुष्ठूक्तं पञ्चावयवा इति । अत
एवाह भगवान् भारते व्यासः । पञ्चावयवयुक्तस्य
वाक्यस्य गुणदोषवदिति ॥ ६९ ॥

अथ जरन्नैयायिकमतं निराकर्तुमाह । केचनेति । तत्र सा-
ध्यार्थज्ञानेच्छा जिज्ञासा साध्यतद्विपर्ययगोचरो विमर्शः
संशयः साधनयोग्यता शक्त्यप्राप्तिः तत्साध्यपुरुषार्थः प्रयो-
जनम् निगमनवाक्यश्रवणानन्तरमेव साध्यावधारणात्
पूर्वाक्तसंशयोत्थितिः संशयव्युदासः । तत्राद्याश्चत्वारः
प्रमाणप्रवृत्तिहेतुत्वात् पौरस्त्यावयवाः । पञ्चमस्तु प्रमाण-
फलरूपत्वात् पाश्चात्य इति निश्चयः । अथैतेषामवयवव-
क्षणाभावादवयवत्वं नास्तीति परिहरति । तदसदिति ।
किं तल्लक्षणमित्याकाङ्क्षायां प्रागुक्तमेव दर्शयति । पर-
प्रतिपादकस्येति । प्रकृते तदभावाच्चावयवत्वमित्याह । जि-
ज्ञासादयस्त्विति । एतेषामशब्दात्मकानामर्थित्वादिवत्
अधिकारविशेषणतया पुरुषप्रवृत्तिमात्रोपयोगिनां न श-
ब्दात्मकवाक्यावयवत्वं युक्तं गुण इव कनकभूषणैकदेश-
त्वमित्यर्थः । व्यासवाक्यं चात्र प्रमाणयति । अत एवेति ।
जिज्ञासादीनामवयवार्थत्वायोगादेवेत्यर्थः । इत्यवयवप-
दार्थः ॥ ६९ ॥

तर्कलक्षणमाह ।

तर्कानिष्टप्रसङ्गः स्यादनिष्टं द्विविधं मतम्^(१) ।

प्रामाणिकपरित्यागस्तथेतरपरिग्रहः ॥ १० ॥

प्रामाणिकप्रहाणम्^(२) अप्रामाणिकस्वीकार
इति द्विविधमनिष्टम् । तयोरन्यतरस्य प्रसङ्गं तर्कः ।
यथा यद्मुदकं पीतं पिपासां न शमयेत् तर्हि पिपा-
सुना न पीयेत इति प्रामाणिकपरित्यागप्रसङ्गः । यद्मु-

उद्देशकमात् तर्कं लक्ष्यत इत्याह । तर्केति ।

अनिष्टप्रसङ्ग इति । अनिष्टव्यापकप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

अन्यथा यद्यग्निदाहको न स्यात् रूपवानपि न स्यादित्या-
देर्व्याप्तिविकलस्यापि तर्कत्वप्रसङ्गः । अत एवोक्तमात्मत-
त्त्वविवेके तर्कमधिकृत्य सोऽपि व्याप्तिबलभालभ्य अनि-
ष्टप्रसङ्गरूप इति । तथा च व्याप्यारोपेऽनिष्टव्यापकप्रसङ्गं
तर्क इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । एतच्च हेतुरारोपितं लिङ्गमित्यत्र
व्यक्तीभविष्यति ।

प्रामाणिकेत्याद्युत्तरार्द्धमनिष्टस्येति निष्टविभागवा-
क्येनैकवाक्यतया योजयति । प्रामाणिकप्रहाणमित्यादि ।
द्वयोरप्यनिष्टयोः समुच्चयेन प्रसङ्गं तर्क इति मातर्कीरि-
त्याह । तयोरन्यतरस्येति । अनयोरात्मतत्त्वविवेकोक्ते
एवोदाहरणे क्रमेण दर्शयति । यथेत्यादि । तत्र विमतमु-
दकं पिपासाशामकं विशिष्टोदकत्वात्^(३) मत्पीतोदकव-
दिति प्रयोगे साध्यानङ्गीकारे प्रथमस्तर्कः तत्र प्रत्यक्षसि-
द्धपाननिषेधात् प्रामाणिकार्थत्यागः विमतमुदकं परस्या-

(१) अनिष्टस्य द्वयौ विधा-पा. B पु. ।

(२) प्रामाणिकपरित्यागो-पा. D पु.

(३) 'वा पीतोदकत्वा'दिति E पुस्तके टिप्पण्यम् ।

१८६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

दकं पीतं परमन्तरधन्यत् तदविशिष्टं मामपि दहे-
दित्यप्रामाणिकस्वीकारः । यथाहुः तर्कमधिकृत्य
तात्पर्यपरिशुद्धिकाराः । तस्य च स्वरूपमनिष्टप्र-
सङ्ग इति ॥ ७० ॥

आत्माश्रयादिभेदेन तर्कः पञ्चविधः स्मृतः ।

अङ्गपञ्चकसम्पन्नस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते ॥ ७१ ॥

यथाहुः । स चात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकाश्रया-
नवस्थानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविध इति ॥ ७१ ॥

तर्काङ्गानि दर्शयति ।

न्तर्दाहकं न भवति तत एव तद्वदेवेति प्रयोगे साध्यान्-
ङ्गीकारे द्वितीयस्तर्कः । तत्रोदकस्यात्यन्ताप्रसिद्धान्तर्दा-
हकत्वविधानादप्रामाणिकार्थस्वीकार इति विवेकः । अथ
स्वोक्तं तर्कलक्षणमुद्यनोक्तलक्षणेन संवादयति । यथाहु-
रिति । तात्पर्यपरिशुद्धिर्नामोद्यनविरचिता वाचस्पति-
कृतवार्त्तिकतात्पर्यटीकाव्याख्या । अत्राप्यनिष्टप्रसङ्गोऽ-
निष्टव्यापकप्रसङ्गनमित्यर्थः । नन्वत्र लक्ष्यपदलाभः कथ-
मित्याशङ्क्य प्रकरणादित्याह । तर्कमधिकृत्येति ॥ ७० ॥

अथ तर्कविभागइलोकं स्फुटार्थत्वान्निगदेन व्याचष्टे ।
आत्माश्रयेत्यादि । अथात्मतत्त्वविवेकसम्भतिव्याजेना-
दिशब्दार्थमाह । यथाहुः स चेत्यादि । तत्र ज्ञानघटादेरुत्प-
त्तिज्ञप्तिस्थित्यादिष्वव्यवधानेन स्वापेक्षणमात्माश्रयः ।
द्वयोरन्योन्यापेक्षणमितरेतराश्रयः । पूर्वस्य स्वापेक्षितम-
ध्यमापेक्षितोत्तरापेक्षितत्वं चक्रकाश्रयः । पूर्वस्योत्तरापेक्षा
अनवस्था अनिष्टप्रसङ्गस्तु व्याख्यात एव ॥ ७१ ॥

व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये ।

अनिष्टाननुकूलत्वे इति तर्काङ्गप्रसङ्गकम् ॥ ७२ ॥

प्रसङ्गकस्याहार्यलिङ्गस्य प्रसङ्गनीयेन व्याप्ति-
व्याप्तिः प्रतितर्कैरप्रतिघातः तर्काप्रतिहतिः प्रसङ्ग-
नीयस्य विपर्यये पर्यवसानम् । एवं चेदेवं स्यान्नैवमिति
प्रसङ्गनीयस्यानिष्टत्वमुक्तं द्विविधमधस्तात् । अननु-

ननु यदुक्तं तर्कोऽनिष्टप्रसङ्ग इति तत् किं तर्कस्य
सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं वा । आद्ये कथमनिष्टप्रसङ्ग-
स्येह तर्कावान्तरभेदोक्तिः द्वितीये सामान्यलक्षणमन्य-
द्वाच्यम् । अत्रोच्यते पूर्वइलोके यत्सम्पत्त्या तर्कस्य तत्त्व-
ज्ञानसमर्थनमुक्तं कानि तान्यज्ञानीत्याकाङ्क्षायामाहेत्या-
शयेनाह । तर्काज्ञानीति ।

तत्र व्याप्तिं व्याचष्टे । प्रसङ्गकस्येति । आपादक-
स्यापाद्येन सहाविनाभावो व्याप्तिरित्यर्थः । यथा मूर्त-
त्वाभावे मनसः क्रियावत्त्वं न स्यात् इत्यत्रासूर्तत्वस्य
निष्क्रियत्वेनेति । तर्काप्रतिहतिरित्यत्र तर्कशब्देन प्रतितर्को
विवक्षितः अन्यथा अप्रसक्तप्रतिषेधादित्याशयेन व्या-
चष्टे । प्रतितर्कैरिति । यथोदाहृतस्यैव मनसः मूर्तत्वे
स्पर्शवत्त्वापत्तिः पृथिव्यादिवत्त्वेन प्रतितर्केणाप्रतिघातो
धर्मिग्राहकविरुद्धत्वादस्येति । आपाद्यवैपरीत्यनिष्ठत्वं
तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानं यथोदाहृत एव न च निष्क्रियं
मन इत्याशयेनाह । प्रसङ्गनीयस्येत्यादि । द्विविधमिति ।
प्रामाणिकप्रहाणाप्रामाणिकस्वीकरणरूपेणेत्यर्थः । अथा-
ननुकूलत्वस्यानिष्टाद्भेदं व्यतिरेकदृष्टान्तेन व्याचष्टे । अन-

१८८

शटीकतार्किकरत्नायात्र

कूलत्वं प्रसङ्गस्य विरुद्धहेत्वाभासवत् प्रतिपक्षासाध-
कत्वमित्येतानि पञ्चाङ्गानीति ॥ ७२ ॥

अन्यतमाङ्गानङ्गीकारे को दोषस्तत्राह ।

अङ्गान्यतमवैकल्ये तर्कस्याभासता भवेत् ।

उक्तेष्वङ्गेष्वन्यतमस्याभावे तर्क आभासो भव-
ति । यथा यदिहं पानीयं पिपासोर्दुःखं नाशमयिष्यत्

नुकूलत्वमिति । यथा नित्यः शब्दः कार्यत्वादित्यस्य विरु-
द्धहेत्वाभासस्य साध्यविरुद्धानित्यत्वसाधकतया प्रति-
बन्धनुकूलत्वात् तदुक्ततर्कस्य मूर्तत्वविपरीतामूर्तत्वसा-
धकत्वाभावादननुकूलत्वं प्रतिवाद्यनुकूलत्वाभावः तच्च
पूर्वाक्तानिष्टादन्यदेवेत्यर्थः । उपसंहरति । इत्येतानीति ।
इतिशब्दोऽयं प्रकारवचनः अन्यतमाङ्गसमाप्तौ ॥ ७२ ॥

उत्तरार्द्धे आभासत्वाभिधानस्य शङ्कोत्तरत्वाच्च
वैयर्थ्यमित्याह । अन्यतमेति ।

तत्र प्रागुक्तव्याप्त्याद्येकैकाङ्गवैकल्यात् क्रमेण व्या-
प्तिविकलादयः पञ्चाभासाः भवन्तीत्याशयेन व्याचष्टे ।
उक्तेष्विति । तत्राद्यस्योदाहरणद्वयमाह । यथेत्यादि ।
अत्रोभयत्रापि व्याप्तिवैकल्यं व्यक्तमेवादिशब्दादुदाह-
रणान्तरसंग्रहः । द्वितीयस्तु मूर्तत्वे मनसः स्पर्शव-
त्त्वापत्तिरिति । अस्यामूर्तत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति
अनेन प्रतिहतत्वादिति । तथा तृतीयतुरीययोरपि नित्यः
शब्दः प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति प्रयोगे यदि नित्यो
न स्यात् न प्रत्यभिज्ञायेत प्रत्यभिज्ञायते चेति सीमांस-
कोक्तस्तर्कः उदाहर्तव्यः । तस्य ज्वालाप्रत्यभिज्ञावत्

तर्कनिरूपणम् ।

१८६

तर्हि रूपवदपि नाभविष्यद् गगनादिवत् । यदि पर-
मन्तरधस्यन्मासपि सुरभिमकरिष्यदित्यादिस्तर्काभा-
सः । विस्तरस्त्वात्मतत्त्वविवेकपरिश्रमशालिनां सुगम
एव । तत्र हि मिथो विरोध मूलशैथिल्येष्टापादनानु-
कूलत्वविपर्ययापर्यवसानैस्तर्काभासत्वादुपक्रम्य स्थूल-
द्रव्यमपलपतो बौद्धस्य नेदं स्थूलं द्रव्यं विरुद्धधर्मसंसर्ग-
प्रसङ्गादित्यादयः प्रलापास्तर्काभासाः प्रदर्शिताः । प्र-

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यमूल-
भ्रान्तित्वेन विपर्ययपर्यवसानानिष्ठत्वयोरभावादिति ।
पञ्चमस्तु यदि नित्यः शब्दो न स्यात् कृतको न स्यात्
कृतकश्चायमिति । अत्र प्रसङ्गस्य विपक्षसाधकत्वेन
पराननुकूलत्वादाभासत्वम् । नन्वेते भेदाः किमिति
नेदाह्नियन्ते ऽत आह । तर्काभास इति । शालिनामिति
शेषे षष्ठी न लोकेत्यादिना कृद्योगषड्व्या एव निषेधादि-
ति । अथाकृतपरिश्रमाणां च तत्राप्रवेशार्थं तदुक्तिप्रदेशं
दर्शयति । तत्रेत्युपक्रम्य दर्शिता इत्यन्वयः । यथा नायं
पर्वतो निरग्निरित्यादिना सन्दर्भेणेति शेषः । इत्या-
दयो बौद्धस्य प्रलापा इत्यन्वयः । तदुक्ततर्काणामनर्थक-
त्वात् प्रलापत्वोक्तिः । नेदं स्थूलमित्यादिबौद्धोक्तस्थूलद्र-
व्यनिरासे तर्काणां मिथो विरोधेत्यादिग्रन्थो पूर्वाक्ताङ्ग-
वैकल्यप्रयुक्तमाभासत्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यथा नायं पर्वत
इत्यादिना प्रपञ्चितमित्यन्वयार्थो तत्र मिथो विरोधेत्यनेन
प्रतितर्कप्रतिघात उक्तः । तथाहि नेदं स्थूलं विरुद्धधर्मसं-
सर्गप्रसङ्गात् नास्थूलं तथा प्रतिभासप्रसङ्गादित्यनयोस्ता-

१८०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

बोधसिद्धावपि नित्यसमेत्यानप्रकाराणां^(१) मङ्गलवैक-
ल्येन तर्काभासत्वमुक्तम् । यथायथं तर्काङ्गपञ्चकान्य-
तमहानिरत्रोहनीयेति ।

तर्कस्य विषयकारणप्रयोजनानि दर्शयति ।

अस्याविज्ञाततत्त्वोऽर्थः सन्दिग्धो विषयो मतः ७३
हेतुरारोपितं लिङ्गं फलं तत्त्वार्थनिर्णयः ।

अविज्ञाततत्त्वः^(२) संशयविषयोऽर्थस्तर्कस्य वि-

वत् परस्परार्थप्रतिक्षेपकत्वादुभयोरनाभासत्वानुपपत्तौ-
वश्यमेकस्यैकेन प्रतिपात इति मूलशैथिल्यं व्याप्तिवैकल्यम् ।
शेषं सुगमम् । यदुक्तमङ्गान्यतमवैकल्ये तर्कस्याभासतेति
तत्परिशिष्टे ऽपि स्पष्टमित्याह । प्रबोधसिद्धावपीति । नि-
त्यसमेत्यानप्रकाराणामिति । अनित्यः शब्द इति वादिना
प्रतिज्ञाते जातिवादिना किञ्चिदमनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा
भिन्नमभिन्नं वा कार्यप्रकार्य वेत्याद्यनेकधाविकल्पोक्ताना-
मनिष्टप्रसङ्गभेदानामित्यर्थः । एतत्सर्वं जातिपरिच्छेदे स्फु-
टीभविव्यति । परिशिष्टग्रन्थं पठति । यथायथमिति ।
अत्राङ्गहान्या तर्काणामाभासत्वं विवक्षितमिति भावः ।

तर्कलक्षणस्य वृत्तत्वादुत्तरश्लोकस्य कैमर्थक्यशङ्का-
यामाह । तर्कस्येति ।

नन्वप्रतीते धर्मिणि प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रतीते सन्दे-

(१) नित्यसमादिज्ञातिप्रकाराणां-पा. D दु. ।

(२) अविज्ञायमानतत्त्वः-पा. D दु. ।

तर्कनिरूपणम् ।

१२१

षयः । सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायात् । कारणं
त्वाहार्यलिङ्गम् सतामेवाग्न्यादीनामारोप्यमाणस्यास-
त्त्वस्य लिङ्गत्वात् । अनग्निश्चेन्निर्धूमः स्यादिति व्या-
प्याङ्गीकारेणानिष्टव्यापकप्रसङ्गनं तर्क इति लक्षणमा-
लायाम् । आरोपितावेव व्याप्यव्यापकावभिमतौ प्र-
माणाङ्गस्य चास्य तत्त्वनिर्णय एव फलम् । अङ्गानां

हायोगात् कथं सन्दिग्धत्वं विषयस्येत्याशङ्क्य साध्यवि-
शेषणसन्देहादित्याशयेन विशिनष्टि । अविज्ञातेति । हेतु-
रारोपितं लिङ्गमित्यत्रोदयनसम्प्रतिमाह । व्याप्येत्यादि ।
ननु फलं तत्त्वार्थनिर्णय इत्यसङ्गतं तस्य प्रमाणफलत्वादि-
त्याशङ्काह । प्रमाणाङ्गस्येति । अङ्गानामङ्गिफलेनैव फल-
वसेति प्रमांसान्यायं सूचयति । अङ्गानामिति । फलो-
पकार्यङ्गानां प्रयाजादीनां पृथक्फलवत्त्वे कथं तदुपकार-
कत्वं कथंतरां च तदङ्गत्वमिति भावः । चतुर्थे द्रव्यसंस्का-
रकर्मसु परार्थत्वात् तत्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्यत्र चि-
न्तितम् । यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं शृणोति यदा-
ङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते
वर्मेव तद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या
इति । अत्र पर्णं द्रव्यम् अक्षतं संस्कारः प्रयाजादिकं कर्म एत-
च्चित्तयं पुरुषार्थकत्वर्थत्वेत्यादि विचार्य पुरुषार्थमेवेदमपा-
पश्लोकश्रवणादिफलसम्बन्धादिति प्राप्ते सिद्धान्तितं श्रु-
णोत्यादिषु सर्वत्र वर्तमानापदेशतः श्रूयमाणफलस्यापि
न साध्यत्वं प्रतीयते ।

(१) प्रयोजनमाह-पा. E पु. ।

१२२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

प्रधानफलेनैव फलवत्त्वस्य दर्शपूर्णमासादङ्गेषु प्रधा-
जादिषु स्थितत्वात् । तदुक्तम् । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे का-
रणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति । अत्रावि-
ज्ञाततत्त्वे ऽर्थे इति विषयो दर्शितः । उत्तरेण
पञ्चम्यन्तेन कारणम् । कारणस्याहार्थलिङ्गस्योपपत्तिः
सद्भावस्तस्मादिति । इत्थम्भावलक्षणे तृतीयान्तत्व-
मङ्गीकृत्य तर्कव्यापारनिर्देश इति केचित् । कारण-
स्योपपत्तिः सम्भावना प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानमिति
यावत् । तदुपलक्षित इति तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोज-

नासाध्ये साधनत्वं च द्रव्यसंस्कारकर्मणाम् ।

तस्मात् क्रत्वर्थतैवैषामर्थवादः फलभूतिरिति ॥

तस्मात् सुष्ठूक्तम् अज्ञानां प्रधानकलेनैव फलवत्त्व-
मिति । अथ स्वोक्तेषु तर्कस्य विषयकारणप्रयोजनलक्षणे
सूत्रं संवादयति । तदुक्तमिति । अत्र सूत्रे केन भागेन कस्यो-
क्तिः कथं वेत्याकाङ्क्षायां क्रमाद् विविच्य दर्शयति । अत्रै-
त्यादि । योऽर्थः सामान्यतो विज्ञातस्तत्त्वतो न विज्ञातः स
सन्दिग्धो ऽर्थो विषय इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तेनेति । पञ्चम्यर्थे त-
सिलन्तेनेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकं तसिमाश्रित्य तृतीयार्थ-
त्वेन केषाञ्चिद्द्रव्याख्यानं तदाह । इत्थम्भावे तृतीयान्तत्व-
मिति । तृतीयार्थे तसिप्रत्ययार्थत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे का-
रणोपपत्तिशब्दयोरन्यमर्थमाचक्षमाणस्तमेव तर्कव्यापारं
दर्शयति । कारणस्येति । ननु केयं प्रमाणस्य सम्भावना नाम
तत्राह । प्रमाणेति । प्रमाणस्य विषयः साध्यधर्मः तस्या-
भ्यनुज्ञानं कोट्यन्तरनिराकरणं न च तस्यैव साधनार्हत्व-

तर्कनिरूपणम् ।

१८३

नम् । ऊह इति लक्षणम् । ऊहशब्देन प्रसङ्गाभिधानात् । यथाहुः किरणावलीकाराः ऊहापरनाभा प्रसङ्गात्मा तर्क इति ॥ ७३ ॥ ५५ ॥

किमयं तर्कः स्वयमेव तत्त्वनिर्णयाय न प्रभवति वाढमित्याह ।

प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कानुग्राहको भवेत् ॥ ७४ ॥

तत्त्वनिर्णयहेतूनां प्रमाणानामनुग्राहकतया तत्त्वाध्यवसायः फलं न तु स्वतः^(१) अनिष्टप्रस-

वोधनमित्यर्थः । इत्यम्भावशब्दार्थं व्यनक्ति । तदुपलक्षित इतीति । एतेन प्रमाणप्रवृत्त्युपयोगिव्यापारवत्त्वात् प्रमाणाङ्गं तर्क इत्युक्तं भवति । नन्वनिष्टप्रसङ्गस्तर्क इत्युक्तम् तत्कथं सूहस्तर्क इत्युच्यत इत्याशङ्काह । ऊहशब्देनेति । ऊहप्रसङ्गयोः पर्यायत्वादित्यर्थः । तदेव कुत इत्यत आह । यथाहुरिति । शब्दार्थनिर्णये वृद्धव्यवहार एव प्रमाणमिति भावः ॥ ७३ ॥ ५५ ॥

ननुत्तरार्द्धे तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वं किमर्थमुच्यत इत्याशङ्का शङ्कोत्तरत्वमाह । किमयमिति । न भवति किमित्यन्वयः । काकुरत्रानुसन्धेयाङ्गलक्षणाभावादनङ्गस्य तर्कस्य पूर्वोक्तमङ्गिफलेनैव फलवत्त्वं न युक्तमिति शङ्कितुराशयः । शेषः परार्थत्वादिति न्यायेनाङ्गत्वात्त श्रुतक फलत्वमिति परिहर्तुराशयः ।

तर्हि तर्कं विना प्रमाणस्यापि तत्त्वाध्यवसायहेतुत्वाभावात् तर्कस्यैव स्वातन्त्र्यं किं न स्यादित्याशङ्काह ।

(१) तत्त्वाध्यवसायफलकत्वं-पा. B पु. ।

१८४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

ङ्गमात्ररूपत्वान्न केवलमनुमानस्यैवानुग्राहकः । किं तु सर्वस्यापि प्रमाणस्येत्युक्तं प्रत्यक्षादेरिति । सर्वस्यापि प्रमां प्रति करणत्वात् करणानां चेतिकर्तव्यतापेक्षितत्वात् । यथाहुः ।

न हि तत्करणं लोके वेदे या किञ्चिदीदृशम् ।

इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ इति ।

सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वमात्मतत्त्वविवेके दर्शितम् । इतरदपि प्रमाणमनुमानच्छाययैव विचाराङ्गं

अनिष्टप्रसङ्गमात्ररूपत्वादिति । अनिष्टप्रसङ्गनमुखेन तत्सहकारिमात्ररूपत्वादित्यर्थः । कार्यान्यथानुत्पत्तिस्तु कारणत्वमात्रं प्रयोजयति न तु स्वातन्त्र्यमिति भावः । श्लोके प्रत्यक्षादेरिति विशेषणस्य फलमाह । न केवलमिति । सर्वस्यापि तर्कापेक्षत्वे हेतुमाह । प्रमां प्रतीति । ततः किमत आह । कारणानां चेति । तर्कस्यापीतिकर्तव्यतारूपत्वादिति भावः ।

इत्थमित्थं कर्तव्यमित्युपदिष्टाङ्गकलाप इतिकर्तव्यताकरणमात्रस्येतिकर्तव्यतासापेक्षत्वे सम्मतिमाह । न हीति । लोके करणं कुठारादि वेदे दर्शपूर्णमासादि तयोरनुद्यमनादिति प्रयाजादिश्चेतिकर्तव्यता तत्साध्यानुग्रह उपकारः ।

इतरदपीति । अत्रानुमानस्य सतर्कस्यैव विचाराङ्गत्वं पूर्वोक्तं प्रमाणान्तरेऽप्यतिदिशति । तेन तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं गम्यत इत्यर्थः । अनन्यथासिद्धिमन्यप्रयुक्तत्वमित्यर्थः ।

तर्करूपणम् ।

१८५

भवतीति तत्र तर्कमनन्यथासिद्धिं च पुरस्कृत्य प्रवर्तत^(१)
इति । तर्कस्य शब्दप्रमाणानुग्राहकत्वं भीमांसाचार्यै^(२)
इत्युक्तम् ।

धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं भीमांसा पूरयिष्यति ॥ इति ।

भगवता मनुनापि ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राधिरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इति ॥ ७४ ॥

कोऽयं तर्कसाध्यः प्रमाणानुग्रहे यत्करणेना-

धर्म इत्यादि । धर्मप्रतीतौ वेदः कारणं चेदनाल-
क्षणोऽर्थो धर्म इत्युक्तत्वात् । तस्य च कृत्यं भीमांसाशा-
स्त्रमतिकर्तव्यतानुग्राहकतर्कतया तत्प्राधान्यनिर्वाहक-
मित्यर्थः ।

मनुनापीति । शब्दप्रमाणानुग्राहकत्वमुक्तमित्यनु-
पङ्गः । आर्षं कपिप्रोक्तम् धर्मोपदेशं मानवादिधर्मशास्त्रं च
यस्तर्केणेत्यादि योज्यम् । चकारः

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशास्त्रमभीप्सता ॥ इति ।

पूर्वश्लोकोक्तप्रत्यक्षादित्रयसमुच्चयार्थः ॥ ७४ ॥

नन्वनुग्रह उपकार इत्यसन्दिग्धमेव तत् किमर्थमुत्त-
रार्हो व्याख्यायत इत्याशङ्क्य तद्विशेषजिज्ञासायामित्या-
ह । कोऽयमिति । निष्प्रयोजनस्यापि अजिज्ञास्यत्वात्

(१) सिद्धं च पुरस्कृत्य प्रवर्ततरिति-पा. C पु. ।

(२) भीमांसकै-पा. C पु. । भीमांसकाचार्यै-पा. D पु. ।

यमङ्गं भवति तत्राह ।

पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः ।

उपलक्षणमेतत् । प्रमाणविषये तद्विपर्ययाशङ्काविघटनं तर्कसाध्याऽनुग्रह इत्यर्थः । अनुमाने तावच्छतशः प्रवृत्तेनापि भूयोदर्शनेन गृहीते ऽपि साहचर्यं कुत्रचिदुपाधिनिबन्धनत्वेन व्यभिचारदर्शनादन्यत्राप्युपाधिसाशङ्क्य तदायत्तव्यभिचारशङ्कया प्रतिबन्धानिशचयेन पक्ष एव विपक्षत्वेन जिज्ञासा जायते धूमवानपि पर्वतः किमनग्निर्न स्यादिति तत्र तर्कप्रवृत्तेरवसरः । स ह्युपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपजनयन्^(१) विपक्षजिज्ञासां निवर्तयति । अनग्निश्चेन्निर्धूमः प्रसज्येत इति । ततश्च तर्कसनायेन भूयोदर्शनेन प्रतिबन्धनिश्चय इति । तद्-

प्रयोजनमाह । यत्करणेनेति ।

नन्वेवंविधानुग्रहस्यानुमानमात्रगामित्वात् पूर्वोक्तं सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं तर्कस्य न स्यादित्याशङ्काह । उपलक्षणमेतदिति । अनुमानविषये तावद् विपर्ययाशङ्कोत्थानप्रकारं तर्केण तन्निवृत्तिप्रकारं च प्रपञ्चयति । अनुमाने तावदिति । यावत् प्रत्यक्षादौ च वक्ष्यत इति तावच्छब्दार्थः । कुत्रचिदिति । हिंसात्वादावित्यर्थः । अन्यत्रापीति । धूमादावपीत्यर्थः । विपक्षजिज्ञासा साध्यराहित्यशङ्केत्यर्थः । शङ्कास्वरूपं निरूपयति । धूमवानपीति । तर्कक-

(१) उपजननात्-पा. ० पु. ।

द्वारेणानुग्राहकत्वं तर्कस्य । ननु यदि तर्कादेव प्रति-
बन्धनिश्चयः स्यादपि तर्हि प्रतिबन्धापेक्ष इत्यनवस्थ-
या भवितव्यम् । न भवितव्यम् किञ्चान्तमप्यध्वानं गत्वा
शङ्कास्वरूपस्यापि व्याघातापातेनानुत्थानात्^(१) न
ह्यनग्निरपि धूमवान् भवेदित्याशङ्कायाः प्रसारणकका-
र्यात्पक्षिप्रसङ्गेऽभिहिते तथा नाम भवेदित्यपि
शङ्कापिशाची सावकाशमासादयति । यथाहुः ।

त्यस्माह । स हीति । तद्द्वारेणेति । प्रतिबन्धनिश्चयद्वारेणे-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति । धूमवत्त्वेऽप्यनग्निमान् भवतु
हिंसात्वादिवदस्यापि कदाचित् कस्यचिदुपाधेस्तदायत्तव्य-
भिचारस्य वा सम्भावितत्वादिति शङ्कायाः प्रसारणकत्वे
धूम एव न स्यादिति प्राप्ताणिकपरित्यागरूपानिष्टपादन-
मुखेन शङ्कामुच्छिन्दता तर्केण सहकृताद्भूयोदर्शनात् पूर्व-
पूर्वदर्शनजसंस्कारसम्प्रोचीनान्त्यदर्शनरूपाद् व्याप्त्यव-
धारणे निःशङ्कमनुमानप्रवृत्तेः सिद्धं तदङ्गत्वं तत्फलमेव
फलवत्त्वं च तर्कस्येति सर्वमवदानमिति । ननु तर्कादेव
प्रतिबन्धावधारणे तस्यापि तदेकजीवितत्वात् तर्कान्तरा-
पेक्षायाः प्रवस्थापिशाच्याः को वारयितेत्याशङ्कते । नन्वि-
ति । नन्वस्या वराक्या महानयमुचादनमञ्चो व्याघात
एवाचिन्त्यप्रभावो जागर्तीत्याह । न भवितव्यमित्यादि ।
व्याघातस्वरूपं व्यनक्ति । अकारणकेति ।

अप्रोदयनाचार्यसम्प्रतिमाह । यथाहुरिति । यत्-

शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ इति ।

उपाधिविधूनने ऽप्येवं तर्कः प्रवर्तते । सर्वथा प्रमाणपथमनवतीर्णा एव केचिदुपाधित्वेन शङ्कनीयास्तमवतीर्णा वा । तत्रापि प्रत्यक्षयोग्याः प्रमाणांन्तरविषया वा । तत्रापि^(१) व्यापका अव्यापका वा । अव्यापकत्वे ऽपि नित्या अनित्या वा । अनित्यत्वे ऽपि उभयाव्यभिचारिण उभयव्यभिचारिणोऽन्यतराव्यभिचारिकिञ्चित्कालान्तरभाविव्यभिचारशङ्काया दुर्वारत्वान्नास्त्येवानुमानमिति चार्वाकबोध्यं प्रत्युक्तम् । पूर्वार्द्धे शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तरामिति । शङ्का अस्ति चेद् यं कालमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्कते तत्कालाकलनार्थमनुमानमवश्यमाश्रयणीयम् । अन्यथा तदाश्रितायाः शङ्काया एवानुत्थानात् । अथैतद्वयान्न शङ्कते तर्हि निःशङ्कत्वात् सुतरामनुमानसिद्धिरित्यर्थः । अथैवं स्थिते यदि सुहृद्भावेन परः पृच्छेत् अनुमानं मानमेव शङ्कोच्छित्तिस्तु कथमिति तत्रेदमुपतिष्ठते तर्कः शङ्कावधिर्मत इति । अर्थक्रमानुसारात् व्यवहितग्रहः तर्क एवैतच्छङ्कोच्छेदक इत्यर्थः । तथोक्ततर्कानवस्थाशङ्का तु व्याघातावधिकेत्याह । व्याघातावधिराशङ्केति ।

एवं व्यभिचारकोटौ तर्कप्रवृत्तिप्रकार उक्तः अथोपाधिकोटावपि तमाह । उपाधिविधूनने ऽपीत्यादि । तत्र परेण शङ्कमानमुपाधिं दशधा विकल्पयति । सर्वथेत्यादि । धूम-

तर्कनिरूपणम् ।

१६६

यो वा । अन्यतस्माद्व्यभिचारे ऽपि धूममात्राव्यभिचारि-
 यो वह्निमात्राव्यभिचारिणो वा । वह्निमात्राव्यभिचारे
 ऽपि व्याप्यमात्ररूपा व्यापकमात्ररूपा उभयरूपा वा ।
 तत्र न प्रथमः । सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रत्यक्ष-
 योग्यत्वे ऽनुपलम्भबाधः । व्यापकानां नित्यानां चापा-
 धित्वे सर्वत्र सर्वदा वह्नेः सत्त्वप्रसङ्गः । उभयाव्यभि-
 चारिणामुभयव्यभिचारिणां धूममात्राव्यभिचारिणां

मात्राव्यभिचारिण इति । साधनमात्राव्यभिचारिण
 इत्यर्थः । वह्निमात्राव्यभिचारिण इति । साध्यमात्राव्य-
 भिचारिण इत्यर्थः । दृष्टान्तार्थं तु विशेषोपादानम् । एव-
 मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तत्रार्थे ऽनिष्टप्रसङ्गमाह । तत्रेति ।
 अप्रामाणिकोपाधिशङ्कायाः सर्वत्र सुलभत्वात् स्वजनका-
 दावपि सन्देहे पित्रादिव्यवहारा अप्युच्छिद्येरन्नित्यर्थः ।
 द्वितीये ऽप्यनिष्टमाह । प्रत्यक्षेति । सोऽपि कदाचिदुपल-
 प्यत इति शङ्कायास्तु पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग एव निवारक इति
 भावः । तृतीयतुरीययो रप्यनिष्टप्रसङ्गभावष्टे । व्यापका-
 नाभिति । व्यापकानामुपाधित्वे सर्वत्र नित्यानामुपाधित्वे
 सर्वदेति च योज्यम् । अथ पञ्चमादिविकल्पचतुष्टयं युगपद्-
 षयति । उभयेत्यादि । यद्येषामुपाधित्वमुच्यते तदा लक्ष-
 णाभावादाभासत्वं स्यादिति भावः । तत्रार्थे साधनाव्या-
 पकत्वाभावात् द्वितीयचतुर्थयोः साध्यव्यापकत्वाभावात्
 तृतीयेतृभयाभावाच्च लक्षणाभाव इति विवेकः । इत्थं क्रमा-

(१) व्यापकनित्यत्वपक्षयोः ।

बह्व्यभिचारे ऽपि व्याप्यमात्ररूपाणां व्यापकमात्र-
रूपाणां चोपाधिलक्षणाभावः । उभयरूपास्तु सामग्री-
तो नान्ये । सा च नोपाधिः । धूमस्य वह्निर्नेव तस्या
व्याप्तिः साधनाव्यापकत्वाभावात् । न च कृतकत्वानुष्णा-
त्वयोः सम्बन्ध इव साध्यधर्मिजातीयेतरत्वमिहाप्यु-
पाधिः । तस्य प्रमाणबाधमात्रैकनियतत्वादिति । एवं
प्रत्यक्षमपीह भूतले घटो नास्तीति भूतलवद्घटाभावे
ऽपि प्रवर्तमानं यद्यभविष्यत् घटो भूतलमिवाद्ब्रह्मत्
द्विकल्पाश्रुतं निरस्त्याथ नवमं व्युत्क्रम्य दशमं निरस्यति ।
उभयरूपास्त्विति । ततः किमत आह । सा चेति । कुत
इत्यत आह । साधनाव्यापकत्वाभावादिति । तदभावे
ऽपि हेतुमाह । धूमस्येति । कार्यस्य कारणेनेव कारणकारणे-
नापि व्याप्यत्वादित्यर्थः । अथ वह्निर्मात्राव्यभिचारे ऽपि
व्यापकमात्ररूपा इति नवमः पक्षः । एवंलक्षणश्चोपा-
धिरत्र पक्षेतरत्वमस्त्येव बाधस्थले ऽङ्गीकृतश्च स च सर्वानु-
मानास्कन्दीति त्यज तामनुमानप्राप्त्यण्यप्रत्याशामित्या-
शङ्कामुद्धास्य विघटयति । न चेति । साध्यधर्मिजातीये-
तरत्वं पक्षेतरत्वमित्यर्थः । पक्षीकृतसकलव्यक्तिसङ्ग्रहार्थं
प्रकारवचनस्य जातीयरः प्रयोगः । कुतो नेदमिहोपाधिरत
आह । तस्येति । अनुष्णं तेजः कृतकत्वाज्जलवदित्यादि-
बाधितविषयेष्वेव प्रयोगेषु पक्षेतरत्वस्य समव्याप्तेरुपा-
धिलक्षणस्य सम्भवादन्यत्रासम्भवात् तेष्वेव तस्योपाधित्वं
नान्यत्रेत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षे ऽपि तर्कप्रकारमाह । एवं
प्रत्यक्षमपीति । अभावे ऽपि प्रवर्तमानं तद्ग्रहणाय व्या-
प्तप्रमाणमित्यर्थः । तर्केणानुज्ञायमानमनुगृहीतं सदित्य-

तस्य तेन सह तुल्यदर्शनयोग्यत्वादिति । न च
दृश्यत इति तर्केणानुज्ञायमानं यदाभावं निश्चायय-
तीति । एवं स्वर्गकामो यजेतेत्यात्र समानपदोपात्त-
त्वाद्वाव्यत्वाच्च धात्वर्थः साध्यो भवतु भवतु वा पुरुषा-

र्थः । तर्कस्वरूपमाह । यदीत्यादि । अथ शब्दे ऽपि तर्कप्र-
वृत्तिप्रकारमाह । एवं स्वर्गेत्यादि अवधारयतीत्यन्तेन
सन्दर्भेण । ननु व्युत्पन्नस्याकाङ्क्षासंज्ञिधियोभ्यतावत्पदक-
दम्बकश्रवणसमनन्तरमेव निर्विचिकित्सवाक्यार्थप्रति-
पत्तौ कस्तर्कस्यावकाश इत्याशङ्क्य स्वर्गकामाधिकरणचि-
त्तारोपन्यासेनावकाशं दर्शयति । स्वर्गकाम इत्यादि ।
तत्र स्वर्गकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थ-
भूताया भावनायाः किं धात्वर्थो भाव्यः उत स्वर्ग इति
संशयः कृतः तत्र पूर्वपक्षवचनव्यक्तिमाह । धात्वर्थः
साध्यो भवत्विति । साध्यो भाव्य इत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह । समानपदोपात्तत्वादिति । एकपदरूपश्रुतिग-
म्यत्वादित्यर्थः । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तो वाक्यगम्य-
सम्बन्धः वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसीति भावः । हेत्वन्तर-
माह । अव्यत्वाच्चेति । भवतीति भव्यो जन्यः कार्य इति
यावत् । अव्यमेयेत्यादिना कर्तरि निपातनात् साधुः ।
तथाभूतं अव्ययापदिश्यत इति न्यायात् स्वर्गेण घागं
कुर्यादिति अव्ययागसिद्धये भूतस्वर्गादिद्रव्यं साधनत्वे-
नोपदिश्यते न तु यागेन स्वर्गं भावयेदिति भूतस्वर्गप-
श्वादिद्रव्यसिद्धये अव्ययागोपदेशो युक्तः । तदुक्तम् ।

भूतं च स्वर्गपश्वादि द्रव्यं भव्याय कर्मणे ।

विधीयते न भूताय भव्यकर्मापदेशनम् ॥ इति ।

यत्वात् स्वर्ग इति संशये तर्कावतारः । यदि साध्यो
धात्वर्थः स्यात् तदोपदेष्टुराप्तत्वं विधेरचेष्टाभ्युपायत्वं
प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्च व्याह्रन्येत । अस्ति चैतत् सर्वं
प्रमाणतः सिद्धमिति तर्कणानुगृह्यमाणः शब्दः स्वर्गमेव

स्वर्गशब्दश्च लोके सकृच्चन्दनादिषु प्रयोगाद् द्रव्यव-
चनः कमिश्च साधनकामानुवादः । तेन भव्यत्वात् कार्य-
त्वाद् धात्वर्थ एव भाव्यो भावनायाः किमंशपूरक इति
पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यर्थः । पुस्तकेषु तु भाव्यत्वाद् दीर्घः
पाठः प्रामादिकः उक्तार्थस्याकरस्यस्यैवानेनाभिधानात्
साध्याविशिष्टत्वाच्चेति^(१) । अथ सिद्धान्तवचनव्यक्तिं
चाह । भवतु वेति । स्वर्गस्यैव भाव्यत्वे हेतुमाह । पुरुषा-
र्थत्वादिति । तथाहि पदश्रुतेर्बलीयस्या विधिश्रुत्या प्रव-
र्तनात्मिकया प्रवृत्तिरूपा भावना धात्वर्थसम्बन्धात्
प्रागेवावरुद्धा सती कथं कमियोगादवगतपुरुषार्थभावं प्रवृ-
त्तियोग्यं स्वर्गप्रवक्ष्य केवलक्लेशात्मकमपुरुषार्थं वा धात्वर्थं
भाव्यत्वेनावलम्बित इति स्वर्ग एव भाव्य इति सिद्धं
वचनव्यक्त्यर्थः । एवं समानपदोपात्तत्वपुरुषार्थत्वाभ्यां
भाव्यसन्देहे तदवधारणाय तर्कः शब्दे लब्धावकाशो
भविष्यतीत्याह । इति संशय इति । तर्हि स तर्को वाच्य
इत्यपेक्षायां तर्कत्रयमाह । यदीत्यादिना । यद्यपुरुषार्थो
धात्वर्थो भाव्यः स्यात् तदोपदेष्टुराप्तत्वमाप्तेः पदेः शात्म-
कस्य विधेरिष्टसाधनज्ञानोपायत्वमात्मनः प्रेक्षावत्प्रवृत्ति-
विषयत्वं च व्याह्रन्यादित्यर्थः । तर्काणां विपर्यये पर्यव-

(१) साध्यभाव्ययोः पर्यायत्वाच्च ।

भावनाफलत्वेनावधारयति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं भाव-
येदिति । स्वयमन्यत्राप्यन्यथासिद्धिनिरसनान्निग्रह-
ह^(१)स्तत्रतत्र दर्शयितव्यः । तस्मात् साधूक्तं प्रमाणा-
नुग्राहकस्तरक इति । अत एव प्रमाणानामनुग्राहक-
स्तरकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पत इति भाष्यम् । प्रमाणविष-
यविभागात् तु प्रमाणानुग्राहक इति च वार्त्तिकम् ।
अनुजानन्ननुगृह्णातीति टीकापि । अन्वयव्यतिरेकवि-
षये भूयोदर्शनसाहाय्यकमाचरन्ननुग्राहकस्तरक इत्या-
त्मतत्त्वविवेकरञ्ज । ननु तर्कस्याहार्यलिङ्गजन्यत्वेन

ज्ञानमाह । अस्ति चेति । फलितमाह । इति तर्केणेति ।
भावनाफलत्वेन भाव्यत्वेनेत्यर्थः । अधोपमानादावपि
तर्कानुग्राहकत्वमितिदिशति । एवमिति । पञ्चवादिप्रमा-
णवाद्यभिप्रायेण तत्रतत्रेति वीप्सा । उपमानफलस्य आ-
नान्तरसाध्यत्वे तत्प्रकरणोक्तदोषापत्तिरिति तर्केणा-
न्यथासिद्धिनिरासः । आदिशब्दाद् विषयाभ्यनुज्ञान-
संग्रहः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । तर्कस्य प्रमा-
णानुग्राहकत्वे पक्षिलादिसम्भतिमाह । अत एवेत्यादि ।
विषयविभागाद् विषयविवेकादित्यर्थः । अनुजानन्ननुगृह्णा-
तीति । विषयाभ्यनुज्ञानमेवानुग्रह इत्यर्थः । उदयनोक्तमा-
नानुग्राहकत्वमप्युपलक्षणं सत्वाह । अन्वयव्यतिरेकेति ।
अनुमानजीवितव्याप्तिग्राहकप्रमाणोपयोगित्वमेव तदनु-
ग्राहकत्वमित्यर्थः । स्वयमप्रमाणस्य कथं प्रमाणानुग्राह-

विपर्ययरूपस्य कथं प्रमाणानुग्राहकत्वमिति चेत् ।
 नैवम् । अनिष्टापादकत्वेनानिपतेच्छाविच्छेदकत्वनि-
 यमात् । यथा सविषान्नभक्षणेच्छायां यदि भक्षयिष्यसि
 तदा मरिष्यसीत्यनिष्टापादनेन भक्षणेच्छाविच्छेद
 इत्यनुभवसिद्धिमिति न सङ्कटं किञ्चिदत्रेति ।

निर्णयलक्षणमाह ।

निर्णयस्तर्कमानाभ्यामर्थतत्त्वावधारणम् ॥ ७५ ॥

कत्वमिति प्रत्यवतिष्ठते । नन्विति । ननु दृष्टेन्द्रियाद्यज-
 न्यस्य कथं विपर्ययत्वमित्यत्राह । आहार्येति । बुद्धिपूर्वा-
 रोपोऽपि मिथ्येति भावः । न चायमनवधारणात्मकत्वात्
 संशय एवेति वाच्यम् । अन्यभावे धूमे न स्वादेवेत्य-
 वधारणात् समानधर्मादिकारणाभावाच्चेति सन्तोषव्यम् ।
 कात्र कथं वा न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नावेति सभावसे । नैव-
 मिति । अनिष्टपक्षजनद्वारा सर्वत्रानियतेच्छाविच्छेदलक्ष-
 णानुग्रहनियमस्याप्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । कुत्रानुभूत-
 स्तत्राह । यथेति । तस्माद्यथा स्वप्नदर्शनस्यायथार्थस्यापि
 यथार्थभाविशुभाशुभसूचकत्वं तथा तर्कस्यापि स्वयमप्र-
 माणस्यापि प्रमाणानुग्राहकत्वं नानुपपन्नमित्युपसंहरति ।
 इति न सङ्कटं किञ्चिदत्रेति । इति तर्कपदार्थः ॥

ननुतरार्द्धे निर्णयस्तत्त्वावधारणमिति पर्यायकीर्तनं
 पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य लक्ष्यलक्षणभावान्न दोष इत्याह ।
 निर्णयेति । तर्कफलत्वात् तर्कानन्तर्यमस्येति चोक्तमेव
 स्वतन्व्यम् ।

निर्णयनिरूपणम् ।

२०५

प्रमाणतर्काभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भविमर्शपूर्व-
को यथार्थाध्यवसायो निर्णयोऽन्नाभिमतः । परीक्षासा-
ध्यमर्थावधारणं निर्णय इत्याचार्याः । तदुक्तम् । विमृ-
श्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति ॥ ७५ ॥

अथ कथालक्षणमाह ।

ननु तत्त्वावधारणमित्येतावदेव लक्षणमस्तु किं
तर्कमानाभ्यामिति विशेषणेनेत्याशङ्क्य व्याचष्टे । प्रमा-
णतर्काभ्यामिति । यः प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षसाधनपर-
पक्षोपालम्भपूर्वको विमर्शपूर्वकः संशयोपवर्दक इति या-
वत् यथा स्थाणुरेवायमित्यादि स एव निर्णयपदार्था-
भिमतो नान्यो यथार्थाऽपीत्यर्थः । तेन यदात्रावधारणव्यु-
दासान्न विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । यथार्थेति सर्वायथा-
र्थज्ञानव्युदासः । अर्थव्युदासाय प्रत्यय इति वक्तव्ये स्फुटा-
र्थमध्यवसाय इत्युक्तम् । तद्व्यावर्त्यस्य यथार्थमध्यवसा-
यस्य व्याघातहतत्वादिति । अत्रोदयनसम्भतिमाह । परी-
क्षासाध्यमिति । परीक्षा तर्कमानाभ्यां विचारो विमर्श
इति यावत् । तत्साध्यमिति । अत्र सूत्रसम्भतिमाह । विमृ-
श्येति । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भा-
भ्यामित्यर्थः । इति निर्णयपदार्थः ॥ ७६ ॥

ननु देशकामादादलक्षणे वक्तव्ये किमन्यदनुद्दिष्टमे-
वात्तरश्लोके कथ्यत इत्याशङ्क्य वादादीनां त्रयाणां कथा-
वान्तरभेदत्वात् प्रथमं कथासामान्यलक्षणं कथयतीत्याह ।
कथेति । नन्वेवं चेत् कथैव त्रिविधाप्येकः पदार्थ इति
पदार्थन्यूनत्वापत्तिः अन्यथा वादादिवत् प्रमाणादिपदा-
र्थावान्तरभेदानामपि पृथक्पदार्थत्वे तदतिरेक इत्युभय-
थापि षोडशैव पदार्था इति नियमभङ्ग इति चेत् सत्यम्

विचारविषयो नानावक्तृको वाक्यविस्तरः ।

कथा तस्याः षडङ्गानि प्राहुश्चत्वारि केचन ॥७६॥

विचारगोचरार्थविषयो नानावक्तृको वाक्य-
विस्तरः कथा । तस्याः कथायाः षडङ्गानि
सङ्गिरन्ते । निरूप्यनिरूपकनियमः कथाविशेषव्य-
वस्था वादिप्रतिवादिनियमः सदस्यानुविधेय^१ संव-
रणम् निग्रहस्थानसामस्त्यासमस्त्योद्भावनप्रतिज्ञानम्

तथापि वादस्य निःश्रेयसौपयिकतत्त्वाध्यवसायहेतुत्वाज्ज-
ल्पवितण्डयोश्च तत्संरक्षणार्थत्वात् निःश्रेयसार्थिनां प्रत्ये-
कमेव प्राधान्येनोपादेयत्वज्ञापनाय तेषां पृथक्पदार्थत्वेनो-
द्देशः प्रमाणादीनां त्वेतच्छेषत्वमोपादेयत्वान्न तथात्वम् न
च तद्विशेषवत्तच्छेषत्वमप्येकपदार्थत्वप्रयोजकमिति मन्त-
व्यम् तन्त्रान्तरे गुणादीनां द्रव्याभेदप्रसङ्गादिति सङ्क्षेपः ।

ननु विचारो विमर्शस्तद्विषयत्वं कथायां न सम्भ-
वतीत्यसम्भवि लक्षणमित्याशङ्क्य इलोके विचारशब्दस्य
विचार्यत इति कर्मसाधनव्युत्पत्त्या विचार्यार्थपरत्वात्कार्यं
दोष इति व्याचष्टे । विचारगोचरार्थेति । क्रमात्प-
दत्रयेण कलहवाक्यपञ्चावयवप्रयोगकथावाक्यस्थपदानां
व्युदासः । तत्र षडङ्गानि दर्शयति । निरूप्येत्यादि ।
निरूप्यं प्रतिपाद्यमात्मतत्त्वादिकं निरूपकं तत्प्रतिपादकं
प्रमाणमनुमानादि तयोर्नियमः अनेनेदं साधयामीति
प्रतिज्ञानं कथाविशेषो वादादिः तस्य व्यवस्था अनेन
कथयिष्यामीति नियमकरणम् तथानयोरर्थं वादी प्रतिवा-
दीति नियमो नियमनम् अनु पश्चाद्विधेयं निष्पन्नकथाफ-

कथापर्यवसानलंबित्तिरिति षडङ्गानि । अपरे तु चत्वारि । वादिप्रतिवादिनियमौ सदस्यानुविधेय^(१) संवरणे चेति । लिपिकरणव्यवहारेषु लेखकोऽपि कश्चिदुभयसंगतो वरणीयः । अत्र कथौ विद्यातः सम्भावितसाध्यौ स्याताम् । अन्यथा विशेषविज्ञानप्रयोजनायाः कथाया आनर्थक्यप्रसङ्गात् । वादमन्तरेणापि विशेषनिर्णयोपपत्तेः । सदस्यास्तु वादिप्रति-
लप्रतिपादनरूपमस्यास्त्यनुविधेयः सभापतिः तस्य सभ्या-
नां च संवरणमेते सभ्या अयमनुविधेय इति सम्परिग्रहः
निग्रहसामस्त्यं जल्पवितण्डयोर्वादे त्वसामस्त्यमिति ।
एतच्च निग्रहान्ते स्फुटीभवित्यति । कथापर्यवसानस्य कथा-
समाप्तसंविस्तिपक्षादौ कचिदेकत्र समाप्तिरिति समय-
बन्धः । अथ चतुरङ्गानि दर्शयति । वादीत्यादि । वादि-
नियमः प्रतिवादिनियमः सभ्यसंवरणमनुविधेयसंवरणं
चेति चत्वार्यङ्गानि । अन्यत् सर्वं तन्नान्तरीयकत्वान्न
पृथग्वाच्यमिति भावः । अत्र पक्षद्वये ऽपि पाक्षिकमङ्गान्त-
रमाह । लिपिकरणेति । अथ वादिप्रतिवादिनेस्तुल्यव-
लत्वमावश्यकमित्याह । अत्रेति । ननु तुल्यत्वं दुर्ज्ञानमत
आह । सम्भावितेति । अतुल्यत्वे वाधकमाह । अन्य-
थेति । कथमानर्थक्यं वादं विना निर्णयानुपपत्तेरित्याश-
ङ्गाह । वादमिति । पुरुषगौरवादेव श्रद्धानस्य तदुपदेश-
मात्रादपि निर्णयसिद्धेरिति भावः । सभ्यलक्षणं तत्संख्या-
नियमं चाह । सदस्यास्त्विति । संख्यावैषम्यस्य प्रयोजन-
माह । द्वेति ।

वादिसम्मतताः सिद्धान्तद्वयग्रहस्यवेदिनो रागद्वेषवि-
रहिणः पराभिहितग्रहणधारणप्रतिपादनकुशला-
स्यवरा विषमसंख्याः स्वीकार्याः । तथा च सति
द्वैधे बहूनां संवादेन निर्णयः स्यात् । तथा च स्मरन्ति ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ताः सप्त यज्ञ त्रयोऽपि वा ।

त्रयोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ इति ।

द्वैधे बहूनां वचनमिति च । सदस्यानां
तु प्रत्येकविशेषस्य कथाविशेषस्य वादिप्रतिवादिनो-
इव नियमनं पर्यनुयोज्योपेक्षशोद्भावेनादिना कथकगु-
णदोषावधारणम् भग्नप्रतिबोधनं भन्दस्यानुभाष्य
प्रतिपादन^(१)मिति कर्माणि । सभापतिरपि वादिप्र-
तिवादिनोः सदस्यानां च सम्मतो रागादिरहितो
निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वीकरणीयः । तस्य च नि-
ष्पन्नकथाफलप्रतिपादनादिकं कर्म । वादे तु दैवादा-
गताः सदस्या वादिप्रतिवादिभ्यां सम्प्रतिपत्त्या प्रामा-

अत्रोभयत्रापि संवादमाह । रागेत्यादि । यज्ञसद-
शीति । यज्ञीयसभासदृशीत्यर्थः ।

सम्भ्यकृत्यमाह । सदस्यानां त्विति । अथ सभाप-
तिलक्षणमाह । सभापतिरपीति । तत्कृत्यं चाह । तस्ये-
ति । निष्पन्नकथाफलप्रतिपादनं वादिप्रतिवादिभ्यां मिथः
पणीकृतब्रव्यदापनम् । आदिशब्दात् स्वयं छत्रचामरादि-
दानम् । वादे विशेषमाह । वादे त्विति । दैवादागतानां

दिककथाभासशङ्काव्यावर्तनायाङ्गीक्रियन्त न जल्प-
वितण्डयोरिव प्रमेयादिव्यवस्थापनार्थमङ्गत्वेनोपादी-
यन्ते । तथा च वार्त्तिकम् । न चायं नियमः प्राश्नि-
कप्रत्यायमार्थं स्यायं वा इति । प्राश्निकानन्तरेणापि
गुर्वादिभिः सह संवादो दृष्ट इति । अत्र टीका न वादे
प्राश्निकानामुपादानं दैवादागतानां त्ववर्जनमिति^(१) ।
यत्पुनः प्राश्निका वादे न सन्तीति तस्यैव वचनम्
अङ्गतयोपादानं भास्तीति तस्यार्थः दैवादागतानाम-
वर्जनस्य स्वयमेवोक्तत्वादिति ॥ ७६ ॥

वा किं प्रयोजनमत आह । प्राप्तादिकेति । बलवदपि
शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं नेत इति न्यायादिति भावः ।
वादे सभ्यस्वीकारनियमाभावे दृढसंवादमाह । तथा
चेति । ननु गुर्वादीनामेव प्राश्निकत्वात् कथं नियमाभाव
इत्याशङ्क्य तेषामपि दैवादागतानामेव स्वीकारो न तु
नियमादिति तात्पर्यटीकायां व्याख्यातं वाचस्पत्याचार्यै-
रित्याह । अत्र टीकेति । ननु दैवादागतास्तत्रैव प्रतीयन्ते
इत्याशङ्क्याह । यत्पुनरिति । कथमयं टीकार्थो निश्चित इत्या-
शङ्क्यावर्जनवचनान्यथानुपपत्तेरित्याह । दैवादिति ॥ ७६ ॥

इह पदार्थानां सौत्रक्रमेणैवोद्देशक्रममाश्रित्य प्रमा-
णादिपदार्थाश्चेल्लक्ष्यन्ते इति लक्षणमात्रस्यैव प्रतिज्ञानत्वा-
दुत्तरार्द्धे संग्रहकृतां वादादिपदार्थत्रयोद्देशः प्रतिज्ञावि-
रुद्धः सौत्रेण पुनरुक्तश्च इत्याशङ्क्य सत्यम् कथासामान्य-
लक्षणानन्तरं वादादीनां तदवान्तरमेदत्वाभिधानपरतोद्दे-

कथावान्तरविधा दर्शयति ।

वादेो जल्पो वितर्ह्येति तिस्रस्तस्या विधा मताः ।

तत्र वादस्य लक्षणं फलं च दर्शयति ।

तत्र प्रमाणतर्काभ्यां साधनाक्षेपसंयुता ॥ ५७ ॥

वीतरागकथा वादस्तत्फलं तत्त्वनिर्णयः ।

प्रमाणतर्काभ्यामेव स्वपक्षसाधनपरपक्षोपासम्भो-
करणीयावित्यभिमानमात्रमत्र विवक्षितं न^(१) वस्तुतः
उभयोरपि तथा कर्तुमशकत्वात् । यथाहुः । प्रामा-
णिकवचनमात्राभिप्रायपूर्विका कथा वाद इति ।

शपरमित्याशयेनाह । कथावान्तरेति । एवं पदार्थभूयता-
शङ्का तु प्रागेव निरस्तेत्यास्तां तावत् ।

उत्तरश्लोके पादत्रयेणैव वादलक्षणाच्चतुर्थपादवैय-
र्थ्यमाशङ्क्य फलाभिधानार्थत्वेन सार्थकत्वमाह । तत्रेति ।

ननु जल्पवितर्ह्येति प्रमाणतर्कसम्भवाल्लक्षणम-
तिव्याप्तमित्याशङ्कावधारणस्य विवक्षितत्वाच्चायं दोष
इति व्याचष्टे । प्रमाणतर्काभ्यामेवेति । तेन छलादिनिवृ-
त्तिः । तथा च प्रमाणतर्काभ्यामेव स्वपक्षसाधनपरपक्षो-
पासम्भवती कथा वाद इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । ननु पक्षद्वये
ऽपि कथं प्रमाणतर्कसम्भव इत्यत उक्तम् अभिमानमात्र-
मिति । अवास्तवत्वे हेतुमाह । उभयोरपीति । वस्तुनो
द्वैरूप्यासम्भवादिति भावः । प्रामाणिकमात्रं प्रामाणिक-
मेवेदं वचनमित्यभिप्रायोभिमानः पूर्वं यस्याः सैत्यर्थः ।

कृत्वावसाय^(१)फलत्वादस्यां वीतरागाणामेव शिष्या-
णामसब्रह्मचारिणामधिकारः^(२) न च विजिगीषूणामि-
ष्टुक्तं वीतरागकथेति । तदुक्तम् । तं शिष्यगुरुसब्रह्म-
चारिशिष्टत्रेयोर्धिभिरननुसूयुभिरभ्युपेयादिति । अ-
ज्ञातज्ञापनं ज्ञातस्य स्थिरीकरणं संशयनिवर्तनमिति
त्रिविधस्तत्त्वनिर्णयः । अत्र निग्रहस्थानमुत्तरत्र^(३)
दर्शयिष्यति । तदुक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
सिद्धान्ताविबुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरि-
ग्रहे वाद इति ॥ ७७ ॥ ५५ ॥

नन्वेवं लक्षणे वीतरागपदं वृथेत्याशङ्क्य सत्यम् किं त्वधि-
कारिनिरूपणार्थमित्याह । तत्त्वावयवसायेति । वादस्य
वीतरागमात्राधिकारित्वे सूत्रसम्भतिमाह । तदुक्तमिति ।
तं वादमित्यर्थः । अत्राधिकारित्रैविध्यात् फलत्रैविध्य-
माह । अज्ञातेत्यादि । गुरुशिष्यवादे ऽज्ञातज्ञापनं फलम्
सब्रह्मचारिवादे ज्ञानस्थिरीकरणम् शिष्यसुसुक्ष्मवादे संशय-
निवर्तनमिति यथासङ्ख्यं द्रव्यम् । एवं वादस्य लक्षणा-
धिकारिणौ निरूप्य तत्रोद्भाष्यानुद्भाष्यादिनिग्रहनियम-
जिज्ञासायामाह । अत्रेति । उत्तरत्रेति । निग्रहान्त इत्यर्थः ।
अथ वादलक्षणे सूत्रसम्भतिमाह । तदुक्तमिति । प्रमाणत-
र्कभ्यामेव साधनोपालम्भौ यस्मिन् स पक्षप्रतिपक्षपरि-

(१) तत्त्वावयवसाय-पा. ० पु. ।

(२) सब्रह्मचर्यादीनामधिकारो-पा. ० B पु. ।

(३) निग्रहस्थानमवस्थितिमुत्तरत्र-पा. ० B पु. ।

२१२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

जल्पवितण्डे दर्शयति ।

स च छलादिसम्भिन्नो^(१) जल्पोऽस्य विजयः फलम् ॥ ७८ ॥

जल्प एव वितण्डा स्यात् प्रतिपक्षे त्वसाधने ।

स इति तच्छब्देन प्रमाणातर्कनियमाभिधानं तत्त्वावसाय^(२)लक्षणं फलं च परिहायोक्तलक्षणो वादः परामृश्यते । छलादिप्रयोगाभ्यनुष्ठानाद्विजयफलत्वनिर्देशाच्च ततो भिद्यते । ततश्च प्रमाणातर्काभ्यां

ग्रहो वाद इति लक्षणम् । सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेन तद्विरोधेऽपसिद्धान्तेन निग्राह इति सूचितम् । स्वपक्षसाधनं तत्समर्थनं परपक्षदूषणं तत्समर्थनं शब्ददोषवर्जनं चेति पञ्चावयवास्तदुपपादकाः । अन्यथाङ्गवैकल्यात् कथामासत्वप्रसङ्ग इति भावः । इति वादपदार्थः ॥ ७७ ॥ ५५ ॥

अथोत्तरश्लोके स इति सर्वनाम्ना पुनर्वादोपादानात् तस्यैव लक्षणान्तराभिधानमिति मन्दभ्रमनिरासार्थमाह । जल्पवितण्डे इति ।

ननु स इति पूर्वोक्तलक्षणं वादं परामृश्य पुनस्तस्यैव तद्विरुद्धर्माभिधाने व्याघातः स्यादित्याशङ्काह । स इतीति । विशेषणप्रयोजनमाह । छलादीति । अस्त्येव वादाद् भेदो जल्पस्य वितण्डायास्तु कथं भेद इति शङ्कां निरस्य लक्षणं निष्कृष्याह । ततश्चेति । स्वपरेत्यादिविशो-

(१) सम्भेदो-पा० C पु० ।

(२) तत्त्वाध्यवसाय-पा० C पु० ।

छलादिभिश्च स्वपरपक्षसाधनोपालम्भवती विजिगीषुकथा जल्पः । विजिगीषमाणयोरुभयोरपि साधनोपालम्भवती कथा जल्प इत्याचार्याः । तत्र हि मत्सरादिना विजिगीषया वा कथाप्रवृत्तेः । सदुत्तरापरिस्फूर्तौ छलादिप्रयोगेणापि प्रतिवादी पर्याकुलितमानसोऽप्रतिभोऽसदुत्तरवादी वा भवेद्वितीतरस्यावष्टम्भे विजयसम्भवात् प्रमाणतर्काभ्यामेव व्यवहार इत्यभिमानोऽपि न विवक्षितः । तस्यां च कथार्यां परपक्षसाधनानुपालम्भे तु न स्वपक्षस्थितिभात्रेण विजयी अपि तु केवलं ह्याच्य एव स्यात् । वञ्चितपरप्रहारस्तमप्रहरमाण इव वीरः । स्वसाधनासिद्धौ परदूषणभात्रेणापि

पणाद्वितण्डातो भेद इत्यर्थः । अत्रापि विजिगीषुपदमधिकारिनिरूपणार्थम् । अत्रोदयनसम्बन्धिमाह । विजिगीषमाणयोरिति । विजिगीषणाधिकारत्वाच्छलादिसम्भेदो लभ्यते तेन वादाद् भेदः । शेषेण क्रमाद् वितण्डाकथाभासाभ्यां भेदः । ननु विजिगीषयोरपि वादवत् तत्राभिमानिकोऽपि प्रमाणतर्कव्यवहारः किं नेष्टु इत्याशङ्क्याह । तत्रेति । यथा कथञ्चित् परमञ्जनैकतत्पराणां किं तथा चिन्तयेति भावः । अवष्टम्भो घलात्कारः । एकपक्षसत्त्वस्वपरपक्षसाधनोपालम्भयोर्द्वयोरपि यः कर्ता स एव जेता नान्यतरकारी किं त्वभावाद् भावोऽतिरिच्यत इति न्यायादुभयप्रष्टाद् वरमिति श्लाघते केवलमिति सदृष्टान्तमावष्टे । तस्यां चेत्यादि । जल्पलक्षणे सूत्रसम्बन्धि-

२१४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

तथा यथा आत्मानमरक्षन् परधातीव वीरः । ततश्च
स्वपरपक्षयोः साधनोपालम्भाभ्यामेव विजयो नान्य-
तरमात्रेणेति । तदुक्तम् । यथोक्तोपपन्नच्छलजाति-
निग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति ॥

प्रतिपक्षस्थापनामात्रहीनो जल्प एव वितण्डा
भवति । अत्र प्रतिवादी यं कञ्चन सिद्धान्तमवलम्ब्य
व्यवस्थितः प्रतिपक्षभङ्गमात्रेण विजयी भवति न
तु जल्पवत्स्वपक्षसाधनेनापीत्युक्तम् प्रतिपक्षे त्वसा-
धन इति । सिद्धान्तावष्टम्भस्त्ववश्यं करणीयः ।

माह । तदुक्तमिति । अत्र तत्रोच्चारितोपपन्नपदावृत्त्या य-
थोक्ते वादलक्षणे यदुपपन्नं योग्यं केवलप्रमाणतर्कतत्त्वाव-
सायफलातिरिक्तं तेनोपपन्नो युक्तः छलादिसम्भिन्नो जल्प
इति सूत्रार्थः । इति जल्पपदार्थः ॥

श्रीकौत्तराद्धे वितण्डालक्षणमुक्तं तस्यार्थं निष्कृ-
ष्याह । प्रतिपक्षेति । अत्र जल्प एवेति मासमग्निहोत्रवत्
तद्धर्मप्राप्त्यर्थं नामातिदेशस्तेन छलादिसम्भिन्न इत्यर्थः ।
एतच्चास्यापि^(१) जल्पवज्जयमात्रफलत्वात् वादवत् केवलप्र-
माणतर्कव्यवहारनियम इति ज्ञापनार्थमुक्तम् । लक्षणं तु
प्रतिपक्षस्थापनारहिता वितण्डेत्येव । एतावन्तैव जल्पाद्
वादादपि व्यावृत्तेः । ईदृग्वादाभासव्यावृत्त्यर्थं तस्यापि
सम्भावितत्वादिति केचित् । प्रतिपक्षे त्वसाधन इति प्रति-
पक्षस्थापनानिषेधादर्थोदस्थाप्यावलम्बो न कार्य इति भ्रमः
स्याद् अतोऽभिप्रायं व्याचष्टे । अत्रेति । तर्ह्यस्याप्यपक्षस्य

(१) वितण्डाव्यवहारस्यापि ।

वितण्डानिरूपणम् ।

२१५

अन्यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति नैयायिकेन प्रयु-
क्ते कश्चन वैतण्डिकाभिमानो मीमांसादृष्ट्या पूर्व-
सिद्धिबुद्ध्या वादिना पुनः साध्यमाने हेतौ सौगत-
मतानुसारेण सिद्धसाधनतामुद्वाधयेदित्यपरिनिष्ठितः
कथाव्यवहारः स्यात् । अत एव सूत्रकारोऽपि प्रति-
वादिनः पक्षपरिग्रहमङ्गीकृत्य तस्य स्थापनाभानं
निराचष्टे स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति । जल्प-
वितण्डयोरेव चतुःपञ्चानां षट्सप्तानां वाङ्मानां

किमवलम्बनेनेत्यत आह । सिद्धान्तावपृम्भस्त्विति ।
कुत इत्याशङ्क्यान्यथातिप्रसङ्गादित्याह । अन्यथेति । मी-
मांसाभने शब्दस्य नित्यत्वात् कृतकत्वस्यासिद्धिः । साध्य-
मान इति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिनेति शेषः । हेतौ कृत-
कत्वहेतावित्यर्थः । सौगतमते सन्मात्रस्य क्षणिकत्वात्
सिद्धसाधनता नियता स्यादिति जयपराजयव्यवस्था न
स्यादित्यर्थः । स्वीकृतं सूत्रसंवादेन द्रव्यति । अन एवेति ।
पक्षपरिग्रहानङ्गीकारं प्रतिपक्षहीन इत्येवोच्येत न तु स्था-
पनाहीन इति भावः । यद्यपि कथा तस्या षडङ्गानि प्राहु-
श्चत्वारि केचनेति सामान्येनोक्तं प्राक् तथापि तज्जल्प-
वितण्डाविषयमेव न वादविषयमिति नियच्छति । जल्प-
वितण्डयोरेवेति । चत्वारि पञ्च वा चतुःपञ्चानि षट्सप्त
वा षट्सप्तानि तेषाम् । सङ्ख्ययाव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः
बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणादिति ससासान्तो डच्प्र-
त्ययः । लेखकस्वीकारपक्षे पञ्चमसप्तमसम्भवः । अथ वादे

२१६

सटीकतात्त्विकरत्नायाम्

नियमावश्यम्भावः । वादे तु तदनपेक्षमेव तत्त्वावसा-
यफलसिद्धेः । न च न विगृह्य कथां कुर्यादित्यादि-
भिर्जल्पवितण्डयोर्निषेधः शङ्कनीयः । नास्तिकनिरा-
करणार्थमवश्यकर्तव्यत्वेन तदितरविषयत्वान्निषेधस्य ।
तदुक्तम् । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे
बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति ता-
भ्यां विगृह्य कथनमिति च ॥ ७८ ॥ ५५ ॥

अथ हेत्वाभासाः ।

हेतोः केनापि रूपेण रहिताः कैश्चिदन्विताः ॥७९॥

तन्नियमाभावे हेतुमाह । वादे त्विति । तदनपेक्षमज्ञानपेक्षं
क्रियाविशेषणं चैतत् । ननु निषिद्धयोर्जल्पवितण्डयोः कि-
मर्थं लक्षणमुच्यते यत् प्रक्षाल्य त्यागः स्यादित्याशङ्क्याह ।
न चेति । कुतो न शङ्कनीय इत्याशङ्क्य निषेधस्य नास्तिके-
तरप्रतियोगिककथाविषयत्वादित्याह । नास्तिकेति । तर्हि
किं तदनयोः कर्तव्यताबोधकं शास्त्रमित्याकाङ्क्षायां सूत्र-
मेवेत्याह । तदुक्तमिति । स्मृतिवत् सूत्रस्यापि आर्षत्वात्
तदपवादकत्वं युक्तमिति भावः । जल्पवितण्डे इति । कर्तव्ये
इति शेषः । नन्वनेन सूत्रेणानयोः कर्तव्यतामात्रं प्रयोजनं
चोक्तं न तु विगृह्य कथनमिति कथमस्यापवादकत्वमित्या-
शङ्कात्तरसूत्रे तदुक्तमित्याह । ताभ्यामिति । इति वित-
ण्डापदार्थः ॥ ७८ ॥ ५५ ॥

अथ कथानन्तरमुद्देश्यक्रमाद्धेतवाभासा लक्ष्यन्ते इ-
त्याह । अयेति ।

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

२१७

हेत्वाभासाः पञ्चधा ते^(१) गौतमेन प्रपञ्चिताः ।

उक्तानां चतुःपञ्चानां रूपाणामन्यतमेन विक-
लास्तदितराङ्गसद्भावे ऽपि हेतव^(२) आभासा भवन्ति ।
ते च पञ्चविधाः । तदुक्तम् । सव्यभिचारविरुद्धप्रक-
रणासमसाध्यवनातीतकाला हेत्वाभासा इति । गौत-
मग्रहणेन मतान्तरे विशेषं दर्शयति^(३) । स चोपन्यस्य
निरस्यत^(४) इति ॥ ७९ ॥ ५५ ॥

तत्र सव्यभिचारः स्यादनेकान्तः स च द्विधा ॥ ८० ॥
साधारणास्तथा हेतुरसाधारण इत्यपि ।

रूपशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह । उक्ता-
नामिति । अनुमानोक्तानां पक्षधर्मत्वादीनामित्यर्थः ।
नन्वेतल्लक्षणं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोरतिव्याप्त-
मित्याह । चतुःपञ्चानामिति । तयोश्चतुरन्यतमराहित्य-
मितरत्र पञ्चान्यतमराहित्यं च विवक्षितम् । तथा च
योग्यान्यतमरूपविकलो हेत्वाभास इत्यर्थः । तत्पाञ्च-
विध्यं सौत्रमुद्देशं प्रमाणयति । तदुक्तमिति ॥ ७९ ॥ ५५ ॥
तत्रायस्य लक्षणं विभागं चाह । तत्रेत्यादि ।

(१) पञ्चाध्यायी-पा. A पु. ।

(२) सम्यक्तावपि हेतव-पा. B पु. ।

(३) द्योतयति-पा. B पु. । सूचयति-पा. C पु. ।

(४) निरसिष्यत इति-पा. B पु. ।

तत्र हेत्वभासेषु सव्यभिचारो नामानेकान्तः^(१)
सकनान्तो निश्चयो व्यवस्थितिर्नास्तीति । तदुक्तम् ।
अनैकान्तिकः सव्यभिचार इति । स च साधारणो-
ऽसाधारण इति च द्विविधो भवतीति ॥ ८० ॥ ५५ ॥

ननु व्यवस्थान^(२)मतिलङ्घ्यान्यत्रापि वृत्तिर्य-
भिचारः । तत्र साधारणस्य पक्षसपक्षलक्षणस्यानाति
क्रमेण विपक्षेऽपि वृत्तेर्भवति व्यभिचारिता^(३) । पक्ष-
मात्रवृत्तेस्तत्साधारणस्य कथं व्यभिचारिता । तस्य
हि स्वस्थानवृत्तिरेव सङ्कुचिता दूरेऽन्यत्रापि वृत्ति-
रित्याशङ्कामपनुदन् विधाद्वयमेव द्विविच्य दर्शयति ।
आद्योन्ययादनैकान्तः पक्षत्रयकृताशयः^(४) ॥ ८१ ॥

तत्रेत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थौ दर्शयन् लक्ष्यलक्षण-
पदे विविच्य योजयति । तत्र हेत्वभासेष्विति । तत्र
विधाद्वयव्याप्तिज्ञाताय लक्षणपदं व्युत्पादयति । एक-
त्रेति । निश्चयवाचिनान्तशब्देन नियतत्वसाम्याद् व्यव-
स्थितिर्लक्ष्यते तेन साधारणस्य पक्षसपक्षयोरिव विपक्षे-
ऽपि प्रवृत्तेरसाधारणस्य सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तेर्विपक्षा-
दिवत् सपक्षादपि सर्वस्यात् व्यावृत्तेश्च स्वसीमातिक्र-
मेण व्यवस्थितत्वादनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । अत्र सूत्रं
संवादयति । तदुक्तमिति ॥ ८० ॥ ५५ ॥

अथ यथोक्तश्लोकेनोत्तरश्लोकस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
शङ्कोत्तरत्वेन अस्यैव विचारणान्न दोष इत्याशयेन
शङ्कापूर्वकमवतारयति । नन्विति ।

(१) अनैकान्तिकः—पा. C पु. । (२) स्वस्थान—पा. C पु. ।

(३) व्यभिचारः—पा. B पु. । (४) कृतान्वयः—पा. A पु. ।

हेत्याभासनिरूपणम् ।

३१६

व्यतिरेकादनेकान्तः पक्षमात्रान्वयः परः ।

अन्वयो व्यतिरेक इति च द्वे हेतुरुपे तत्रान्व-
यस्य भूमिः पक्षसपक्षौ व्यतिरेकस्य तु विपक्ष एव ।
सपक्षाश्च वा केचित् । तत्रान्वयस्य विपक्षे ऽपि वृत्ते-
र्यथा व्यभिचारः । एवं व्यतिरेकस्यापि सर्वेष्वपि सप-
क्षेषु वृत्तेर्भवत्येव व्यभिचारः । अत एव पक्षमात्रवृ-
त्तेरपि केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावादेव तत्र व्यति-
रेको न वर्तत इति न व्यभिचारः । सपक्षविपक्षयो-
रभयोरपि व्यतिरेकोऽस्तीति दर्शयितुं पक्षमात्रान्वयः
पर इत्युक्तम् । पक्ष एवान्वयोऽन्यत्र सर्वत्र व्यति-

पक्षमात्रान्वय इत्यत्र सति सपक्षे इति शेषः ।
अन्यथा केवलव्यतिरेकिणोऽप्यहेतुत्वप्रसङ्गात् ।

इह श्लोके ऽन्वयव्यतिरेकग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य
व्याचष्टे । अन्वय इत्यादि । ननु व्यतिरेकस्य विपक्षमा-
त्रभूमिकत्वे सपक्षैकदेशवृत्तेर्यथादिहेतोरहेतुत्वं स्यादित्यत
आह । सपक्षाश्च वा केचित् । नन्वेतावता पूर्वोक्तश-
ङ्कानिरासः कथमन आह । तत्रान्वयस्येति । एवं च सति
सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः असति तन्मात्रवृत्तिर्व्य-
तिरेकीति सिद्धमित्याह । अत एवेति । ननु श्लोके व्यति-
रेकस्य सपक्षगामित्वं कुत्रोक्तमन आह । सपक्षविपक्षयो-
रिति । तत्रापि मात्रपदं प्रसादलभ्यमित्याह । पक्ष एवेति ।
क्रमेण विधाद्वयमुदाहरति । तत्रेत्यादि ॥ ८१ ॥ ५५ ॥

२२०

सटीकतार्किकरत्नायास

रेक एवेत्यर्थः । तत्र पक्षत्रयवृत्तिः साधारणः । यथा-
ऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । सति सपक्षे पक्षमा-
त्रवृत्तिरसाधारणः । यथाऽनित्या भूर्गन्धवत्त्वादित्यु-
क्तमेवेति ॥ ८१ ॥ ५५ ॥

विरुद्धः स्याद्भूतमानो हेतुः पक्षविपक्षयोः ॥ ८२ ॥

पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो हेतुर्विरुद्ध इत्येव-
कारोपश्लेषेण साधारणानैकान्तिकव्यवच्छेदसिद्धिः ।
साध्यविपर्ययव्याप्तौ हेतुर्विरुद्ध इत्याचार्याः । यथा
नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । तदुक्तम् । सिद्धान्तम-
भ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति ॥ ८२ ॥

प्रतिरुद्धः प्रकरणसमः स्यात् प्रतिसाधनैः ।

प्रतिप्रमाणप्रतिरुद्धो हेतुः प्रकरणसम इति ।

अथ विरुद्धं लक्षयति । विरुद्ध इति ।

उदाहरति । यथेति । अत्र कार्यत्वादिति हेतुः सा-
ध्याभिमतनित्यत्वविपरीतानित्यत्वव्याप्तः पक्षविपरीत-
योरेव शब्दघटयोर्वर्तत इति स्याद् विरुद्ध इत्यर्थः । सि-
द्धान्तमिति । यं कश्चन शब्दनित्यत्वादिसिद्धान्तं प्रति-
ज्ञाय तत्साधनाय तद्विरोधी तद्विपर्ययव्याप्तौ हेतुः प्रथु-
क्तो विरुद्ध इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

अथ प्रकरणसमं लक्षयति । प्रतिरुद्ध इति । स च
प्रकरणेन प्रतिरोधकहेतुना समवलत्वात् प्रकरणसम इति
द्रष्टव्यम् ।

प्रतिरोधो नाम हेतोरर्थनिश्चयप्रवृत्तिप्रतिबन्धः ।
 सत्प्रतिपक्षो हेतुः प्रकरणसम इत्याचार्याः । ननु दुर्ब-
 लेन सम्बलेन प्रबलेन^(१) वा प्रतिरोधः । त्रधापि
 न सम्भवति । हीनबलस्य बाधितत्वेन प्रतिरोधकत्वा-
 योगात्^(२) । वस्तुना द्वैरूप्यासम्बन्धेनाभयो^(३)स्तुल्यब-
 लत्वासम्भवात्^(४) । प्रबलेन हीनबलस्य बाधितत्वेन
 कालातीतशङ्करप्रसङ्गाच्चेति । सत्यम् । वास्तवतुल्य-
 बलत्वाभावे ऽपि अगृह्यमाणविशेषत्वेनाभिमानसि-
 द्धसाम्येन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधो विवक्षित इति
 न कश्चिद्दोषः । ततश्च नानुमानेनैव प्रतिरोधोऽनु-
 मानस्याभिमानसाम्येन प्रत्यक्षादिनापि तत्सम्भवात् ।

ननु प्रतिरोधो नाम गतिप्रतिबन्धः स च हेतोर्वच-
 नात्मकस्यासम्भवीत्यत आह । प्रतिरोधो नामेति ।
 सत्प्रतिपक्षोऽविद्यमानप्रतीतिहेतुक इत्यर्थः । ननु सर्व-
 थापि प्रतिरोधासम्भवात् खपुष्पकल्पोऽयं हेत्वाभास इति
 शङ्कते । नन्विति । स खलु पुरुषविशेषमपेक्षमाणो हेत्वा-
 भासो भवतीत्याशयेन परिहरति । सत्यमिति । अत्रा-
 भिमानिकविशेषणलभ्यं विशेषान्तरमाह । ततश्चेति ।
 अथानुमानिकस्याभिमानिकसाम्येन प्रत्यक्षेण प्रतिरोधमु-

(१) अधिकबलेन—पा. B पु. ।

(२) प्रतिरोधायोगात्—पा. C पु. ।

(३) विद्वत्प्रमाणयो—पा. B पु. ।

(४) सत्तायोगात्—पा. C पु. ।

२२२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

यथा शुक्लोऽयं शङ्खः शङ्खत्वादितरशङ्खवदिति प्रयोगे
पीतत्वेन प्रत्यक्षोपलब्धेः शुक्ल एव कथं स्यादिति ।
तमिदं प्रकरणसमं विरुद्धाव्यभिचारीति केचिद्व्यप-
दिशन्ति यथाहुः ।

यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपित्वेन साध्यते ।

स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ॥ इति ।

तदुक्तम् । यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्ण-

दाहरति । यथेति । एवमात्मनानात्वसाधनस्य व्यवस्था-
देरद्वैतवाक्येन प्रतिरोध इत्याद्युक्तम् । नन्वस्य (१) विरुद्धा-
व्यभिचारिणः परोक्ताद्भेदे पञ्चैवेतिनियमभङ्गादित्याश-
ङ्का भेदमाह । तस्मिन्मिति । अभेदव्यक्तये (२) परोक्तशुदा-
हरणं दर्शयति । यथाहुरिति ।

अत्र वायोरप्रत्यक्षत्वसाधकहेतोररूपित्वस्य प्रत्य-
क्षत्वे हेतुना स्पर्शवत्त्वेन प्रतिरुद्धत्वाद्विरुद्धः प्रतिरुद्धः
सत्यव्यभिचाराप्रतीतेरव्यभिचारी चेति तस्यैव तथा
व्यपदेशात् स एव स इत्यर्थः ।

अथ स्वीकृतप्रकरणसमलक्षणे सूत्रसम्प्रतिमाह ।
तदुक्तमिति । यस्माद्वादिप्रयुक्ताद्भेदोरुपरि प्रकरणचिन्ता
विपरीतसाध्यसाधकहेतुविचारः प्रवर्तते स निर्णयार्थं
स्वसाध्यसिद्ध्यर्थमुपदिष्टो वादिहेतुः प्रकरणेन प्रतिहेतुना
सम्बलत्वात् प्रकरणसम उच्यते इति सूत्रार्थः । अत्र

(१) यस्य प्रकरणसमस्य विरुद्धाव्यभिचारीतिव्यपदेशात् प्रक-
णसम एव विरुद्धाव्यभिचारीति भावः ।

(२) प्रकरणसमात् ।

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

२२३

यार्थमपदिष्टः^(१) प्रकरणसम इति । एकदेशिनस्तु स्वपक्षपरपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसम इति लक्षयन्ति उदाह्रियन्ति च । यथानित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । तदिदं तावदसम्भवि लक्षणम् न ह्येकस्यैव हेतोरुभयत्रापि त्रैरूप्यं सम्भवति । नित्यत्वे साध्ये गगनं सपक्षः इतरत्र तदेव विपक्षः । न त्वेक एव हेतुः सपक्षे तत्र वर्तते विपक्षाच्च ततो व्यावर्तते चेति सम्भवति पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्यस्याप्येकदा शब्दाकाशयोरन्यतरत्वादित्यर्थाऽन्यदा शब्दघटयोरन्यतरत्वादित्यर्थः । ततश्च शब्दमात्रमत्रैकं नार्थ इति न किञ्चिदेतत् ।

असिद्धः साध्यतुल्यत्वाद्देतुः साध्यसमो भवेत्
॥ ८३ ॥

असिद्धो हेतुः साध्यसम इति लक्षणम् । साध्य-

भूषणोक्तं लक्षणं दूषयितुमनुभाषते । एकदेशिनस्त्विति । दूषयति । तदिदमिति । कुत इत्यत आह । न हीति । असम्भवं व्यनक्ति । नित्यत्व इतीति । किं च एकस्य हेतोरुभयत्र त्रैरूप्यं लक्षणं तदैकत्वमेव हेतोरसिद्धमित्याह । पक्षसपक्षयोरित्यादि ।

अथ साध्यसमं लक्षयति । असिद्ध इति ।

अत्र लक्षणांशं निष्कृत्याह । असिद्धो हेतुरिति ।

(१) मुद्रिष्टः—पा० C पु० ।

२२४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

समशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनं साध्यतुल्यत्वादिति^(१) ।
तदुक्तम् । साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसम
इति ॥ ६३ ॥

अथासिद्धिलक्षणं विवक्ष्य सिद्धिलक्षणपुरःसरं
सप्रकारमसिद्धिमाह ।

व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिः सिद्धिरिष्यते^(२) ।
असिद्धिस्तदभावः स्याद्वेतोः^(३) सा च चतुर्विधा
॥ ६४ ॥

व्याप्तेः पक्षस्य हेतोश्च तज्ज्ञानस्याप्यभावतः ।

सिद्ध्यभावोऽसिद्धिस्तद्वानसिद्धः । सिद्धिश्च

तर्हि साध्यतुल्यत्वादित्यस्य किं प्रयोजनमत आह ।
साध्यसमशब्देति । साध्यतुल्योऽसिद्ध इति यावत् ।
स साध्यसम इति सूत्रार्थः ॥ ६३ ॥

ननुक्तं साध्यसमलक्षणम् अथास्मिन् उदाहर्तव्यं
किमेतदप्रस्तुतमेव सिद्धादिकमुत्तरार्द्धं वृथा प्रपञ्च्यत
इत्याशङ्क्य लक्षणपदार्थासिद्धिज्ञानस्य सिद्धिज्ञानसाध्य-
त्वात् तल्लक्षणपूर्वकमसिद्धिलक्षणं तद्विभागं चाह ।
अथेति ।

श्लोके तदभाव इत्यत्र तच्चब्देन सिद्धिपरामर्श इति
व्याचष्टे । सिद्ध्यभावोऽसिद्ध इति । एषैव लक्षणपदप्रवृ-

(१) समत्वादिति-पा. B पु. ।

(२) सिद्धिश्च्यते- पा. A पु. ।

(३) तदभावो ह्यसिद्धिः स्याद्वेतोः-पा. A पु. ।

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

२२५

व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वेन प्रतीतिः । ततश्च व्या-
प्तिपक्षधर्मतहेतूनामभावे व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धि-
स्वरूपासिद्धयो भवन्ति । यथाहुः । असिद्धः साध्य-
समः स चाविद्यमानसपक्षः पक्षे ऽविद्यमानोऽविद्यमा-
नव्याप्तिकश्चेति त्रिधेति । व्याप्तादीनां त्रयाणाम-
न्यतमस्य प्रतीत्यभावे त्वज्ञानासिद्धिरिति चतस्रो-
ऽसिद्धयः । तत्र व्याप्यत्वासिद्धौ यथा गर्भस्थो मैत्रीत-

स्तिनिमित्तमित्याह । तद्वानसिद्ध इति । श्लोके योग्यत्वा-
दव्यवहितयोरपि व्याप्तहेतुपदयोरन्वयं वदन् असिद्धिल-
क्षणं निष्कृत्याह । सिद्धिश्चेति । तथा च व्याप्त्यादिस्व-
रूपाभावे व्याप्यत्वासिद्ध्यादयस्त्रयो भेदाः तदन्यतमप्रती-
त्यभावे त्वज्ञानासिद्धिरित्येवं चातुर्विध्यं सिद्धतीति ।
फलितमाह । ततश्चेत्यादिना चतस्रोऽसिद्धय इत्यन्तेन ।
श्लोके पक्षस्येत्येतत् तद्धर्मस्याप्युपलक्षकमित्याह । पक्षत-
द्धर्मेति । तथा च पक्षस्य तद्धर्मस्य वा सन्निर्गमस्याभावे
ऽप्याश्रयासिद्धिरेवेति न त्रित्वहानिः । एतेन सिद्धसाध-
नस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति सिद्धम् । आद्यभेदत्रये ताव-
दुदयनलक्षणमालां संवादयति । यथाहुरिति । अत्रासि-
द्धः साध्यसम इति सामान्यलक्षणम् । स चेत्यादिना
क्रमादाश्रयस्वरूपव्याप्यत्वासिद्धीनां विभागेद्देशः संग्रहे
तु वृत्तानुसारादुत्क्रमः । अथान्त्यपादं तच्छब्देनानन्तरो-
क्तव्याप्तिपक्षहेतूनां परामर्श इति दर्शयन् व्याचष्टे । व्या-
प्त्यादीनामिति । अथैषां क्रमेणोदाहरणान्याह । तत्रेत्या-

२२६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

नयः^(१) श्यामः मैत्रीतनयत्वादिति^(२) सस्यतिपन्नव-
दिति अर्थं हि आकाद्याहारपरिणतिप्रयुक्तव्याप्तिक-
त्वात्^(३) सौपाधिकसम्बन्ध इत्यसिद्धव्याप्तिकः । आश्र-
यासिद्धौ यथा ईश्वरो न सर्वज्ञः कर्तृत्वादिति ।
स्वरूपासिद्धौ यथा अनित्यः शब्दः आक्षुण्णत्वादिति ।
भागासिद्धौ यथा अनित्ये बाह्यनसे मूर्तत्वादिति ।
विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धिव्यर्थविशेषणासिद्धिव्यर्थ-
विशेष्यासिद्ध्यादीनां उदाहरणानि स्वयमेव द्रष्ट-
व्यानि । अज्ञानासिद्धौ यथा । देवदत्तो बहुधनो

दि । ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यत्रेश्वरासिद्धौ धर्म्यसिद्धेस्तत्
सिद्धौ धर्मिग्राहकबाधात् सन्दिग्धधर्मासिद्धेश्चोभयथा-
प्याश्रयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपासिद्धेरेव भेदान्तर-
माह । भागेति । अत्र पक्षैकदेशे बाधि मूर्तत्वाभावाद्
भागासिद्धिः । पुनश्च स्वरूपासिद्धेर्भेदान्तराण्यतिदिशति ।
विशेषणेति । अनित्यः शब्दः मूर्तत्वे सति गुणत्वात्
गुणत्वे सति मूर्तत्वात् गुणत्वे सति कृतकत्वात् इति क-
मादेशामुदाहरणानि । आदिशब्दादयं सार्वभौमो भवि-
ष्यति तादृग्भाग्यत्वे सति क्षत्रियत्वादित्यादिसन्दिग्ध-
विशेषणासिद्ध्यादिसङ्ग्रहः । अथाज्ञानासिद्धेषु हेत्वज्ञा-
नासिद्धमुदाहरति । देवदत्त इति । सर्वं क्षणिकं सत्त्वाद्

(१) मैत्रतनयः-पा. B पु. ।

(२) मैत्रतनयत्वात्-पा. B पु. ।

(३) व्याप्तित्वेन-पा. B पु. ।

भविष्यति तद्धेतुभूतादुष्टाश्रयत्वादिति । व्याख्याश्र-
ययोरज्ञानासिद्धिरुदाहर्तव्या । एताश्चासिद्धयोऽन्यत-
रासिद्ध्युभयाऽसिद्धिभेदेन च भिद्यन्त इति ॥ ८४ ॥ ५५ ॥

सिद्धसाधने तु सिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासता-
मिति केचित्^(१) । ताद्विराकुर्वन्नसिद्धावन्तर्भावमाह ।
आश्रयासिद्धता हेतोः सिद्धधर्मस्य साधने^(२) ॥ ८५ ॥
पक्षो हि संश्रयस्तस्य स च साध्यान्वितो यतः ।

भविष्यन्मैत्रीपुत्रो वाग्मी भविष्यति विशिष्टपुरुषत्वात्
इत्यज्ञानव्याप्त्याश्रयासिद्धयोरुदाहरणे । अथ सर्वासिद्धि-
साधारणं द्वैविध्यमाह । एताश्चेति । अनित्यः शब्दः
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षद्रव्यत्वादिति वाच्यसिद्धिः नैयायिकैः
द्रव्यत्वानभ्युपगमात् कृतकत्वादिति प्रतिवाच्यसिद्धिः
मीमांसकैस्तदनङ्गीकारादित्युभयविधेयमन्यतरासिद्धिः त-
त्रैव चाक्षुषत्वादित्युभयासिद्धिः ॥ ८४ ॥ ५५ ॥

ननु पूर्वश्लोके पक्षतद्धर्मयोरभावादाश्रयासिद्धिरिति
व्याख्यानादेव सिद्धसाधनस्याभ्याश्रयासिद्धित्वमेवेत्यु-
क्तप्रायमेव तत् किमर्थमुत्तरश्लोके पुनरुच्यत इत्याशङ्क्य
पक्षपक्षाभासत्वपक्षप्रतिक्षेपार्थमित्याह । सिद्धसाधने
त्विति ।

साध्यान्वित इति । सन्दिग्धसाध्यधर्मक इत्यर्थः ।

(१) सिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासः सिद्धसाधनमिच्छन्ति के-
चित्-पा. B पु. ।

(२) साधनात्-पा. C पु. ।

२२८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

प्रतिवादिनोऽपि सिद्धस्य धर्मस्य साधने क्रिय-
माणे हेतुराश्रयासिद्धौ भवति । कुतः पक्षो हि हेतो-
राश्रयः साध्यधर्मविशिष्टश्च धर्मी पक्ष इत्युक्तम् । तत्र
यथा विशेष्यस्य धर्मिणोऽभावादाश्रयासिद्धः तथा
विशेषणस्य साध्यधर्मवत्त्वस्याभावादपि विशेष्याभाव
इव विशेषणाभावे ऽपि विशिष्टाभावस्याविशिष्टत्वा-
दसिद्धिभेद एवायमिति ॥ ८५ ॥ ३३ ॥

कालातीतो बलवता प्रमाणेन प्रबाधितः ॥ ८६ ॥

प्रमाणबाधितविषयः कालातीतः । बलिन एव

ननु सिद्धसाधनस्य दोषत्वे सर्वस्यापि साध्यस्य
प्रतिवादिनं प्रति सिद्धत्वात् सर्वानुमानोच्छेदः स्यादि-
त्याशङ्क्य व्याचष्टे । प्रतिवादिनोऽपीति । ननु सत्यपि
धर्मिणि कथं धर्माभावमात्रेणाश्रयासिद्धिरित्याशयेन
शङ्कते । कुत इति । सत्यं न धर्माभावमात्राश्रयः किं तु धर्म-
विशिष्टो धर्मीत्याह । पक्षो हीति । ततः किमत आह ।
तत्रेति । अभावादपीति । आश्रयासिद्धिरित्यनुषङ्गः । कुत
इत्यत आह । विशेष्येति । इह विशिष्टस्याश्रयत्वात् तस्य
च विशेषणविशेष्ययोरन्यतरापाये ऽप्यपायादित्यर्थः । प्रकृ-
तमुपसंहरति । असिद्धीति ॥ ८५ ॥ ३३ ॥

अथ कालात्ययापदिष्टं लक्षयति । कालातीत इति ।

ननु प्रमाणसिद्धस्वरूपस्य हेतोः को बाध इत्याशङ्क्य
विषयापहारलक्षण इति व्याचष्टे । प्रमाणेति । संग्रहे बल-
वतेति विशेषणं व्यावर्त्यभावाद्वाधकस्वरूपकथनमात्रपरम्
न तु लक्षणाङ्गमित्याह । बलिन एवेति । केनानुमानेनास्य

हेत्वाभासिरूपकम् ।

२२६

बाधकत्वाद्बलवतेत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा अनुष्णोऽग्निः^(१) द्रव्यत्वादिति । अनुमानबाधितो यथा सावयवाः परमाणवो मूर्तत्वादिति । कथमनुमानबाधित इति चेत् । उच्यते । आध्यावयवि स्वल्पपरिमाणोपादानमवयवित्वात् घटवत् । यथा अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महापरिमाणतारतम्यवत्^(२) । अन्यथा मयस्कमातङ्गयोरप्यविशेषप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषादित्यनुमानेन निरवयवद्रव्यत्वेन परमाणुसिद्धेर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् । आगमबाधितो यथा यागादयः स्वर्गसाधनं न भवन्ति क्रियात्वादिति । उपमानबाधितो

बाध इत्याशयेन वृच्छति । कथमिति । धर्मिग्राहकेनेत्याह । आद्येति । असरेणुः सावयवावयवारब्धः चाधुषद्रव्यत्वात् घटवदिति सिद्धं अणुकमाद्यावयविशब्दार्थः । अथ तदवयवानामपि कार्यद्रव्यारम्भकत्वेन सावयवत्वानुमाने बाधकमाह । अपिबति । अत्रोभयसाध्यानङ्गोकारे अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषान्मशमातङ्गयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्याह । अन्यथेति । अंशत्रयविशिष्टभावनावरोधात् स्वर्गसाधनत्वेनैवागमावगतानां तदसाधनत्वसाधने तेनैव धर्मिग्राहिणा बाध इत्याह । आगमेति । एवमुपमानावगतगवयशब्दाच्चयभावस्य गोसदृशपशोस्तदवाच्यत्वानुमाने तेनैव बाध इत्याह । उपमानेति । ननु विशेषणाभा-

(१) कृष्णवत्सा-पा. B पु. ।

(२) महत्त्वतारतम्यवत्-पा. B पु. । महत्परिमाणतारतम्यवत्-पा. C पु. ।

२३०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

यथा गोसदृशो गवयशब्दवाच्यो न भवति वस्तुत्वादिति । ननु सिद्धसाधनवदस्यापि बाधितधर्मविशिष्टत्वेनापक्षभूते धर्मिणि वर्तमानस्याश्रयासिद्धिरेव स्यात् । मैवम् । अनुष्णत्वेन द्रव्यत्वस्य व्याप्तिग्रहणाद्योपपत्त्याभावरूपस्यानुष्णत्वस्य निर्णयार्थमुष्णत्वं क्वचिद्धर्मिणि ग्रहीतव्यम् । स च धर्मी बद्धिरेवेति व्याप्तिग्रहणसमय एव बाधिते विषये पश्चात् पक्षत्वातिपातः । तथा चोपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यमेवोद्भाव्यमिति न्यायाद् बाधितविषयत्वमेवोद्भाव्यमिति । सिद्धसाधने तु व्याप्तिस्थितौ पक्षधर्मत्वमेव जीवनमित्याश्रयासिद्धिरेव भवेत् । एतेन बाधितविषयस्यापि पक्षाभा-

वावशिष्टाभाव इति सिद्धसाधनोक्तन्यायेनापि विशिष्टस्य धर्मिणोभावात् तद्वदेवायमप्याश्रयासिद्धः किं न स्यादिति शङ्कने । नन्विति । सत्यं तथापि परिस्फूर्तिकत्वादुपजीव्यत्वेन प्राधान्याच्च बाध एवोद्भाव्यो नाश्रयासिद्धिरिति परिहरति । मैवमिति । तत्र बाधस्य पुरस्फूर्तिकत्वं तावदाह । अनुष्णत्वेनेति । ततस्तदुपजीवनेन धर्मिणः पक्षत्वभङ्गादाश्रयासिद्धिरित्याह । पश्चादिति । फलितमाह । तथा चेति । सिद्धसाधनस्य तु सिद्धव्याप्तिकस्यैव हेतोः पक्षधर्मतामात्रविरहिणोऽन्योपजीवित्वादाश्रयासिद्धत्वमेवेति वैषम्यमाह । सिद्धसाधने त्विति । काणादास्तु कालातीतो न हेत्वाभासः पक्षवचनस्यैव दुष्टत्वात् प्रतिज्ञाभास इति भणन्ति । तान् प्रत्याह । एते-

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

२३१

सतां वदन्तो निरस्ता भवन्तीति ॥ ८६ ॥

विभागोद्देशमाक्षिप्य समादधाति ।

पञ्चैव कथमाभासा विद्यते ह्यप्रयोजकः ।

इति पर्यनुयोगोऽयं तार्किकस्य न युज्यते ॥ ८७ ॥

अप्रयोजक इत्यपि कश्चिद्हेत्वाभासोऽस्तीति
कथं पञ्चत्वपरिसंख्यानमित्ययं पर्यनुयोगस्तर्कव्यापारं
जाननस्य न युज्यते इति ॥ ८७ ॥

कथं न युज्यते तत्राह ।

नेति । बाधस्यैवोद्भाव्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । तथा च पक्षा-
दीनां सर्वेषामपि हेतुशेषत्वेन तदोपागामपि हेतुदोषपर्य-
वसानाद्देत्वाभास एवायं न पक्षाभास इति भावः ॥ ८८ ॥

ननु हेत्वाभासाः पञ्चश्रेति पूर्वं सिद्धान्तितं पञ्चत्व-
परिसंख्यानं किमर्थमकस्मादुत्तरार्द्धे निरस्यत इत्याशङ्क्य
न तन्निरस्यते किं तु स्थणानिखननेनाक्षिप्य दृढीक्रियते
पञ्चैवेत्यादिना समञ्जसमित्यन्तेन सादृशतुष्टयेनेत्यवतार-
यति । विभागोद्देशमिति ।

नन्वप्रयोजकसङ्गावे कथं हेत्वाभासानतिरेक इत्या-
शङ्क्य तस्यापि तदाभासत्वादिति व्याचष्टे । अप्रयोजक
इति । कश्चिदिति । पूर्वोक्तविलक्षण इत्यर्थः । पञ्चत्वपरि-
संख्यानं पञ्चत्वावधारणमित्यर्थः । पञ्चग्रहणस्य पञ्च पञ्च-
नखा इतिवत्पञ्चेरनिषेधपरत्वादिति तद्वेदेति वेदनार्थं
ठकोविधानात् । तार्किकस्तर्कव्यापाराभिज्ञ इति सोऽल्लुण्ठ-
नत्वसूचनाय व्याचष्टे । तर्कव्यापारं जानानस्येति ॥ ८७ ॥

यस्येत्यादिना सार्द्धं श्लोकेनैतदेवोपपाद्यतीत्याह ।

२३२

सटीकतार्किकरत्नायास

यस्यानुकूलतर्कोऽस्ति स एव स्यात् प्रयोजकः ।
तदभावेऽन्यथासिद्धिस्तस्याः स हि निवारकः ॥८८॥
अतोऽप्रयोजकस्य स्याद्वाप्यसिद्धेरसिद्धता ।

अनुकूलतर्कवत् एव हेतोः प्रयोजकत्वात् तद-
भावेऽन्यथासिद्धिः स्यात् । उपाधिविधूननद्वारेणान्य-
थासिद्धिशङ्कानिरसनहेतुस्तर्क इत्युक्तत्वात् । अन्यथा-
सिद्धोऽप्रयोजक उपाधिमानिति पर्यायाः । यथाहुः ।

समासमाविनाभावाच्चैकत्र स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्स्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥ इति

कथमिति ।

तर्कविधूतान्यथासिद्धिशङ्कस्यैव हेतोः प्रयोजक-
त्वात् तद्रहितोऽप्रयोजकः स च निरुपाधिकसम्बन्धलक्ष-
णव्याप्तिवैधुर्याद् व्याप्यत्वासिद्धित्वाच्चातिरिच्यत इति
श्लोकाभिप्रायमाह । अनुकूलेति । ननु तर्काभावमात्रेण
कथमनन्यथासिद्धिरित्यत आह । उपाधीति । पक्षे विपक्ष-
जिज्ञासाविच्छेदस्तनुग्रह इत्यत्रेति भावः । एतावता कथ-
मप्रयोजकस्यानतिरिक्तत्वमत आह । अन्यथासिद्ध इति ।
अन्यप्रयुक्तव्याप्तिक इत्यर्थः । स च व्याप्यत्वासिद्ध एवेति
भावः ।

अतोऽप्रयोजकस्य सोपाधिकपर्यायत्वे तावत् सम्भ-
वित्याह । समेत्यादि । यदैकत्र साध्ये समासमाविनाभावो
साध्यसमव्याप्तिकस्तद्विज्ञव्याप्तिकश्च द्वौ हेतू सम्भवतः
तयोर्मध्ये यो हीनव्याप्तिको हेतुः समेन समव्याप्तिकेना-
व्याप्तश्चेदन्यथाऽनित्यत्वसाधने सावयवत्वकृतकत्वस्योपा-

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

२३३

केचित्तु परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवीत्यप्रयोजकं^(१)
व्यपदिशन्ति । यथाहुः ।

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।

यस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशवधारणा ॥ इति ।

अन्ये तु सन्दिग्धव्याप्तिक इत्याहुः । यथा ।

साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना ।

धित्वप्रसङ्गात् सोऽप्रयोजक उच्यते । तथा च सोपाधि-
कस्यैवाप्रयोजकव्यपदेश इति भावः ।

अथास्यान्यथासिद्धपर्यायत्वं च संवादयति । केचि-
दिति । परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी अन्यथासिद्ध इत्यर्थः ।
यत्रैकेन साध्येनानेकेषां धर्मेणासापाततो व्याप्तिर्दृश्यते
तत्र तस्या व्याप्तेस्तेषु धर्मेषु कश्चिदेक एव धर्मः प्रयोजको
निरूप्यते केनोपायेनेत्यत उच्यते । अस्मिन् साध्ये सत्येवा-
मुना साधनधर्मेण भाव्यं नान्यथेत्येकमन्वयव्यतिरेकल-
क्षण्या शक्त्या सामर्थ्येनेत्यर्थः । ततोऽन्ये धर्माः परप्रयुक्त-
व्याप्त्युपजीवकाः पूर्वाक्तप्रयोजकधर्मोपरागोपलब्धव्या-
प्तिका इत्यर्थः । अत एव तैर्दृष्टैरपि व्याप्तवद्दृश्यमानैरपि
न साध्यावधारणमिष्यत इत्यर्थः । अत्रापि निषिद्धत्वप्र-
युक्तव्याप्त्युपजीवका हिंसात्वादय एवोदाहरणम् ।

उपलक्षणं चैतत् तद्व्यपदेशान्तरं चास्तीत्याह । अन्ये
त्विति । साध्यादन्येन पापसाधनत्वादिसाध्यधर्मव्यति-

(१) व्याप्त्युपजीवकप्रयोजकं-पा० ० पु० ।

२३४

सटीकतार्किकरक्षायाम्

विना पक्षे स्थितौ धर्मः सन्दिग्धव्याप्तिको मतः ॥
इति ।

ततश्च सर्वथा असिद्धव्याप्तिकत्वेनासिद्धभेद
स्वायम्प्रयोजको न तु पृथगाभास इति ॥ ६६ ॥ ५५ ॥

अनुकूलतर्काभाववत् प्रतिकूलतर्कसद्भावे ऽपि
व्याप्यत्वासिद्ध एव हेतुः स्यादित्यत आह ।

भावे ऽपि प्रतिकूलानां लक्षणाभीदृशी गतिः ॥ ६६ ॥
किं सर्वत्र नेत्याह ।

आत्माश्रयस्तथान्योन्यसंश्रयश्चक्रकाश्रयः^(१) ।

रित्तेन सकलसपक्षानुगतेन धर्मेण निषिद्धत्वादिना विना
पक्षे स्थितौ धर्मो हिंसात्वादः परप्रयुक्तव्याप्तिकत्वस-
म्भावनया सन्दिग्धव्याप्तिको मतः कैश्चिदित्यर्थः ।

तथा न स्वज्ञाभेदमात्रेणाभासान्तरत्वे ऽतिप्रस-
ङ्गात् सिद्धोऽसिद्धावन्तर्भाव इत्युपसंहारपरत्वेनातोप्र-
योजकस्येत्येतद्व्याचष्टे । ततश्चेति ॥ ८८ ॥ ५५ ॥

ईदृशी गतिरिति । अनुकूलतर्करहितस्य हिंसात्वा-
देरिवास्पर्शवत्त्वादभूतत्वे भवसः क्रियावत्त्वं न स्यादिति
प्रतिकूलतर्कहतस्यास्पर्शवत्त्वादेरपि अभूतत्वसाधनस्य
व्याप्यत्वासिद्धत्वमेवेत्यर्थः ।

ननु प्रतिकूलतर्कपराहतस्य हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिम-
भिधाय तस्यैवोत्तरद्वलोके स्वरूपासिद्धत्वाभिधानं व्याह-
तमित्याशङ्क्य सत्यम् तस्य कश्चिदपवादः क्रियत इत्यवता-
रयति । किं सर्वत्रेति । नन्वेते तर्काः सर्वे ऽपि स्वरूपा-

(१) चक्रकाश्रयः—पा. Δ पु. ।

हेत्वाभासनिर्ूपणम् ।

२३५

अनवस्थेत्यमी तर्काः स्वरूपासिद्धिहेतवः ॥ ८० ॥

पञ्चविधस्तर्क इत्युक्तम् । तत्रात्माश्रयादयश्च-
त्वारः प्रतिकूलतर्का यस्य हेतोस्तद्वाव्यन्ते तस्य स्वरू-
पासिद्धिरेव स्यात् न व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ८० ॥

एवं चाप्रयोजकस्यासिद्धावन्तर्भावाद्बिभागेद्दे-
शः सुस्थ इत्युपसंहरति^(१) ।

आभासपरिसंख्यानमेवं सति समञ्जसम् ।

अवध्यवसितः पष्टे। हेत्वाभास इति केचित् ।
यथाहुः । साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानः हेतुरन-
ध्यवसित इति तस्यासाधारणादिषु यथासम्भवसन्त-

सिद्धिहेतवश्चेद् व्याप्यत्वासिद्धेः किमवशिष्यत इत्याशङ्क्य
तस्याश्रयोऽवशिष्यते योऽनिष्टप्रसङ्गात्मेत्याशयवानाह ।
पञ्चविधस्तर्क इत्युक्तमिति । ततः किमत आह । तत्रेति ।
अनिष्टप्रसङ्गतर्काद्भावे तु व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति शेषः ।
तथा च प्रतिकूलतर्कसद्भावे ऽपि व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति
यदुक्तं तदपि सिद्धमिति भावः ॥ ९० ॥

अथोपसंहारवाक्यमभिप्रायाभिधानपूर्वकमवतार-
यति । एवं चेति ।

अथ न्यायैकदेशिमतेनाभासातिरेकमाशङ्कते । अन-
ध्यवसित इति । तस्य तदुक्तलक्षणं चाह । यथेति । केवल-
व्यतिरेकिणा भिन्नसि साध्यासाधक इति । उभयाभा-
सान्तरनिरासार्थम् । अथ परोदाहृतानामनध्यवसितमे-
दानां यथायथमसाधारणादिष्वन्तर्भावाभासातिरेक इति प-

(१) बिभागेद्विशमस्तमुपसंहरति-पा. A पु. ।

२३६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

र्भावान्न पञ्चभ्योऽतिरेक इति^(१) ॥

हेत्वाभासवद् दृष्टान्ताभासा अपि किमिति
सूत्रकारैरेव नोद्दिश्यन्ते न च लक्ष्यन्ते इत्याशङ्क्या-
माह ।

न सूत्रितं किमिति चेद्दृष्टान्ताभासलक्षणम्
॥ ८९ ॥

अन्तर्भावो यतस्तेषां हेत्वाभासेषु पञ्चसु ।

पक्षाभासवद्दृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासेष्वेव
यथायथमन्तर्भावान्न ते पृथक् सूत्रिता इति ॥ ८९ ॥ ५५ ॥

तेषां कस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत्राह ।

रिहरति । तस्येति । तत्रानित्यः शब्दः आकाशविशेषगु-
णत्वादित्यसाधारणः । एवमन्येषामपि सर्वमनित्यं सत्त्वा-
दित्यादीनां व्याप्यत्वासिद्धिभागासिद्धादिष्वन्तर्भावः
सुगम एवेति भावः ।

ननु तत्रश्लोके सूत्रितशब्दप्रयोगो न युक्तः संग्रहका-
रस्य स्वयमसूत्रकारत्वादित्याशङ्क्य सूत्रकारस्यैवायमुपाल-
म्भो न त्वस्येति दर्शयन्नवतारयति । हेत्वाभासवदिति ।
आशङ्क्यामाहेति । आशङ्क्यामनूच निरस्यतीत्यर्थः ।

ननु दृष्टान्ताभासानां कथं हेत्वाभासेष्वन्तर्भाव इ-
त्याशङ्क्य पक्षाभासवत् तल्लक्षणलक्षितत्वादिति व्याचष्टे ।
पक्षाभासवदिति ॥ ९१ ॥ ५५ ॥

ननुक्ता अपि हेत्वाभासा कतिचित् किमर्थमुत्तरा-
र्द्धत्रये पुनरुच्यते इत्याशङ्क्याह । तेषामिति । दृष्टान्ताभा-

(१) यथायोगमन्तर्भावान्न पञ्चभ्योऽतिरिक्त इति-पा. B पु. ।

हेत्वाभासनिरूपणम् ।

२३०

साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते ॥६२॥

असाधारणता हेतोस्तस्मिन् साधनवर्जिते ।

व्याप्तिसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य द्वयोरपि^(१) ॥६३॥

साध्यविकलो दृष्टान्तो विपक्ष एव स्यात्^(२) ।

तत्र वर्तमानो हेतुः सपक्षान्तरवृत्तौ सत्यां पक्षत्रय-

वृत्तित्वात् साधारणानैकान्तिको भवति । यथाऽनित्यः

शब्दः प्रत्यक्षत्वात् सामान्यवदिति । अत्र विपक्षे

सामान्ये सपक्षे घटादौ पक्षे च शब्दे वर्तमानः प्रत्य-

क्षत्वादिति हेतुः साधारणो भवति । असत्यां तु सप-

क्षवृत्तौ पक्षविपक्षयोरैव वर्तमान इति विरुद्धो

भवति । यथाऽनित्यः शब्दः आत्रग्राह्यत्वाच्छब्दत्व-

वदिति । साध्यधर्मवति दृष्टान्ते साधनविकले स-

पक्षादपि व्यावृत्तेरसाधारणानैकान्तिको हेतुः स्यात् ।

सानामित्यर्थः ।

ननु साध्यविकलस्य साधारणविरुद्धयोरत्यन्तविल-

क्षणयोरन्तर्भावः कथमिच्छया विकल्प्यत इत्याशङ्क्य तत्र

हेतोः सपक्षवृत्त्यवृत्तित्वाभ्यां द्वैविध्याद् व्यवस्थितवि-

कल्प इति व्याचष्टे । साध्यविकल इत्यादि । द्वितीयां व्या-

चष्टे । साध्यधर्मवतीति । ननुदाहृते साधनविकले हेतोः

पक्षमात्रवृत्तित्वादसाधारण्यमस्तु यस्तुदाहृतदृष्टान्तव्य-

(१) तयोरपि-पा. B पु. ।

(२) विपक्ष एव भवति-पा. B पु. ।

२३८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

यथा नित्यः शब्दः आकाशविशेषगुणत्वादात्मवदिति । ननु सफलसपक्षेऽपि व्यावृत्तौ ह्यसाधारणो भवति केषुचित् सपक्षेषु वर्तमानो दृष्टान्ततया निर्दिष्टे सपक्षे चावर्तमानः कथमसाधारणः स्यात् । यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् परमाणुवदिति । सत्यमयमसाधारणो न भवति सपक्षेष्वआकाशादिषु वृत्तौ । तथाप्यनुपदर्शितव्याप्तिको हेतुः स्यादिति हेत्वाभासान्तर्गत एवेति भावः । दृष्टान्तधर्मिण एवाभावे तस्मिन् सत्येव द्वयोः^(१) साध्यसाधनयोरभावे ऽप्यनुपदर्शितव्याप्तिको^(२) हेतुः स्यात् । यथाऽनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादिति यथाकाशं यथा वा तत्कुमुभमिति । ननु तस्यामेव प्रतिज्ञायां कृतकत्वादिति हेतुमभि-

क्तावर्तमानोऽपि सपक्षान्तरे वर्तते तस्यासाधारणत्वासम्भवाद् दृष्टान्ताभासत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते । नन्विति । तस्यासाधारण्याभावे ऽपि स्वनिर्दिष्टदृष्टान्तव्यक्तावनुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाव इत्याह । सत्यमिति । यद्यप्यत्रासूतत्वस्य पक्षत्रयवृत्तित्वादनेकान्तिकत्वं चास्ति तथाप्यपुनःसकृत्तिकत्वाद्नुद्भाव्यं तत् उभयविकलाश्रयविकलयोस्तु व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाव इति तृतीयार्द्धेनोच्यत इत्याह । दृष्टान्तधर्मिण एवेति । कचिदनयो^(३)रनन्तर्भावमाशङ्कते । नन्विति । अतिपीडा-

(१) तयोः-पा. D पु. । (२) अतिद्व्याप्तिको-पा. B पु. ।

(३) साध्यसाधनविकलाश्रयविकलयोः ।

धाय गगनतत्कुसुमयोर्निदर्शितयोर्न व्याप्यसिद्धिरिति
दृष्टान्ताभासमात्रमत्रेति चेत् न अत्राप्यनुपदर्शित-
व्याप्तिको हेतुः स्यात् अतिपीडायां^(१) व्याप्यत्वासि-
द्धिरेव । एवं च वैधर्म्यदृष्टान्ते ऽपि साध्याव्यावृत्तेर-
साधारण्यं साधनाव्यावृत्तैर्विरोधः साधारण्यं वा उभ-
याव्यावृत्ताव्यावृत्ताभावे ऽपि व्याप्यत्वासिद्धिः । ततश्च
दृष्टान्ताभासायां हेत्वाभासान्तर्भावाद्वातुन्नितत्वोपा-
लम्भ इति ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

छलं सामान्यतो लक्षयति ।

यामिति । कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिसद्भावे ऽपि निर्दिष्ट-
ष्टान्तव्यस्योरनुपदर्शितव्याप्तिकत्वमात्रेण कथञ्चिद् व्या-
प्यत्वासिद्धिरेत्यर्थः । अत्र साधर्म्यदृष्टान्ताभासवद् वै-
धर्म्यदृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासान्तर्भाव एवेत्याह ।
एवं च वैधर्म्येति । तत्र पूर्वोक्तसाधनविकलोदाहरण^(२)मे-
वात्र साध्याव्यावृत्तस्योदाहरणं साध्यविकलोदाहरणं^(३)
च साधनाव्यावृत्तस्येति द्रष्टव्यम् । उभयेत्यादि स्पष्टम् । उप-
संहरति । ततश्चेति । इति हेत्वाभासपदार्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

ननु छलस्य बहुशो लक्षणानि वक्ष्यन्ते तत् किमुच्यते
किञ्चिद्धर्मित्वादिनेत्यत आह । छलमिति । सामान्यल-
क्षणं विना विशेषलक्षणप्रवृत्तेः प्रथमं सामान्यलक्षणमु-
च्यत इत्यर्थः ।

(१) अन्यन्तपीडायां—पा. B पु. ।

(२) शब्दा नित्य आकाशविशेषगुणत्वात् आत्मवत् ।

(३) अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात् सामान्यवत् साधारण्यस्य अनि-
त्यः शब्दः आत्रशब्दत्वात् शब्दत्ववत् ।

२४०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

किञ्चिदर्थे^(१)मभिप्रेत्य प्रयुक्ते वचने पुनः ।

अनिष्टमर्थमारोप्य तन्निषेधश्चलं मतम् ॥ ६४ ॥

अर्थान्तरविवक्षया वाक्यप्रयोगे वक्तुरनभिप्रे-
तमेवार्थं तदर्थत्वेनाध्यारोप्यारोपितार्थदूषणं चलम् ।
अर्थश्चाभिधेय औपचारिकस्तात्पर्यविषयश्च विव-
क्षित इति तेन चलत्रयसंग्रह इति^(२) । तदुक्तम् । वच-
नविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या चलमिति । वाक्यस्य
विविधकल्पना नानात्वकल्पनोपपत्तिकारणतया वच-
नविधातः चलमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

चलानि परिसङ्गृष्टे । तच्च त्रेधा वाक्चलादि-
भेदात् । तदुक्तम् । तत्त्रिविधं वाक्चलं सामान्यच्छल-
मुपचारच्छलं चेति ।

तत् तु त्रेधा वाक्चलादिभेदतस्तत्र वाक्चलम् ।
अभिधावैपरीत्येन कल्पितार्थस्य बाधनम् ॥ ६५ ॥

किञ्चिदन्यमेव । अनिष्टमनभिप्रेतम् । तन्निषेध आ-
रोपितार्थनिषेधः । तदेतत्सर्वं व्यनक्ति । अर्थान्तरेत्यादि ।
नन्वर्थशब्दस्याभिधेयवचनत्वादिदं लक्षणमनभिधेयार्थं
वाक्चलादन्यत्राव्याप्तमित्याशङ्क्याह । अर्थश्चेति । मुख्या-
मुख्यसाधारणार्थोऽयमर्थशब्द इत्यदोष इत्यर्थः । अर्थवि-
कल्पोपपत्त्या अर्थान्तरकल्पनयेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(१) कस्यार्थं-पा. B पु. ।

(२) इति सर्वसङ्ग्रहं सिद्धिरिति-पा. B पु. ।

कलनिरूपणम् ।

२४९

अर्थान्तरविषयामभिधामभिप्रेत्य प्रयुक्तस्य शब्दस्यानभिमतान्तरविषयामभिधामारोप्य कल्पितस्याभिधेयस्य निषेधो वाक्छलम् । अभिधेयान्तरविषयतया प्रयुक्तस्य शब्दस्याभिधेयान्तरमारोप्य तन्निषेध इत्यर्थः । यथाहुः । वाच्यान्तरकल्पना यत्र तद्वाक्छलमिति । तदुक्तम् । अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलमिति । त-

नन्वभिधावैपरीत्यमौपचारिकत्वं तच्च वाक्छले न सम्भवतीत्याशङ्क्याभिधान्तराश्रयणमिति व्याचष्टे । अर्थान्तरेति । ननु अनेकार्थस्यापि शब्दस्य वृत्तिद्वयायोगात् एकैवाभिधेति केयमभिधान्तरवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य सत्यमभिधेयभेदाद्वैदव्यपदेश इत्याशयेन वास्तवमर्थमाह । अभिधेयान्तरेति । अथवा अस्त्वभिधाभेदः तथापि लक्षणे कल्पितार्थस्य बाधनमित्युक्तम् अभिधावैपरीत्यपदेनेत्यभिधोपादानसामर्थ्याद् विपरीताभिधादूषणस्यैव लक्षणत्वावगतेरभिधेयार्थदूषणायोगादित्याशङ्क्य तत्राप्यभिधेयपरत्वमेव विवक्षितम्^(१) तत्परिहारेण केवलाभिधादूषणस्य दुष्करत्वादित्याशयेन तात्पर्यार्थमाह । अभिधेयान्तरमिति । वाच्यान्तरकल्पनेति । वाच्यान्तरे प्रयुक्तस्येति शेषः । कल्पना कल्पयित्वा तन्निषेध^(२) इत्यर्थः । अविशेषेति । अर्थद्वये ऽप्यैकरूप्यमविशेषः तेनाभिहिते ऽर्थे प्रयुक्ते

(१) अभिधावैपरीत्यमत्राभिधेयपरमेव विवक्षितमिति भावः ।

(२) तत्पदेन वाच्यान्तरम् ।

२४२

सटीकतार्किकशास्त्राभाष्य

द्वया आढ्योयं नवकम्बलवत्त्वादिति । अत्र नवशब्दस्य नूतनत्वमभिप्रेत्य प्रथमे सङ्ख्याविशेषमभिधेयमारोप्य निषेधति । कुतोऽस्य नव कम्बला यत् एव कम्बलः प्रत्यक्षविदु इति ॥ ८५ ॥

सामान्यच्छलमेतत् स्वादितिसामान्ययोगतः । तात्पर्यवैपरित्येन कल्पितार्थस्य दाधनम् ॥ ८६ ॥

उत्तरमर्द्धलक्षणंशः । सामान्यच्छलमिति लक्ष्यनिर्देशः । अतिसामान्ययोगत इति छलवादिनः प्रत्यवस्थानबीजम् । एतदुक्तं भवति । निर्दिष्टस्य कस्यचित् सामान्यस्थानमिमममेव हेतुत्वादिकं तात्पर्यविषयमारोप्य तस्यानभिमतत्वेव विशेषेषु योगदर्शनादनैकान्तिकत्वादिदोषोद्भावनमिति । यथा अयमहो

शब्द इत्यर्थः । अभिप्रायादभिप्रेतार्थादित्यर्थः । कल्पना आरोपः गतमन्यत् । वाक्छलमुदाहरति । यथेत्यादि ॥ ८५ ॥

अथ सामान्यच्छललक्षणमाह । सामान्येति । भेदान्तराद्भिन्नत्वि । तात्पर्यवैपरित्येनेति ।

अतिसामान्ययोगत इत्यस्य लक्षणान्तःपातित्वशङ्कानिरासाय लक्ष्यलक्षणांशौ निर्द्धारयति । उत्तरमर्द्धमित्यादि । तर्हि तत्किमर्थमत आह । अतिसामान्येति । अतिक्रान्तमभिमतविषयवर्तिसामान्यमतिसामान्यं तद्योगत इत्यर्थः । कथमस्य तद्वोजत्वमित्याशङ्क्य यथैतत् तथा दर्शयति । एतदुक्तमिति । उदाहरति । यथेत्यादि ।

छलनिरूपणम् ।

२४३

ब्राह्मणोऽनूचान इत्युक्ते किमत्राद्भुतं ब्राह्मणोऽनू-
चान इति अत्र ब्राह्मणस्यानूचानत्वसम्भावनामात्रेण
कथित्वमिति । तत्र ब्राह्मणत्वस्यानूचानत्वे हेतुत्वं
तात्पर्यविषयमारोप्य छलवादी प्रत्यवतिष्ठते । न
ब्राह्मणत्वमनूचानत्वे हेतुर्निराकृतिभिरनैकान्तिक-
त्वादिति । तदुक्तम् । सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययो-
गादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलमिति ॥ ६६ ॥

उपचारप्रयोगेषु गौणलाक्षणिकेषु यः ।

मुख्यार्थसम्भवाद्वाध उपचारच्छलं तु तत् ॥ ६७ ॥

शब्दानां शक्तिवशादेवाहृत्य प्रतीयमानोऽर्थो

सम्भवतोऽर्थस्य ब्राह्मणादौ सम्भावनामात्रेणोक्तस्यार्थ-
स्यानूचानत्वादेरतिसामान्ययोगात् उक्तब्राह्मणत्वादि-
सामान्यस्यानूचानत्वातिक्रमेण वात्यादौ योगदर्शनात्
असद्भूतार्थकल्पना अनभिप्रेतहेतुत्वारोपेण विषयत्वं सा-
मान्यच्छलमिति सूत्रार्थः ॥ ६८ ॥

अथोपचारच्छललक्षणं व्याख्यातुं पठति । उपचा-
रेति । गौणलाक्षणिकभेदेन द्विविधेष्वप्यौपचारिकप्रयोगेषु
प्रयोक्तुरविचक्षितं मुख्यार्थमारोप्य तस्यासम्भवाद्वाधेन
दूषणमुपचारच्छलमिति श्लोकार्थः ।

अथ कोऽर्थः मुख्यार्थः क औपचारिकः कतिविध-
श्चेत्याकाङ्क्षायां सर्वं दर्शयति । शब्दानामित्यादि ।
शक्तिवशादभिधासामर्थ्यादित्यर्थः । आहृत्येति । अन-

(१) द्वयं भवेत्-वा. A पु. ।

२४४

सटीकतात्त्विकरत्नायात्र

मुख्यः । यथा गवादिशब्दानां गोत्वादिजातिक्रौडी-
कृता व्यक्तिः । औपचारिकस्तु मुख्यार्थद्वारा प्रतीय-
मानः । उपचारश्च द्विविधः गौणलक्षणाभेदात् । तत्र
लक्षणा नाम मुख्यार्थसम्बन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिः । यथा
गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य तत्स-
म्बन्धनि तीरे वृत्तिः गौणी तु मुख्यार्थवर्तिगुणसामा-
न्ययोगिन्यर्थान्तरे वृत्तिः । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र
सिंहवर्तिशौर्यादिगुणसामान्ययोगिनि देवदत्ते सिंह-
शब्दस्य वृत्तिः । यथाहुः ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीयते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्दृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥ इति^(१) ।

न्यव्यवधानेनेत्यर्थः । जातिक्रौडीकृता व्यक्तिरिति । न तु
मीमांसकवजातिरेवेत्यर्थः । मुख्यार्थद्वारेति । मुख्यार्थ-
नैव द्वारा उपायेनेत्यर्थः । तेन हि स्वशब्दाभिहितेना-
प्यनुपपन्नत्वात् स्वसम्बन्धी स्वगुणयोगी वार्थः प्रत्यारयते
स शब्दस्य औपचारिकोऽर्थः । स्फुटमन्यत् ।

अत्र लक्षणागौण्योर्भेदसंस्मृतिमाह । अभिधेयेत्या-
दि । मुख्यार्थानुपपत्तौ तत्सम्बन्धार्थान्तरप्रतीतिर्लक्षणा ।
लक्ष्यमाणेति । जातिरेव शब्दार्थः तदाक्षेप्या व्यक्तिरिति
मीमांसकाः । तत्क्रौडीकृताव्यक्तिः शब्दार्थ इति नैया-
यिकाः । उभयथापि लक्ष्यमाणतत्तद्गुणयोगिन्यर्थान्तरे

(१) रिष्यति गौणतेति-पा० C पु० ।

तत्र गौणं लक्षणिकं वार्थमभिप्रेत्य वाक्यप्र-
योगे वक्तुरनभिप्रेतमेव मुख्यार्थमारोप्य तदसम्भवेन
दूषणाभिधानमुपचारच्छलम् । यथा गङ्गायां घोषः
प्रतिवसति सिंहो देवदत्त इति वा प्रयुक्ते कथं जले
घोषवासः कथं देवदत्तः सिंह इति वा प्रत्यवस्था-
नम् । अभिधातात्पर्यार्थापचारवृत्तिव्यत्ययेन कल्पि-
तार्थनिषेध इति त्रयाणां सङ्क्षेपतो लक्षणम् । कलं च

सादृश्यनिबन्धना वृत्तिगौणीत्यर्थः ।

अथैवं लक्षणवाक्यस्यपदार्थमभिधाय तद्वाक्यार्थमाह ।
तत्र गौणमित्यादि । उभयमुदाहरति । यथेति । अथ शिष्या-
णां सुखबोधार्थं छलत्रयस्यापि लक्षणत्रयं सङ्गृह्याह । अभि-
धेति । अभिधावृत्तिव्यत्ययेनोपचारवृत्तिव्यत्ययेनेत्यादि
योज्यम् । तथा च वाच्यान्तरे प्रयुक्तस्य शब्दस्याविवक्षित-
वाच्यान्तरारोपेण तथैपचारिकार्थस्यानभिमतमुख्यार्था-
रोपेण सम्भावनामात्राभिप्रायेणोपन्यस्तस्यार्थस्य हेतुत्वा-
रोपेण वचनविधाताः क्रमेण वागुपचारसामान्यच्छला-
नीत्यर्थः । अथैषामुद्भवोद्भावनयोरवसरमाह । कलं चेति ।
अत्र नवकम्बलोऽयं माणवकः मञ्चाः क्रोशन्तीति च वा-
दिना प्रयुक्ते ततो द्वितीयकक्षायां प्रतिवादिना वागुप-
चारच्छलपोरुत्क्रमेणोद्भवः ततस्तृतीयकक्षायां वादिनो-
द्भावनं सामान्यच्छलस्य तु ब्राह्मणोऽयमनुचान इति वा-
दिनोक्ते कमाद्भवः तदुत्तरकक्षायां प्रतिवादिनोद्भावन-
मित्यर्थः । तत्र यथाकालमनुद्भावेन छलप्रयोक्तुर्निरनुयो-

२४६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

द्वितीयादिकक्षायां^(१) सम्भवति उत्तरकक्षायामुद्भाव्य-
मिति ॥ ९७ ॥

इति श्रीवरदराजविरचिते तार्किकरत्नाव्या-
ख्याने सारसंग्रहे प्रथमः परिच्छेदः ॥

उद्यानुयोगः अन्यथेतरस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणमुभयोः प्रमादे
षट्क्षयनन्तरं सम्यैरुद्भाव्यं फलं तु छलप्रयोगस्य पर-
व्यामोहनात् पाक्षिकविजयलाभ इति स्थितिः । इति
छलपदार्थः ॥ ९७ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीषधीमहोपा-
ध्यायकोलाचल^(२) श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितायां वरदरा-
जीव्याख्यायां^(३) प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीभद्रकाल्यै नमः ॥

(१) कक्षासु-पा. B पु. १

(२) लोकाचल-पा. E पु. १

(३) वरदराजविरचितसारसंग्रहव्याख्यायां निष्कण्टकावना-
ख्यायां-पा. F पु. १

सटीकतार्किकरक्षायासू

द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथ जातिः । तत्र सामान्यलक्षणसूत्रम् । सा-

द्वितीयपरिच्छेदस्य

ज्ञानपूर्णकृता

लघुदीपिका टीका^(१) ।

लौकिकः परमात्मने ।

चतुर्दशपदार्थात्मपरिच्छेदार्थविस्तृतिः ।

कृता जातिपरिच्छेदव्याख्यानमधुनोच्यते^(२) ॥

अथ जातिः छलानन्तरचतुर्दशकलमाप्ता जातिः सामान्यतो विशेषतश्च लक्ष्यत इति शेषः । तत्र लक्ष्यमा-

(१) मल्लिनार्थप्रतनिष्काण्टकाटीकायाः पुस्तकग्रन्थे सम्पादितं प्रया परं तु त्रिष्वपि पुस्तकेषु प्रथमपरिच्छेदान्ते छलपदार्थनिरूपणानन्तरं समाप्तिर्दृश्यते ऽतोऽत्र द्वितीयतृतीयपरिच्छेदयोर्ज्ञानपूर्णकृता लघुदीपिका व्याख्या टीका सर्व्वविशेषः । किं तु मल्लिनार्थेन द्वितीयतृतीयपरिच्छेदौ जातिनिग्रहस्याननिरूपकौ न व्याख्याताविति न धर्तितव्यम् (पृ- १८० पं- १५) एतत्सर्व्वं जातिपरिच्छेदे स्फुटीभविष्यतीति, तथा (पृ- २०९ पं- ११) एतच्च निग्रहान्ते स्फुटीभविष्यतीति मल्लिनार्थेनैव निष्काण्टकायामुक्तत्वात् । प्रथमपरिच्छेदस्य लघुदीपिका त्वन्ते मुद्रिता भविष्यतीत्यवगन्तव्यम् ॥

(२) प्रमाणादिच्छलान्तचतुर्दशपदार्थनिरूपकस्य प्रथमपरिच्छेदस्य व्याख्यानं कृतम् इदानीं जातिपरिच्छेदो द्वितीये व्याख्यायत इति भावः ।

धर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति । तदिदं
सदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनाभ्यामतिव्याप्तेः
उत्कर्षसमादावव्याप्तेश्च लक्षणमुपलक्षणमात्रपरमिति
मन्वाना भाष्यवार्त्तिकटीकातात्पर्यपरिशुद्धिकाराः
सर्व एव सर्वास्वपि जातिषु समशब्दं प्रयुञ्जानस्य सूत्र-
कारस्य तदर्थ एवानुवृत्तत्वाल्लक्षणत्वेन विवक्षित इति
व्याचक्षते । भाष्यकारस्तावदुत्तरवादिनाभिधीयमानं
विशेषहेत्वभावं समशब्दस्यार्थमाह । यदभाष्ययत्
साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणमिति । अत्र सा-
धर्म्यग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ततश्च यथा त्वदुक्तं साध-
र्म्यं वैधर्म्यं वा सहचरितं तथास्मदुक्तमपि । न हि
त्वदुक्तमेव साधकं नास्मदुक्तमित्यत्र विशेषहेतुरस्ती-
त्यादिनाकारेण व्याप्त्यादियुक्ताङ्गानपेक्षया साधर्म्या-
दिमात्राद्विशेषहेत्वभावाभिधानेन प्रत्यवस्थानं जा-
तिरिति भाष्याभिप्रायः । वार्त्तिककारस्तु सममनुत्कृ-
ष्टमपकृष्टमुत्तरं जातिरिति मन्वान उत्तरवादिवा-
क्यगतमपकर्षं लक्षणया साम्यमाह । अपकर्षश्च स्था-
पनाहेतुप्रतिषेधासामर्थ्यम् । तच्च व्याप्तिवैधुर्यं स्थाप-
नाहेतुरिव प्रतिषेधहेतुरपि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्य-
णायां जातौ । प्रत्यवस्थानं परपक्षप्रत्यक्ष (?) इत्यर्थः । तदिदं
लक्षणमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । सदुत्तरेति जातिरूपप्रकरण-
समन्यवच्छेदः ।

तराभावे भवत्याभासः । तत्र दूष्यदूषणव्याप्तौ सत्या-
मपक्षधर्मः कल्पितदूष्यं क्लृप्तम् । तथाहि आद्योऽयं
नवकम्बलत्वादिति प्रयुक्ते कुतो नवास्य कम्बला इति
क्लृप्त्वादिनो नैहं साधकमसिद्धत्वादिति हि विवक्षि-
तम् । तत्रासिद्धत्वादिति हेतुर्दूष्यदूषणव्याप्तौ सत्यामपि
पक्षभूते वादिहेतावसिद्धः अविवक्षितमेव सङ्ख्यावि-
शेषमित्थं कल्पयित्वा प्रवर्तत इति क्लृप्तं भवति ।
अकल्पितदूष्यस्तु केवलनिरनुयोज्यानुयोगो भविष्यति
पक्षधर्मत्वे सत्यपि व्याप्तिशून्यः प्रतिषेधहेतुर्जातिः
वादिसाधनं स्वसाध्यसाधनं न भवति युक्ताङ्गानपेक्ष-
प्रतिधर्मप्रतिरुद्धत्वादित्यादयः प्रतिषेधहेतवः पक्ष-
धर्मो अप्यसाधकत्वव्याप्त्यभावाद्भवन्ति जातय इति ।
तथा च वार्त्तिकम् । जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते
यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुरिति स्वात्मनः परेण साम्या-
पादनाय प्रयुक्तमुत्तरं जातिरिति मन्वानष्टीकाकारो
बुद्धिगतमेव साम्यं समशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मन्यतेस्म ।
यदाह समर्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्य इति ।
अथमत्र भावः । वादिना हेतौ प्रयुक्ते सदुत्तरापरि-
स्फूर्तौ प्रतिवादिनः साम्यापादनबुद्धिर्भवति अस्मदु-
क्तेन जात्युत्तरेणायं पर्याकुलितमानसो यदि स्वयम-
प्यसदुत्तरं ब्रूयात् तदा ममेवास्यापि निरनुयोज्यानु-
योगः स्यात् निरप्रतिभश्चेत् पर्यनुयोज्ये, पेक्षणं भवेदि-

२१०

सटीकवार्तिककरत्नायाम्

त्युभावपि समौ भविष्यावः । यदि सदुत्तरेणाथमस्मादु-
क्तां जातिसुद्वरेत् तदा समैव पूर्वमापन्नः पराजयोऽव-
तिष्ठत इति पाक्षिकस्याप्यपादनबुद्ध्या जातिवादिनः
प्रत्यवस्थानमिति । आचार्यास्तु सदुत्तरं परकीय-
साधनस्यैव स्वस्यापि व्याघातकं भवति सा जाति-
रुत्तरस्यापि व्याघातकत्वेन स्वपरसाधनसाम्यं सम-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाहुः । यथा जात्युत्तरं परसाध-
नमिव स्वात्मानमपि व्याप्नोति अतः स्वपरस्याप्यु-
त्तरं सममित्युच्यत इति । अनेन स्वव्याघातकमुत्तरं
जातिरित्युक्तं भवति ।

तत्र तावद्वार्तिकं लक्षणमाह ।

प्रयुक्ते स्थापनाहेतौ दूषणाशक्तमुत्तरम् ।

जातिमाहुः

अत्र सिद्धत्वे ऽपि दूषणाशामर्थ्यनशक्तिः ।

ततश्च कलादिव्यवच्छेदसिद्धिरिति ।

अथ न्यायाचार्याभिमतं लक्षणमाह ।

अथान्ये तु स्वव्याघातकमुत्तरम् ॥ १ ॥

कालात्ययापदिषुप्रकरणसामाभ्यां प्रत्यवस्थानं सा-
धर्म्यवैधर्म्याभ्यामपि भवतीत्यजातौ जातिलक्षणम् तयो-
त्कर्षादिसमानां साधर्म्येणैकपक्षे पक्षपात इत्याशङ्काह ।
तत्र तावदिति । यथावार्तिकमित्यत्र योजना चेत्यध्या-
हारः (?) ।

दूषणाशक्तं दूषणेनाव्याप्तम् । स्थापनपरं व्याख्या-
तप्रायमिदं पद्यम् । अतिरोहितार्थमित्यर्थः ।

व्याख्यातचरं चेदमिति । अत्र जातीनां विभा-
गोद्देशसूत्रम् । साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षवर्णनावर्ण-
विकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्ति-
संशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषापपत्त्युपलब्ध्यनुपल-
ब्ध्यनित्यानित्यकार्यसमा इति । द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः
प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति समशब्दस्य सर्वैः साधर्म्या-
दिभिः सम्बन्धः । सर्वसम्बन्धार्थमेव निग्रहस्थानवत्
परस्परानपेक्षा अपि जातयः समासेनाद्दिश्यन्ते प्र-
त्येकावृत्तौ गौरवप्रसङ्गादिति ॥ १ ॥

अथ प्रतिधर्मसमाया जातेर्लक्षणमाह ।

अनभ्युपेतयुक्ताङ्गात् प्रमाणात् प्रतिरोधतः ।

प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिधर्मसमं बुधाः ॥ २ ॥

विभागोद्देशसूत्रम् न तु लक्षणैकपरमिति भावः ।
सर्वास्वपि जातिषु समशब्दं प्रयुञ्जानस्येति पूर्वोक्तमर्थं
समर्थयति (?) । द्वन्द्वात्पर इति । जातिनिग्रहस्थानभेदानां
पौर्वापर्यं नैवापेक्षिकं न तु पूर्वापरार्थसम्बन्धाधीनमि-
त्याह । सर्वसम्बन्धार्थमेवेति । परस्परापेक्षा न प्रमाणप्र-
मेयादिभेदानामिति पूर्वलक्षणसापेक्षा इत्यर्थः (?) । तर्हि
साधर्म्यवैधर्म्यसमप्रतिजातिशब्दान् किं न प्रयुङ्क्त इत्य-
न्वाह । प्रत्येकावृत्ताविति ॥ १ ॥

उदयनेन प्रथमजातिद्वयस्यैका सञ्ज्ञा नैमित्तिककृ-
ता तां स्मारयति । अथ प्रतिधर्मसमाया इति ।

अनभ्युपेतयुक्ताङ्गादिति प्रकरणसमाख्यहेत्वाभा-

२५२

सटीकतार्किकरत्नायास

येन केनचित्प्रमाणेन वादिना साध्योपसंहारे कृते अनभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधतः प्रत्यवस्थानं प्रतिधर्मसमः । अत्रावश्याभ्युपगन्तव्यानां तत्प्रमाणाङ्गानां वास्तवसद्भावाभावे ऽपि सद्भावाभिमानमात्रमपि नास्ति तेन सदुत्तरप्रकरणसमाह व्य-वच्छेदसिद्धिः तत्र सद्भावाभिमानस्य विद्यमानत्वात् । प्रकरणसमाया जातेर्व्यवच्छेदायोक्तं प्रतिरोधत इति । तत्र बाधेन प्रत्यवस्थानस्य बह्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥

ननु सहतीयमपूर्वा प्रक्रिया यत् सूत्रकारादि-भिरनुद्दिष्टाभलक्षितां च प्रतिधर्मसमाभिधानां जातिं भवन्तो लक्षयन्तीत्यत आह ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ तद्वेदावेव सूत्रितौ ।

सूत्रकारस्यापि प्रथमतः साधर्म्यवैधर्म्यसमाबु-द्देशपूर्वं लक्षयतस्तद्द्वारा प्रतिधर्मसमायामैव तात्प-र्यम् । तयोस्तदवान्तरभेदत्वादिति किमर्थं तर्हि सु-ख्यमेव प्रतिधर्मसममुपेक्ष्यावान्तरभेदोपादानमिति

सव्युदासः प्रमाणादिति प्रत्यक्षादेः सर्वस्मात् प्रमाणादि-यं जातिः प्रवर्तत इति दर्शितं भवति । प्रतिरोधत इति प्रकरणसमाख्यजातेर्व्यवच्छेदः । स साध्यस्योपसंहारे प्रथममेव प्रतिपाद्यते । उद्देशपूर्वं लक्षयतः सामान्यविशे-षसूत्राभ्यामशेषलक्षणं च कुर्वतः ते च उत्कर्षापकर्षस-मादीनामवान्तरभेदाश्च स्वयमेवेति भाष्यवार्त्तिकादिषु कृतश्रमैः शिष्यैर्ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ २ ॥

चेत् तत्राह ।

अवान्तरभिदाः सन्ति सर्वत्रेति प्रसिद्धये ॥ ३ ॥

सर्वास्वपि जातिषु बहवोऽवान्तरभेदाः सन्ति ।
यथा तावत् प्रतिधर्मसमायां साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ते च
स्वयमेवोहनीया इति प्रदर्शनार्थमवान्तरभेदोपादा-
नमिति ॥ ३ ॥

अवान्तरभेदत्वानङ्गीकारेण तयोः स्वतन्त्र-
जातित्वाभ्युपगमे ऽनिष्टप्रसङ्गमाह ।

तौ चेत् स्वतन्त्राभिमतौ प्रत्यक्षादेः प्रमाणतः ।
एवंविधः प्रसङ्गः स्याज्जातित्वेन न सूत्रितः ॥ ४ ॥

तदा ह्यनङ्गीकृतयुक्ताङ्गेन प्रत्यक्षादिना प्रमा-
णेन प्रतिरोधतः प्रत्यवस्थानस्य जात्यन्तरानन्तर्भा-
वादजातित्वं स्यात् । तच्चायुक्तम् असदुत्तरत्वात्
कुलाद्यनन्तर्भावाच्चेति । अत्र सूत्रम् । साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामुपसंहारे तदुर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यस-
माविति । तदिति साध्यपरामर्शः । उपसंहारकर्मतया

तदा ह्यनङ्गीकृतेति । यदानुमानाभाससाधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामेव प्रत्यवस्थानमिमे अजाती स्यातां तदा ह्येवं सति
समापन्नमिति भावः । जात्युत्तरानन्तरभावात् साधर्म्या-
दिचतुर्विंशतिजातीनां एवंविधप्रसङ्गस्य च लक्षणैकभावा-
दित्यर्थः । कथमप्रस्तुतस्य तच्छब्देन परामर्श इत्यत्राह ।
उपसंहारकर्मतयेति । उपसंहारः समर्थनं तत्कर्मतया सम-
र्थनीयत्वेन । सामान्यलक्षणसूत्रात् साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां

प्रकृतत्वात् । उपपत्तेरिति तादर्थ्यं षष्ठी । साधर्म्यवै-
 धर्म्याभ्यामित्यावर्तनीयम् । सामान्यलक्षणसूत्रात् प्र-
 त्यवस्थानपदमनुवर्तनीयम् । लक्ष्यलक्षणपदानां यथा-
 सङ्ख्येन सम्बन्धः । स्वपक्षसाधनपरपक्षप्रतिषेधाभ्यां
 द्विभागेन प्रत्यवस्थाने प्रतिषेधभागेन जातित्व-
 मिति सूचयितुं पुष्टिङ्गनिर्देशः । सामान्यलक्षणेनैव
 सदुत्तरप्रकरणसमत्वोद्भावनव्यवच्छेदः ततश्चायमर्थः
 सम्पद्यते साधर्म्येण वैधर्म्येण द्वाभ्यां वा साध्योपसंहारे
 वादिना कृते साध्यधर्मविपर्ययधर्मसिद्ध्यर्थमनङ्गीकृत-
 युक्ताङ्गेन साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । तथा-
 उपसंहारे तथाविधेन वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्य-
 सम इति । यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटव-
 दित्युपसंहारे नैतदेवमस्ति ह्याकाशेनापि साधर्म्यम-
 मूर्तत्वं तद्वन्नित्यः किं न स्यात् न चेदेवमनित्योपि
 न स्यादविशेषादिति साधर्म्यसमः । तस्मिन्नेवोपसंहारे

प्रत्यवस्थानं जातिरित्यस्माल्लक्षणपदानां लक्ष्यपदयोर्लक्षणा-
 पदयोश्च पुष्टिङ्गनिर्देशः समाहृत्योक्तिः । सामान्यलक्षणेन
 दूषणासक्तं स्वव्याघातकं चोत्तरं जातिः अनेन सह उत्त-
 रेति हेत्वाभासरूपप्रकरणसमस्य दूषणाशक्तताद्यभा-
 वात् तेन तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः । ततश्च सूत्राङ्गानामेव संचि-
 धानसद्भावात् तथाविधेनाङ्गीकृतयुक्ताङ्गेन साधर्म्येणैव
 चेति नियमः । प्रत्यवस्थानेन तु साधन इत्याह । तस्मिन्ने-
 वेति । प्रत्येकं च द्रष्टव्यम् । वैधर्म्येणोपसंहारे कृते साध-

जातिनिरूपणम् ।

२५५

घटवैधर्म्याच्छ्रावणत्वान्नित्यः किं न स्यात् इति
वैधर्म्यसमः । एवं वैधर्म्येण द्वाभ्यां चोपसंहारे साध-
र्म्येण च प्रत्यवस्थानं प्रत्येकं च द्रष्टव्यम् । तथा
प्रत्येकं समुच्चिताभ्यां चोपसंहारे समुच्चिताभ्यां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं चोदाहर्तव्यम् । अनुमा-
नेन साध्योपसंहारे प्रत्यक्षेणापि प्रत्यवतिष्ठते ।
यथा पूर्वस्मिन्नेव प्रयोगे स एवायं गकार इति प्रत्यभि-
ज्ञाप्रत्यक्षेण नित्यः किं न स्यात् प्रमाणात्वाविशेषा-
दिति । तथा शब्दोपमानाभ्यां प्रत्यवस्थानमुदाहर्त-
व्यम् । सर्वास्मापि जातीनां सप्ताङ्गानि वक्ष्यति । अत्र

र्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं
वैधर्म्यसमः द्वाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे साध-
र्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैध-
र्म्यसमः इति प्रस्तुतम् । शब्दानित्यत्वानुमाने ऽन्यथोदा-
हर्तव्यमित्यर्थः । अथ प्रतिधर्मसमयोर्विशेषान्तरसमामाह ।
तथा प्रत्येकमिति । साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वा उभाभ्यां
चोपसंहारे कृते उभाभ्यां प्रत्यवस्थानं चोक्तोदाहरणे सा-
धर्म्यवैधर्म्यसमाख्य एकः प्रतिधर्मसमविशेषो द्रष्टव्य इत्य-
र्थः । तथा शब्दोपमानाभ्यामिति । शब्दानित्यत्वानुमाने
प्रयुक्ते नाचिक्षेतमुपाख्यानं मत्पुत्रोक्तं सनातनमित्याद्या-
गमादनित्यः किं न स्यात् । तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे अनेन
सदृशः पूर्व तेनोक्तः शब्द इत्युपमानेन नित्यः किं न स्या-
दित्यादिप्रत्यवस्थानमूहनीयमित्यर्थः । प्रत्यक्षादिना प्रत्य-
वस्थानस्य प्रतिधर्मसम इत्येव सञ्ज्ञा द्रव्याविषयवृत्तित्वं

२५६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

प्रतिधर्मसमो लक्ष्यः अनभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रमाणेन
 प्रतिरोधतः प्रत्यवस्थानमिति लक्षणं युक्ताङ्गहीनप्र-
 तिप्रमाणोपलम्भ उत्पानबीजं सत्यतिपक्षत्वमारोप्य-
 स् तद्वृत्तान्तिः फलम् प्रमादः प्रतिभाक्षयश्चावसरः
 सर्वत्रेति वक्ष्यति । दुष्टत्वमूलं तु द्विविधं साधारण-
 मसाधारणं चेति । तत्र साधारणं स्वव्याघातत्वम् ।
 असाधारणं तु त्रिविधम् । युक्ताङ्गहीनत्वमविषयवृ-
 त्तित्वं चेति । अत्र साधारणं तावन्नेदं स्वसाध्यसाध-
 कम् अनङ्गीकृतयुक्ताङ्गेन प्रमाणेन प्रतिरुद्धत्वादिति
 हि जात्यात्मकः प्रतिषेधः । स च स्वात्मानमपि व्याह-
 रन्ति नेदं दूष्यदूषकं तथाविधप्रतिप्रमाणप्रतिरुद्धत्वादि-
 ति । असाधारणं तु युक्ताङ्गहीनत्वं युक्तं व्याप्तादङ्ग-
 मनपेक्ष्य प्रवृत्तत्वादिति । तत्र सूत्रं गोत्वाद्गोसिद्धिश्चत्
 तत्सिद्धिरिति । यथा व्याप्तात् तद्गोत्वादेव गोव्यवहा-
 रसिद्धिः नाव्याप्तात् पशुत्वादेः तथा व्याप्तादेव कृतक-
 त्वादिहेतोः साध्यसिद्धिर्नाव्याप्तादमूर्तत्वादिरिति यु-

हीनार्थकाङ्गभावे सत्यदूष्ये दूषणाभिधानमङ्गीकृत्य युक्ताङ्गं
 यथा व्याप्तादिति । अयं पिण्डो गौरिति व्यवहर्तव्यः
 गोत्वात् व्यतिरेकेणाश्ववदिति । अत्र गोव्यवहाराख्यसा-
 ध्येनाविनाभूतत्वात् गोत्वादिति हेतोर्यथा साध्यसिद्धे-
 र्यथा च साध्यव्यभिचारिणः पशुत्वादिति हेतौ गो
 व्यवहारसिद्धिरेवमित्यर्थः । नाव्याप्तादिति । अमूर्तत्वा-

जातिनिरूपणम् ।

२५७

क्ताङ्गहानिप्रदर्शनं सूत्रार्थः ॥ ४ ॥

कस्याप्यनिष्टधर्मस्य वादिसाधनशक्तिः ।

दृष्टान्तात् पक्ष उत्कर्ष उत्कर्षसम उच्यते ॥ ५ ॥

दृष्टान्तधर्मिणि दृष्टस्य पक्षे जाविद्यमानस्य धर्मस्य वादिनिर्दिष्टसाधनलाहचर्यमात्रेण साध्यधर्मस्येव दृष्टान्तात् पक्षे समुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानमुत्कर्षसमः । अविशेषसमातो भेदप्रदर्शनायोक्तं वादिसाधनशक्ति इति । तत्र हि सत्त्वादिना हेत्वन्तरेणोत्कर्षं दृश्यति । सद्वाद्योपपत्तेरिति । उदाहरणं तु अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति प्रयोगे अनित्यत्वेनैव सूर्तत्वेनापि सहचरितं कृतकत्वं घटादाबुपलब्धं शब्दे ऽपि सूर्तत्वं साधयेत् । न चेदेवमनित्यत्वमपि न साधयेदविशेषात् । तथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति प्रयोगे कार्यं कर्तृमत्त्वेनैव किं विज्ञशरीरिकर्तृमत्त्वेनापि सहचरितं घटादाबुपलब्धमिति क्षित्यादावपि तथाविधमेव कर्तारं साधयदभिमतसर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वं विरुणद्धीति विशेषविद्वेतोर्गुणकर्मादौ नित्यत्वव्यभिचारेण तस्मात् तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

वादिसाधनशक्तिः वाद्युक्तहेतुवलात् उदाहरणान्तरापदेशव्याजेनेश्वरानुमानं प्रति भीमांसकादीनाम् ।

एवंरूपवचनमेतज्जात्युत्तरमित्याह । क्षित्यादिकञ्चि-

२५८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

रुद्धो हेतुरिति । कः पुनरस्योत्थानहेतुः पक्षे ऽविद्या-
मानस्य दृष्टान्ते वादिहेतुसहचरितस्य धर्मस्योपल-
म्भः विशेषविरुद्धत्वमादीप्य तद्वह्मन्तिः फलम् साधा-
रणदुष्टत्वमूलं तु नेदं स्वसाध्यसाधकं विरुद्धत्वान्नित्य-
त्वसाधनकृतकत्ववदिति । प्रतिषेधहेतोरपि विशे-
षविरुद्धत्वं नित्यत्वसाधनकृतकत्वे नित्यत्वासाधकत्वं
दृष्टमिति साधकत्वमिव नित्यत्वासाधकत्वमपि साध-
येदित्यभिमतमनित्यत्वासाधकत्वं विरुणद्धीति । असा-
धारणं तु युक्ताङ्गहीनत्वं कार्यत्वादेः कर्तृमत्त्वादिनेव

ति । अभिमतं न्यायवाद्यभिमतम् । विरुणद्धीति । तेना-
व्याप्त्यात् तं प्रतिक्षिपति । सर्वत्र तज्जातिविशेषो लक्ष्यः
तत्तद्विशेषसूत्रोक्तं लक्षणं प्रमादः प्रतिभाहानिर्वावसर
इत्येतत्त्रयमुक्तप्रायमिति । तस्याङ्गान्तराण्याह । पक्षे ऽविद्या-
मानस्येत्यादिना । तद्वह्मन्तिः फलं विशेषविरोधः आयातं
ततोङ्गं पराजित इति वादि असौ जातिवादिनः फलमि-
त्यर्थः । साधारणदुष्टत्वमूलं स्वव्याघातकत्वं नेदं स्वसा-
ध्यसाधकमिति वादिसाधनसाहचर्यमात्रेण दिष्टं तत्पक्षो-
निवृत्तमप्रसङ्गं ह्युत्कर्षसमः स जात्युत्तरेऽप्यस्ति कथं नि-
त्यत्वसाधककृतकत्वरूपे दृष्टान्तविरुद्धत्वानित्यत्वसाध-
कमस्ति तदसाधकत्वं जातिवादिनो विरुद्धत्वात् इति
हेतोः पक्षभूते वादिसाधने व्यापनं ततश्च नित्यत्वासा-
धकत्वं जातिवाद्यभिहितमनित्यत्वादिति हेतोः कर्तृम-
त्त्वानित्यत्वादिनेव किञ्चित् शरीरिकर्तृमत्त्वभूतत्वादिना

शरीरादिनापि व्याप्त्यभावात् सत्यां तु व्याप्ताविष्टा-
पादनादिति ॥ ५ ॥

व्यावृत्ते व्यापकाभासे
पक्षतो लिङ्गसाध्ययोः ।
आकर्षोऽन्यतरस्य स्या-
दपकर्षसमः स्फुटः ॥ ६ ॥

दृष्टान्ते साध्यस्य हेतोर्वा व्यापकत्वेन कश्चि-
द्वर्ममारोप्य पक्षे तन्निवृत्ते व्यापकाभावाद्वाप्याभाव
इति साध्यस्य हेतोर्वा पक्षादपकर्षणमपकर्षसमः
यथा पूर्वधारेव प्रयोगयोर्दृष्टान्ते घटे कृतकत्वस्य वा
अनित्यत्वस्य वा व्यापकं मूर्तत्वं तच्च शब्दाद्वावृत्त-
मिति तथोरन्यतरस्य निवृत्तिः घटादौ कर्तृमत्त्वस्य
कार्यत्वस्य वा व्यापकं शरीरित्वम् तच्च जित्यादेर्निवृ-
त्तमिति तथोरन्यतरस्य वा निवृत्तिरिति । उत्थानहे-

व्याप्तिर्नास्ति कार्यस्य शरीरस्य कर्तृकत्वाभावात् कृत-
कस्य कर्मणो मूर्तत्वाभावाच्च ॥ ५ ॥

अथ तेषामपि शरीरकर्तृकत्वमूर्तत्वसद्भावे जाति-
वाक्यस्य सिद्धसाधकत्वात् युक्ताङ्गहानिरित्यर्थः । अप-
कर्षणमपकर्षेण प्रत्यवस्थानं प्रथमं शब्दनित्यत्वानुमाने अप-
कर्षसमं दर्शयति । घटादौ कर्तृमत्त्वस्येति । साध्यपक्ष इति
प्रबलप्रमाणबुद्ध्या साध्यापकर्षाभिधाने बाधितविषयत्वं
प्रतिप्रमाणबुद्ध्या चेत् सत्प्रतिपक्षत्वमिति विभागः हेत्व-
पकर्ष इति विभागः हेत्वपकर्ष इति यथा कथाचिद्बुद्ध्या हे-
त्वपकर्षे सिद्धत्वमारोप्य उत्कर्षसमवदिति । नेदं स्वसा-

२६०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

तुस्तु द्रष्टान्ते साध्यहेत्वोर्व्यापकाभिमतस्य धर्मस्य
पक्षे निवृत्त्युपलम्भः । साध्यापकर्षे बाधितविषयत्वं
सत्प्रतिपक्षत्वं वा आरोप्यम् । हेत्वपकर्षे त्वसिद्धत्वं
तदाभासोऽयं साधारणमसाधारणं च द्रष्टृत्वमूलमुत्कर्ष-
समावद्बहनीयमिति ॥ ६ ॥

हेतोस्तु यादृशं रूपं पक्षमात्रे विवक्षितम् ।
तद्रूपहेतुमान् साध्यः सपक्षोऽप्यन्यथा पुनः ॥ ७ ॥
भवेत् साधनवैकल्यमिति वक्ष्ये समोदयः ।

पक्षवर्तिनो हेतोरसिद्धार्थत्वादीनि रूपाणि
विषयक्षितानि सपक्षवर्तिनस्तु सिद्धार्थत्वादीनि । तानि
पञ्चरूपाणि च रूपाणि वक्ष्यति । तत्र सपक्षविषयक्षित-
रूपवद्हेतुमत्तया सिद्धस्य द्रष्टान्तस्य पक्षमात्रविवक्षि-

ध्यसाधकं बाधितविषयत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वादसिद्धत्वा-
द्वेति जातिवाच्युक्तहेतवोऽपि न साध्यसाधका भवितुम-
र्हन्ति । प्रत्येकं तथाविधबाधादियुक्तत्वादित्याद्यहनीयम् ।
तथा व्यापकव्याप्य इत्यत्रापि न तु व्यापकाभासाभावा-
दिति व्याप्याख्ययुक्ताङ्गहीनत्वं बोहनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्थोचित्यादनवसरे ऽप्युत्थानबीजमाह । तत्र सप-
क्षविवक्षितेति । असिद्धार्थहेतुमान् उभयसाध्यसिद्धसा-
ध्यधर्मसहितहेतुयुक्तः । एवं रूपान्तरेष्वतिप्रवृत्तसाध्यज्ञा-
पनशक्तिमत्त्वादिवक्ष्यमाणरूपचतुष्टययुक्तो हेतुः सपक्षे
विद्यते वा न वा । आद्ये पक्षवत्पक्षोऽपि साध्यधर्मवत्त-
या वक्ष्येः स्याद् द्वितीये तथाविधहेतुमत्तया सपक्षः सा-
ध्यः स्यात् । अन्यथा साध्यसाधनवैकल्ययोरन्यतरप्रस-

तरूपवद्हेतुमत्त्वेनासिद्धिः कारणं वर्यसमायाः । तत-
 चेयमेवं प्रवर्तते किं पक्षवदसिद्धार्थहेतुमान् सपक्षः
 सिद्धार्थहेतुमान् वा पूर्वत्र सपक्षे ऽपि साध्यधर्मवत्तया
 वर्यः साध्यः स्यादित्यर्थः । अन्यथा साध्यधर्मस्या-
 सिद्धत्वसाध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् उत्तरत्र पक्षवि-
 वक्षितहेतुमत्तया दृष्टान्तः साध्यः स्यात् । अन्यथा
 तादृशस्य हेतोरभावात् साधनविकलः स्यादिति । एवं
 रूपान्तरेषु च त्रिष्वपि प्रवृत्तिकारः स्वयमेव बोद्धव्यः ।
 साध्यसाधनवैकल्ये दृष्टान्तस्यारोप्ये । अतिपीडायां
 हेतोर्विरुद्धत्वासाधारणत्वदुष्टत्वे मूलं तु यथोक्तवर्य-
 त्वप्रतिषेधहेतावपि सुवचत्वात् त्वव्याघातः । अ-
 विषयवर्तित्वं च पक्षवर्तिहेतुरूपाणां सपक्षवर्तिन्य-
 पि सञ्चारणात् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा सपक्षवर्ति-
 नो हेतोर्न युक्तानामेवासिद्धार्थत्वादाङ्गानामुररीकर-
 णादिति ॥ ७ ॥ ५५ ॥

ङ्गादिति बोद्धव्यमित्यर्थः । अतिपीडायां हेत्वाभासपर्य-
 न्तचिन्तायां विरुद्धत्वासाधारणत्वसाध्यविकलः सपक्षो
 विपक्ष इति तत्रापि वर्तमानो हेतुः पक्षविपक्षयोरेव वर्तत
 इति विरुद्धः । साध्यधर्मवति सपक्षे ऽप्यवर्तमानो हेतुः
 पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो भवत्यतस्तदुभयभारोप्यमित्य-
 र्थः । यथोक्तवर्यत्वस्येति । नेदं स्वसाध्यसाधकं विरुद्ध-
 त्वादसाधारणत्वादिप्रतिषेधहेतोः अविपक्षविवक्षितरू-
 पाणां सपक्षसत्त्वमसत्त्वं विकल्प्य उभयथापि वर्यत्वस्य
 सुवचत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ५५ ॥

२६२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

सपक्षवर्तिनो हेतोर्यादृगूपं विवक्षितम्^(१) ॥ ८ ॥

पक्षोपि तादृग्हेतुः स्यादन्यथा हेत्वसिद्धता^(२) ।

सपक्षवत् तदा साध्य इत्यवर्ण्यसमाकृतिः ॥ ९ ॥

किं सपक्षवत्पक्षोपि सिद्धार्थहेतुमात्रं वा । न चेत् पक्षोपि न साध्यः स्यात् सपक्षवर्तिनः सिद्धार्थस्य हेतोस्तत्राभावात् तथा च स्वरूपासिद्धौ हेतुः । सिद्धार्थधर्मवर्तित्वे तु सिद्धधर्मविशिष्टत्वात् पक्षो न साध्यः स्यात् तथा चापक्षधर्मो हेतुरिति प्रत्यवस्थानमवर्ण्यसमः । एवं रूपान्तरेष्वपि दर्शयितव्यम् उत्थानहेतुस्तु पक्षधर्मत्वापेक्षितरूपवद्धेतुमत्त्वे ऽपि पक्षस्य पक्षाविवक्षितसपक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्त्वेनासिद्धिः साधारणमसाधारणं दुष्टत्वसूत्रं वर्ण्यसमावद् द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

सपक्षवर्तिन्यपि हेतोरिति शेषः । पक्षो न साध्यः स्यात् साध्येन गृहीतव्याप्तिहेतुः पक्षे न चेत् न तत्र साध्यसाधनसिद्धिरित्यर्थः । अपक्षधर्मः आश्रयासिद्धः एवं रूपान्तरेष्वपीति । अनारब्धसाध्यज्ञापनशक्तित्वादिरूपवत्तुष्टयवद्धेतुसद्भावासद्भावौ पक्षो न साध्यः स्यादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । साधारणमसाधारणं चेति । प्रतिषेधहेतोरप्यवर्ण्यस्वरूपस्य व्याघातकत्वमविषयवृत्तित्वमगुक्ताङ्गाधिकत्वं च पूर्ववद्ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

(१) व्यवस्थितम्-पा. A पु.

(२) अन्यथासिद्धिहेतुता-पा. B पु. ।

जातिनिरूपणम् ।

२६३

कानि पुनः पक्षमात्रवर्तिनो हेतौर्विवक्षितानि
रूपाणि कानि चासपक्षमात्रवर्तिन इत्यत्राह ॥

असिद्धार्थत्वमारब्धसाध्यज्ञापनशक्तता ।

व्याप्तिप्रामाणशून्यत्वं संशयैकार्थता तथा ॥१०॥

स्वरूपभेदश्चेत्येतत् पक्षमात्रं विवक्षितम् ।

हेतुरूपं सपक्षे तु तादृगूपविपर्ययः ॥ ११ ॥

हेतोरर्थः प्रमेयं सिषाधयिषितो धर्म इति या-
वत् । स हि पक्षे ऽसिद्धो भवति । अन्यथा सिद्धसा-
ध्यताप्रसङ्गात् सपक्षे तु सिद्धः इतरथा साध्यवैकल्य-
प्रसङ्गात् पक्षे साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तशक्तिर्हेतोरन्यत्र
न तथा पूर्वमेव प्रमाणान्तरेण साध्यसिद्धिः पक्षे संश-
यसमानविषयो हेतुः सन्दिग्धन्यायप्रवृत्तेः इतरत्र
तथा साध्यधर्मनिश्चयात् पक्षे व्याप्तिग्राहकशून्यो हे-
तुः । तत्र साध्यस्य प्रमाणान्तराभावात् अपरत्र प्रमा-
णान्तरात् साध्यहेतौर्व्याप्तिर्गृह्यते । पक्षे धूमादिवि-
शेषः कश्चित् परत्र तज्जातीयोऽन्यो विशेष इत्ये-
तानि हेतुरूपाणि पक्षसपक्षयोर्व्यवस्थया विवक्षि-
ताति ॥ १० ॥ ११ ॥

धर्मस्यैकस्य केनापि धर्मेण व्यभिचारतः ।

हेतोश्च व्यभिचारोक्तेः विकल्पसमजातिता ॥१२॥

पक्षे ऽसिद्धो भवति प्रतिवादिन इति शेषः । तत्र
साध्यस्येति । प्रस्तुतानुमानेनैव हि पक्षे साध्यासाहः न
प्रमाणान्तरेण तत्साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः पक्षेण प्रमा-
णान्तरसिद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

अत्र षष्ठ्यन्तो धर्मशब्दे हेतुधर्मान्तरं चाह ।
 तृतीयान्तस्तु साध्यधर्म धर्मान्तरं च । ततश्चैकस्य
 हेतुधर्मस्य धर्मान्तरेण वा धर्मान्तरस्य साध्यधर्मेण वा
 धर्मान्तरस्य धर्मान्तरेण वा व्यभिचारदर्शनमुत्थान-
 हेतुः । तेन हेतोरपि साध्यव्यभिचारापादनं विक-
 ल्यसमः । तच्च दृष्टान्ते साध्येन सह वर्ततां हेतुः पक्षे
 तु तेन विनैव वर्ततामिति व्यवस्थयैवापादनीयम् । तत्र
 हेतोर्धर्मान्तरं प्रति व्यभिचारस्त्विविधः । पक्षदृष्टा-
 न्तयोः पक्षयोर्दृष्टान्तयोर्वेति । तत्र प्रथमो यथा ।
 अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवेदिति प्रयोगे यथा
 कृतकत्वं शब्दे विभागजत्वेन सह वर्तते घटे विनैव
 वर्तत इति विभागजत्वं व्यभिचरति । तथा कृत-
 कत्वं घटे अनित्यत्वेन सह वर्ततां शब्दे तु तेन
 विनैव वर्ततेत्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति । द्वितीयस्तु
 अनित्ये वाङ्मनसी कृतकत्वादिति प्रयोगे कृतकत्वं
 यथा वाङ्मनसयोर्मूर्तत्वममूर्तत्वं च व्यभिचरति तथा
 साध्यमपि व्यभिचरेदिति । तृतीयस्तु क्रियावाना-

इति व्यवस्थयैव शून्ये पक्षे वृत्तिरेव व्यभिचारः न तु
 विपक्षगामित्वमिति नियमः घटे ऽपि नैव वर्तते द्वाववि-
 भागयोरेव विभागजत्वं अतस्तद्वतिरिक्ते घटे विभागजत्व-
 मन्तरेण कृतकत्वं वर्तत इत्यर्थः । मूर्तत्वममूर्तत्वं चेति । यथा
 कृतकत्वं मनसि मूर्तत्वेन सह वर्तते । यथा हवान्यमूर्तत्वेन (?)

त्मा क्रियाहेतुगुणयोगित्वात् लोष्टवत् तूलवदित्यत्र
 क्रियाहेतुगुणयोगित्वं हेतुः यथा क्रियावतो लोष्टतू-
 लयोर्षत्तु लघुत्वे व्यभिचरति तथा क्रियावत्त्वमपीति ।
 धर्मान्तरस्य साध्यधर्मं प्रति व्यभिचारो यथा अनित्यः
 शब्दः कृतकत्वमिति प्रयोगे यथा प्रमेयत्वमाका-
 शघटयोरनित्यत्वं व्यभिचरति तथा कृतकत्वमपीति ।
 धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति व्यभिचारो यथा द्रव्य-
 त्वस्य पयःपावकपोरुष्णत्वव्यभिचारात् कृतकत्वस्या-
 प्यनित्यत्वाव्यभिचार इति । अनैकान्तिकाभासोऽयं
 दुष्टत्वमूलं तु अव्याप्तस्य व्यभिचारान्न व्याप्तस्यापि
 व्यभिचारः । तथाभ्युपगमे वा प्रतिषेधहेतोरप्यन्यव्य-
 भिचाराद्व्यभिचारः स्यादिति व्याघातः । अविषय-
 वृत्तित्वं चान्यव्यभिचारादन्यस्यासाधकत्वापादना-
 दिति ॥ १२ ॥

सह वर्तते मनसि वर्तत एवमित्यर्थः । आत्मनि क्रियाहे-
 तुगुणः प्रयत्नः प्राणादिव्यापारहेतुत्वात् लोष्टे वेगः गुरु-
 लघुत्वविशेषतदभावौ अनैकान्तिकबोदनाभासोऽयं पक्षे
 साध्यं विनैव वृत्तिर्नाम पक्षविपक्षयोर्वृत्तिः भवत्यतः पक्ष-
 त्रयवृत्तित्वादनैकान्तिकबोदनाभासोऽयं सत्यपक्षवृत्तित्वा-
 दाश्रयासिद्ध इत्यर्थः । अव्याप्तस्येष्टसाध्यव्यभिचारिणो
 विभागजत्वादेः प्रतिषेधहेतोरपीति धर्मान्तरादिकं प्रति
 व्यभिचाराज्जातिवादिहेतोरप्यसाधकत्वरूपसाध्यव्यभि-
 चारः स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

२६६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

दृष्टान्तहेतुपक्षाणां सिद्धानामपि साध्यवत् ।

साध्यतापादनं तस्माद्विज्ञात् साध्यसमो भवेत् १३

प्रमाणान्तरसिद्धानामिव पक्षहेतुदृष्टान्तानां साध्यधर्मस्येव तत एव लिङ्गात् साध्यत्वापादानं साध्यसमः । तस्मादिति वक्ष्यसमतो भेदं दर्शयति । एवं प्रत्यवतिष्ठमानस्यायमभिमानः । दृष्टान्ते हि प्रयोजकत्वं हेतौर्गृह्यते तच्च साध्यं प्रत्येव प्रयोजकत्वं नान्यत्रेति । तत्रापि साध्यसिद्धयर्थमयमेव हेतुः प्रयोक्तव्यः । इतरथा पक्षेऽपि साध्याप्रयोजकत्वं स्यात् । एवं लिङ्गधर्मिणावपि सिद्धाधनुमानाङ्गं भवतः तत्सिद्धिश्च न प्रमाणान्तरादुचिता लिङ्गस्य तत्राप्रयोजकत्वेन साध्येऽप्यप्रयोजकत्वापत्तेः । कौडीकृतलिङ्गधर्मिलिङ्गविषयानुमितिज्ञानजनकत्वाल्लिङ्गस्य न हि लिङ्गधर्मिणावपि साध्यमात्रप्रतीतिलिङ्गाज्जायते । अय-

साध्यस्य साधकं साधनमिति प्रसिद्धिं विहाय पक्षादीनामप्यनेनैव साधनेन साध्यत्वं वदतः कोभिप्राय इत्याशङ्काह । एवं प्रत्यवतिष्ठमानस्येति । प्रयोजकत्वं साधकत्वम् इतरथा सपक्षेऽप्यनेनैव साधनेन साध्यसिद्धानङ्गीकारे कथमेवमित्यत्राह । कौडीकृतेति । धर्मिलिङ्गसहितसाध्यधर्मस्यानुमेयत्वादित्यर्थः । अयमेव न्याय इति दृष्टान्तशतसाध्यस्यापि अयमेव हेतुः साधक इति स्थिते तत्रापि धर्मिहेतुसहितस्य साध्यत्वात् तयोरप्ययमेव साधक इत्यवगन्तव्यमित्यर्थः । असिद्धत्वादय इत्यादिश-

(१) सपक्षेषु-पा. B पु. ।

मेव न्यायो दृष्टान्तधर्मिणि तद्वर्तिनि च हेतोर्दशयि-
तव्यः । ततश्च पक्षहेतुदृष्टान्तानामपि सिद्धार्थमय-
मेव हेतुर्यावन्न प्रयुज्यते तावत् तेषामसिद्धिर्भवेदिति ।
साध्यविकलत्वासिद्धत्वादय आरोप्यन्त इत्यस्य प्रति-
षेधहेतावपि दुर्वारत्वात् स्वव्याघातः । अयुक्ताङ्ग-
स्वीकारश्च पक्षादीनां तत एव लिङ्गात् सिद्धेरयु-
क्ताया एवाभ्युपगमात् उत्कर्षसमादीनां पक्षां लक्षण-
सूत्रम् साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्ची-
त्कर्षापकर्षवर्णनावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः । अत्रोत्कर्षा-
दिसमाख्यानिर्वचनमेवासां लक्षणम् । साध्यदृष्टान्त-
योर्धर्मविकल्पः पञ्चानां कारणम् साध्यः पक्षः धर्माणां
विकल्पो नानात्वं वैचित्र्यं तच्च तत्रतत्र दर्शितमेव ।

वदेन्नान्यथासिद्धत्वं साधनविकलदृष्टान्ताश्रयासिद्धत्वं च
गृह्यते । हेतुदोषस्थाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः विरुद्धत्व-
मसाधारणत्वं व्याप्यसिद्धिश्च तत्तच्चोदनाभासोऽयं तत्त-
द्भ्रान्तिः कलमिति च द्रष्टव्यम् । अस्य यथोक्तसाध्यत्वस्य ।
अत्रोत्कर्षादीति । पक्षदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्युत्थानबीज-
भेदादुत्कर्षेण प्रत्यवस्थानं अपकर्षेण प्रत्यवस्थानमित्या-
दिकमासां जातीनां लक्षणमित्यर्थः । वैचित्र्यं सदसत्त्वं
वैलक्षण्यं च । तत्रतत्रेति । उत्कर्षसमे साधनसहचरित-
मात्रस्य धर्मान्तरस्य पक्षदृष्टान्तयोः सदसत्त्वं धर्मविकल्पः
अपकर्षसमे साध्यसाधनयोः व्यापकाभिमतस्य धर्मान्त-
रस्य दृष्टान्तपक्षयोः सदसत्त्वम् वर्ण्यसमे हेतोः पक्षस्थि-

२४८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

विकल्पसमायां तु साध्यदृष्टान्तयोरिति पदं साध्ययो-
 दृष्टान्तयोः साध्यदृष्टान्तयोरिति प्रत्येकसमुदायोप-
 लक्षणपरं योजनीयम् । उभयसाध्यत्वाच्चेति षष्ठस्य
 हेतुः । चकारः पूर्वाक्तं धर्मविकल्पं समुच्चिनेति ।
 अनुमाने सिद्धभागः साध्यभागश्चाभयं नान्न तयोः
 सिद्धसाध्यत्वं धर्मविकल्पः । तत्र साध्यभागस्येव सिद्ध-
 भागस्यापि साध्यत्वमुभयसाध्यत्वं ततश्च सिद्धभाग-
 साधनार्थमनुमानप्रयोगप्रसङ्गनं साध्यसम इत्यर्थः ।
 आसामुद्धारसूत्रम् किञ्चित् साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वै-
 धर्म्यादप्रतिषेधः । किञ्चित् साधर्म्याद् व्याप्तात् साध्यो-
 पसंहारे सिद्धे वैधर्म्यादव्याप्तात् कुतश्चिदुर्भात् प्रति-
 षेधो न भवतीत्यर्थः । वर्यावर्यसाध्यसमानां स्वव्या-
 घातत्वप्रदर्शनार्थं सूत्रम् साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोप-
 पत्तेरिति । यतः साध्यधर्मोऽन्यत्रातिदिश्यते स दृष्टा-

तरूपाणां पक्षसपक्षयोः सदसत्त्वम् विकल्पसमे साध्यसा-
 धनधर्मान्तराणां पक्षदृष्टान्तयोः दृष्टान्तयोश्च नानात्वम्
 साध्यसमे अनुमानस्य सिद्धसाध्यभागयोर्धर्मिहेतुसाध्यध-
 र्माणां सिद्धत्वसाध्यत्वरूपवैलक्षण्यं धर्मविकल्पः साध्य-
 भागस्येव सिद्धभागस्याप्यनेनैव साध्यत्वापादनादुभय-
 साध्यत्वमिति तत्र दर्शितमित्यर्थः । व्याप्ताद् बाधुक्तात्
 कृतकत्वादिति हेतोः । अव्याप्तात् जातिबाधुक्तात् युक्ता-
 इहीनत्वादियुक्तादिरुद्धादिहेतोः । यतः यस्मात् दृष्टा-
 न्तादन्यत्र साध्यधर्मिणि अतिदिश्यते यथा घटः तथा
 शब्दोऽपीति प्रतिपाद्यते उभयोरपि सिद्धत्वादित्यवर्ण-

जातिनिरूपणम् ।

२६९

न्तः । सिद्धेन चातिदेशो भवत्यसिद्धस्येति न्यायात्
सिद्धो दृष्टान्तः । पक्षस्तु साध्योऽङ्गीकार्यः उभयोरपि
सिद्धत्वे साध्यत्वे वा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावव्याघात
इति ॥ १३ ॥

प्राप्य साध्यं साधयति हेतुश्चेत् प्राप्तिकर्मणः ।
साध्यस्य पूर्वं सिद्धिः स्यादिति प्राप्तिसमोदयः
॥ १४ ॥

कृतिज्ञप्तिसाधारणीयं जातिः ततश्च साध्यं
कार्यं ज्ञाप्यं च । तत्र कार्यमनुमितिज्ञानं ज्ञाप्यम-
नुमेयम् हेतुश्च लिङ्गं तज्ज्ञानं वा । प्राप्तिः संयो-
गादिर्विषयविषयिभावश्च सिद्धिः सत्त्वं ज्ञातत्वं च

समयोरुत्तरम् । साध्यत्वे वेति । वर्ण्यसाध्ययोरुत्तरमिति
विभागः ॥ १५ ॥

प्राप्तिकर्मणः प्राप्त्याख्यसम्बन्धप्रतिसम्बन्धिनः ।

कृतिज्ञप्तीति । अनुमितिज्ञानस्योत्पत्तिपक्षे अनुमेय-
प्रतिपक्षे चेयं जातिः प्रवर्तत इत्यर्थः । ततश्चेति । सिद्धिश-
ब्दस्य कृतिज्ञप्तिवाचकत्वात् साध्यशब्दस्यानुमितिज्ञा-
नानुमेयं च वाच्यमित्यर्थः । हेतुश्चेति । व्याप्तत्वेन परामृष्टं
लिङ्गपरामर्शो वा हेतुरिति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः । प्राप्तिः
संयोगादिरिति । यदा लिङ्गं हेतुस्तदा साध्येन यथायोगं
संयोगसमवायादिः सम्बन्धः यदा लिङ्गज्ञानं हेतुस्तदा-
विषयविषयोभाव इत्यर्थः । सिद्धिः सत्त्वमिति । कृति-
पक्षे सिद्धिरुत्पत्तिः ज्ञप्तिपक्षे ज्ञातत्वमित्यर्थः । आहत्यप-
देन किमुक्तं भवतीत्यत्राह (!) । एतदुक्तं भवतीति । तेना-

एतदुक्तं भवति लिङ्गं तज्ज्ञानं वा स्वकार्यमनुमि-
तिज्ञानं प्राप्य साधयेदप्राप्य वा अप्राप्य चेत् सर्व-
स्यापि सर्वं साधनं भवेदविशेषात् तेन प्राप्येति
वक्तव्यम् सतां च प्राप्तिः सम्भवति सम्बन्धस्यो-
भयनिष्ठत्वेनान्यतरस्याप्यसत्त्वे निराश्रयत्वप्रसङ्गा-
त् । तथा च कार्यस्याप्यवश्याङ्गीकर्तव्ये सत्त्वे
कार्यकारणयोरुभयोरपि सत्त्वेनाविशेषात् किं कस्य
कारणं कार्यं वेति निष्फलमनुमानमिति कृतिप-
क्षे प्राप्तिस्मायाः प्रवृत्तिः ज्ञप्तिपक्षे ऽप्यप्राप्य ज्ञापने-
ऽतिप्रसङ्गात् प्राप्येति वक्तव्यं लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गिना
संयोगादिप्राप्त्यसम्भवात् विषयविषयिभाव एवाङ्गी-
कार्यः । तत्र च लिङ्गज्ञाने लिङ्गबल्लिङ्गिनोऽपि स्फुर-
णात् ज्ञातत्वेनाविशेषात् किं कस्य ज्ञापकं ज्ञाप्यं चेति ।
ततश्च प्राप्तावविशेषेण साधनत्वप्रतिक्षेपो लक्षणम् ।
अप्राप्तावतिप्रसङ्गादसाधनत्वमुत्पानहेतुः । साध्यस्य
पूर्वं सिद्धिर्हेतोर्विशेषणं तच्चात्र नास्तीति विशेष-

प्राप्येति पक्षे दोषदर्शनेन । तथा च प्राप्तिप्रतिबन्धिनश्च
निष्फलमनुमानम् अनुमितिज्ञानजननं अनुमानप्रयोजनं
तच्चेत् पूर्वमेव स्यादनुमानप्रयोगो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।
अतिप्रसङ्गाद्धेतोरविशेषज्ञापकत्वे प्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानस्य
लिङ्गपरामर्शाख्यस्य हेतोर्लिङ्गिना साध्येन संयोगादिगुणस्य
सतो ज्ञानस्याश्रयव्यतिरिक्तेन संयोगसमवायाद्यसम्भ-
वादित्यर्थः । तच्चात्र नास्तीति । हेतुसिद्धिसमये साध्यस्यापि
सिद्धत्वात् उक्तमत्र अप्राप्तिस्मायां प्राप्य साधयन्नित्य-

णासिद्धिरारोप्या । दुष्टत्वमूलमुत्तरत्र प्रदर्शयिष्याम
इति ॥ १४ ॥

अप्राप्य साध्यन् साध्यं हेतुः सर्वं च साधयेत् ।
अप्राप्तेरविशिष्टत्वादित्यप्राप्तिसमस्थितिः ॥ १५ ॥

प्राप्तावविशेषेणासाधनत्वात् अप्राप्य कारणं
ज्ञापनं च वक्तव्यम् । तच्चायुक्तमतिप्रसङ्गात् । न हि
दाह्यमप्राप्तो दहनो दहति प्रकाशमप्राप्य प्रदीपः
प्रकाशयतीति च दूष्टमिष्टं चेत्येवमप्राप्तावतिप्रसङ्गा-
दसाधनत्वेन प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसम इति लक्षणम् ।
प्राप्तावविशेषादसाधनत्वमुत्थानहेतुः । साध्यप्राप्ति-
हेतोर्विशेषणं तच्चात्र नास्तीति पूर्ववद्विशेषणासिद्धि-
रारोप्येति । अनयोर्लक्षणसूत्रम् प्राप्य साध्यमप्राप्य
वा हेतोः प्राप्यविशिष्टत्वादप्राप्यासाधकत्वाच्च प्राप्य-
प्राप्तिसमाविति । हेतोः साधकत्वमिति शेषः । विक-
ल्पेनास्थानहेतुं दर्शयति । कार्यकारणभाषापलापवा-
दिनो ह्येवमाहुः ॥

त्रापि साध्यहेतुव्याप्त्या शब्दानामित्यर्थः ॥ १४ ॥

पूर्ववदियमपि कृतिज्ञप्तिसाधारणोति दर्शयति ।
अप्राप्य करणं ज्ञापनं चेति । अतिप्रसङ्गात् अप्राप्त्यविशे-
षात् सर्वस्य करणे ज्ञापने च प्रसङ्गादित्यर्थः । न हि दृष्टमिष्टं
चेति सम्बन्धविकल्पेनेति सूत्रे प्राप्य साध्यमप्राप्य वा
हेतोरित्यन्तं न लक्षणापयुक्तमिति भावः । एवंविधं जा-
त्युत्तरं न कश्चिद्वदत्यस्थानोपालम्भोऽयमित्याशङ्क्याह ।
कार्यकारणभावेति । अपलापवादिनः बौद्धचार्वाकादयः ।

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बन्धस्य चात्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति ।

स्वव्याघातकत्वमनयोः सुगममेव प्रतिषेधकहे-
तावपि दूष्यं प्राप्य वा अप्राप्य वेत्यादिप्रसङ्गस्य दुर्वा-
रत्वात् । असाधारणं तु प्राप्तिप्रसाया अयुक्ताङ्गाधि-
कत्वं कृतिपक्षे साध्यप्राप्तेरयुक्ताया एव स्वीकारात् ।
अयुक्तिश्चाप्राप्तेरेव दण्डादिभिर्घटादिनिष्पत्तिदर्श-
नात् । ज्ञप्तिपक्षे तु लिङ्गस्य तावल्लिङ्गिना प्रतिबन्धल-
क्षणा प्राप्तिरस्ति । लिङ्गज्ञानस्यापि तद्व्याप्तिविषयि-
लक्षणा लिङ्गिना प्राप्तिरस्त्येव । साक्षाद्विषयविषयिल-
क्षणा नास्तीति चेत् । तर्ह्ययुक्ताङ्गस्वीकारः लिङ्गज्ञा-
नस्य साक्षात् साध्यधर्मविषयत्वस्यानङ्गत्वादिति ।
अप्राप्तिसमप्येतेन निरस्तैवायुक्ताङ्गश्च व्याप्तिलक्ष-
णायाः प्राप्तेरनङ्गीकारात् । साक्षात् सम्बन्धोऽङ्गमिति

नास्ति सम्बन्धः कार्यस्येति शेषः । कारणैर्मृदण्डच-
क्रादिभिः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः सत्पदार्थसम्बन्धवद्विश्व-
स्वयंसिद्धेर्वा न व्यवस्थितिः एकस्मात् सर्वस्योत्पत्ति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

प्रतिषेधहेतोरपि नेदं स्वसाध्यसाधकं विशेषणा-
सिद्धत्वादित्यत्रापि ज्ञप्तिपक्षे ऽप्ययुक्ताङ्गाधिक्यं प्रतिपा-
दयितुमाह । ज्ञप्तिपक्षे त्विति । प्रतिबन्धलक्षणा व्याप्तिरू-
पा । लिङ्गज्ञानस्यापीति । लिङ्गपरामर्शं हेतोः साध्यव्या-
प्तिलिङ्गविषयत्वरूपः साध्येन सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । साक्षा-
द्विषयेति । हेतुसाध्ययोरव्यवहितसम्बन्धाभावे ज्ञाप्यज्ञाप-
कभावो न युक्त इति चेदित्यर्थः । एतेन प्राप्तिसमोक्तदोषा-

चेत् तर्ह्यनङ्गाङ्गीकारः । अभिचारकर्मणा भ्रातृव्यमा-
रणादौ साध्यमाने दृष्टयेतत् । यत् साक्षादप्राप्तमपि
साधनं भवतीति तदेतत् सर्वमभिसन्धायोक्तं घटादि-
निष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेध इति ।
केचित्तु साधनविशेषः साध्यविशेषेण व्याप्तो न वा ।
न चेत् न तं समयेदतिप्रसङ्गात् व्याप्तिश्चेद्व्याप्तिग्रह-
णसमय एव लिङ्गविशेषस्यापि ज्ञातत्वादनर्थक-
मनुमानमिति प्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमः । अप्राप्तिसमस्तु
लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वात् । करणानां च कर्मप्रत्या-
सत्त्यवश्यभावात् साध्यविशेषप्राप्तिर्वक्तव्या । सा
चात्र नास्तीति प्रत्यवस्थानमिति लक्षयन्ति । अन-
योरप्युक्तलक्षणकक्षीकारात् तद्वान्तरविशेषत्वमङ्गी-
चक्रुराचार्याः ॥ १५ ॥

सिद्धे दृष्टान्तहेत्वादौ साधनप्रश्नपूर्वकम्^(१) ।

णामत्रापि सुवचस्वेन । दोषान्तरमाह । अयुक्ताङ्गश्चेति ।
मारणादौ मारणाचाटनविद्वेषणस्तम्भनादौ इति भित्तो
सप्तमी । प्राप्य साध्यमिति सूत्रस्यार्थान्तरं वक्तुन्तरव्याजे-
नाह । केचित्स्विति । साधनविशेषः पक्षवर्ती हेतुः साध्य-
विशेषेण सिषाधयिषितधर्मेण । कारणानां चेति । वास्या-
दिकरणानि दार्ढ्यादिकर्मणा सम्बद्धान्येव क्रियाजन-
नद्वारा द्वैधीभावादिकं फलं जनयतीत्येवमेतदपीत्यर्थः ।
एतदपि व्याख्यानमस्मदभिमतमित्याह । अनयोरपीति ।
तद्वान्तरविशेषत्वं प्राप्त्यप्राप्तिसमयोरपीति तद्वान्तर-
विशेषत्वं प्राप्त्यप्राप्तिसमयोरवान्तरभेदत्वम् ॥ १५ ॥

(१) कारणप्रश्नपूर्वकम्-पा. A पु. ।

अनदस्थाभासवाचः प्रसङ्गसमजातिता ॥ १६ ॥

इयमपि कृतिर्ज्ञप्तिसाधारणी जातिः तथा च साधनमुत्पादकं ज्ञापकं वा सिद्धिश्च स्वरूपतौ ज्ञानतश्च । दृष्टान्तस्य कारणानपदेशादिति सूत्रदण्डे दृष्टान्तपदं स्वरूपतौ ज्ञानतश्च सिद्धिमात्रमुपलक्षयति । कारणं ज्ञापकं कारकं वा कृतौ तावत् । अनुमितिज्ञानहेतूनां पक्षहेतुदृष्टान्तानां सिद्धानामपि कारणान्तरं वाच्यम् । न हि ते नित्याः कार्यस्यापि सदा-तनत्वप्रसङ्गात् न च तस्मादुत्पद्यन्ते स्वात्मनिवृत्ति-विरोधात् असतः कारणत्वानुपपत्तेः कार्यस्यापि स्वत एवात्पत्तिप्रसङ्गाच्च एवं तत्कारणस्यापीत्यनवस्येति ।

दृष्टान्तहेत्वादावित्यादिशब्देन पक्षो गृह्यते ।

स्वरूपतः उत्पत्तिः । पक्षहेत्वौरेतजातिप्रवृत्तिः सूत्र-कारस्याननुमतेत्याशङ्गाह । दृष्टान्तस्येति । सिद्धानामपि पक्षहेतुदृष्टान्तानामनवस्यादुस्यतयोत्पादकज्ञापकानभिधानात् प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसम इति सूत्रार्थः । नित्या अनाद्यनन्ताः । कार्यस्यापीति । करणसामान्या अनादित्वे तथाविधस्य कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । असतः कारणत्वे सति स्वेत्पत्तेः पूर्वमसतः पक्षादेः स्वहेतुत्वायोगादित्यर्थः । एवं तत्कारणस्यापीति । उक्तैः प्रकारेण पक्षादीनां कारणवत्त्वे सिद्धे तेषामपि कारणानां कारणान्तरं वाच्यमेवं तेषामपीत्यनवस्याप्रसङ्ग इत्यर्थः । पूर्वत्र कृतिपक्षे उत्तरत्र

ज्ञप्ता तु प्रमाणे ऽपि किं प्रमाणां दृष्टान्ते ऽपि को दृष्टान्त इति प्रमाणादिपरम्परानुयोगे नानवस्थेत्यनवस्थाभासप्रसङ्गनमिति लक्षणम् । पूर्वत्र कारणपरम्परारोपः क्षानुखेनासत्त्वारोपः कारणम् उत्तरत्रानिश्चितस्यानिश्चायकत्वाध्यारोपः अनवस्थालक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिरारोप्या हेतुदोषपर्यन्तचिन्तायां पूर्वत्र पक्षादेः स्वरूपासिद्धिरुत्तरत्राज्ञानासिद्धिः । अत्र साधारणो मूलदोषः सुगम एव । असाधारणं तु ज्ञप्तावयुक्ताङ्गाधिकत्वम् । ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वमयुक्तमेव रूपादिव्यवहारार्थं प्रदीप उपादीयमाने चक्षुरादिषु व्यवस्थादर्शनेनानवस्थाप्रसङ्गाभावात् । लिङ्गविशेषणत्वात् ज्ञातत्वमपि ज्ञातव्यं विशेषणान्तरवत् तच्च लिङ्गान्तरेणापि ज्ञातव्यम् तत्रापि तथेत्यनवस्थेति चेत् न साध्यविपर्ययसंसर्गव्यवच्छेदकानामेव लिङ्गविशेषणानामवश्यज्ञेयत्वं

ज्ञप्तिपक्षे । प्रतिकूलतर्कपराहतिरिति न कश्चिद्हेतुदोषोऽस्तीत्याशङ्क्याह । हेतुदोषेति । पक्षादेरिति पक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्तौ हेतोरश्रयस्वरूपे व्याप्यत्वासिद्धय आरोप्यन्त इत्यर्थः । अज्ञानासिद्धिः अज्ञातस्य पक्षादेरज्ञापकत्वादाश्रयाज्ञानासिद्धादिका आरोप्यन्त इत्यर्थः । सुगम एव नेदं स्वसाध्यसाधकं सिद्धत्वादिति प्रतिषेधहेतोरप्युत्पत्तिज्ञप्तिपक्षयोः पूर्वोक्तदोषः सुवचन इत्यर्थः । चक्षुरादिविति । अज्ञातस्यैव चक्षुरादेः ज्ञापकत्वाव्यभिचारादर्शनेनेत्यर्थः । विशेषणान्तरवत् सामान्यवत्त्वादिवत् । साध्यविपर्ययेति । हेतोर्न्यभिचारपरिहाराणामित्यर्थः ।

२७६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

न तु लिङ्गसहकारिमात्रत्वेनोपयुक्तानामपि । तथा चाविषयवृत्तित्वं कृतौ तु न तावत्कारणापेक्षैव दोषः । तदपेक्षप्रदीपोपादाने ऽनवस्थाभावात् । असिद्धविषयानवस्थायां हि दोषः तस्य सिद्धविषयायामपि सञ्चारणादविषयवृत्तित्वम् । तदुक्तम् प्रदीपोपादाने प्रसङ्गनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिरिति । विपरीतप्रसङ्गिकेत्यपि काचित्सप्रसङ्गसमास्तीति केचित् । यथा इह भूतले घटो नास्तीत्यप्राप्तौ घटो न प्रतिषेधमर्हति तेन घटप्राप्तिप्रसङ्ग इति । तद्वत् प्राप्तिसमायामेवान्तर्भावादस्यां तत्र हि प्रतिषिध्यमपि ज्ञातव्यं तस्य ज्ञापकं चक्षुरादि करणं भूतलाद्यधिकरणं च अप्राप्य प्रतिषेधातिप्रसङ्गात् प्रतिषेध्यं प्राप्य प्रतिषेधतीति वक्तव्यम् । प्राप्तिनिवृत्तिलक्षणत्वात् प्रतिषेधस्य प्राप्तौ च सत्त्वेनाविशेषात् प्रतिषेधायोग इति ॥ १६ ॥

तथा चेति । ज्ञानानपेक्षेषु ज्ञेयत्वापादानादविषयवृत्तित्वमित्यर्थः । ज्ञापकस्य कारणसापेक्षस्य च प्रदीपस्योपादाने कारणपरम्परापेक्षारूपानवस्थाप्रसङ्गविनिवृत्तिवदित्यत्रापि तथाविधानवस्था दोषाय न भवतीति । प्रसङ्गसमायाः प्रकारान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । विपरीतप्रसङ्गिकेति । प्राप्तिसमायामस्यान्तर्भावसुपपादयति । इहेति । इह भूतले घटो नास्तीत्यज्ञातस्येति वक्तव्यम् तज्ज्ञापकं चक्षुरादि करणं भूतलाद्यधिकरणं च अधिकरणस्य घटस्य ज्ञानयोगात् ताभ्यामप्राप्तस्य ज्ञेयत्वायोगात् प्राप्तत्वे भूतलेघटसञ्ज्ञावप्रसङ्गात् प्रतिषेधाभाव इति प्राप्तिद्वारायामप्रसङ्ग इति तत्रान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अनङ्गत्वधिया हेतोः प्रतिदृष्टान्तमात्रतः ।

प्रत्यवस्थानमाचक्षुः प्रतिदृष्टान्तलक्षणम् ॥ १७ ॥

हेतुरनङ्गं साध्यातिदेशो दृष्टान्त एवाङ्गमित्य-
भिमानेनोत्थानहेतुना प्रतिदृष्टान्तमात्रावष्टम्भेन बा-
धप्रतिरोधयोरन्यतरेण प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तस-
मः । यथा घटदृष्टान्तेनानित्यः शब्दः आकाशदृष्टा-
न्तेन नित्यत्वस्यैव सिद्धिरिति बाधः । घटदृष्टान्तेना-
नित्यश्चेत् आकाशदृष्टान्तेन नित्यः किं न स्यात् । न
चास्ति दृष्टान्तयोर्विशेष इति प्रतिरोधः । तदुक्तं
प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रतिदृष्टान्तसम इति
सूत्रखण्डेनेति । अथमस्योद्धारक्रमः । अधिकबलेन हि
प्रतिदृष्टान्तेन बाधः स्यात् तुल्यबलस्यैव बाधकत्वे
दृष्टान्तेनैव तद्बाधप्रसङ्गात् न च व्याप्तिहेतुमत्तामन्त-
रेण साध्यधर्मवत्तामात्रेण प्रतिदृष्टान्तस्याधिकबलत्वं
सम्भवति । ततश्च युक्ताङ्गहानिः । बाधं प्रत्यधिकब-
लस्याङ्गत्वेनानङ्गीकारात् तदिदमुक्तम् प्रतिदृष्टा-
न्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः अनधिकबलस्यैव प्रति-
दृष्टान्तस्य बाधहेतुत्वे दृष्टान्तोऽपि किं बाधहेतुर्न
स्यात् । बाधहेतुः स्यादिवेत्यर्थः । प्रतिरोधश्च तुल्य-
बलेन भवति न चानयोस्तुल्यबलत्वम् । दृष्टान्तस्य

प्रतिदृष्टान्तसमपक्षयोरैकसूत्रगतत्वप्रकाशनायोभ-
यत्र सूत्रखण्डेनेत्युक्तम् । दृष्टान्तेनैव येन केनचिद्भादिदृष्टा-
न्तेनैव प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च प्रतिदृष्टान्तमात्रस्य बाधहेतुत्वे

२७८

मटीकतार्किकरत्नायाम्

हेतुनावष्टब्धत्वात् प्रतिदृष्टान्तस्य तदभावादत्रापि युक्ताङ्गहानिः प्रतिरोधाङ्गस्य तुल्यबलत्वस्यानङ्गीकारात् । अत्रैवं सूत्रगमनिका । प्रतिदृष्टान्तमात्रस्य हेत्ववष्टम्भशून्यस्य हेतुत्वे दृष्टान्तोऽपि यद्यहेतुरविद्यमानहेतुः स्यात् तदाप्रतिरोधः न त्वयमहेतुः हेतुनावष्टब्धत्वादिति । अनङ्गं हेतुरिति चेत् तर्हि प्रतिदृष्टान्तः प्रतिषेधको न भवति गर्दभवदिति स्वव्याघात इति ॥ १७ ॥

अनुत्पन्ने साधनाङ्गे हेतुवृत्तेरभावतः ।

भागासिद्धिः प्रसङ्गः स्यादनुत्पत्तिसमो मतः ॥१८॥

साधनाङ्गानां धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्ततज्ज्ञानानामन्यतमस्योत्पत्तेः पूर्वं हेतुवृत्तेरभावात् भागासिद्ध्या प्रत्यक्षस्याननुत्पत्तिसमः । तत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तौ यथा अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते अनुत्पन्नस्यापि शब्दस्य पक्षत्वात् तस्य चेदानीमभावादाश्रयभागासिद्धो हेतुरिति । लिङ्गानुत्पत्तौ यथा गुर्विदं पतनवत्त्वादित्युक्ते पतनोत्पत्तेः प्रागवस्थायामपि गुरुत्ववत्त्वस्य साध्यत्वेन तदवस्थस्यापि पक्षत्वात् भागासिद्धो हेतुरिति । साध्यानुत्पत्तौ यथा गन्धवद् घटः पार्थिव-

प्रतिरोधहेतुत्वे च सतीत्यर्थः । बाधहेतुः स्यादेव अतद्व्यवस्था(?) प्रस्तुतार्थसूचकत्वात् । अत्र प्रतिरोधपक्षे सूत्रगमनिका ॥ १७ ॥

जातिनिरूपणम् ।

२७८

त्वादित्युक्ते प्रथमक्षणे गन्धवत्त्वं नास्ति घटसमवायि-
कारणत्वेन तदुत्तरकालीनत्वाद्गन्धस्य । तथा च व्याप-
कस्य गन्धवत्त्वस्याभावेन व्याप्यस्यापि पार्थिवत्वस्या-
भावात् भागासिद्धो हेतुरिति । दृष्टान्तानुत्पत्तौ यथा
द्रव्यमात्मा गुणवत्त्वाद् घटवदित्युक्ते प्रथमक्षणे घट
एव निर्गुण इति दृष्टान्ते भागासिद्धो हेतुरिति । धर्म-
ज्ञानानुत्पत्तौ यथा द्रव्यं वायुः स्पर्शवत्त्वादित्युक्ते अ-
ज्ञातस्यापि आद्योद्भवत्वं विवक्षितम् । न च तत्रायं
हेतुः सिद्ध इति अज्ञातभागासिद्धो हेतुरिति । एवं लि-
ङ्गादिज्ञानानुत्पत्तौ दर्शयितव्यम् । अकार्यं च कथम-
नित्यं निष्पत्तनं च कथं गुरु अपार्थिवं च कथं गन्धवत्
निर्गुणं च कथं द्रव्यम् अनुपलब्धहेतुकं च कथं साध्य-
धर्मवदिति विरोधपर्यवसितं चेति । तदुक्तं प्रागुत्पत्तेः
कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति । साधनाङ्गानामु-
त्पत्तेः प्राक् कारणास्य हेतोरभावात् प्रत्यवस्थानमनु-

तदुत्तरकालीनत्वात् द्वितीयक्षणभावित्वात् प्रथम-
क्षणे साध्याभावेऽपि कथं हेतोर्भागासिद्धिरित्यत्राह । तथा
च व्यापकस्येति । दृष्टान्ते भागासिद्धं ततोऽसिद्धव्याप्तिको-
ऽयं हेतुरिति भावः । एवं लिङ्गादीति । प्रस्तुतप्रयोगे साध्य-
दृष्टान्तानामेकदेशज्ञानेनापि भागासिद्धिरुहनीयेत्यर्थः ।
अस्या जातेरारोप्यान्तरमाह । अकार्यं चेति । अकार्यमनुप-
पन्नः शब्दः अपार्थिवं प्रथमक्षणे गन्धरहितत्वेनापार्थिवो
घटः अनुपलब्धहेतुकं अज्ञातस्पर्शवत्त्वहेतुको घटज्ञानो(?)

३८०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

त्पत्तिसम इत्यर्थः । अनुत्पन्नस्य स्वकार्यासाधन्यं द्वारं विरोधासिद्धी आरोप्ये उद्धारसूत्रं तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेध इति । उत्पन्नस्य शब्दादेस्तथाभावात् पक्षादिभावान्नाश्रयासिद्धिः । अनुत्पन्नस्यापि शब्दत्वात् कथं तद्व्यवच्छेद इति चेत् न तस्य तुच्छत्वेनाशब्दत्वात् तथा चाविषयवृत्तित्वम् । असिद्धिर्दोष एव न त्वपजीकृतस्येति । यदा कदाचिदुत्पन्नस्यापि पतनादेर्यावद्द्रव्यभाविना गुरुत्वेन व्याप्तेर्नात्पत्तेः पूर्वमसिद्धिर्दोषः तथा च युक्ताङ्गत्यागः । व्याप्तिप्रकारमनपेक्ष्य दोषोद्भावनात् साध्यदृष्टान्तद्वारिकयोरपि तथा व्यापकत्वरूपं व्याप्यत्वरूपं चानपेक्ष्य प्रवृत्तेः । अज्ञानद्वारिकायां त्वविषयवृत्तित्वम् अज्ञानं हि पक्षादेर्दोषः न त्वनुपन्यस्तत्वेनापक्षादिभूतस्येति । एवमनङ्गीकारे सर्वत्र स्वव्याहतिरूहनीयेति ॥ १८ ॥

सन्देहहेतुसद्भावात् सति निर्णयकारणो ।

संशयस्य प्रसङ्गा यः स संशयसमो मतः ॥ १९ ॥

वायुः सर्वत्र सामान्यनिर्देशात् नपुंसकोक्तिः । तस्य तुच्छत्वेन भावप्रतियोगिनमित्युक्तत्वेन (!) साध्यदृष्टान्तद्वारिकयोरपि तथा पार्थिवत्वस्य यदा कदाचिदुत्पन्नेन गन्धवत्त्वेन व्याप्तत्वात् यदा कदाचिदुत्पन्नस्य गुणवत्त्वस्य द्रव्यत्वेन व्याप्तत्वाच्च पूर्ववद्युक्ताङ्गहानिरित्यर्थः । अत एवोपपादयति । व्यापकत्वरूपमिति । सर्वत्र अपृथ्वपि पक्षेषु ॥ १८ ॥

निर्णयकारणोपन्यासे ऽपि संशयहेतूनां समानधर्मादीनामन्यतमसद्भावमात्रात् संशयापादनेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति अनित्यत्वनिर्णयप्रमाणोपन्यासे यदि निर्णायकसद्भावान्निर्णयः स्यात् तर्हि नित्यानित्ययोः सामान्यघटयोः समानमैन्द्रियकत्वं संशयहेतुः शब्दे ऽस्तीति नित्यानित्यत्वे संशयोऽपि स्यात् स्वकारणसद्भावे ऽपि वा संशयानुत्पत्तौ निर्णयोपि न स्यादविशेषादिति । समानधर्मादिसंशयकारणविधुरस्य निर्णयकारणस्य निर्णयहेतुत्वमित्यभिमानः कारणम् । कार्यापेक्षया सत्प्रतिपक्षत्वमारोप्यं निर्णयप्रतिपक्षस्य संशयस्योपस्थानात् । ज्ञाप्यापेक्षया विशेषणासिद्धिः संशयहेतुविरहे निर्णयहेतुत्वमित्यभिमानात् तस्य चात्राभावादिति । अत्र सूत्रम् । सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे सामाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसम इति । अत्र समान इत्यन्तमुदाहरणप्रदर्शनपरम् । नित्यानित्यशब्दौ सपक्षविपक्षबुलक्षयतः साधर्म्यपदं च

समानधर्मादीनां समानधर्मानेकधर्मविप्रतिपत्त्या सद्भावमात्रादिति मात्रया निर्णयकारणसाहित्याभावे सतीति गम्यते संशयापादनेन प्रत्यवस्थानमिति विशेषः । अविशेषात् कारणसद्भावे विशेषाभावात् । उपस्थानात् आधानात् तस्य चात्राभावात् कृतकत्वादिनिर्णयहेतोः समानधर्मादिसंशयहेतुविरहस्याभावात् । उदाहरणप्रद-

२८२

सटीकतार्किकसायाम्

संशयहेतुम् । ततश्च साध्यतदभावयोः संशयकारणा-
दित्यर्थः । एवं च विषयतः कारणतश्च व्याप्तिर्भवति ।
दोषमूलं तु युक्ताङ्गहानिः निर्णायकाभावविशिष्टस्य
समानधर्मादेः संशयहेतुत्वमित्यनङ्गीकारात् । अन्यथा
निर्णायकसद्भावे ऽपि समानधर्मादेः संशयोत्पत्तौ तद-
नुच्छेदप्रसङ्गात् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा समानधर्मादि-
विरहस्य निर्णयाङ्गत्वाभ्युपगमात् व्याघातस्तु सुगम
एव । सूत्रं तु साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादु-
भयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गे नित्यत्वानभ्युप-
गमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेध इति । तत्र साधर्म्यवैध-
र्म्याभ्यां संशयकनिर्णायकावुपलक्षयति । सामान्य-
ग्रहणेन च संशयहेतुम् । शतेनायमर्थः समानधर्मादेः
संशये जनयितव्ये निर्णायकसद्भावान्न संशयः स्यात् ।
तस्मिन्नपि सत्येव संशयोत्पत्तौ संशयानुच्छेदप्रसङ्गः
समानधर्मादेर्नित्यं संशयहेतुत्वं च नाभ्युपगच्छामः ।

शनपरं न लक्षणोपयुक्तमिति भावः । साध्यतदभावयो-
रिति । साध्यतद्विपरीतयोः संशयकारणस्य समानध-
र्मादेः सद्भावादित्यर्थः । एवं चेति । नित्यानित्यसाधर्म्य-
शब्दानां एवमर्थस्वीकारे सति सर्वानुमानेषु सर्वसंशयहे-
तुरियं जातिः प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्यथा युक्ताङ्गहीनत्वान-
ङ्गीकारे । तदनुच्छेदप्रसङ्गात् संशयानवस्थाप्रसङ्गात् । स्व-
व्याघातस्त्विति जातिवादिनः प्रतिषेधानुमानं ऽपि समा-
नधर्मादिसद्भावात् प्रतिषेधवति कृतकत्वे हेतुरसिद्धो

ततश्च संशयापादनलक्षणप्रतिषेधा नास्तीति सू-
त्रार्थः ॥ १९ ॥

तुल्यत्वमभ्युपेत्यैव परहेतोः स्वहेतुना ।

बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रक्रियासम इष्यते ॥ २० ॥

अभ्युपगतानधिकबलेन प्रतिप्रमाणेन परकी-
यहेतोर्बाधाभिमानेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमा जातिः ।
तदुक्तम् उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमं
इति । साधर्म्यमत्र प्रतिप्रमाणमात्रोपलक्षणपरम् । प्र-
क्रियत इति प्रक्रिया साध्योर्थः तस्य सिद्धेर्निश्चयादि-
त्यर्थः । तथा च प्रतिधर्मसमानो भेदसिद्धिः । यथा
अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते मैवं आवशत्वेन नि-
त्यत्वस्य सिद्धेः । प्रत्यभिज्ञाबाधितत्वाद्देति प्रतिप्रमा-
णोपलम्भः कारणमस्याः बाध आरोप्यः । दुष्टत्वमूलं
तु सौत्रः स्वव्याघातः । यथा प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः
प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेरिति । अयमर्थः
स्थापनानधिकबलात् प्रतिपक्षसाधकप्रमाणात् प्रक्रि-
यमाणार्थसिद्धेर्हेतोर्नास्मत्पक्षस्य बाधलक्षणप्रतिषेधः ।
प्रतिषेधानधिकबलेनैव स्थापनाहेतुता भवत्प्रतिपक्ष-
स्यास्मत्साध्यस्य सिद्धेरिति बाधाङ्गस्याधिकबलत्वस्या-
नङ्गीकारो युक्ताङ्गत्यागश्चेति हृदयम् ॥ २० ॥

विरुद्धः कालात्पथापदिष्टः प्रकरणसमो वा न वा आनो
प्रस्तुतहेतुरपि तथा द्वितीये र्थादापन्नः स्यात् तथेति सक-
लहेत्वाभासप्रसङ्गो द्रष्टव्य इत्यर्थः (?) ॥ १९ ॥

हेतोर्विकल्प्य साध्यार्थपूर्वापरसहोदयम् ।

त्रेधापि तस्य हेतुत्वभङ्गा हेतुसमो भवेत् ॥ २१ ॥

इयं च कृतिज्ञप्रतिपादयणी ज्ञातिः । साध्या-
 र्थात् पूर्वं पश्चात् तेन सह वा साधनस्योदयः उत्पत्ति-
 र्ज्ञानं वा तत्र सहभावो विशेषादहेतुः पूर्वभावे सा-
 ध्यप्रतियोनित्वेन साधनत्वस्य साध्याभावे किमपेक्षेदं
 साधनं स्यादिति साधनत्वाभावः । पश्चाद्भावे पूर्व-
 सिद्धस्य साध्यस्य कथमिदं साधनं स्यादिति । त्रेधापि
 हेतुत्वभङ्गेन प्रत्यवस्थानमहेतुसमः प्रतिकूलतर्कद्वारं
 साध्यसाधनभावो दूष्यः इतरैतराश्रयलक्षणप्रतिकू-
 लतर्कप्रतिघात आरोप्यः सूत्रं तु त्रैकाल्यासिद्धेर्हे-
 तोरहेतुसम इति । सेयं ज्ञातिः सूत्रकारैरेव प्रमाणप-
 रीक्षायामुदाहृतैव । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रिका-
 ल्यासिद्धेरिति । उद्धारसूत्रम् न हेतुतः साध्यसिद्धे-
 र्त्रैकाल्यासिद्धिरिति । ज्ञप्तिपक्षे तावत् त्रिकालयु-
 क्तादपि हेतोर्यथायथं साध्यज्ञानदर्शनाच्च त्रैकाल्यासि-
 द्धिरिति । भगव्याप्तिकत्वात् तर्कस्य युक्ताङ्गहानिः ।
 कृतिपक्षे तु पूर्वकालीनादेव हेतोः पश्चाद्भाविनः सा-
 ध्यस्योत्पत्तेर्न त्रैकाल्यासिद्धिः । साध्यप्रतियोगिनः
 साधनस्य कथं तदभावे सिद्धिरिति चेत् न साधनत्व-
 व्यवहारस्तावदुद्धिस्येनापि साध्येन सिध्यतीति न स्व-
 रूपसत्तामपेक्षते । तद्व्यापारश्च स्वशक्तिमात्रेण भवन्न

प्रतियोग्यधीनः भिन्नकालयोः साध्यहेत्वोः कथं सम्बन्ध इति चेत् । साध्यसाधनसम्बन्धस्य तथाविधस्यैव दृष्टत्वात् ततश्चानङ्गाभ्युपगमः समानकालत्वस्य सम्बन्धानङ्गस्यैवोपरीकरणात् । स्वव्याघातप्रदर्शनपरमपि सूत्रम् प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेध्याप्रतिषेध इति । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ २१ ॥

व्याप्तिं विना वादिवाक्यादर्थालोपाभिमानतः ।
विपरीतसमारोपमर्थापत्तिसमं विदुः ॥ २२ ॥

असत्यानेव व्याप्तिं वादिद्वयनमात्रेणार्थादाक्षिप्तमित्यभिमानादुक्तविपरीतमारोप्य प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः । तदुक्तम् । अर्थापत्तिः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति । उक्तविपरीतालोपशक्तिरर्थापत्तिः ततस्तदाभासो लक्ष्यते अर्थापत्त्याभासात् प्रतिपक्षविद्धिमभिधाय प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसम इत्यर्थः । यथा अनित्यः शब्द इत्युक्ते ऽर्थादाक्षिप्तमन्यन्नित्यमिति विशेषविधौ परिसंख्यान्यायेन शेषनिषेधस्य नान्तरीयकत्वात् । तथा च घटादेर्नित्यत्वात् साध्यविकलो दृष्टान्त इति विरोधः । अनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वोक्तौ नित्यसाधर्म्यान्नित्य इत्यापन्नमिति प्रतिरोधः । अनुमानादनित्य इत्युक्ते ऽर्थादापन्नं प्रत्यक्षान्नित्य इति बाधः । सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादनित्य इत्युक्ते ऽर्थादापश्यते तदभावान्नित्य इति ।

२८६

मटीकतार्किकरत्नायाम्

ततश्चाप्रत्यक्षेष्वाद्यादिशब्देषु भागासिद्धिः । अस्मि-
न्नेव हेतावुक्ते कृतकत्वमनित्यत्वसाधनं न वेति विक-
ल्प्य न चेदिदमपि न स्यात् अविशेषात् । साधकत्र-
दुज्जेतार्थादापद्यते नान्यत् साधकमिति । एवं तस्मि-
न्नेव प्रयुक्ते कृतकत्वमनैकान्तिकं न वेति विकल्प्य
पूर्वत्रेदमपि तथा स्यादविशेषात् । यदि नैत्युच्यते
ऽर्थादापन्नमन्यदनैकान्तिकमित्यादिसर्वदोषोपसंहारो
द्रष्टव्यः । विशेषविधिः शेषान्तरनिषेधं गमयतीत्य-
भिमान उत्थानहेतुः । यथायथमसिद्धादन्यतममारो-
प्यं व्याप्तिमनपेक्ष्यानुक्तमात्राक्षेपे त्वत्पक्षहानिरपि
स्यात् । अनुक्तत्वलक्षणादूषणोपाधिसमाक्रान्तत्वादिति
स्वव्याघातः युक्ताङ्गहानिश्च व्याप्तिमनपेक्ष्य प्रवृत्तेः ।
तदिदमुभयमप्यसूत्रयत् अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानिरु-
पपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेरिति ॥ २२ ॥

व्याप्तिमनपेक्ष्य अग्निरस्तीत्युक्ते ऽर्थादापन्नं तत्र शैत्यं
नास्तीति जलमस्तीत्युक्ते ऽर्थादापन्नं तत्राग्निर्नास्तीत्यादि ।
अव्याप्त्यमविवक्षानुक्तापक्षेपस्तं विहायेत्यर्थः (?) । अनु-
क्तत्वलक्षणा अनुक्ताक्षेपलक्षणा । अनुक्तस्येति । वादिना-
नुक्तस्य वादिसाध्यविपरीताक्षेपशक्तेर्हेतोर्वादिवाक्यप्र-
तिषेधे सति जातिवादपक्षस्य च तत एव हानिरुपपन्ना ।
अनुक्तत्वादनुक्तत्वाक्षेपरूपदूषणोपाधिसद्भावादिति स्व-
व्याघातः । जातिवाद्युक्तोपपत्तेर्वाद्युक्ताभावेनैकान्ततः प्र-
तिषेधकत्वाभावाद्युक्ताङ्गहानिश्चेति सूत्रार्थः ॥ २२ ॥

धर्मेणैकेन केषाञ्चिद्विशेषप्रसञ्जनम् ।
साधनप्रतिबन्धा यत् सोऽविशेषसमो मतः ॥ २३ ॥

केषाञ्चित्पदार्थानां साधारणेन वादिसाधन-
व्यतिरिक्तेन केनचिदुर्मेण तेषामेकत्वेनैकधर्मत्वेनैका-
कारधर्मत्वेन वा यद्विशेषप्रसञ्जनं स्थापनाहेतुप्रति-
बन्धविप्रायेण क्रियते सोऽविशेषसमः । एवमस्याः
प्रवृत्तिः यदि कृतकत्वेन धर्मेण शब्दघटयोरनित्यता-
रूपधर्माविशेषः स्यात् तर्हि सत्त्वादिना धर्मेण प्रशङ्का-
मपि पदार्थानामविशेषः किं न स्यात् । अत्रैकत्वेनावि-
शेषे पक्षाद्विभागः । एकधर्मत्वेनाविशेषे सर्वस्याप्ये-
कजातीयत्वम् । एकाकारधर्मत्वेनाविशेषे सर्वस्याप्य-
नित्यता स्यात् । एवं च पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्य-

एकत्वेन एकस्यैव ह्यविशेषो मुख्यः स्यादतः पक्षमा-
त्रत्वेन एकधर्मत्वेन सर्वेषामेकेन धर्मेणान्वितत्वेन प्रतिप-
दार्थभिन्नत्वेऽप्येकरूपधर्मत्वेन । सत्त्वादिना सत्त्वप्रमेयत्व-
वाच्यत्वज्ञेयत्वादिधर्मसङ्गावेन । पक्षाद्यविभागः सत्त्वादि-
हेतुना सर्वस्यापि पक्षैक्ये सिद्धवादिहेतोः पक्षसपक्षविप-
क्षविभागाभावादनुमानाप्रवृत्तिरिति भावः । एकजाती-
यत्वं सत्त्वादिना सर्वस्य साध्यधर्मजातीयत्वसिद्धौ पूर्वव-
दनुमानाप्रवृत्तिरिति भावः । सर्वस्याप्यनित्यता स्यादि-
ति । सत्त्वादिना सर्वस्य प्रस्तुतसाध्यधर्मवत्त्वे सिद्धे व्या-
प्यसिद्धिरनुमानाप्रवृत्तिरित्यर्थः । विषयहेतोरनियमार्थ-
मुदाहरणान्तराण्यह । एवं च पृथिव्यादीनामिति । एवं

२८८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

त्वेन धर्मेण क्रियावत्त्वेनाविशेषः स्यात् । शब्दघटयो-
रैन्द्रियकत्वेन मूर्तत्वेनाविशेषः स्यात् । एवं घटजाती-
यत्वं घटतादात्म्यं चेति । वास्यधिदुर्मस्य कञ्चित्त्वत्य-
साधकत्वदर्शनं कारणमस्याः । असाधकत्वमारोप्यम् ।
सूत्रं तु एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्
सद्भावोपपत्तेरविशेषसम इति । एकधर्मापपत्तेरविशेष
इति साधनप्रतिबन्धविप्रायेणैदं प्रत्यवस्थानमिति
दर्शितम् । सद्भावः सत्त्वं तच्च साधारणधर्ममात्रोपल-
क्षणम् । तस्योपपत्तेः सर्वस्याविशेषापादकधर्माक्रान्त-
समुदायस्यैकत्वादाविशेषप्रसङ्गापादनैव प्रत्यवस्था-
नमित्यर्थः । अस्याः स्वव्याघातः सुगम एवेति युक्ता-
ङ्गहानिमाह सूत्रकारः क्वचिदुर्मानुपपत्तेः क्वचिज्ज्ञोप-
पत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । क्वचित् सत्तादौ हेतौ सति
तद्व्यापकाभिमतस्य तादात्म्यादिधर्मस्यानुपपत्तेः । क्व-
चित्कार्यत्वादौ सति तद्व्यापकस्यानित्यत्वादिधर्मस्यो-
पपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । पूर्वत्र व्यास्यभावादुत्त-

घटजातीयत्वमिति । ऐन्द्रियकत्वेनोभयोरैकजातिमत्त्वमे-
कत्वं स्यादित्यर्थः । असाधकत्वमारोप्यम् आश्रयासि-
द्धिस्वरूपासिद्धसाधारणत्वादिदोषदुष्टत्वाद्धेतोरसाधक-
त्वमारोप्यमित्यर्थः । प्रतिबन्धविप्रायेण दृष्टान्तबुद्ध्या ।
अविशेषापादनात्मकधर्मः सत्त्वद्रव्यत्वैन्द्रियकत्वादिः ।
सुगम एव विनीतमसाधकसाश्रयासिद्धत्वात्(?) प्रया-
जासित्वसाधकत्वविश्वपरिणामित्ववदित्यादि प्रतिषेधहे-

जातिनिर्हणम् ।

२८८

रत्र तद्वावादिति भावः ॥ २३ ॥

अस्मत्पक्षे ऽपि किमपि प्रमाणमुपपत्तस्यते^(१) ।

त्वत्पक्षवदितिप्राप्तिरूपपत्तिसमो मतः ॥ २४ ॥

वादिना साध्यसिद्धये प्रमाणे ऽभिहिते मत्पक्षे किमपि प्रमाणं भविष्यति त्वत्पक्षवदिति प्रमाणसद्भावमात्रोपपादनेन प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । यथा अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते यद्वनित्यत्वे प्रमाणं कार्यत्ववस्तीत्यनित्यः तर्हि नित्यत्वपक्षे ऽपि किञ्चित्प्रमाणं भविष्यति । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरोक्तत्वात् त्वत्पक्षमत्पक्षयोरन्यतरत्वात् प्रकृतसन्देहविषयत्वात् विप्रतिपत्तिविषयत्वाद्वा त्वत्पक्षवत् । तथा च बाधः प्रतिरोधो वेति । इयं च प्रतिधर्मसमकरणसमाभ्यां भिद्यते अत्र प्रमाणस्यैवोपपादनात् तत्र सिद्धेन प्रमाणेन साध्योपपादनात् अस्याः सामान्यतः प्रमाणसम्भावनाद्वारं सूत्रं तु उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसम इति । वादिसाधनानन्तरं प्रतिवादिनापि कारणस्य प्रमाणस्थोपपादनादर्थोदुभयकारणोपपत्तेरुपपत्तावपि यथाश्रयासिद्धत्वेनोभयोरसाधकत्वेनाविशेषः स्यादित्यादिः सुखवेद्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रकृतसन्देहविषयत्वात् शब्दो नित्यो नित्यो वेति सन्देहे सतीदमनुमानं प्रवर्तते ऽतस्तद्विषयत्वादित्यर्थः । साध्यस्य वादिसाध्यविपरीतः स्यात् ॥ २४ ॥

(१) मुद्रपक्षे-वा. A पु. ।

२८०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

पत्तिः न तु प्रतिवादिनैर्वैभयत्र प्रमाणोपपादनादि-
ति । उपपत्तिकारणानुज्ञावादप्रतिषेध इति सूत्रा-
रूढः स्वव्याघातः वादिसाध्योपपत्तेः कारणं प्रमाणं
तस्य पक्षवदिति निदर्शयता प्रतिवादिनाप्यनुज्ञानाह
प्रतिषेधः । अनुज्ञाप्रतिषेधयोरैकत्रासम्भवादिति
युक्ताङ्गहानिश्च । बाधप्रतिरोधौ प्रतिप्राबल्यसाम्य-
योरङ्गत्वादनुपन्यस्तस्य प्रमाणस्य तन्निरूपणासम्भ-
वाच्चेति ॥ २४ ॥

अवधारणतात्पर्यं वादिवाक्ये विकल्प्य यत् ।
तद्वाधात् प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमो हि
सः (१) ॥ २५ ॥

वादिवाक्यस्यावधारणतात्पर्यं तावदारोप्य
तद्विशेषं विकल्प्य सर्वथाऽवधारणवाधेन प्रत्यवस्थान-
मुपलब्धिसमः । यथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते किं पर्वत
एवाग्निः उत पर्वतोऽग्निमानेवेति । न प्रथमः महा-
नसादीनामप्यग्नित्वोपलम्भात् । न द्वितीयः अग्निं
विनापि कदाचित्पर्वतस्योपलब्धेः । ततश्च साध्या-
भावे ऽपि धर्म्युपलभ्यत इति बाधः । तथा तस्यामेव

तद्विशेषमवधृतार्थविशेषम् । किं पर्वत एवेति । किं
पर्वत एवाग्निमानुताग्निमानेव पर्वत इति विकल्प्येत्यर्थः ।

(१) समो मतः—पा. A पु. १

प्रतिज्ञायां धूमवत्त्वादित्युक्ते धूमः किं धर्मिणान्वयोग-
व्यवच्छेदेन सम्बध्यते उतायोगव्यवच्छेदेन । न प्रथमः
पर्वते वृक्षादेरप्युपलब्धेः । न द्वितीयः धूमाभावे ऽपि
कदाचित् पर्वतोपलब्धेः । ततश्च साधनाभावे ऽपि धर्म्यु-
पलभ्यत इत्यसिद्धिः । तथा पूर्वाक्तद्वयसमाहारेण सा-
ध्यसाधनयोरभावे ऽपि धर्म्युपलभ्यत इति बाधासिद्धी ।
तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे किमत्रावधार्यते । किं पर्वत
एवाग्निमान् उताग्निमानेव पर्वतः किं धूमवत्त्वादे-
वेति । न प्रथमद्वितीयौ महानसादेरग्निमत्त्वोपलम्भात्
पर्वते वृक्षाद्युपलब्धेश्च । न तृतीयः धूमाभावे ऽपि
तत्रत्यालोकादेरग्निमत्त्वोपलम्भात् । तेन साधनाभावे
ऽपि साध्योपलम्भादध्याग्निरिति । समव्याप्तिके तु कृत-
कत्वापरामर्शे ऽपि प्रत्ययभेदभेदित्वादेः शब्दानित्य-

अग्निमत्त्वोपलम्भात् ततो वाधितः प्रतिज्ञातार्थ इति शेषः ।
तथा पूर्वोक्तेति । एकैकं विहाय प्रतिज्ञाहेतू युगपत् पूर्वव-
द्विकल्प्येत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाहेत्वोः प्रत्येकसमुदायपरमव-
धारणविकल्पं दूषयित्वा तत्साध्यस्यैकस्यावधारणं विक-
ल्पाद्यं दूषयति । तथा तस्मिन्नेवेति । किं पर्वत एवेति किं
धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमानेवेति अथ धूमवत्त्वादेव पर्वतो-
ऽग्निमानिति वा साध्यत इत्यर्थः । आलोकादेरित्यादिशब्देन
महानसादिशब्दे विशेषः । अत्र विशेषश्च गृह्यते (!) सपक्षैक-
देशवृत्तिहेतावेवंविधप्रत्यवस्थानाद्यकाशः सपक्षव्यापिनि
कथमिति चेत् तत्राह । समव्याप्तिके त्विति । कृतकत्वापरा-
मर्शे ऽपीति । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते किमत्राव-

२२२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

त्वोपलब्धेरव्याप्तं कृतकत्वमिति ज्ञानाभावद्वारेण प्र-
वृत्तिर्दर्शिता । तथा साध्याभावे ऽपि साधनमुपलभ्यत
इति अतिव्याप्त्यापि प्रत्यवतिष्ठते । यथा केवलान्व-
यिप्रयोगे साध्याव्यापीदं साधनं व्यतिरेकाभावात्
प्रसिद्धानैकान्तिकवदिति । अत्र सूत्रं निर्दिष्टकारणा-
भावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसम्भ इति । बादिना निर्दि-
ष्टस्य प्रमित्यङ्गस्य व्यापारवतोऽप्यभावे साध्योपल-
म्भात् प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । बीजं तु वाक्यस्यावधार-
णतात्पर्यं तावदवश्याभ्युपगन्तव्यम् । एवकारार्थमना-
दृत्याप्यर्थेन प्रयोगादित्यभिसानेनावधारणविकल्पे
क्रियमाणे तदनुपपत्तिः । बाधादय आरोप्याः दोषभू-

धार्यते किं शब्द एवानित्य इति वा उक्त कृतकत्वादेव शब्दो-
नित्य इति वा । नाद्यः घटादेरप्यनित्यत्वात् । न द्वितीयः
कृतकत्वापरिज्ञाने ऽपि तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतमः शब्द इत्या-
दिविलक्षणबुद्धिपरिच्छेद्यत्वसामान्यवत्त्वे सत्यसदादि-
बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादेहेतोः शब्दानित्यत्वसिद्धेः कृतकत्वहे-
तोरप्रयोजकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न केवलमव्याप्त्या प्रत्यव-
स्थानमिदं जातिः किं त्वनित्यव्याप्त्यापीत्याह । तथा साध्या-
भावे ऽपीति । प्रमित्यङ्गस्य अनुमितिजनकस्य व्यापार-
वतः प्रत्यावृत्तसाध्यज्ञापनशक्तिमतः हेतोरिति शेषः ।
एवकारार्थसवधारणम् । आर्थेन कारणान्तरादपि तद्व-
सौपपत्तेरित्यत्रापि शब्दार्थेन प्रयोगात् सूत्रकारस्येति
शेषः । बाधासाधारणस्वरूपव्याप्यत्वासिद्धयः । अयोग-

जातिनिरूपणम् ।

२२३

लमपुक्ताङ्गाधिक्यम् । अयोगव्यवच्छेदमात्रेणावधारणोपपत्तावन्ययोगव्यवच्छेदेनावधारणास्वीकारात् । तथाभ्युपगमे स्वात्तिव्यापनाद्व्याघातः । तदुक्तम् कारणान्तरादपि धर्मोपपत्तिरव्यतिषेध इति । अनेन हेत्वन्तरादपि साध्योपपत्तिं यदन् हेतावधारणानङ्गीकारप्रदर्शनेन सर्वत्रापि तदनङ्गीकारं सूत्रयतीति ॥ २ ॥

स्वस्मिन् विषयिधर्माणां तदतद्रूपकल्पनात् । विपर्ययप्रसङ्गः स्याज्जातिश्चानुपलब्धितः ॥ २६ ॥

विषयनिष्ठा धर्मा विषयिधर्माः । ते नोपलब्ध्यनुपलब्ध्यौ इच्छानिच्छे द्वेषाद्वेषौ कृत्यकृती शक्त्यशक्ती उपपत्त्यनुपपत्ती व्यवहृत्यव्यवहृती भेदाभेदावित्यवसादयः । एते स्वात्मनि ताद्रूप्येण वर्तन्ते उताताद्रूप्येणेति विकल्पोभयथापि स्वरूपव्याघातप्रसङ्गनेन प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमः । नन्वेवं विषयिधर्मसमेत्यभिधीयेत सत्यं सैवार्थानुगता सञ्ज्ञा उपलक्षणसञ्ज्ञे-

व्यवच्छेदमात्रेण यदा धर्मा तदा हेतुः स्वेन सम्बद्धान इति पक्षं विहाय यदा हेतुः तदा धर्मिणा सम्बद्धान एवेत्यङ्गीकारमात्रेण । सर्वत्रापीति । प्रतिज्ञासाध्यादावप्यवधारणानङ्गीकारं सूत्रितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

विषयनिष्ठा विषयमवलम्ब्य प्रवृत्ताः धर्माः कस्यचित् गुणभूताः उपपत्त्यनुपपत्तीसम्भावनासम्भवेन । ताद्रूप्येणानुलब्ध्यादिरूपेण उताताद्रूप्येण यदा ताद्रूप्येण न वर्तन्त

२८४

सटीकतार्किकरतायाम्

यमनुपलब्धिसमेति । तर्ह्युपलब्धिरेव सूद्धाभिषिक्तो
विषयिधर्म इति तदेवोपलक्षणमुचितम् नैवम् उपल-
ब्धिसमसङ्करप्रसङ्गात् । केचित्तु भावात्मकेषु विषयिध-
र्मेषु प्रवृत्तमिदमेव प्रत्ययस्थानमुपलब्धिसमः अभा-
वात्मकेषु त्वनुपलब्धिसम इति व्याचक्षते । तदशिष्यम्
अनादेशिकत्वात् । व्यवच्छेदकवाक्यार्थरुचीनां पूर्वो-
दाहृतप्रत्ययस्थानस्याजातित्वप्रसङ्गाच्च तस्यान्यत्रा-
नन्तर्भावात् । उपलब्धं लिङ्गं साध्याङ्गमिति तदर्था-
ऽयं प्रयोगः । सा चोपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूपेण
वर्तते चेत् साप्युपलभ्या स्यात् नोपलब्धिः विषय-

इत्यर्थः अनुपलब्धिसमः । सङ्करेति । जातिद्वयस्योपलब्धि-
सम इत्येकनामप्रसङ्गादित्यर्थः । भावात्मकेषु अनन्तरप्र-
योगेषु उपलब्धिच्छाद्रेषादिषु अभावात्मकेष्वनन्तरप्रयोगे-
ष्वनुपलब्ध्यनिच्छादिषु । अशिष्यमसाम्प्रदायिकमयुक्तं
च । अनादेशिकत्वाद्वाक्यकारादिभिरनुक्तत्वात् । व्यवच्छे-
दकवाक्यार्थरुचीनां नित्यसामान्यानङ्गीकारेण घटादिशब्दा-
नां घटत्वादिसमारोपरिलघुव्यक्तिवाचकत्वाभावेनायं घट
इति शब्दस्यायं पटादिर्न भवतीति व्यावृत्तिरेवार्थ इतिव-
दतां बौद्धानामित्यर्थः । पूर्वोदाहृतेति । उपलब्धिसमायां
प्रयुक्तावधारणविकल्पस्य अजातित्वप्रसङ्गात् अङ्गाधिक्ये-
नासदुरत्तरस्य छलाद्यनङ्गभूतस्य जात्यन्तरोक्तलक्षणहीनस्य
भावाभावधर्मरहितस्य च जातावप्यन्तर्भावाभावप्रसङ्गः ।
अत एव जातिसामान्यलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति भावः ।
तदर्थाऽयमिति । लिङ्गपक्षदृष्टान्तादीनामुपलब्धिप्रयोजनो-

जातिनिरूपणम् ।

२८५

वत् । अवृत्तेरनुपलब्धिरूपेणावर्तमानघटादिष्वनुपल-
ब्धिर्न स्यादिति तद्विषयो लिङ्गादिर्नानुपलब्धः स्या-
दिति व्यर्थः प्रयोगः । एवमनुपलब्धत्वाच्छब्दो नास्ती-
त्युक्ते अनुपलब्धेः स्वात्मनि तद्रूपेण वृत्तौ विषयवत्
स्वस्याप्यनुपलब्धत्वात् तद्वदेवाभावप्राप्तावनुपलब्ध-
भावश्चोपलब्धिरेवेति विपरीतापत्तिः स्वात्मनि स्व-
रूपेणावृत्तौ तु सैव न स्यादिति तद्विषयः शब्दानुप-
लब्धो न स्यादित्युभयथाप्यसिद्धौ हेतुः तदुक्तम् तद-
नुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरीतापत्तेरनु-
पलब्धिसमः । यदि ताद्रूप्येण वृत्तावप्यनुपलब्धो न भ-
वति शब्दोप्यनुपलब्धो न स्यात् अनुपलब्धोपि वा

यमनुप्रयोग इत्यर्थः । उपलब्धिरूपेणेति । यथा स्वस्मिन्ननुप-
लब्धिरूपेण वर्तमानो घटादिर्नानुपलब्धिर्भवत्येवमित्यर्थः ।
तद्विषय उभयमप्यनुपलब्धिरूपोपलब्धिगोचरः । तद्वि-
षय उभयप्रकारेणापि अनुपलब्धिरूपानुपलब्धिगोचरः ।
असिद्ध इति हेतुः पूर्वं श्रुतशब्दोद्य नास्ति अनुपलब्धत्वा-
दिति हेतुरसिद्धस्ततः शब्दोऽनित्य इत्यभिप्रायः । तदनुपल-
ब्धेरिति । तस्य शब्दादेरनुपलब्धेः कदाचिदनुपलब्धत्वात्
कदाचिन्न तद्रूपसमाहारेणोपलब्धत्वात् कदाचित् स्वरू-
पाभावान्न स्वभावसिद्धौ तस्य शब्दादेरनुपलब्धिरिति प-
रोपलब्धिरूपपन्ना तत एव नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रत्यवस्थान-
मनुपलब्धिसम इति सूत्रार्थः । ताद्रूप्येण वृत्तावप्यनुप-
लब्धिः स्वस्यामनुपलब्धिरूपेण प्रवर्तते इति पक्षाङ्गीकारे
ऽपि अनुपलब्धो न भवति शब्द इत्यनुवर्तते तदेवोपपाद-

३४५

२८६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

नैव नास्तीत्युच्येत । तर्ह्यनुपलब्धत्वादिति हेतुस्तत्रा-
नैकान्तिकः शब्दे नास्तितां न साधयेदिति । एवमन्य-
त्रापि विषयिधर्मेषु दर्शयितव्यम् । अनुमानविषयाव-
लम्बनेनापि प्रवर्तते । यथा सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते
सन्देहस्य स्वात्मनि तद्रूपेण वृत्तौ विषयवत् स्वयमेव
सन्दिग्धः कथं विषयं सन्दिग्धं कुर्यात् । अवृत्तौ तु घटा-
दिवत् सन्देहो न स्यादिति न्यायविषयाभावः । तथा
शब्दप्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तमित्युक्ते समयोपाद्भ्रान्तिः ।
भ्रमः स्वस्मिंस्तद्रूपेण वृत्तौ स्वयमेव भ्रान्तः कथं विषयं
भ्रान्तं कुर्यात् । अन्यथा स्वव्याघातः । इयं संशयपरी-
क्षायां सूत्रकारैरुदाहृता विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः,
अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति ।

यति । अनुपलब्धोपीति । अनुपलम्भात्मकत्वात् अनुपल-
ब्धेरिति सूत्रकारवचनादनुपलब्धायपि भवत्येवानुपलब्धिः
ततस्तद्विषयः शब्दोऽनुपलब्धः ततः शब्दो हेतुरिति भावः ।
तत्पक्षे दोषान्तरमाह । तर्ह्यनुपलब्धत्वादिति । तत्र अनुप-
लब्धत्वेऽपि सत्यामनुपलब्धौ । एवमन्यत्रापीति । साध्या-
र्थज्ञानेच्छायां सत्यां तन्निवृत्तये खल्वनुमानप्रसङ्गः सा
चेच्छा स्वात्मनि तद्रूपेण वर्तते वा न वा उभयथापीच्छा
न स्यात् अतस्तन्निवर्तकप्रयोगो व्यर्थ इत्यादिकमूहनीय-
मित्यर्थः । पूर्वमनुमानमवलम्ब्य प्रवृत्तिमाह । अनुमानविषयाव-
लम्बनेनापीति । अन्यथा तद्रूपेणावृत्तौ । विप्रतिपत्तौ
चेति । विप्रतिपत्तिः संशयकारणमिति न वक्तव्यं विप्रति-

जातिनिरूपणम् ।

२६०

तथा शब्दपरीक्षायां अन्यदन्यस्मादनन्यदित्यन्यता-
भावः अनियमे नियमान्नानियम इति । अस्यां च
विषयिधर्मोपलम्भः कारणम् । आपाततः प्रतिकूल-
तर्क आदीप्यः अतिपीडायामसिद्धिरनैकान्तिकं वा ।
प्रत्युत्तरं विषयिधर्मः स्वात्मनि तादृष्येण वर्तत इति
पक्षं कलौकुर्मः । न च स्वात्मनो विषयीकरणं किं
तु तदात्मकत्वमिति न स्वरूपव्याघातप्रसक्तिः ।
तदिदमनङ्गाधिव्यं स्वात्मनो विषयत्वस्यानङ्गस्यैवा-
ङ्गीकारात् । तदुक्तम् अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेर-
हेतुरिति । अस्याप्युपलक्षणत्वादुपलम्भात्मकत्वादुप-

पत्तिरूपेण स्वात्मनि वृत्तावृत्तौ विप्रतिपत्त्यभावादव्यव-
स्थात्मकं ज्ञानं संशय इति न वक्तव्यमुभयथाप्यव्यवस्थाया
अभावादिति सूत्रतात्पर्यम् । अन्यदन्यस्मादिति । पूर्वो-
क्तेभ्यः पञ्चाहुक्तानां वर्णानामन्यत्वात् न वर्णा नित्या
इति न वक्तव्यम् अन्यत्वस्य धर्मभ्योऽन्यत्वेन अनन्याभा-
वादभिव्यञ्जकानां प्रतिवादिनामभिव्यङ्ग्यविशेषे निय-
माभावाच्च वर्णविशेषाः प्रयत्नव्यङ्ग्या इति न वक्तव्यम्
उभयथाप्यनियमाभावादिति सूत्रान्तराभिप्रायः । प्रति-
कूलतर्क आत्माश्वरूपः न विषयीकरणं विषयवन्न स्वमव-
लम्ब्य प्रवर्तनं तदात्मकत्वं तत्तद्रूपम् अनुपलम्भात्म-
कत्वादनुपलब्धिरूपत्वादनुपलब्धेरसत्त्वप्रतिपादकहेतुना
स्वानुपलब्धेरहेतुरिच्छात्मकत्वादच्छाया अहेतुरित्याद्या-

२६

सटीकतामिकरत्नायाम्

लब्धौ हेतुरित्यादिसूत्रविपरिणामेन सर्वत्र समाधान-
मूहनीयम् ॥ २६ ॥

साधर्म्यादेर्विपक्षाणां सपक्षत्वप्रसङ्गनम् ।

साधनप्रतिबन्धा यत् स ह्यनित्यसमोदयः ॥ २७ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा वादिना साध्योपसंहारि
कृते तत्प्रतिबन्धमभिप्रायेण साधर्म्यादिना सर्वस्यापि
साध्यधर्मवत्तां प्रदर्श्य विपक्षस्यापि सपक्षत्वापादा-
नमनित्यसमः । तर्हि साध्यधर्मसमेति लक्ष्येति । सत्यम्
एषैवान्वर्थसङ्गा उपलक्षणाभावेदमनित्यसम इति ।
सूत्रमप्युपलक्षणपरम् यथा साधर्म्यात् तुल्यधर्मोप-
पत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति । अत्र सा-
धर्म्यग्रहणं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षणम् । सर्वानित्यत्वप्र-
सङ्गादिति सर्वस्यापि साध्यधर्मवत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
उपलक्षणाभिप्रायसूचनार्थं तुल्यधर्मोपपत्तेरिति सा-
मान्येनोक्तम् । अन्यथा अनित्यत्वधर्मापपत्तेरित्य-
वक्ष्यत् तदियमेवं प्रवर्तते यद्वाकाशवैधर्म्यादनित्यः
शब्दः त्रैलोक्यमपि तद्वैधर्म्यादनित्यं भवेत् । यथा

कारान्तरं सूत्रस्य कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

एषु वक्तव्यत्वादुद्देशक्रममतिलङ्घ्यानित्यसमजातिं
तावल्लक्षयति । साधर्म्यादेरिति । साधर्म्यादेर्हेतोः वादि-
साध्यसिद्धिश्चेत् तत एव सर्वस्यापि साध्यवत्त्वं स्यादिति
प्रत्यवस्थानमनित्यसम इति सूत्रार्थः । तद्वैधर्म्यात् शब्दमु-

यदि महानसाधर्म्यादग्निमान् पवर्तः तर्हि तत्साधर्म्यात् त्रैलोक्यमप्यग्निमद्वेदित्यादि । अविशेष-
समायां तु पक्षादेरविशेषमात्रोपपादनम् इह तु
विपक्षस्य सपक्षत्वापादने तात्पर्यमिति न तथा सह
संकरः । परिकरस्तु तद्वदेव बोद्धव्यः । उद्धारस्तु नेदं
विवक्षितार्थसाधकम् असाधकसाधर्म्यात् अस्ति च तद-
स्य घटधर्मत्वमिति वा तस्यामेव प्रतिज्ञायां समानध-
र्मत्वात् सत्त्ववदिति वा तयोरेव पक्षदूष्टान्तयोर्घट-
धर्मत्वादिति वा जातिवाक्यार्थः । सर्वत्र स्त्रोक्ति-
व्यापनाद् व्याघातः । प्रथमे तावदिदमपि वाक्यं
विवक्षितमर्थं न प्रतिपादयेत् तदप्रतिपादकसाध-
र्म्यात् । अस्ति च तदस्य प्रतिज्ञाद्यवयवयोगित्वं
स्थापनावाक्येनेति व्याघातः । द्वितीये ऽपि तस्यामेव
प्रतिज्ञायां समानधर्मत्वात् स्थापनावाक्यवदिति ।
तृतीये नेदं प्रतिषेधकम् आकाशधर्मत्वात् स्थापना-
वाक्यवदिति व्याघातः । तदेतत् सर्वं मनसि कृत्य
साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्या-

णरहितत्वात् तत्साधर्म्यात्(?) । परिकरस्त्विति । कस्यचि-
द्धर्मस्य किञ्चित् प्रत्यसाधकत्वमस्या उत्थानबीजं हेतोरसा-
धकत्वमारोप्यमित्यर्थः । असाधकसाधर्म्यात् अनित्यत्व-
साधकेन घटत्वादिना घटधर्मरूपत्वरूपसाधर्म्ययुक्तत्वादि-
त्यर्थः । स्थापनावाक्येन असाधकत्वेनाभिमतवादिवा-
क्येन । असिद्धेः साध्यसिद्ध्यनङ्गस्य घटत्वादेः साधर्म्यात्
घटधर्मत्वादेर्हेतोः बादिवाक्यप्रतिषेधो न सिद्ध्यति प्रति-

दिति । अपरं च व्याप्तिरक्षणमुक्ताङ्गहानिप्रदर्शनपरं
सूत्रम् दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वात् तस्य उभयथा भावान्नाविशेष इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तद्वत्द्रूपविकल्पानुपपत्तिः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गे नित्यसमो भवेत् ॥ २८ ॥

निवर्तितस्य कस्यचिद्विशेषणधर्मस्य तद्रूपत्व-
भूतद्रूपत्वं वेति विकल्पोभयथाप्यनुपपत्त्यभिधानेन
धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वखण्डनं नित्यसमः उपलक्षणना-
मैतत् अन्वयसंज्ञा तूपरञ्जकसमेति । ततश्च नि-
त्यानित्यभिन्नाभिन्नकार्याकार्याश्रितानाश्रितसत्यासत्य-
सदसत्स्थिरास्थिरैकानेकानुवृत्ताननुवृत्तविशेषणावि-
शेषणसापेक्षानपेक्षक्रमाक्रमवाच्यावाच्यपरोक्षपरो-
क्षवर्तमानावर्तमानहेयाहेयसहितासहितविरुद्धाविरु-
द्धजाताजातेष्टानिष्टद्विष्टाद्विष्टकृताकृतशक्ताशक्ता-

षेधेन वादिवाक्येन जातिवादिवाक्यस्य प्रतिज्ञाद्यवयव-
योगित्वसाधर्म्यसङ्गावेन स्वव्याघातकत्वादिति सूत्रार्थः ।
दृष्टान्ते साध्येन व्याप्तत्वेन भूयोदृष्टस्य कृतकत्वादिधर्मस्य
हेतुत्वात् तथाविधहेतोः जातिवाक्ये ऽभावाद्बोधयोः सा-
म्यमतो जातिवाक्यं व्याप्याख्ययुक्ताङ्गहीनमिति सूत्रा-
न्तरार्थः ॥ २७ ॥

उपरञ्जकधर्मः संसर्गधर्मः विषयविषयिधर्मः अनुप-
लब्धिसमायासुक्तः इह तु विषयसंज्ञपृथग्मा इति विशेषो
द्रष्टव्यः ततश्च नित्यसम इत्युपलक्षणनामत्वात् । न पश्चाद-

जातिनिरूपणम् ।

३०५

तपन्नानुत्पन्नव्यवहृताव्यवहृतघटाघटसन्दिग्धासन्दि-
 ग्धेत्याद्यापीतरविकल्पोपक्रमाः संगृहीता भवन्ति । शब्द-
 मियं प्रवर्तते अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां तावदाह ।
 अत्र साध्यमनित्यत्वम् अनित्यं नित्यं वा । तत्र अनि-
 त्यत्वे कदाचित् तदभावाच्छब्दो नित्यः स्यादिति न
 पश्चादनित्यत्वावकाशः । अथ नित्यं चेदनित्यत्वध-
 र्मस्य नित्यत्वात् तद्वर्मिणोपि शब्दस्य नित्यता स्याद-
 नाश्रयधर्मावस्थानासम्भवात् । तदिदमुक्तं नित्यम-
 नित्यभावादनित्यस्योपपत्तेर्नित्यसम इति । अनित्य-
 तथा साध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावाच्छब्दनित्य-
 त्वोपपत्त्यभिधानेन प्रत्यवस्थानं नित्यसम इत्यर्थः ।
 किं चेदमनित्यत्वं नित्यं चेत् तर्हि नित्यो धर्मः कथं
 धर्मिणमनित्यं कुर्यात् । न हि रक्तजपाकुसुमयोगात्
 स्फटिको नीलः स्यात् । अनित्येन नित्यत्वेन योगाद-
 नित्यः शब्दः स्यादिति चेत् तर्हि रक्तजपाकुसुमसं-
 सर्गनिबन्धनस्फटिकारुणिमवद्भातत्वप्रसङ्गः । तदाका-
 रवस्तु सम्बन्धात् तदाकारत्वे घटाकारद्रव्यसम्बन्धात्
 पटस्यापि घटत्वप्रसङ्गश्च स्यात् । अपि च अनित्य-
 मनित्यत्वान्तरयोगादनित्यं स्वभावतो वा पूर्वत्रान-

नित्यत्वावकाशः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वादनित्यत्व-
 साधनमयुक्तमित्यभिप्रायः । अस्यां प्रकारान्तरेण प्रत्यव-

वास्या उत्तरत्रातस्वभावानां घटादीनामनित्यता न स्यात् । तेषां चानित्यत्वस्वभावत्वे द्रव्यत्वव्याघात इत्यादिः सरूपेण प्रवृत्तिः । विरूपेण तु नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां नित्यत्वयोगान्नित्यः । तच्च धर्मिणो-भिन्नमभिन्नं वा भिन्नं चेत् भिन्नत्वयोगात् तदपि भिन्नत्वान्तरयोगादित्यनवस्थापातः । नित्यत्वधर्मस्य धर्मिणः शब्दादभिन्नत्वे धर्मधर्मिणोरन्यतर एवावशिष्यते तत्र धर्ममात्रस्थितावाश्रयासिद्धिः । धर्मिमात्रस्थितौ साध्याभावेन कालातीतप्रसङ्गः । तथा अनित्यः शब्द इत्युक्ते अनित्यत्वं कार्यमकार्यं वा । कार्यमपि शब्देन सहोत्पद्यते ततः पूर्वं पश्चाद्वा । न प्रथमः कल्पः धर्मिणः समवायिकारणत्वेन पूर्वं भावावश्यम्भावात् । अत एव न द्वितीयः न च तृतीयः अनित्यत्वधर्मोत्पत्तेः

स्थानमाह । किञ्चेदमिति । अतस्वभावानां स्वभावतो नित्यानित्यत्वधर्मविलक्षणानां द्रव्यत्वव्याघातः अनित्यत्वं नाम नित्यत्वाभावः ततस्तत्स्वभावानां भावरूप-द्रव्यत्वं व्याहतमित्यर्थः । सरूपेण वृत्तिः अनित्यत्वादि-साध्यधर्मसजातीयपरम्परया प्रत्यवस्थानप्रकार एवमुक्त इत्यर्थः । विरूपेण साध्यधर्मविजातीयभिन्नत्वादिपरम्परया प्रत्यवस्थानरीतिः वक्ष्यत इति शेषः । भिन्नत्वयोगात् भेदधर्मसंसर्गाद् भिन्नः स्यात् । तदपीति । तदपि भिन्नत्वं स्वधर्मेणानित्यात् भिन्नाश्च तस्यैतयोगात् भिन्नत्वान्तरेण भिन्नं भवेदेवं तदप्यनवस्थापात इत्यर्थः । धर्ममात्रस्थितौ धर्मपरिशेषे । अत एवेति । धर्मिणः पूर्वसि-

ज्ञातिनिरूपणम् ।

३०३

पूर्वं शब्दो नित्यः स्यात् । तथा च नानित्यत्वावकाशः
 अनित्यत्वस्याकार्यत्वे तु धर्मिणोऽप्यकार्यत्वान्नित्यत्वा-
 पातः । तथा घट इत्युक्ते घटत्वयोगाद् घटः तत्किं
 नित्यमनित्यं वा नित्यत्वे घटोऽपि नित्यः स्यात् ।
 नित्यधर्माश्रयत्वात् नित्यपरममहत्त्वाश्रयव्योमवत् ।
 अनित्यत्वे सामान्यरूपताव्याघात इत्यादिसूत्रतात्प-
 र्यार्थः । अस्या धर्मधर्मिभावो द्वारं प्रतिकूलतर्क आरो-
 प्यः । उद्धारसूत्रं तु । प्रतिषेध्यनित्यमनित्यभावाद-
 नित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । अनित्यः
 शब्दो न भवति नित्यभूतानित्यत्वधर्माश्रयत्वात् ।
 नित्यपरममहत्त्वाश्रयव्योमवदिति जात्युत्तरार्थः ।
 तन्नानित्यतया प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यभावादि-
 ति हेतुः सिद्धश्चेत् तदा नित्यमनित्यत्वस्य स्वीका-
 रादनित्ये नित्यत्वप्रसङ्गाभिधानेन कृतस्य प्रतिषेध-
 स्याभावः । हेत्वङ्गीकारे प्रतिज्ञाव्याघातात् प्रतिज्ञा-
 ङ्गीकारे हेतुव्याघातादिति सूत्रोत्तरार्थः । यथायोगं
 व्याघातमात्रोपलक्षणं तात्पर्यार्थः । तथाहि यदुक्तम् ।

झावश्यम्भावादेष सहोत्पत्तिरपुक्त इत्यर्थः । तत्सरूपवि-
 रूपप्रवृत्तिप्रकाराणां सूत्रे ऽवकाश इत्याह । सूत्रता-
 त्पर्यार्थ इति । प्रतिकूलतर्कशब्देन तद्वारकाश्रयासिद्धि-
 प्रमाणबाधश्च गृह्यते । यथायोगमिति । एवं नित्यत्वाद्यु-
 परञ्जकधर्मेषु साध्यमानेष्वपि प्रतिज्ञाहेत्वोरन्योन्यव्या-
 घातमात्रं सूत्रतात्पर्यार्थ इत्यर्थः । तदेवोपपादयति ।

अतदाकारो वा धर्मो न धर्मिणस्तदाकारतामापादय-
तीति । तन्न धर्म एव हि धर्मिण आकारः न तु तेना-
पादयमर्थान्तरमस्ति ततश्चायुक्ताङ्गत्वं तदाकारापा-
दकत्वस्यायुक्तस्याङ्गीकारात् । कथं धर्मिणो भिन्न
आकारः स्यादिति चेत् न भिन्नस्यैवाकारत्वात् । न
चातिप्रसङ्गः स्वभावतो व्यवस्थानात् । काल्पनिकं
धर्मधर्मिभावमभ्युपगच्छतापि काल्पनिकस्यापि भेद-
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । न हि स्वयमेव स्वस्य
धर्मो भवति आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् स्वव्याघातश्च ।
इदमसाधकमित्यत्रासाधकत्वयोगादसाधकं तत्किं
तदाकारमतदाकारं वा भिन्नमभिन्नं वा कार्यमकार्यं
वेत्यादिविकल्पप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं हेतुदृष्टान्त-
तथाहीत्यादिना । अतदाकार इति । अनित्यत्वादिधर्मर-
हितस्तद्विना अनित्यत्वादिधर्मो न धर्मिणमनित्यत्वादि-
युक्तं करोतीति तदुक्तं पूर्वमित्यर्थः । कथं धर्मिण इति स्व-
रूपशब्दपर्यायः ततो न विरोध इत्यर्थः(?) । भिन्नस्याका-
रत्वे सर्वस्य सर्व एवाकारः स्यादित्यत्राह । न चातिप्रसङ्ग
इति । स्वभावत इति । शरीरिणो भिन्नस्य शरीरत्वे ऽपि
यथा घटपटादीनां शरीरत्वाभावः एवं भिन्नेषु कश्चिदेवा-
कारो न तु सर्व इति भावः । काल्पनिकमिति । धर्मधर्मिणोः
भेदानवस्थानादभेदे धर्मधर्मिभावोभावात् वास्तवः कश्चि-
द्धर्मधर्मिभावोऽस्ति किं तु काल्पनिक इति वदता बौद्धा-
दिनेत्यर्थः । भेदानभ्युपगमे बौद्धमाह । न हि स्वयमेवेति ।
आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् आत्माश्रयं स्वमाश्रित्य स्वस्याव-

योरपि योज्यम् । एवमन्य आकारो न भवत्यन्यत्वा-
दित्यादावपि दर्शयितव्यम् । अत्र सर्वत्र धर्मधर्मिभा-
वानभ्युपगमे तवापि न हेतुसाध्ये स्याताम् । तदभ्यु-
पगमे वा न प्रतिषेध इति सर्वत्रापि व्याप्तिहान्या
युक्ताङ्गहानिश्च दर्शयितव्या । उपलब्धियोगादुपल-
ब्धस्तत्रापि तथेति युक्तियोगाद्युक्तस्तत्रापि तथेति
कृतियोगात् कार्यं तत्रापि तथेत्यादाविष्टप्रसङ्गत्वम-
स्थानप्रसङ्गात् । एवं हेतुदृष्टान्तयोरपीति । इदमसाधकम-
सिद्धत्वात् शब्दानित्यत्वे बाधुषत्ववत् इत्यत्रासिद्धियो-
गादसिद्धत्वं सा च तदाकारवृत्त्यादिकं चक्षुःसम्बन्धाच्चा-
धुषत्वं स च सम्बन्धस्तदाकारोतदाकारो वेत्यादिकं चेह-
नीयमित्यर्थः । अन्य आकार इति । अन्यत्वादिकं शब्दा-
देराकारो न भवितुमर्हति तदन्यत्वात् षट्स्य षट्वदित्या-
द्यनुमाने ऽपि प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तेषु पूर्वोक्तरीत्या व्याघातो
दर्शयितव्य इत्यर्थः । पुनरप्यसाधारणदोषमाह । अत्र सर्व-
त्रेति । सर्वत्र जातिवादिनेतदाकारस्तदाकारो वेत्या-
दिसर्वानुमानेषु न हेतुसाध्ये स्यातां हेतुसाध्ययोरपि
धर्मिणो धर्मत्वाद्वर्मधर्मिभावानभ्युपगमे ते ऽपि न स्त
इत्यर्थः । तदभ्युपगमे वेति । अनुमानसिद्धार्थं धर्मधर्मि-
भावाभ्युपगमे चातदाकारस्तदाकारो वेत्यादिना वादि-
वाक्यप्रतिषेधो न सिद्धतीत्यर्थः । व्याप्तिहान्या जाति-
वादिना तत्रतत्रोक्तप्रतिकूलतर्काणां दूषणव्याप्त्यभावेने-
त्यर्थः । केषुचिदुपरञ्जकधर्मेषु तर्कस्याङ्गान्तरहानिमाह ।
उपलब्धियोगादिति । इष्टप्रसङ्गत्वम् उपलब्धिकृतीनामुप-
लब्धत्वोक्तस्वकार्यत्वसहभावात् तत्प्रयोगोऽस्मदिष्ट इत्य-

३०६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

प्यस्तीति सर्वेषामपि प्रसङ्गानां यथायथं तर्काङ्गपञ्च-
कान्यतमहानिरुहनीया । एतामेव जातिमवष्टभ्य
शुष्कतर्कवादिनां बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां बालजनस-
म्मोहनहेतवः कण्ठकोलाहला इति संक्षेपः ॥ २३ ॥

असिद्धतां वादिहेतोस्तत्कालं साधयेत् स्वयम् ।
तद्दूषणान्मूलहेतुभङ्गः कार्यसमो मतः ॥ २४ ॥

हेतुशब्दोत्र साधनाङ्गोपलक्षणार्थः तेन पक्ष-
हेतुदृष्टान्तानामन्यतमस्य साधनाङ्गस्यासिद्धत्वमुद्घा-
व्य तत्साधकत्वेन स्वयमेवात्प्रेक्षया किञ्चिदभिधाय
स्वात्प्रेक्षितदूषणेन वादिसाधनभङ्गापादनं कार्यस-
मः । अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते ।
असिद्धं तावत् कार्यत्वं तत्साधकं च प्रयत्नानन्तरी-
यकत्वं तच्चाभिव्यक्तौ कूपोदकादिभिरनैकान्तिकम् ।
ततश्च कार्यत्वासिद्धिस्तदवस्थैवेति । एवं पक्षदृष्टा-

र्थः । सर्वेषामपीति । नित्यानित्यत्वादिसर्वोपरञ्जकधर्म-
मुद्दिश्य ये प्रसङ्गाख्यास्तर्का उक्ताः तेषु केचिदव्याप्ताः
केचित् प्रतितर्कपराहताः केचिदिष्टार्थाय पर्यवसानहीनाः
केचिदिष्टरूपाः केचिदनुकूलाः अतः सर्वे तर्काभासा इत्यु-
हनीयमित्यर्थः । बालजनसम्मोहना न्यायतत्त्वानभिज्ञ-
बालजनभ्रामिका ॥ २८ ॥

तत्साधकं चेति । शब्दः कार्यो भवितुमर्हति प्रयत्नान-
न्तरभावित्वात् घटवत् प्रमाणात् कार्यत्वहेतुसिद्धिरित्य-
र्थः । एवं पक्षदृष्टान्तयोरपीति । शब्दघटयोरनित्यत्वं नाम
प्रध्वंसनं तयोः सम्बन्धो विद्यमानकाले ऽपि नष्टकाले वा ।

न्तयोरपि दर्शयितव्यम् । कथं तर्हि प्रयत्नकार्यानेक-
त्वात् कार्यसम इतिसूत्रसङ्घटना । किमत्र दुर्घटं प्रय-
त्नस्य कार्यो विषयः हेयोपादेयतया व्यवहर्तव्य इति
यावत् । तस्यानेकत्वं पारमार्थिकापारमार्थिकत्वम् ।
तस्मात् प्रत्यवस्थानमिति । यद्वा प्रयत्नविषयस्याने-
कत्वं जन्यत्वाभिव्यङ्ग्यत्वाभ्यां नानात्वम् । तस्मादनै-
कान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थानमित्युदाहरणविशेषपरं यो-
जनीयम् । बौद्धास्तु

साध्येनानुगमात् कार्यसामान्येनापि साधने ।

सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥

आद्ये व्याघातः द्वितीये परस्पराश्रयत्वम् अतः पक्षदृष्टा-
न्तावसिद्धौ तत्साधकं च शब्दघटौ प्रध्वंससम्बन्धयोग्यौ
पूर्वत्रिकान्तर्भूतत्वात् व्यतिरेके च सामान्यवदित्याद्यनु-
मानम् तच्चात्मादावनैकान्तिकम् अतस्तयोरसिद्धिस्तदव-
स्थैवेत्यादिकं द्रष्टव्यमित्यर्थः । उक्तार्थस्य सौत्रत्वं नास्तीति
शङ्कते । कथं तर्हीति । प्रथमं सकलानुमानव्यापकं
सूत्रार्थमाह । प्रयत्नस्य कार्यो विषय इति । हानोपादान-
व्यवहाररूपानुमानवाक्यगोचरस्य लिङ्गादेः सिद्धत्वा-
सिद्धत्ववतः प्रत्यवस्थानं कार्यसम इति सूत्रस्याहत्यार्थः ।
शब्दानित्यत्नानुमानपरमर्थान्तरमाह । यद्वेति । साध्येना-
नित्यत्वेनाव्याप्तत्वात् कार्यत्वहेतुना शब्दस्यानित्यत्व-
साधने कृते सपक्षे साध्येन व्याप्नो हेतुः पक्षे नास्तीति पक्षे
वर्तमानो हेतुर्नास्त्यतोसिद्धोसाधारणो वा स्यात् ॥

इति लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च अनित्यः
शब्दः कार्यत्वाद् घटवदित्युक्ते घटस्य कार्यत्वमन्य-
न्मृदुण्डादिपूर्वकं शब्दस्य चान्यत्वात्त्वादिव्यापारपूर्-
वकमिति कार्यत्वस्य भेद इति । अत्र हेतोः स्वरूपवि-
शेषमात्रोपन्यासानुपन्यासपर्यवसाने वक्ष्यावर्णयोः-
न्यतरः स्यात् । यदि दृष्टान्तदृष्टमृदुण्डादिपूर्वक-
त्वनिवृत्तेः पक्षे कार्यत्वनिवृत्तिरिति पर्यवश्येत् तदा-
पकर्षसमः । अथ पक्षे ऽपि मृदुण्डादिपूर्वकत्वमुत्कृष्येत
तदोत्कर्षसमः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । अत्र भाष्य-
वार्त्तिकटीकासु सङ्कुलानि वचांसि प्रबोधसिद्धावा-
चार्यैरस्मदुक्तं यवार्थं सङ्कुलितानीति न सङ्कुटं कि-
ञ्चित् । अस्य चानैकान्तिकत्वादिदुष्टसाधनोत्प्रेक्षा-
कारणं मौलस्याङ्गस्यासिद्धिरारोप्या उदाहरणविशेषे
दुष्टत्वमूलप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतु-
त्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरिति । अत्र प्रयत्नशब्देन
परम्परया तत्कार्यत्वात्त्वादिव्यापारो लक्ष्यते । उत्प-

दष्टान्तहेतुगतविशेषसद्भावासद्भावयोः पक्षोप्यसा-
ध्यं स्यादित्येतावन्मात्रपर्यवसान इत्यर्थः । न किञ्चिदेतत्
बौद्धोक्तं कार्यसमलक्षणमिति स्फुटबहुदोषवत्त्वान्न पक्षा-
दिसममित्यर्थः । अत्र कार्यसमलक्षणे । अनैकान्तिकत्वा-
दित्यादिशब्देनासिद्धिः गृह्यते । उदाहरणविशेषे कृतक-
त्वानुमानमुद्दिश्य प्रवृत्ते जात्युत्तरे । परम्परया आत्मप्र-
यत्नेन शरीरवायुचेषा तथा । तात्त्वादिव्यापार इति ।

त्तेरन्यस्मिन्नभिव्यक्तिलक्षणे कार्ये प्रयत्नो हेतुर्न भव-
ति । कुतः सत एव शब्दस्यानुपलब्धिकारणोपपत्ते-
र्हि तथा स्यात् । न चास्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिद-
स्ति आवरणान्नसम्भवस्योक्तत्वादिति भावः । ततश्च
कार्यः शब्दः अनभिव्यक्तप्रयत्नानन्तरोपलब्धेरिति
हेत्वसिद्धिपरिहारः सूत्राक्षरार्थः । निर्विशेषणस्य
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतोर्व्यभिचारः । सवि-
शेषणस्य न दोषभावहतीत्यविषयवृत्तित्वमुक्तमेव ।
दूषणस्य विषयो नानुक्त इत्यविषयवृत्तित्वं चार्थतो
दर्शितमिति ॥ २६ ॥

जातेः सप्ताङ्गानि दर्शयति ।

लक्ष्यं लक्षणमुत्थानं प्रातर्नावसरो फलम् ।

मूलमित्यङ्गमेतासाम् ।

तानि तर्हि प्रतिजाति व्याक्रियन्तामिति चेत्
तत्राह ॥

तत्रोक्ते लक्ष्यलक्षणे ॥ ३० ॥

हेतुतया । आवरणादीत्यादिशब्देनायोग्यत्वमसंस्कार्यत्वं
च गृह्यते । न दोषभावहतीत्यविषयवृत्तित्वमिति । अत्रा-
न्यथा स्वव्याघातप्रसङ्ग इति वाक्यमध्याहार्यम् । तात्प-
र्यतोऽस्य विषयवृत्तित्वमाह । उक्तमेवेति ॥ २९ ॥

जातेः सप्ताङ्गानीति । एवं चतुर्विंशतिजातिरुक्ता
इदानीं सकलजातिसाधारणानि सप्ताङ्गान्युद्दिशति मूल-
पद्यकार इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रमादः प्रतिभाहानिरासामवसरः स्मृतः ।

सुलभं परिशिष्टे अन्यद्वयं विस्तरभीरवः ॥ ३१ ॥

तत्र संप्राज्ञेषु लक्ष्यं लक्षणं चोक्तमेव । सर्वा-
सामप्यवसरः प्रमादः प्रतिभाहानिर्वा सभासङ्क्षोभा-
दिना पर्याकुलितचेतस्तया सदसद्विवेकानवधारण-
निवन्धनमसदुत्तरं प्रयुज्यते सदुत्तरप्रतिभाहानिरक्ष-
जातिप्रयोगावसरः । सूक्ष्माभावादसदुत्तरप्रयोगोपि
वरं पात्रिकसाम्यसम्भवादिति बुद्ध्या प्रवृत्तेः । अन्य-
दुत्थानबीजं कुत्रचिद्वैत्वाभासे निपातनं प्रयोगफलं
दोषमूलं चेति चतुष्टयं प्रबोधसिद्धिनामनि परि-
शिष्टे विस्तृतमिति तत्परिष्मन्शालिभिर्भवितव्यम् ।
तत्र ह्येवमुक्तम् ।

लक्ष्यं लक्षणमुत्थितिस्त्वितिपदं मूलं फलं पातनम्
जातीनां सविशेषमेतदखिलं प्रव्यक्तमुक्तं रहः ॥ इति ।

सभासङ्क्षोभादिनेत्यादिशब्देन वादिवाचालता
सभापत्यन्मुखता च गृह्यते ॥

लक्ष्यं सामान्यविशेषजातिस्वरूपं लक्षणं तदसाधा-
रणो धर्म उत्थितिः तत्तज्जातीनामुत्थानहेतुस्त्वितिपदं
जातिप्रयोगावसरः मूलं साधारणासाधारणदुष्टत्वं फलं
जातिप्रयोजनं वादिनस्तदा श्रान्तिरिति यावत् पातनं जा-
त्युत्तरेण वादिसाधने आपाद्यससिद्धत्वादिदूषणं सवि-
शेषं जात्यवान्तरभेदसहितं रहः सूत्रभाष्यादिषु साक-
त्येनानभिव्यक्तत्वादतिगृहम् ।

वयं तु संग्रहाधिकारिणो विस्तराद्वीत्या न
व्याकृतवन्त इति ॥ ३१ ॥

जातिलक्षणे बुभुत्वातिशयोत्पादनार्थमाह ॥
कथासम्भोगवैदग्ध्यसम्पादनपटीयसी ।

ध्रियतां जातिमालेयं जातिमालेव परिदत्तैः ॥ ३२ ॥

जल्पवितण्डयोः सदुत्तरपरिस्फूर्तौ स्वयं प्रयो-
गं परप्रयुक्तोद्धारणेन च कथावैदग्ध्यहेतुत्वाज्जा-
तयोऽवश्यमवधारणीयाः । अन्यथा सदुत्तराप्रतिभाने
परप्रयोगे च सूक्ष्मभाव एव शरणं भवेदिति कथानि-
र्वाहाकौशलेन पाण्डित्याभिमानो भज्यतेति ॥ ३२ ॥

सदुत्तरेण जातीनामुद्दारे तत्त्वनिर्णयः ।

जयेतरव्यवस्थेति सिद्धोदेतत्फलद्वयम् ॥ ३३ ॥

पण्डसम्भोगतुल्याः स्युरन्यथा निष्फलाः कथाः ।

इति दर्शयितुं सूत्रैः षट्पत्नीमाह गोतमः ॥ ३४ ॥

असदुत्तररूपा सा द्रष्टव्या परिशिष्टतः ।

वयं मूलपत्रकाराः ॥ ३१ ॥

कथासम्भोगेति । विजिगीषुकथायाः सम्भोगप्र-
योगस्तत्र । वैपदं विकुशलता तस्या उपार्जने असाधारण-
कारणमियं जातिसंहतिः विजिगीषुभिः विद्वद्भिरलक्षणा-
दिसहिता ज्ञातव्येत्यर्थः ।

वादकथायाश्च लाघवानवकाशाद्विशिनष्टि । जल्प-
वितण्डयोरिति । अन्यथा जातिलक्षणाद्यनवबोधे कथा न
निर्वहति एवमसामर्थ्यम् ॥ ३२ ॥

३१२

सटीकतार्किकरक्षाया

परप्रयुक्ता जातीः सदुत्तरेणानुष्ठस्य स्वयमपि जात्यन्तरप्रयोगेन वादे तत्त्वनिर्णयलक्षणफलसिद्धिः । असत्साधनेन तदसम्भवात् । न च जल्पवितण्डयोज- यपराजयव्यवस्था उभयोरपि निगृहीतत्वात् । ततश्च पण्डमैथुनबल्लिप्रयोजनमेव कथान्नप्रमापद्येतेति दर्श- यन् सूत्रकारः शिष्यशिक्षार्थं कथाभासरूपां षट्पक्षी- मसूत्रयदिति । तत्र वादिनः प्रत्युत्तररूपं तृतीयं पक्षमाह । प्रतिषेधे ऽपि समाने। दोष इति । प्रयत्ना- नन्तरीयकत्वं कार्यत्वसाधकं न भवति अनैकान्ति- कत्वादिति प्रतिषेधे ऽपि तुल्यो दोषः । तत्रापि कार्य- समायाः सुवचत्वात् । प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारेणा-

कथासन्ततिविच्छेदेन द्वितीयपक्षव्याख्यानप्रयोजनं प्रथमपदार्थमप्याह । परप्रयुक्ता इत्यादिना । तत्त्वनिर्णयः सवीतरागफलसिद्धिः । अनेन वादेऽपि प्रमादाच्छलादि- प्राप्तिः सम्भावितेति दर्शितं भवति ॥

षट्पक्षी वादिनः स्वसाध्यसाधनरूपः प्रथमः पक्षः प्रतिवादिनो जात्युत्तरप्रयोगाद् द्वितीयः पुनर्वादिनोः स- त्प्रयोगः तृतीयः पुनरपि प्रतिवादिनो सत्प्रयोगश्चतुर्थः अथ वादिनो मिथ्याप्रयोगः पञ्चमः पश्चात् प्रतिवादिनोसङ्ग- तोक्तिः षष्ठः । एतेषां षण्णां पक्षाणां समाहारः षट्पक्षी- तामाह सूत्रकार इत्यर्थः । प्रत्युत्तररूपं वादिवाक्यस्य प्रतिव- चनं जात्युत्तरं तस्य प्रवचनं प्रत्युत्तरं तद्रूपमिति भावः । प्रय- त्नानन्तरीयकत्वं सिद्धस्य वादिसाधनस्य साधकत्वेन सो- त्प्रेक्षितः । प्रतिषेधे ऽपि जात्युत्तरे ऽपि । तुल्यत्वमेवाह । त-

नैकान्तिकत्वमुच्यते । तस्य व्यञ्जकत्वमसिद्धम् । तत्सा-
धकस्य प्रयत्नानन्तरोपलब्धेरिति हेतोर्यदादिकार्य-
रनैकान्तिकत्वादिति कार्यसमः । अथवा अनैकान्ति-
कत्वादिति प्रतिषेधहेतावपि समानोऽनैकान्तिकत्व-
दोषः । न ह्ययमेकान्ततः प्रतिषेधक एव स्वसत्ताया
अप्रतिषेधकत्वादिति वाक्कुलप्रयोगादिति । यद्वा
दोषवत्त्वमात्रेण साध्यमुक्त्वा यं कश्चिद्दोषमाह । अत्र
प्रथमतृतीययोर्मतानुज्ञा स्वदोषानुद्धारणेन परदोषा-
पादनात् । द्वितीये तु निरनुयोज्यानुयोग इति । किम-
स्यामेव जातौ कथाभासप्रवृत्तिरित्याशङ्कमित्याह ।

आपीति । एतदेवोपपादयति । प्रयत्नस्येति । शब्दनित्यत्व-
वादिना तस्य प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वमङ्गीकृत्य मूलोदकादावनैका-
न्तिकत्वमुक्तम् । तस्य शब्दस्य प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वमसिद्धम् । त-
त्साधकत्वं च शब्दः प्रयत्नव्यङ्ग्यः प्रयत्नानन्तरोपलब्धत्वात्
मूलोदकादिवदिति । अयमपि हेतुः प्रयत्नजन्यैर्घटादिभिः अ-
नैकान्तिकत्वादसाधकः ततः प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वासिद्धिः शब्द-
स्य तदवस्थैवेति कार्यसम इत्याह इत्यर्थः । अथ सूत्रगतप्रति-
षेधशब्दयोर्दर्थान्तरमाह अभिधावृत्तिवैपरीत्यात् प्रतिषे-
धहेतोरनैकान्तिकत्वम् न तु पूर्ववदभिचारादित्याह । न
ह्ययमिति । अथ दोषशब्दस्य सम्मुखदोषमात्रवाचकत्वमि-
त्याह । यद्वेति । अनिष्टापादनाज्जातिवादिनः स्वसाध-
नस्य साध्यत्वमनभिमतं तस्यैव वादिनोप्यनभिधानोप्य-
भिधावादिवदित्यर्थः । द्वितीये छलप्रयोग इति षट्पक्षाः

३१४

सटीकनारिकरहायाम्

सर्वत्रैवमिति । सर्वास्त्यपि जातिषु कथाभासः प्रव-
 र्तत इत्यर्थः । यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वान्मूर्त-
 त्वादिति । सदसत्प्रयोगे तद्वदाकाशसाधर्म्यात् शरी-
 राजन्यत्वादकर्तृकं किं न स्यादिति साधर्म्यसमः ।
 शरीराजन्यत्वं व्योमादौ परममहत्त्वेन सह दृष्टं क्षि-
 त्यादिनाप्यशरीरिकर्तृमता सता परममहता भवित-
 व्यमित्युत्कर्षसमः । यदाकाशदृष्टान्तेन परममहत्त्वं
 साध्यते तर्हि रूपदृष्टान्तेन तद्रहितत्वं किं न स्या-
 दिति प्रतिदृष्टान्तसमः । शरीराजन्यत्वेऽपि किञ्चिद-
 मूर्तं दृष्टमाकाशादि किञ्चिच्च मूर्तं क्षित्यादीति । तथा
 किञ्चिदकर्तृकं भविष्यत्याकाशादि किञ्चिच्च सकर्तृकं
 क्षित्यादीति विकल्पसमः । तथा कार्यत्वं मूर्तत्वं वा
 साध्यमप्राप्य साधने ऽतिप्रसङ्गात् प्राप्य साधकमिति
 वक्तव्यम् । तदा किं कस्य साध्यं साधनं चेति प्राप्ति-
 सम इति षट्पक्षाः । अथ प्रतिवादिनश्चतुर्थपक्षमाह ।
 प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः । प्रतिषेधस्य
 द्वितीयपक्षस्य विप्रतिषेधस्तृतीयपक्षः । तत्रापि तुल्यो
 दोषः सैव जातिः वाक्छलेनानैकान्तिकत्वं वा दोष-

साधर्म्यात्कर्षप्रतिदृष्टान्तप्राप्तिसमा वादिसाधनसहिता
 एवं षट्पक्षा दर्शिताः । तथा वैधर्म्यात्कर्षसमाद्याश्च षट्प-
 क्षाः द्रष्टव्या इति भावः । प्रतिषेधविपरीतः सैव जातिः

जातिनिरूपणम् ।

३१५

वत्त्वमात्रेण वा पूर्ववत् तुल्यो भवतीति । वादिनः पक्षमपक्षमाह । प्रतिषेधदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गे मतानुज्ञा । प्रतिषेधे द्वितीयपक्षे तृतीयपक्षस्थेन मयोक्तं दोषमनुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीयपक्षे समानदोषप्रसङ्गे मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवतीति । अथ प्रतिवादी द्वितीयपक्षस्थेन मया प्रथमपक्षे समुद्भावितदोषमनुद्धृत्य तृतीयपक्षस्थेन त्वया द्वितीयपक्षे क्रियमाणः समानदोषप्रसङ्गे मतानुज्ञा भवेदिति षष्ठं पक्षमाह । स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोष इति । अत्र स्वशब्देन वादी निर्दिश्यते । तस्य पक्षः स्थापना तं लक्ष्मीकृत्य प्रवृत्तो द्वितीयः पक्षः स्वपक्षलक्षणः । तस्यापेक्षाभ्युपगमः । ततः परपक्षे ऽप्युपपत्त्युपसंहारे प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति परापादितदोषोपसंहारे स्वत्वादिति हेतुनिर्देशे च क्रियमाणे समानो मतानुज्ञा दोष इति । किमर्थमिदं षट्पक्षीप्रदर्शनं त्रिपक्षादावप्युभयोरसदुत्तरप्रयोगे कथाभासो दर्शयितुं शक्यत एवेति चेत् । सत्यं तथापि षट्पक्षीं नातिवर्तते । ततः परं सम्यैरेव वादिनौ निवार्य कुकथात्वप्रदर्शनमिति प्रदर्शयितुं तदिति मन्यथाः कुतः पुनः सम्भास्तृतीयाकार्यसमा । षष्ठपक्षे सूत्रतात्पर्यं पूर्वमेवाह । अथ प्रतिवादीति । पूर्वाक्त एवार्थे सूत्रं योजयति । अत्र स्वशब्देनेति ।

३१६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

दिषु कुकथात्वमनुद्वावयन्तश्चतुर्थादिपक्षमनुमन्यन्ते ।
 श्रूयतामवहितैः । सभ्यास्तावत्कथायां स्वयं कर्तृत्वे-
 नानन्वयादुत्थाप्य विवक्षाः तदुत्थापनं च प्रश्नेन
 चोभयोरप्रतिभया वा कथाभासप्रबन्धेन वा भवति ।
 पर्यनुयोज्योपेक्षणां च सम्यैरुद्वाच्यम् । तच्च सत्साधनो-
 पक्रमायां कथायां प्रथमद्वितीययोरसम्भावितमेव ।
 तृतीये वादिनः सम्भावितमप्यनुद्वाच्य प्रतिवाद्यनुयो-
 गमपेक्षमाणास्तूष्णीमासते । तत्र चतुर्थः पक्षः प्रव-
 र्तते । तत्र सम्भावितस्यापि वाद्यनुयोगापेक्षयाऽनुद्वा-
 वने पञ्चमः पक्षः वादिनोः स्तम्भरूपमनुविधेयप्रश्नाव-
 सरमपेक्षमाणेषु षष्ठः । प्रश्नसमयातिक्रमे पुनरननु-
 युक्तावपि वादिनौ निवार्य कुकथात्वमावेदयन्ति ।
 अन्यथावसरप्राप्तपर्यनुयोज्योपेक्षणानुद्वावने तेषाम-
 न्वयत्वप्रसङ्गात् । प्रतिवाद्यादिप्रश्ने त्रिपक्षादिषु पर्य-

त्रिपक्षादौ चतुःपञ्चपक्षाणामन्यतमे । तदिति षट्पक्षीप्रद-
 र्शनमिति । येन केनचिदापादिता वक्तुमिच्छा येषां तदेत-
 दुत्थाप्य विवक्षानिमित्तवशादोषवादिन इत्यर्थः । तदुत्था-
 पनं च विवक्षाजननं च वादिनः प्रतिवादिनोऽनुविधे-
 यस्य वानुयोगेन पर्यनुयोज्योपेक्षणग्रहणान्निग्रहान्तराणि
 वादिभ्यामेव सुखत उद्वावनीयानीति दर्शयति । सम-
 यातिक्रमे प्रश्नत्रयस्यावसरे गच्छति सति कथाभास-
 प्रबन्धे चानुवर्तमान इत्यर्थः । अन्यथा षट्पक्षानन्तरं
 वादिनौ निवार्य । प्रतिवादीति प्रतिवादिप्रश्ने त्रिपक्षः

जातिनिरूपणम् ।

३१७

वस्यति । वादे तु तृतीयकक्षायां वादिनोरनुयोज्या-
नुयोगमुद्वाध्य सदुत्तरेण कथा प्रवर्तनीया । तदनुद्वा-
वने चतुर्थ्यां स्वदोषोद्वावनम् । पञ्चम्यामपि तथा ।
अप्रतिभाप्रतीत्यर्थं षष्ठस्यावकाशः । परस्परं स्वयं
चानुद्वावनेन निरङ्कुशकथा प्रवृत्तौ सम्यानामवसर
इति सङ्क्षेपः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीवशदराजविरचिते तार्किकरक्षाव्या-
ख्याने सारसंग्रहे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

वादिप्रश्ने वा पञ्चपक्षिकया पर्यवस्यति तत ऊर्ध्वं न
सानुवर्तत इत्यर्थः । निरनुयोज्यानुयोगं प्रतिवादिन इति
शेषः । स्वदोषोद्वावनं प्रतिवादिना कर्तव्यमिति शेषः ।
पञ्चम्यामपि तथा । वादिना स्वदोषोद्वावनं कर्तव्यमित्य-
र्थः । परस्परं स्वयं चेत्यभिधानेन वीतरागत्वाद् वादे न
जयपराजयप्रश्नावकाश इति गम्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ५५ ॥

इति तार्किकरक्षायां ज्ञानपूर्णमुखोद्गता ।
चतुर्विंशतिजातीनां सम्पूर्णा लघुदीपिका ॥

सटीकतार्किकरक्षायाम् तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ निग्रहस्थानम् । तत्र सूत्रम् । अप्रतिपत्ति-
र्विप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । अत्र परोक्तस्वो-
क्तयोरज्ञानमप्रतिपत्तिः । तयोरेव विरुद्धा प्रतिपत्ति-
र्विप्रतिपत्तिः । अन्यथाप्रतीतिरिति यावत् । तयोश्च
प्रत्येकं समुच्चये चाव्यापकत्वात् क्वचिदप्रतिपत्तिः
क्वचिद्विप्रतिपत्तिरिति व्यवस्थाश्रयणोऽप्यनुगताकारा-
भावेनालक्षणत्वादुभयानुगततत्त्वाप्रतिपत्तिस्ताभ्यां
लक्ष्यते । सा च परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् स्वरूपतो न निग्र-
हस्थानं भवतीति स्वज्ञापकं न लक्षयति । ततश्च
तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गं निग्रहस्थानमित्युक्तं भवति ।

कृता जातिपरिच्छेदव्याख्या लघुतरा मया ।
क्रियते निग्रहस्थानपरिच्छेदस्य साधुना ॥

तयोश्चेति । अप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानलक्षणं चेद् वि-
प्रतिपत्तिर्न स्यादेवा चेदितरा न स्यात् उभयं चेदेकैका न
स्यात् विषयभेदेनोभयं चेदनुवृत्तलक्षणं नास्ति अत उभ-
यगततत्त्वाप्रतिपत्तिस्ताभ्यां लक्ष्यते । सा चारव्यगता परा-
प्रत्यक्षेति तथा तज्ज्ञापकं लक्ष्यते ततो लक्षितलक्षणन्याये-

निग्रहस्थाननिरूपणम् ।

३१८

अत्र निग्रहस्थानप्रवृत्तिनिमित्तानुसारेण लक्षणमाह ।
 अखण्डिताहङ्कृतिनः पराहङ्कारखण्डनम् ।
 निग्रहस्तन्निमित्तस्य निग्रहस्थानतोच्यते ॥ १ ॥

अत्र कथायामित्युपस्कृतव्यम् । अन्यथातिप्रस-
 ज्ञात् । यथोक्तमाचार्यैः । कथायामखण्डिताहङ्कारेण
 परस्याहङ्कारखण्डनमिह पराजयो निग्रह इति ।
 तानि च द्वाविंशतिः परिसंख्यानात् । तदुक्तम् । प्रति-
 ज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासं-
 न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थ-
 कमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञा-
 नमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं नि-
 रनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-
 स्थानानीति । चशब्दस्त्वर्थः । तेन कथामध्ये भूतावे-
 शापन्नानि कटितितिरोधानेन गलितोद्धावनावसरा-

न तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गं निग्रहस्थानमिति सामान्यलक्षणं
 सूत्रतात्पर्यार्थं इत्याहृत्यार्थः । अत्र निग्रहस्थानेति । एवं
 सूत्रस्य दुर्घटत्वात् तदर्थं हृदि कृत्य प्रकारान्तरेण मूलपच-
 कारः सामान्यलक्षणमाहेत्यर्थः ।

उपस्कृतव्यमुत्तरपद्यगतमाकर्षणीयम् । अतिप्रसङ्गा-
 त् कथाव्यतिरेकेण परस्परं विवदमानानामनिपृवचसां
 निग्रहस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । तानि तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गा-
 नि । परिसंख्यानात् सूत्रकारेण तावतामेव निग्रहस्थान-
 त्वेनोक्तत्वात् । भूतावेशाभिभूतप्रलापापस्माराद्यावेशेनो-

३२०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

णि पुरःस्फूर्तिकान्यनधिकृतोद्भावनानि च व्यवच्छि-
नन्ति । प्रतियोग्यपेक्षया तात्कालिकातत्त्वज्ञानलिङ्ग-
स्य निग्रहस्थानत्वात् तेषां चानेवंविधत्वादिति ॥ १ ॥

कथायां यच्च पक्षादि येन निर्दिष्टमादितः ।

तस्य तेन पुनस्त्यागः प्रतिज्ञाहानिरुच्यते ॥ २ ॥

वादिना प्रतिवादिना वा येन कथायां यत्प-
क्षहेतुदृष्टान्तदूषणानामन्यतमं प्रथमं निर्दिष्टं तस्य
दूषणसमुन्मेषेण तथा निर्वाहमपश्यता तेन पुनस्त्या-
गः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानं भवति । त्यागश्च
यदि दुष्टमेतत् तन्माभूदिति कण्ठतोर्यतश्च द्विधा
भवति । पक्षे तावत् साध्यसाधनधर्मिणां तद्विशेषणानां
च त्यागाः षड् भवन्ति । तत्रादौ यथा । अनित्यः शब्दः
ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमि-

क्तानि । भ्रूतितीति । केनचित् समोदं निग्रहं स्पष्टमुक्त्वा
स्ववचनं स्वयमेव बुद्ध्या परिहृतत्वादुच्यमानो का उक्ता
तस्योद्भावनकालतया स्पष्टा (?) । पुरः स्फूर्तिकेति । प्रति-
वादिवचनात् पूर्वमेवातितिक्षमति केनचित् पार्श्वस्थेनो-
द्भावितानि । तेषां चेति । आद्ये त्वज्ञानलिङ्गत्वाभावात्
द्वितीये तदवसानानर्हतया अज्ञानलिङ्गत्वाभावात् तृतीये
ऽन्योक्तत्वेन प्रतिवादिनो विजयाभावाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यः साध्यत्यागात् द्वितीयः साधनत्यागात्
तृतीयः धर्मित्यागात् मनसः परिग्रहे ऽपि पूर्वोक्तस्य वि-
शिष्टस्य त्यागाद्धर्मिहानिरिति द्रष्टव्यम् । चतुर्थः साध्य-

नियहस्यानिरूपणम् ।

३२१

त्यनैकान्तिकत्वेन प्रत्युक्ते तर्हि शब्दोऽपि नित्यः स्यादिति । द्वितीयस्तु तस्मिन्नेव हेतौ तथैव प्रत्युक्ते तर्हि कृतकत्वादस्त्विति । तृतीयस्तु अनित्ये बाह्यनसे सूर्तत्वादित्युक्ते भागासिद्ध्या च प्रत्युक्ते तर्हि मन एवास्त्विति । चतुर्थस्तु नित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमित्युक्ते उपादानादिगोचरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत् एव कर्तृत्वाद्बुद्धिमदिति विशेषणवैयर्थ्ये ऽभिहिते तर्हि सकर्तृकमेवास्त्विति । पञ्चमस्तु अनित्यः शब्दः प्रयत्नकार्यत्वादित्युक्ते विशेषणवैयर्थ्याक्तौ तत्परित्यागः । षष्ठस्तु ऐन्द्रियकः शब्दो नित्यः कार्यत्वादित्युक्ते तथैव प्रत्युक्ते शब्द एवास्त्विति ॥

दृष्टान्ते ऽपि हानेः पूर्ववत् षट् प्रकाराः । आद्यो यथा । अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते सामान्येनानैकान्तिकत्वोद्भावने घटोऽपि तर्हि नित्योऽस्त्विति । द्वितीयस्तु तस्यामेव प्रतिज्ञायां प्रत्यक्षगुणत्वाद् द्वाणुरूपवदित्युक्ते साधनवैकल्योद्भावने कार्यत्वहेत्वाधारतया स एव दृष्टान्तविशेषणत्यागः वैयर्थ्ये पुनरुक्तत्वेन दुष्टत्वे । पञ्चमः हेतुविशेषणत्यागः । विशेषणेति । प्रयत्नविशेषणस्य व्यावृत्त्यभावेन कृतकत्वाक्तौ । षष्ठः धर्मविशेषणत्यागः । तथैव प्रत्युक्ते ऽपि सिद्धसाधनपरिहारार्थं हि धर्मविशेषणमत्र त्वैन्द्रियकत्वं विशेषणम् ।

तदभावार्थमित्युक्ते सति दृष्टान्ते चाद्यद्वितीयादि-

३२२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

इति । तृतीयस्तु तस्मिन्नेव दृष्टान्ते तथैव प्रत्युक्ते घटरूपं तर्हि भविष्यतीति । यथा च साधर्म्यदृष्टान्तत्वेन प्रत्युक्ते माभूदयं वैधर्म्यदृष्टान्तोऽस्त्विति । चतुर्थस्तु यत्कार्यं तद्व्युद्धिमत्कर्तृपूर्वकं यथा घट इत्युदाहृते पूर्ववद्विशेषणवैयर्थ्याक्तौ तत्परित्यागः । पञ्चमस्तु यत्प्रयत्नकार्यं तदनित्यं यथा घट इत्युक्ते प्रयत्नविशेषणस्य वैयर्थ्याक्तौ त्यागः । षष्ठस्तु यथा स्थूलपदानर्थकोद्भावने तस्य त्यागः ॥

दूषणहानिस्तु स्वरूपतो विशेषणतश्च द्विधा तत्रादौ यथा । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते अनैकान्तिकत्वोद्भावेन निरनुयोज्यानुयोगत्वेन दूषिते स्वरूपासिद्धिस्तर्हीति । द्वितीयस्तु स्वरूपासिद्धिपरिहारे व्याप्यत्वासिद्धिस्तर्हीति ॥

ननु यद्वर्शनेनायमुक्तं त्यजति स एव दोषो

शब्दानामित्यर्थः पूर्ववत् । यथा च साधर्म्येति । द्वयणुरूपान्वयदृष्टान्तत्वाभावे यदनित्यं न भवति तत्प्रत्यक्षमपि न भवति यथा द्वयणुरूपमिति । अयमेव व्यतिरेकदृष्टान्तः । यद्वा एवमपि दृष्टान्ते दूषिते तर्हि व्यतिरेकेणापि परमाणुरूपवदित्यर्थः ।

निरनुयोज्यानुयोगत्वेन अविद्यमानदोषोद्भावनत्वेन । स्वरूपासिद्धिपरिहारे ऽनभिष्यञ्जकप्रयत्नानन्तरभावि-त्वेन हेतुना शब्दस्य कृतकत्वहेत्वसिद्धिपरिहारे ऽभिहिते सतीत्यर्थः ॥

निग्रहस्थाननिरूपणम् ।

३२३

निग्रहस्थानमस्तु न हानिरिति चेत् । न सतस्त्यागे
 तावद्धानिरेव निग्रहस्थानम् असतस्त्यागे ऽपि त्यागेनैव
 पूर्वदोषस्य परिहृतत्वादियमेव निग्रहस्थानम् । इयं तु
 प्रत्युत्तरानुपातिनी तदुत्तरकक्ष्योद्भावा । तत्रोपेक्षि-
 तानुद्भावयितुं निग्रहापादिका सतस्त्यागे तु प्रतिवा-
 दिनोऽक्षदोषोद्भावनैव निरनुयोज्यानुयोगापातात् त-
 दनुद्भावनैनाक्तं त्यजतः पर्यनुयोज्योपेक्षणसहचारिणी
 हानिरवश्योद्भावा आत्मन एकनिग्रहापत्तेः परस्य
 रुद्ध्यापत्तेरवष्टम्भविजयावहत्वात् । वादे तु सद्भा-
 निरुद्भावा जेतया । अत्र निर्वाह्यमेव वदेदुक्तं च
 निर्वहेदिति रहस्यम् ॥ २ ॥

यद्दर्शनेन यस्यानैकान्तिकत्वभागासिद्ध्यादेर्दर्शनेन ।
 सतस्त्यागे प्रामाणिकसाध्यसाधनादिपरित्यागे सति
 हानिरेव यथोक्तदोषस्याभासत्वात् तदधीननिग्रह इति
 भावः । असतः प्रमाणिकत्वाभाववतः । प्रत्युत्तरानुपा-
 तिनीति । प्रथमद्वितीयपक्षयोस्त्यागायोगात् तृतीयचतुर्था-
 दिपक्षेषु सम्भाविता चतुर्थपञ्चमादिपक्षेषूद्भावा । तत्रो-
 पेक्षिता प्रतिवाद्यादेः पर्यनुयोज्योपेक्षणप्रदेत्यर्थः । वादिनः
 अवश्योद्भावा प्रतिवादिनेति शेषः । स्वस्यापि निग्र-
 हीतत्वात् कथं परदोषोद्भावनमिति चेत् तत्राह । आत्मन
 इति । अवष्टम्भविजयो नाम न्यूनदोषवता परस्याधिक-
 दोषोद्भावनम् ॥ २ ॥

३२४

सटीकतात्पर्यकारणात्म

एवं तर्ह्युक्तहानिरिति व्यपदेशः स्यात् तत्राह ॥

अत्र^(१) प्रतिज्ञाग्रहणमुक्तमात्रोपलक्षणम् ।

सत्यम् अन्वर्थसञ्ज्ञेयमेव । उपलक्षणानामैव प्रतिज्ञाहानिरिति । कथं तर्हि सूत्रम् प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति । इदं हि दृष्टान्ते साध्यधर्महानिः प्रतिज्ञाहानिरित्याह । यद्वा दृष्टुश्चासौ अन्ते निगमने व्यवस्थित इति दृष्टान्तशब्देन पक्षमभिधाय स्वीयपक्षे प्रतिपक्षधर्मानुज्ञानरूपा साध्यधर्मा हानिः प्रतिज्ञाहानिरिति । सत्यम् तथापि लक्ष्यलक्षणपदानामुक्तमात्रोपलक्षणत्वान्न कश्चिद्दोष इति ।

एवं तर्हि धर्मिसाध्यहेतुदृष्टान्तानां दूषणतद्विशेषणानां हानिरियमिति सिद्धे सति ।

उक्तस्यार्थजातस्य सूत्रं नानुगुणमिति शङ्कते । कथं तर्हीति । पूर्वपक्षी स्वयमेव सूत्रार्थमाह । इदं हीति । घटोऽपि तर्हि नित्योस्त्वित्येकैवेयमिति सूत्रस्य वाचनिकार्थः नान्या हानिरित्यर्थः । यद्वेति । सूत्रस्यार्थान्तरविवक्षायां शब्दोऽपि तर्हि नित्यः स्यादित्येकैवेयं नान्येत्युक्तं भवति । अतः सूत्रानुक्तः प्रपञ्च इति भावः । सत्यमित्यर्थाङ्गीकारसूचनम् । लक्ष्यलक्षणपदानां प्रतिज्ञाहानिप्रतिदृष्टान्तधर्मेषु दृष्टान्तशब्दानाम् । एवमियं प्रतिज्ञाहानिः पक्षदृष्टान्तदोषभेदाच्चतुर्दशविधा सा च माभूत् तर्हीत्यन्यथास्त्विति च प्रत्येकं द्विधा अतोष्टाविंशतिभेद इति द्रष्टव्यम् ॥

(१) तत्र-पा० A पु० ।

निश्चयाननिरूपणम् ।

३२५

अविशेषितपूर्वाक्ते साध्यांशे दूषिते पुनः ॥ ३ ॥

तद्विशेषणनिक्षेपः प्रतिज्ञान्तरमित्यते^(१) ।

द्वांशो ह्यनुमानप्रयोगः । साध्यांशः साधनांश-
इचेति । तत्र साध्यांशः प्रतिज्ञोदाहरणे प्रयोज्यभागो
निगमनं चेति । शेषः साधनांशः । तत्र निर्विशेषणं प्रयु-
क्तस्य साध्यांशस्य दूषणोद्वावने परेण कृते सति तत्प-
रिजिहीर्षया पुनर्विशेषणं प्रक्षिप्य पूर्वाक्तस्यैव निर्देशः
प्रतिज्ञान्तरम् । तथा च सूत्रम् । प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे
धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरमिति । अवि-
शिष्टस्य साध्यभागस्य प्रतिषेधे कृते धर्मविकल्पं प्रक्षि-
प्य तदर्थस्य तस्यैव पूर्वाक्तस्यार्थस्य तदर्थं साध्यसि-
द्ध्यर्थं वा निर्देशः प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः । तच्च पक्षत-
द्विशेषणसाध्यतद्विशेषणप्रक्षेपेण चतुर्विधम् यथा नि-
त्या वर्णाः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्युक्ते ध्वनिभिरनै-

उदाहरणे प्रयोज्यभागः यत् कृतकं तदनित्यं दृष्ट-
मित्यादौ तदनित्यं दृष्टमित्यादिः शेषः हेतुरुदाहरणे यत्
कृतकमित्यादिः उपनयश्च निर्विशेषणं निरूपयद् प्रक्षिप्य
उक्तदोषनिवारकमर्थान्तरमुक्त्वा धर्मविकल्पं प्रक्षिप्य धर्मो-
ध्वनिवर्णनात्मकत्वादितः तस्य विकल्पः पक्षतद्विशेषणत्वा-
दिरूपेण योजनं तथोक्तवेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । तदर्थमिति ।
साध्यसिद्ध्यर्थमित्यत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(१) मुख्यतः-पा. A पु. ।

३२६

सटीकतार्किकरत्नायाम्

कान्तिकत्वेन दूषिते सध्वनयो वर्णा नित्या इति पक्षा-
न्तरप्रक्षेपः । तद्विशेषणप्रक्षेपस्तु अनित्यः शब्दः
कार्यत्वादित्युक्ते ध्वनिभागे सिद्धसाध्योद्भावने वर्णा-
त्मकः शब्द इति । अग्निमदिदं सुरभिमलिनधूमवत्त्वा-
दित्युक्ते विशेषणासामर्थ्यं साधिते साग्निकृष्णागरुदा-
रुमदिति साध्यान्तरप्रक्षेपः । विवादाध्यासितं बुद्धिम-
त्पूर्वकमित्युक्ते सिद्धसाध्यताभिधाने उपादानादि-
गोचरबुद्धिमत्पूर्वकमिति साध्यविशेषणप्रक्षेपः । उदा-
हरणे प्रयोज्यभागे यथा । यत् सुरभिमलिनधूमवत्
तदग्निमदित्युक्ते प्रयोज्यांशे न्यूनतया प्रत्युक्ते तत्
साग्निकृष्णागरुदारुमदिति । निगमने ऽपि प्रतिज्ञा-
यामिवाविशिष्टप्रतिज्ञैकदेशोपसंहारे तथैव प्रत्युक्ते
चतुर्विधो विशेषणप्रक्षेपः स्वयमेवादाहरणीयः । न

ध्वनिभिः अनित्यत्वेनोभयसम्बन्धात् तीव्रत्वादिसामा-
न्याभिव्यञ्जकैः । विशेषणासामर्थ्यम् सुरभिमलिनविशे-
षणयोर्व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यम् । सिद्धसाध्यत्वाभिधाने
भोक्तृत्वहेतुवदृष्टजन्मत्वेन परस्परया बुद्धिमात्रपूर्वकत्वात्
सिद्धसाधनमित्युक्ते सति । उपादानादीत्यादिशब्देन उप-
करणसम्प्रदानप्रयोजनानि गृह्यन्ते । दारुमदित्यादिशब्देन
ईश्वरानुमानस्योदाहरणे प्रयोज्यभागे साध्ये विशेषणप्रक्षे-
पो गृह्यते । निगमने ऽपीति । तस्मान्नित्या वर्णाः तस्मादिदम-
ग्निमत् तस्मादिदं बुद्धिमत्पूर्वकमित्येतेषु पूर्वदूषितेषु पूर्व-
वत् पक्षतद्विशेषणसाध्यतद्विशेषणप्रक्षेपेण विशेषणाभा-

निग्रहस्यानिरूपणम् ।

३२७

चैवं हानिरेवाविशिष्टस्य परित्यागादिति वाच्यम् ।
पूर्वाक्तस्यापरित्यागात् त्यक्तस्य विशेषणाभावस्य प्रा-
गनुक्तत्वादिति । अत्र कक्षान्तरे न विशेषणीयमिति
रहस्यम् ॥ ३ ॥ ५५ ॥

पदयोर्वाक्ययोर्वा य एकवक्तृकयोर्मिथः ॥ ४ ॥
व्याघातो निग्रहस्यानं स्यात् प्रतिज्ञाविरोधतः ।

एकवक्तृकयोः पदयोर्वाक्ययोर्वा यः परस्पर-
व्याघातः स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्यानं भवति ।
तदुक्तं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोध इति ।
वोपि निरस्तः । एवमनुपन्यस्ते इत्थुक्तहानिरत्र नास्तीति
मतं (बहिर्भावेन प्रस्तुतसाध्यं शब्दानित्यत्वं प्रतीत एव
व्याकरणादिभेदानुसारेण । अत्र न्यूनादिति उदाहरणा-
द्यवयवान्तरवचनादयं हेतुः हेतुं स्वत्यादि वचनाच्च न्यूनपु-
नरुक्तादिसम्भेदे सत्यपि उक्तग्राह्यत्वात् वादिवाक्योपर-
मानन्तरं ग्राह्यत्वात् उच्यमानग्राह्यत्वात् वादिवाक्योच्चा-
रणसमयवैशेष्येन प्रथमप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः) । (१) शेषमव-
शेषं हानिवद्द्रष्टव्यम् । कक्षान्तरे तृतीयादिपक्षे । एवं
प्रतिज्ञान्तरस्य दशविधो भेदः ॥ ३ ॥ ५५ ॥

एकवक्तृकयोरिति विशेषणस्य तात्पर्यं बक्ष्यति ।
अवान्तरवाक्ययोः प्रतिज्ञाहेत्वादपि चक्षु मध्ये द्वयो-
र्द्वयोरुक्तयोरन्योन्यविरोध उक्तविरोध इति सूत्रतात्प-

(१) () एतच्छ्रुतिपाठो मूलसम्बद्धः ।

३२८

षटीकताकिंकरतायाम्

अत्र प्रतिज्ञाहेतुपदार्थां प्रतिषेधगिद्वयमुपलक्ष्यते ।
 लक्ष्यगतेन च प्रतिज्ञापदेनोक्तमात्रं प्रतिज्ञाहेतु-
 विरोध इति लक्ष्यनिर्देशे कर्तव्ये एकपदनिर्देशेन एक-
 स्मिन्नप्यवयवे तदंशयोर्विरोधं सूचयति । स च प्रति-
 ज्ञायां धर्मधर्मिनिषेधात् तयोरेव विधानाच्चतुर्विधः ।
 तत्र प्रथमो यथा ईश्वरो न कर्तति द्वितीयस्तु नास्ती-
 श्वर इति । तृतीयस्तु ईश्वरः किञ्चिद्भूत इति । चतुर्थ-
 स्तु अतीतमस्तीति । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो यथा गुण-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यातिरिक्तत्वादिति । प्रतिज्ञादूष्टान्त-
 योर्यथा अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् यत्प्रमेयं तदनित्यं
 यथा व्योमेति । प्रतिज्ञोपनययोस्तु हेतुविरोधाविरो-
 धाभ्यासनवकाशः । प्रतिज्ञानिगमनयोस्तु यथा अनि-
 त्य इति प्रतिज्ञाय तस्मान्नित्य इति । हेतुदूष्टान्तयो-
 र्यथा अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् द्रव्यगुणादिवदिति ।

र्यार्थ इत्याह । अत्र प्रतिज्ञेति । सूत्रकारस्य सकलावान्तर-
 वाक्यविरोधे तात्पर्यम् । भवतु पदयोर्विरोधः तत्रलब्ध
 इत्याशङ्काह । प्रतिज्ञाहेतुविरोध इतीति । तत्र प्रथमो यथे-
 ति । द्वितीयस्त्विति । ईश्वरसिद्धावसिद्धौ च निषेधो न
 युक्तः निषेधविरोध इत्यर्थः । तृतीयस्त्विति जगत उपा-
 दानगोचरबुद्धिमत्त्वेन सर्वज्ञस्यैवेश्वरत्वात् तस्य किञ्चिद्-
 ज्ञत्वविधारणं विरुद्धमिति भावः । चतुर्थस्त्विति । गत-
 कालस्यातीतत्वात् तस्य वर्तमानकालत्वं विरुद्धमित्यर्थः ।

नियहस्यानिरूपणम् ।

३२९

हेतूपनययोर्यथा तत्रैवानैन्द्रियकश्च शब्द इति ।
 एवं तर्क्य दूषणवाक्येऽपि विरोधः स्वयमेवोहनीयः ।
 न चायमपसिद्धान्तः एकवक्तृकवाक्यविषयत्वात् । न
 च विरुद्धहेत्वाभाससङ्करः । तत्र साध्यविपर्ययव्या-
 मिनिदर्शनेन विरोधस्योद्भाव्यत्वात् । अत्र चास्ति ना-
 स्तीतिवदुक्तिमात्रेण विरोधस्फुरणादिति । एवंवि-
 धानां च दुरवलेपात् प्रमादाद्बोक्तिसंभवः । अयं च
 प्रथमकक्ष्यातिपाती तदुत्तरकक्ष्योद्भाव्यः । मिथो व्या-
 हृतं न वदेदिति तत्त्वम् ॥ ४ ॥ ५५ ॥

स्वयमुक्तापलापेन प्रतिज्ञान्यासनिग्रहः ॥ ५ ॥

स्वीकृतस्य स्वयमेवापलापः प्रतिज्ञासंन्यासः ।
 तदुक्तम् पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासं-
 न्यासः । अत्र पक्षशब्द उक्तमात्रपरः । तथा प्रतिज्ञा-
 तार्थशब्दश्च । अपनयनमपलापः । ततश्चोक्तप्रतिषेधे
 परेण कृते तत्परिजिहीर्षयोक्तापलाप उक्तसंन्यास
 इत्यर्थः । स च चतुर्विधः । केनेदमुक्तमिति वा परम-
 तमेतन्मयोक्तमिति वा स्वयमेवोक्ता त्वयेदमुक्तमिति
 तत्रैव अनन्तरप्रसूतशब्दानित्यत्वानुमाने । एवं तर्क्य
 इति । नित्यत्वेऽविनाशित्वप्रसङ्गः । कृतकत्वहेतुर्यदि पक्ष-
 विपक्षयोरैव वर्तते तर्ह्यनैकान्तिकोऽयमित्यादिकमूहनीय-
 मित्यर्थः । तदुत्तरकक्ष्योद्भाव्यः द्वितीयपक्षादावुद्भाव्यस्त-
 नोऽपेक्षितो निग्रहाय भवतीति तात्पर्यम् । एवं प्रतिज्ञा-
 विरोध एकादशविध इति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ ५५ ॥

३३०

सटीकतार्किकरदायाम्

वा परोक्तमेव मयानूदितमिति वा । न चेदमसंभव-
दुक्तिकम् दूषणोद्भावने ह्यस्फूर्तिदशायां त्यागवदप-
लापस्यापि संभवात् । न च कापालवादित्रादिनेवाप-
लापेनापि पूर्वदोषो न परिहृतः । यतः स एव निग्रह-
स्थानं भवेत् वादे स्वलितसंगूहनाभावे ऽपि प्रमादात्
कथञ्चित् संभवादुद्भाव्यम् । शेषमशेषं हानिवत् । प्रा-
श्निकाद्यवगतं नापलपेदिति रहस्यम् ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरं साधकांशे दूषिते तद्विशेषणम् ।

अविशेषोक्तसाधकभागे दूषिते सति तद्विषय-
परिजिहीर्षया पूर्वोक्तस्यैव पुनः केनापि विशेषणं हेत्व-
न्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । तदुक्तम् अविशेषोक्ते
हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषणमिच्छतो हेत्वन्तरं नाम निग्र-
हस्थानमिति । अत्र हेतुपदेन साधकभागमुपलक्षयति ।
इच्छया च तत्कार्यं विशेषणवचनम् । न हि स्वस्थो-
ऽकस्मादुक्तं विशिनष्टीति प्रतिषेधपरिजिहीर्षा अस्य
मूलमिति दर्शयितुमुक्तं प्रतिषिद्ध इति । एतच्च हेत्वा-

प्रतिज्ञाशब्दौ लक्ष्यलक्षणगतौ त्यागवत् । स एव पु-
र्वोक्तदोष एव । शेषमशेषमिति । पक्षहेतुदृष्टान्तदूषणानां
दुष्ट्ये साध्यसाधनाद्यपलापरूपेणायमपि चतुर्दशविधो
भवति तृतीयकक्षादावयं सम्भावितः उत्तरकक्षादौ
तुल्योन्यथा निग्रहाय भवतीत्यादिकं प्रतिज्ञाहानिवदस्या-
पि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

केनापि विशेषणेन सहेति विशेषः । जात्युत्तरत्वेन

दिविशेषणभेदात् तच्चतुर्विधम् । तत्र हेतौ यथा अनित्यः शब्दः अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्ते सामान्येन व्यभिचारात् सामान्यवत्त्वं हि विशेषणम् । सदाहरणे प्रयोजकांशे यथा यदस्मदादिबाह्येन्द्रिय-ग्राह्यं तदनित्यं यथा घट इत्युक्ते प्रयोजकांशन्यूनतया प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति । उपनये यथा तथा सायमस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्य इत्युक्ते तथैव प्रत्युक्ते तथैव विशेषणम् । दूषणे यथा हेतौ प्रयुक्ते साध-कोऽयं न भवति सपक्षे सत्त्वात् अनित्ये प्रमेयत्ववदि-त्युक्ते जात्युत्तरत्वेन दूषिते विपक्षवृत्तित्वे सति सपक्षे सत्त्वादिति एवं विपक्षव्यावृत्तत्वात् गन्धवत्त्ववदित्यु-क्ते सपक्षव्यावृत्तत्वे सतीति विशेषणनिक्षेपेण परोक्ष-दोषप्रतीकारे ऽपि हेत्वन्तरमेव अप्रतीकारे तु साधने हेत्वाभासो दूषणे निरनुयोज्यानुयोगः स्यात् । तथापि हेत्वन्तरमेवोद्भाव्यं सिद्धत्वात् साध्यत्वाच्च तयोः पूर्वमप्यदुष्टस्य दोषाभासोद्भायने विशेषतः पर्यनुयो-

सपक्षे सतो साधकत्वे दूषणवाक्यस्यापि तथात्वेन स्वव्या-घातप्रदर्शनेन । गन्धवत्त्ववत् नित्या भूः गन्धवत्त्ववदिति-वत् । अप्रतिकारे स्थिति । विशेषणप्रतिक्षेपे ऽप्यनैका-न्तिकत्वाद्यपरिहारे साधनस्य तत्तद्धेत्वाभासो व्यवस्थित एव दूषणस्य निरनुयोज्यानुयोगो व्यवस्थित इत्यर्थः । सिद्धत्वाद्विशेषणप्रक्षेपस्य प्रथमतः कृतत्वात् । साध्य-

३३२

मटीकताम्रिकरतायाम्

उयोपेक्षणसधीचीनमिदं सद्धानिवदुद्वाह्यं परिकर-
शुद्धिः प्रतिज्ञान्तरवद्द्रष्टव्येति ॥

प्रकृतानुपयुक्तोक्तिरर्थान्तरमिति स्थि-
तिः ॥ ६ ॥

प्रक्रान्तस्य साधनस्य दूषणस्य वानुपयुक्तमनङ्गं
यत् तस्य वचनमर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति ।
तदुक्तम् प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरमिति । अ-
न्यदित्यध्याहारात्त्वक्ष्यपदस्यार्थान्तरमित्यस्यावृत्तेर्वा
प्रकृतमर्थमपेक्ष्येति त्यब्लोपाद्वा पञ्चस्युपपत्तिः । अ-
न्यथा तृतीया स्यात् । अप्रतिसम्बद्धार्थमनुरूपसम्ब-
द्धार्थवचनमर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानमित्यर्थः । तच्च
स्वपरोभयानुभयमतभेदेन चतुर्विधम् । स्वमतेन ता-

त्वाच्च तयोर्हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगयोः विशेषणप्रक्षेपे
ऽप्युन्नेयत्वेन पश्चात् सिद्धत्वादित्यर्थः । परिकरशुद्धिः इदं
न हेतुज्ञानवतः पूर्वमुक्तस्थापरित्यागात् त्यक्तस्य विशे-
षणाभावस्य पूर्वमनुक्तत्वादिदं तृतीयकक्ष्यातिपाति तदु-
त्तरकक्ष्योद्भाव्यमित्याह ।

प्रक्रान्तस्य आरब्धस्य अन्यदित्यध्याहारात् प्रस्तु-
तादर्थादन्यदर्थेनानुरूपसम्बन्धं वस्तु तस्य तस्य वचनम-
र्थान्तरमित्यर्थः । लक्ष्यपदस्येति । प्रक्रान्तादर्थान्तरं यत्
तेनानुरूपसम्बन्धं तस्य वचनमर्थान्तरमिति वेत्यर्थः ।
प्रकृतमर्थमिति । प्रस्तुतमर्थं प्रकृत्य यदनभिमतसम्बन्धं
वस्तु तस्य वचनमर्थान्तरमिति वेत्यर्थः । अत्र स्वपरशब्देन

कॉन्सल्टिंग

वादिप्रतिवादिनौ नैयायिकमीमांसकौ गृह्यते । तथैवोक्तस्य अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्यारभ्य द्वितीयकक्ष्योद्भावमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तन्निरर्थकं नाम निग्रहस्थानमित्यर्थः । अवाचकप्र-
योगश्च बहुप्रकारः । कचटतपेत्यादिवर्णमात्रोच्चार-
णम् लिङ्गवचनविभक्तिविपर्यासः कृत्तद्धितसमासा-
ख्यातविपर्यासः संस्कृतमुपक्रम्य म्लेच्छभाषावचन-
मित्यादि । एवमपि कथञ्चिदर्थप्रत्ययसिद्धेः कथमयं
निग्रहहेतुरिति चेत् नामीमांसकानामपि वाचका-
वाचकविभागस्य सिद्धत्वात् । यस्याप्ययमसिद्धः
तस्यापि समानसमयैरेव पदैर्वक्तव्यम् । अन्यथा स्वा-
ज्ञानसंवरणार्थं स्वभाषया प्रत्यवतिष्ठमाने दाक्षिणा-
त्ये तूष्णींभाव एव शरणमार्यस्येत्यज्ञानमेवावशिष्यत
इति गतं कथाव्यसनेन । न च दुर्ज्ञानं समानसमयत्वं
परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । प्रथमत एवोभय-
प्रसिद्धव्याकरणादिव्यवहाराङ्गीकारेण लिङ्गविपर्या-
सादीनां समानसमयत्वाभावनिश्चयोपपत्तेः । अत्र
च समानसमयैरेव पदैर्व्यवहरेदित्युपदेशः ॥

लिङ्गवचनेति । नियतलिङ्गानां पदानां लिङ्गान्तरो-
च्चारणं लिङ्गविपर्यासः वृक्षं तिष्ठतीत्यादिकः । विभक्ति-
विपर्यासः । कपिः कलं कूजन्ति पिकोलं काममदहदित्या-
दिकः । वर्णविपर्यासवचनं प्राकृतपैशाचिकद्राविडादि-
भाषावचनम् । आदिशब्देन तेणोनकृत्तद्धितसमासविप-
र्यासमाह । एवमपि लिङ्गादिविपर्यासे सत्यपि । न वाच्य-
मिति सम्बन्धः । दुर्ज्ञानं ज्ञातुमशक्यम् । समानसमयत्वं
बुद्धिविशेषसाम्यम् । प्रथमत एव कथारम्भात् प्रागेव ॥

निग्रहस्थाननिरूपणम् ।

३३५

त्रिभङ्ग्यन्तरमुक्ते ऽपि प्राश्निकैः प्रतिवा-
दिना ॥ ७ ॥

वाक्यमज्ञायमानार्थमविज्ञातार्थमुच्यते ।

वादिना त्रिभङ्ग्यन्तराभिधाने ऽपि प्राश्निकैः
प्रतिवादिना चाविज्ञायमानार्थमविज्ञातार्थं नाम नि-
ग्रहस्थानं भवति । तदुक्तम् । परिषत्प्रतिवादिभ्यां
त्रिरभिहितमपि अविज्ञातमविज्ञातार्थमिति । वादिना
त्रिरभिहितमपि परिषत्प्रतिवादिभ्यामर्थवत्तथा ऽवि-
ज्ञातमविज्ञातार्थमित्यर्थः । तच्च त्रिविधम् । स्वतन्त्र-
मात्रप्रसिद्धम् रुढिमनपेक्ष्य योगापेक्षया प्रवृत्तम्
निर्णयोपायप्रकरणाद्यभावेन संशयाक्रान्तं चेति । त-
त्राद्यं स्फ्यकपालपुरोडाशदशापवित्रादिनीमांसकानां
पञ्चस्कन्धद्वादशायतनचतुराचार्यस्येत्यादि वैद्वानाम् ।

त्रिभङ्ग्यन्तरमेकस्य वाक्यस्य त्रिप्रकारमेकार्थवा-
क्यत्रितयं वा । प्राश्निकैः सभ्यत्वेन वृत्तैः । प्रकरणाद्य-
भावेन प्रकरणादित्यादिप्रस्तावाभावेन । यज्ञप्रावि-
शेषाः स्फ्यकपालादयः । पुरोडाशं होमद्रव्यम् । दशापवित्रं
गृहसम्मार्जनं वस्त्रम् । आदिशब्देन चमस(?) उपलादि
गृह्यते । पञ्चस्कन्धेति । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञानसंस्काराः प-
ञ्चस्कन्धाः । षडिन्द्रियाणि षड्विषयाश्च द्वादशायतनानि ।
आचार्यस्य शुद्धोदनेः चत्वारि सत्त्वानि दुःखसमवाय-
विरोधमार्गः श्रवणमनननिदिध्यासनतत्त्वज्ञानानि आ-

द्वितीयं तु पयःपयोधिसंभूताकान्तपदवैशेषिकधर्मः पूर्वैकावधिपदार्थापलक्षितवस्तुसत्तावान् नियतपूर्वकालवर्तिपदार्थसमवेतत्वात् पाकव्यापारनिष्पन्नसंयोगासमवायिकारणद्रव्यवदिति । तृतीयं तु श्वेतो धावतीति तन्नाद्यं परसिद्धान्तपरिज्ञानशौण्डीर्याभिमानेनोभयानुमत्या कदाचिदुपादीयेतापि उत्तरं तु द्वयं सर्वथा अनुपादेयमेव । अन्यथा प्रतिवाद्यपि वैयात्यात्तादृशमुपाददानो न निगृह्येतेति कथाभासप्रबन्धः स्यात् । तर्हि किं त्रिरभिधानापेक्षया प्रथमत एवाविज्ञाते तयोद्भाव्यतामिति चेत् न अनवधा-

दिक्षणसंवृत्यादिकं गृह्यते । द्वितीयं केवलयोगिकवचनं पयःपयोधीति पयःपयोधिसंभूता क्षीरान्धजाता लक्ष्मीः तस्याः कान्तो विष्णुः तस्य पदं विधत् तस्य वैशेषिकधर्मः शब्दः पूर्वैकावधिपदार्थः प्रध्वंसाभावः तदुपलक्षितवस्त्वनित्यं तत्सद्भावः अनित्यत्वं तद्वान् अनित्यत्वधर्मयुक्तो भवितुमर्हतीत्यर्थः । नियतपूर्वकालवर्ती पदार्थ उपादानकारणं तत्र समवेतत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः । पाकव्यापारेति उदाहरणार्थं कुलालादिव्यापारसंजातावयवसंयोगासमवायिकारणघटादिवदित्यर्थः । श्वेतो धावतीत्यत्र संशयाक्रान्तत्वं धवलः कश्चिद्वादि धावतीति श्वा इतो देशान्तरं प्रति धावतीत्यनयोरर्थयोरन्यतरनिर्णायकाभावाद् द्रष्टव्यम् । आद्यं स्वीयमतसिद्धार्थवचनम् । शौण्डिर्यं कौशलम् । वैयात्यात् सामर्थ्यात् । परि-

नियमस्थाननिरूपणम् ।

३३०

नादिशङ्कानिराकरणाय प्राश्निकैरपेक्षणात् । तर्हि
 कुतः यमिति नियमः । ततः परमज्ञानस्योक्तिदोषहेतु-
 कत्वविनिश्चयेन परिषदानपेक्षणात् । न हि परिषद-
 पेक्षया वादी पुनरभिधत्ते नावधत्ते चेति संभवति । न
 च विदुषी परिषद्भूयोभूयः सम्यगुक्तमपि नावगच्छ-
 ति । न च वीतरागद्वेषेयमवगते ऽप्यनवगतिमाधिष्ण-
 रोति । अतस्त्रिरिति नियम इत्याचार्याणामाशयः ।
 परिषदनुज्ञोपलक्षणं त्रिरभिधानमिति भूषणकारः ।
 चतुरभिधाने ऽपि न कश्चिद्दोष इति वदतस्त्रिलोच-
 नस्यापि स एवाभिप्रायः । त्रिरभिधानं च पूर्वोक्तस्यैव
 वाक्यस्येति केचित् । अन्ये तु तस्मिन्नेवार्थे वचनभ-
 ङ्गिभेदेनेति । तदभिप्रायेणान्नाक्तं त्रिभङ्गतरमिति ।
 अन्यथा त्रिरित्येवावश्यमिति पराज्ञानापादनध्यामा-
 हादिनास्योक्तिसम्भवः । अत्र च लोकरूढं गमितयोगं

हरति । ततः परमज्ञानस्येति । निरुक्ते ऽप्यनवधानशङ्का
 भवत्वित्यत्राह । न हि परिषदपेक्षयेति । न हि सम्भवतीति
 सम्बन्धः । असम्भवमेवाह । न च विदुषीति । स एवाभि-
 प्रायः चतुरभिधाने ऽपीत्यपिशब्दयोगात् चिरेति नियम
 एवाभिप्राय इत्यर्थः । त्रिरित्येव निरुक्ते ऽपीत्येव पराज्ञा-
 नेति । परमज्ञं करिष्यामीति आन्त्या लोकरूढं लोकप्रसि-
 द्धार्थं गमितयोगम् अवयवशक्त्यनुसारेणावगमितयोगम् ।

३३८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

प्रकरणादिसङ्घीचीनं निरस्तदोषमेव वाक्यं ब्रूयादिति
रहस्यम् ॥ ७ ॥ ५५ ॥

पदजातं वाक्यजातमनन्वितमपार्थक्यम् ॥

८ ॥

गुणप्रधानभावेनानन्वितार्थं पदजातं वाक्य-
जातं अपार्थक्यं नाम निराहस्यानमिति । तदुक्तम्
पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थक्यमिति । पौर्वा-
पर्यं विशेषणविशेष्यभावः तस्यायोगो नैराकाङ्क्ष्यम् ।
तस्मादनन्वितार्थमपार्थक्यमित्यर्थः । न चेदं निरर्थकं
वाचकत्वात् । न चार्थान्तरम् अन्वयाभावात् । सर्वथा-
प्यसम्भवदन्वयम् यथा कुण्डमज्जनिनं फलं पिण्ड
इति । दश दाडिमानि षड्पूपा इति च । व्यवधानाद-
नन्वयं यथा औदनं सरसि भुक्त्वा स्नातो यातीति ।

प्रकरणादिसङ्घीचीनम् अर्थनिर्णायकप्रकरणलिङ्गादिसहि-
तम् ॥ ७ ॥ ५५ ॥

गुणप्रधानभावेन विशेषणविशेष्यभावेन । अनपेक्षण-
मनभिमतार्थत्वादिदं वाक्यं निरर्थकान्तर्भूतमित्याशङ्का-
ह । न चेदमिति । प्रस्तुतानुपयुक्तवचनत्वादिदमप्यर्थान्त-
रान्तर्भूतमित्यत्राह । न चार्थान्तरमिति । पललं मांसं
पललं वा । वाक्ययोरनन्वयमुदाहरति दश दाडिमानि षड्-
पूपा इत्यादि । व्यवधानादनन्वयमाकाङ्क्षणीयस्य पदस्य
दूरस्थत्वेन अदृश्यस्पर्शान्वयम् । सरसि स्नात्वा औदनं भुक्त्वा
यातीत्यन्वयः । विकल्पशेषादनन्वयं भवतीति सम्बन्धः ।

निग्रहस्थाननिरूपणम् ।

३३९

विकल्पशेषानन्वयम् संभाव्यमानसर्वान्वयप्रकारनि-
रासे तदनभ्युपगमाद्भवति । तन्नान्यतमान्वयाभ्युपगमे
तु तदन्वयोक्तलण्डनमेव निग्रहः । अत्रोत्तरयोः परा-
ज्ञानापादनव्यामोहात् प्रमादाज्ञोक्तिसंभवः । प्रच-
मस्य वक्तुरकौशलेनापि संभवः यथा नित्या वेदाः
अनादिश्च संसारः अकर्तृकं च सित्यादि जगद्द्वैचित्र्यं
च न निर्हेतुकमिति । अत्रान्वितमेव वदेदित्युपदेशः ॥

विवक्षितक्रमं वादवादाङ्गावयवादिकम् ।

विपर्यस्तं वदति चेत् प्राप्तिर्वाप्राप्तकालता ॥६॥

आदिशब्देनान्वावयवांश्च कथारम्भं च संगृ-
ह्णाति । अयमिह कथायां विवक्षितक्रमः । सभ्यानुविधि-
यसंवरणानन्तरं तत्सन्निधावुभयप्रसिद्धव्याकरणादि-
व्यवहारमभ्युपगम्य कथाविशेषादिनियमः करणीयः ।
ततः सभ्योपक्षिप्ते प्रतिवादिना वा पृष्ठे प्रमासमभि-

वास्तुक्तस्य वाक्यस्य संभावितं नानाविधमन्वयं विकल्प्य
तस्य सर्वस्यान्वयस्य दोषाभिधाने सति अवशिष्टान्वया-
भानादपार्थक्यं भवतीत्यर्थः । तत्र विकल्पितेषु मध्ये ।
तदन्वयोक्तलण्डनमेव तत्तदन्वयप्रकाराणास्तुक्तदोष एव
निग्रहस्थानप्रपार्थक्यमित्यर्थः । उत्तरयोर्व्यवधानादनन्वय-
विकल्पशेषानन्वययोः ॥

व्याकरणादीत्यादिशब्देन प्राकृतपैशाचिकसंस्कृतप-
द्यवन्धादिव्यवहारो गृह्यते । कथाविशेषनियमः आवाभ्यां
कथात्रयेऽन्यतमकथायामेव वक्तव्यमिति नियमः कर्तव्य

३४०

सटीकतार्किकरत्नामय

धाय संक्षेपतो विस्तरतो वा हेत्वाभासा उद्गुरणीयाः ।
 प्रतिवादिनाप्यनुभाषणपुरःसरं वादिसाधनं दूषयित्वा
 स्वपक्षे साधनमभिधेयम् तत आभासोद्धारः कर्तव्यः
 दितण्डायां तु दूषणमात्र एव पर्यवसातव्यमिति । तत्र
 प्रथमं साधनमभिधाय परवाङ्मयहारादिकं नियच्छतः
 कथारम्भविपर्यासः । आभासोद्धारानन्तरं साधनं प्रयु-
 ज्ञानस्य वादाङ्गविपर्यासः । प्रतिवादी तु यदि स्वप-
 क्षसाधनानन्तरं परपक्षमुपालभते तदा वादविपर्या-
 सः । अवयवविपर्यासस्तु कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य
 इति । अनित्यः शब्द इत्यवयवांशविपर्यासः । एवं
 वादजल्पयोः पञ्चविधो विपर्यासः । इतरत्र चतुर्विध

इत्यर्थः । सभ्योपक्षिप्ते त्वमेनं प्रत्यमुमर्थं साधयत्विति
 सभ्यैरुपस्थापिते ऽर्थे न तु स्वाभिमत इत्यर्थः । प्रतिवा-
 दिना वा सभ्यैरुपस्थापिते ऽप्यस्मिन् साध्ये किं प्रमाण-
 मिति प्रतिवादिनापि पृष्टे ऽर्थे । यत्रा वादकथायां त्वदीये
 साध्ये किं प्रमाणमिति प्रतिवादिनापि पृष्टे ऽर्थे । अनुभा-
 षणपुरःसरं वायुक्तं सकलं स्वदूष्यमात्रं वानुभाष्येत्यर्थः ।
 अभिधेयं वक्तव्यम् । दूषणमात्र एवेति । दितण्डायां
 प्रतिवादिनः स्वपक्षासद्भावे ऽपि तस्य साधनाभावाद्वा-
 दिसाधनदूषणमेव कर्तव्यमित्यर्थः । व्यवहारादिकमिति ।
 व्यवहारोऽत्र संस्कृताद्यन्यतममेवाद्याभ्यां व्यवहर्तव्यमि-
 ति निश्चयः । आदिशब्देन सभ्यानुविधेयवरणादिकं
 गृह्यते । अनित्यः शब्द इत्यवयवांशविपर्यासः स च

निबद्धस्याननिरूपणम् ।

३४१

इति । केचित्तु प्रतिवाद्युद्भावित एवाभास उद्हरणीयः
साधनाभिधानानन्तरं स्वयमेवाभासोद्गारे सत्यनव-
स्थाप्रसङ्गात् । तथा च न वादाङ्गविपर्यास इत्याच-
क्षते । आचार्यास्तु व्याघातावधिराशङ्केत्यनवस्थापरि-
हारं पश्यन्तः प्राचीनमेव पक्षमुरीकुर्वन्ति । भूषण-
कारस्तु विपर्ययेणार्थप्रतीतिसम्भवादपशब्दवर्जियम-
कथायामेवैतन्निग्रहस्यानमिति मन्यते स्म । तदपुक्तम् ।
अनुपक्षिप्ते साधने निराश्रयदोषोद्गारासम्भवादुपक्षिप्तं
दूष्यमदूषयित्वा प्रतिवादिनोपि स्वपक्षसाधनस्यान-
र्हत्वादवयवतदंशयोः क्रमावश्यम्भावस्य प्रथमाध्याये

धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्त इति न्यायात् सिद्धधर्मिणमुद्दि-
श्य तत्राप्रसिद्धसाध्यधर्मविधिरुचितः अत्र तथाकरणात्
प्रतिज्ञांशविपर्यास इत्यर्थः । इतरत्रेति । वादविपर्यासा-
भावात् वितण्डायां चतुर्विधविपर्यास एवेत्यर्थः । अनव-
स्थाप्रसङ्गात् प्रतिवाद्यभिमतदूषणजातमाशङ्क्य समाधा-
नेन कथाप्रबन्धानुच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । व्याघातावधि-
राशङ्केति । यावत् न स्ववचनव्याहृतिप्रसक्तिस्तावदेवा-
शङ्का प्रवर्तते तत आशङ्कानवस्थानं न प्रसज्यत इति
पश्यन्त इत्यर्थः । विपर्ययेण कथारम्भविपर्यासादिकरणा-
दिना । नियमकथायां विवक्षितक्रमेणैवावाभ्यां वक्तव्य-
मिति नियमपूर्विकायां कथायाम् । कथामात्रस्य क्रमा-
पेक्षास्तीत्युपपादयति । अनुपक्षिप्त इति । प्रथमाध्याय
इति । प्रमाणतद्विशेषतदवयवादिलक्षणं प्रथमेध्याये क्रमेण

३४२

सटीकतार्किकरत्नावली

साधितत्वाच्चायं प्रतीतिसम्भावनामान्नेन प्रयोगाङ्गी-
कारे कृतवासदिवादरभूतदिवेत्यादीनामपि प्रयोग-
प्रसङ्गात् । यथाकथञ्चिदर्थप्रतीतिः साध्येत्यभिमानात्
समासोभावात्स्योक्तिसम्भवः । अवयवविपर्ययावयव-
जनमात्रकालमिति सूत्रे अवयवशब्दः कथाभागोपलक्ष-
णार्थः । अत्र चाकाङ्क्षाक्रमेण ब्रूयादिति संज्ञेयार्थः ॥ १॥

आत्मसिद्धान्तसिद्धेषु वादाङ्गावयवादिषु ।

एकस्यावचने प्राप्तिरन्यूनं न्यूननिग्रहम् ॥ १० ॥

आदिशब्देनात्र कथारम्भमुपादत्ते । तेन यथा
स्यसिद्धान्तेष्ववश्यापादेयत्वेन सिद्धा वादतदंशावय-
वकथारम्भाणां मध्ये यस्य कस्यचिदवचने न्यूननाम
निग्रहस्यानं भवति । व्यवहारनियमादिकथारम्भमकु-
त्वा साधनं प्रयुज्जानस्य कथारम्भन्यूनम् । साधनं प्रयु-
ज्याभासोद्धारमकुर्वाणस्य तत्करणेन वा साधनमप्रयु-
ज्जानस्य वादांशन्यूनम् । प्रतिवादिनोपि स्थापनामदूष-

वदता सूत्रकारेण समर्थितत्वादित्यर्थः । कृतवासेत्यादेर-
र्थो मया यथावन्न तत्त्वतो ज्ञायते । कथाभागोपलक्षणार्थः
कथारम्भवादतदंशावयवतदंशाख्यकथाभागमुपलक्षयती-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यूनं सलक्षणं (!) अवयवांशान्यूनस्य हेत्वाभाससह-
पत्वादत्र गणनेत्यर्थः । तत्करणेन हेत्वाभासोद्धारणेन तद-

निग्रहस्थाननिरूपणम् ।

३४३

यित्वा स्वपक्षं साधयतस्तदसाधनेन वा तां दूषयतो
 वादन्यत्र प्रतिज्ञादीनामन्यतमस्यावचने त्ववयवन्यून-
 मिति चतुर्विधमेतत् । हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यून-
 मितिसूत्रमुपलक्षणपरं योजनीयम् । ननु यदि सौमता
 द्वयवयवं प्रयुङ्क्ते तदा न्यूनेन निगृह्येत तत्परिहारार्थं
 पञ्चावयवप्रयोगे त्वपसिद्धान्तेन ततोवयवपरिमाण-
 चिन्तायामर्थान्तरत्वप्रसङ्गः । अशक्या च सा तन्निरू-
 पकस्याप्यनुमानस्यानिर्णीतावयवपरिमाणत्वादिति ।
 तदेतत्प्रबोधसिद्धिकार एव परिजहार यदाह । स्वसि-
 द्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणापेक्षया न्यूनाद्यव-
 तार इति । अन्यत्राप्युक्तम् । आत्मसिद्धान्तसिद्धेर्विति ।
 हन्तैवमयमपसिद्धान्त एव स्यात् । न हि सिद्धान्तवि-
 रुद्धाचरणमपसिद्धान्तः । सर्वनिग्रहस्थानानामप्यप-
 सिद्धान्तत्वप्रसङ्गात् । अपि तु सिद्धान्तविरुद्धाभ्युप-
 गमः । अत्र च न्यूनस्य गमकत्वानभ्युपगमे ऽपि सभा-
 जोभेण स्तम्भितस्य न्यूनप्रयोगोपपत्तिः । वचनलिङ्गा
 हि वक्तुरभिप्राया इति न्यूनवचनेनैव तस्य गमक-

साधनेन स्वपक्षस्यासाधनेन । तत् स्थापनावादिसाधनमि-
 त्यर्थः । सूत्रमुपलक्षणपरं सूत्रगतावयवशब्देन कथारम्भ-
 वादवादांशा अपि लक्ष्यन्त इत्यर्थः । द्वयवयवमुदाहरणो-
 पनयरूपम् । अशक्या च सा अवयवपरिमाणचिन्ते-
 त्यर्थः । न्यूनादीत्यादिशब्देन अधिकस्वीकारः । एवं स्व-

३४४

सटीकतार्किकरत्नायाम्

त्वाभिप्रायस्योज्ञयने ऽपि तस्य जघन्यत्वेनास्यैव निग्रहहेतुत्वम् । अथवा यथावस्तु यथासिद्धान्तं व्यवहर्तव्यमिति नियमात् पूर्वं न्यूनस्यावतारः तदुत्तरं त्वपसिद्धान्तस्य न वावयवेयत्ताचिन्तायामर्थान्तरत्वमन्यतरासिद्धाद्भावे हेतोः सिद्धिव्युत्पादनवत् प्रकृतापयोगात् । अत्र परिपूर्णं ब्रूयादिति संक्षेपः ॥ १० ॥

अन्वितस्योपयुक्तस्य पुनरुक्तेतरस्य या ।

कृतकार्यकरस्योक्तिरधिकं तत् प्रचक्षते ॥ ११ ॥

अन्वितमुपयुक्तमपुनरुक्तं कृतकार्यकरमभिधीयमानमधिकं नाम निग्रहस्थानम् । अन्वितत्वादिविशेषणैरपार्थकार्थान्तरपुनरुक्तानां व्यवच्छेदः । हेतूदाहरणाधिकमधिकमितिसूत्रं दूषणानुवादाधिकयोरप्युपलक्षणम् । हेतूदाहरणग्रहणेनावयवान्तराधिकासम्भवं सूचयति । न हि प्रतिज्ञानिगमनयोरधिकं

सिद्धान्तसिद्धावयवन्यूनादिवचने । जघन्यत्वेन न्यूनप्रतीत्यनन्तरभावित्वेन । अन्यतरासिद्धीरिति । शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यत्र सीमांसकेनासिद्धो हेतुरित्युक्ते शब्दः कृतकोऽनभिव्यञ्जकप्रयत्नानन्तरभावित्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

अन्वितत्वादिविशेषणैरिति । प्रकृतार्थासङ्गतवचनमपार्थकं सङ्गतौ सत्यामपि प्रकृतानुपयोगिवचनमर्थान्तरम् प्रकृतान्वये उपयोगे सत्येककार्यविषयं पुनर्वचनं पुनरुक्तम् उक्तरूपत्रयसद्भावे ऽपि सप्रयोजनत्वात् अनुवादे न निग्रहः तत एतैश्चतुर्भिर्विशेषणैः एतच्चतुष्टयं व्यवच्छिन्नमि-

सम्भवति । एकार्थत्वे पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अन्यथा प्रकृ-
तासङ्गतार्थान्तरत्वप्रसङ्गात् । अपरथापार्थक्यत्वप्रस-
ङ्गाच्च उपनयाधिकं तु हेत्वधिकान्न विशिष्यते । एतच्च
विशेषतः स्वशब्देनोपादानात् सामान्यत आदिशब्दो-
पादानाच्च द्विधा वर्तते । यथा अग्निमान् पर्वतः धूम-
वत्त्वात् आलोकवत्त्वादिति स्वशब्देन धूमादिमत्त्वा-
दित्यादिशब्देन यथा महानसः यथा आपाक (?) इति ।
यथा महानसादिरिति च । असिद्धो हेतुरनैकान्तिक-
श्चेत्यादि । अनुवादाधिकं तु प्रकृतानुपयोगादर्थान्तर
एवान्तर्भावयन्ति केचित् । परिषत्प्रतिवादिजिज्ञा-
सानुरोधस्य कथाङ्गत्वेनाप्रतिपत्तेः । अनङ्गत्वेन वा वि-
प्रतिपत्तेस्तदनपेक्षितमधिकं ब्रुवाणस्याप्रतिपत्तिवि-
प्रतिपत्ती स्त एवेत्यस्य नियहस्यानत्वं युक्तमेव । परि-
षज्जिज्ञासायां यावत्स्फूर्तिं वक्तव्यम् । न च तत्रापि
सामस्त्यनियमाभ्युपगमोऽसर्वज्ञेन शक्यः । दूषणाभि-

त्यर्थः । अन्यथा निन्नार्थत्वे प्रकृतानुपयुक्तार्थत्व इति भा-
वत् । अपरथा अनुपयुक्तत्वे प्रकृतानन्वये च सतीत्यर्थः ।
एतच्च अधिकारभृन्निग्रहस्यानम् । अनैकान्तिकश्चेत्यादी-
त्यादिशब्देन असिद्धत्वादिदोषवान् हेतुरित्यादिकं गृह्यते ।
वाग्विज्ञातिशयज्ञापकस्याधिकस्य कथं निग्रहस्यानत्वमि-
त्याशङ्काह । परिषत्प्रतिवाद्यविज्ञापितं न तत्रापि परि-
षदनुज्ञासङ्गावेऽप्येकस्य साध्यसाधनान्तरसङ्गावात्

धाने तु शक्यत एव तेषां परिमितत्वादिति । अत्र चाकृतकरमेवं वदेदिति संग्रहः ॥ ११ ॥

शब्दादाक्षेपतो वापि प्रतीतस्यैव कीर्तनम् ।

प्रयोजनविनाभूतं पुनरुक्तमिति स्थितिः ॥ १२ ॥

प्रतीतस्यैवार्थस्य प्रयोजनमन्तरेण पुनरपि शब्देन प्रतिपादनं पुनरुक्तम् । सप्रयोजनं पुनर्वचन-
मनुवादः । यथा निगमने पक्षस्य । तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तं
प्रयोजनविनाभूतमिति न केवलं शब्दतः प्रतिपन्न-
स्यैवाक्षेपतः प्रतिपन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्तमिति
दर्शयितुमाक्षेपत इत्युक्तम् । ततश्च पुनःशब्देनोक्ते-
रावृत्तिमाह । किं तु प्रतीतिरित्युक्तं भवति । कीर्तन-
मितिशब्देनैव प्रतिपादनं विवक्षितम् । तेनार्थादाप-
न्नस्य पुनरर्थादापत्तिर्न दोषायेति दर्शितं भवति ।
त्रिविधं चैतत् । शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तमपक्षेपपुन-

तत्सर्वमहं वदामीति प्रतिज्ञातुमनीश्वरेण न शक्यमि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीतस्यैव परिषदा प्रतिवादिना वा अवधानेन ज्ञा-
तस्य । ततश्च शब्दतः तात्पर्यतश्च सिद्धस्य पुनरपि शब्देन
प्रतिपादनं पुनरुक्तमिति स्थितत्वाच्चेत्यर्थः । एवं वाक्ये अर्था-
पत्त्याख्ये अनुमानभङ्गे एवं पुनरुक्तिरुदाहर्तव्येति शेषः । पुन-
रुक्तिलक्षणे सूत्रान्तरमाह । अर्थादापन्नस्येति । प्रतिपन्ना-
र्थस्य पुनर्वचनं पुनरुक्तिरिति वक्तव्ये सात शब्दावयवयोः

नियहस्याननिरूपणम् ।

३४७

रुक्तं चेति । तत्राद्यं यथा अनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति । द्वितीयं तु पर्यायेणाभिधानं यथा अनित्यः शब्दः विनाशी ध्वनिरिति । तृतीयं तु अग्निनोष्णो न युक्तः पर्वतः उष्णेनाग्निना युक्त इति च । एवं धाकोऽपि जीवन् देवदत्तो गृहे नास्तीत्युक्त्वा बहिरस्तीत्यादि । तदेतत् सर्वमुक्तम् । शब्दार्थे शः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादादिति अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनमिति च नियमकथायामेव पुनरुक्तं निग्रहस्थानं नान्यत्रेति विश्वरूपादयः । शब्दपुनरुक्तस्य भेदेन निर्देशोऽप्यर्थभेदेऽप्युक्तशब्दो न पुनर्वक्तव्य इति नियमकथायां शब्दमात्रपुनरुक्तिरपि निग्रहस्थानमिति सूचयितुमिति विश्वरूपजयन्ताविति ॥ १२ ॥

ज्ञातार्थं प्राश्निकैर्वाक्यं त्रिरुक्तं नानुभाषते ।

योनुद्भाव्य स्वमज्ञानं तस्यैवानुभाषणम् ॥ १३ ॥

प्राश्निकैर्ज्ञातार्थमिति वचनात् प्रतिवादिज्ञानमविवक्षितमिति दर्शयति । त्रिरुक्तमित्युच्चारणयोग्यतामात्रप्रदर्शनपरम् न न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरमुक्तं वादिनेति शेषः । तदनुपादानं तु मन्दस्य पुनर्वचनमिति सूत्रकारस्य तात्पर्यमाह । शब्दपुनरुक्तस्येति ॥ १२ ॥

उच्चारणयोग्यतामात्रं सभायामशक्तस्यासत्येवं दूषणादिव्यतिरिक्तत्वमात्रम्(?) । न न्यूनाधिकेति । प्रथमत एव परिषत्प्रतिपत्तिसिद्धेरविज्ञातार्थवन्न त्रिरिति नियम इत्यर्थः । तदनुपादानं झूलपत्रकारेण वादिनेत्यनुक्तिः । अन्यथा

३४८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

कदाचित् परिषदाप्यनूद्य दीयत इति सूचनार्थम् ।
 अज्ञानानुद्वावनवदविच्छेदोपि कथायां विवक्षितः ।
 अन्यथा विक्षेपस्यैवापातात् । तेनायमर्थः । यादिना-
 क्तस्य प्राप्तिर्कैर्विज्ञातार्थस्य पुनर्वादिना परिषदा वा-
 नूद्य दत्तस्योच्चारणयोग्यस्याज्ञानमनाविष्कुर्वता क-
 थामप्यविच्छिन्दता यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं
 नाम निग्रहस्यानमिति । न चान्नाज्ञानाप्रतिभायोरव-
 सरः ज्ञातार्थस्य स्फुरदुत्तरस्यापि सभाक्षोभेण वाक्कुण्ठ-
 त्वेन वाप्यननुभाषणोपपत्तेः । तयोस्तदानीमनिश्च-
 यादननुभाषणस्य च योग्यानुपलब्धस्यैव निर्णीतत्वात् ।
 अत्र च नजः पर्युदासवृत्तित्वाभ्युपगमात्तदित्यादिसर्व-
 नाश्वानुवादो दूष्यैकदेशानुवादो यथानुवादः केवलदू-
 षणोक्तिः स्तम्भनं चेति पञ्चाप्यननुभाषणत्वेन सङ्गृह्य-
 न्ते । सर्वं चैतन्निग्रहस्यानमेव तूष्णीम्भावे दूषणाश्रयो-
 पादानस्याङ्गत्वाप्रतिपत्तेः दूषणमात्रवचने निराश्र-
 कथाविच्छेदे सति । तेन एवं यद्यस्यावयवार्थनिर्णयेन ।
 कथामप्यविच्छिन्दता यत्किञ्चिद्वचनेन कथाभासप्रबन्धं
 कुर्वता प्रतिवादिनेति शेषः । वाक्कुण्ठत्वेन सदपातिना यथा
 यथा व्यवहारवैधुर्येण (:) । तयोस्तदानीमिति । अज्ञानाधि-
 कारात् केवलं तूष्णीम्भावाभावाच्चाज्ञानाप्रतिभायोरननु-
 भाषणसमये निर्णयाभावादित्यर्थः । योग्यानुपलब्धस्य
 श्रोतुं योग्यस्यानुभाषणस्याश्रुतत्वेन सिद्धस्य । पर्युदासवृ-
 त्तित्वं अनुभाषणव्यतिरिक्तवाचकत्वम् । दूषणाश्रयोपा-

नियहस्याननिरूपणम् ।

२४९

यदूषणस्यादूषकत्वेनासाधनोपादानात् अथयानुवादे
 च दूषणोपादानाद्विप्रतिपत्तेः । एकदेशानुवादे च
 तथा एकदेशदूषणे तु समुदायस्यादूषितत्वात् । न
 ह्यनित्यत्वे साध्ये ऐन्द्रियकत्वमात्रस्यानैकान्तिकत्वेन
 गुणत्वेन विशेषितस्याप्यनैकान्तिकता स्यात् । सर्व-
 नास्मानुवादे ऽपि प्रकृतस्य भूयस्त्वेन सन्देहानतिक्र-
 मेण तूष्णीम्भावाविशेषात् । न च दूषणस्वरूपयोग्य-
 तथा दूष्यविशेषनिश्चयः । असिद्धत्वादिना सर्वस्या-
 पि दूष्यत्वात् । योग्यमेवायं ब्रवीतीत्यनिश्चयाच्च ।
 दूष्यमात्रमेवानुभाषणीयम् न तु सर्वं वादिवाक्यम्

दानस्य वादिवाक्ये दूष्यमात्रानुवादस्य । असाधनोपादा-
 नार्थं दूष्यप्रतिक्षेपासमर्थदूषणोपादानरूपविप्रतिपत्तोरि-
 त्यर्थः । व्यधिकरणत्वेन वादिसाधनदूषणबुद्ध्या तद्वतिरि-
 त्तमनूय दूषणवचनादित्यर्थः । तथेत्यविशिष्टप्रतिपत्तिमु-
 पपादयति । गुणत्वेनेति । गुणत्वे सत्यैन्द्रियकत्वादित्युक्त-
 स्येत्यर्थः । सन्देहानतिक्रमेण प्रकृतेषु मध्ये अस्यायं दोषो
 नान्यस्येति निर्णायकाभावेन । न च दूषणस्वरूपेति ।
 विप्रतिपन्नमुपलब्धिमत्कारणमित्यत्रविप्रतिपन्नस्यानेकत्वे
 ऽपि यथा साध्यविशेषोपादानेन तद्विशेषसिद्धिरेवं दूषण-
 स्वरूपविशेषसामर्थ्याद् दूष्यविशेषसिद्धिरिति न वाच्यं
 दूषणस्य साध्यवदन्यताश्रयावृत्तित्वाभावादित्यर्थः । यो-
 ग्यमेवेति । दूषणयोग्यं प्रत्ययं प्रतिवादी दूषणं ब्रूते नान्यं
 प्रतीति वादिनो निश्चयाभावाच्च न विशेषनिश्चय इति

२४९

३५०

सटीकतार्किकरत्नायाम्

अनुपयुक्ताभिधानेनार्थान्तरत्वप्रसङ्गात् । प्रौढिप्रक-
टनाय सर्वानुभाषणनियमे तदकरणमेव निग्रहहे-
तुर्भवति । न च तेनैव वादिवाक्येनानुभाषणीयमिति
नियमः । वाक्यान्तरेणानुभाषणे ऽपि तत्प्रयोजन-
सिद्धेः तत्प्रसिद्धपदैरेवानुवादेनानुभाषणमित्यननुभा-
षणाभासं दर्शयद्विराचार्यैरेव वादिप्रसिद्धपदैरप्यनु-
भाषणस्याङ्गीकृतत्वाच्च विज्ञातस्य परिषदा त्रिर-
भिहितस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणमिति सूत्रं सुगम-
मेवेति ॥ १३ ॥

ज्ञाते ऽपि वादिवाक्यार्थे प्राश्निकैस्तत्र चेत् परः ।
स्वाज्ञानमुद्गावयति तदाज्ञानेन निग्रहः ॥ १४ ॥

वादिना त्रिरुक्ते प्राश्निकैर्ज्ञातार्थे सत्यपि वादिवा-
क्ये प्रतिवादी स्वाज्ञानमाविष्करोति न ज्ञायते मयेति
तदा तस्याज्ञानं नाम निग्रहस्यानं भवति । अज्ञानाना-
विष्करणे त्वननुभाषणमेव निश्चितत्वादुद्गाव्यम् । अ-
ज्ञातं चाज्ञानमिति सूत्रे चकारः परिषद्विज्ञानं वादि-
त्रिरभिधानं च समुच्चिनोति । अविज्ञातं वादिवाक्यं येन
तस्याज्ञानमिति । अथवा भावे क्लृप्तपत्तिरङ्गीकार्या
यस्य वादिवाक्यार्थे अज्ञानं तस्याज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

पूर्वेण सम्बन्धः । तत्प्रसिद्धपदैः वादिवाक्यव्यतिरिक्तप-
दैः । अननुभाषणाभासं निरनुयोज्यानुयोगविशेषम् ॥ १५ ॥

वादिवाक्यमर्थप्रतिपत्तये विशेषः । भावे क्लृप्तपत्ति-
विशेष्यवाचकस्य शब्दस्य विशेषण धर्मपरत्वम् ॥ १४ ॥

वायुक्तस्यानूदितस्य प्रतिवादी यदोत्तरम् ।

प्रतिपत्तुं न शक्नोति तदास्याप्रतिभा भवेत्^(१) ॥ १५ ॥

वादिनोक्तस्य स्वेन चानुभाषितस्य वाक्यार्थस्य प्रतिषेधरूपमुत्तरं यदा प्रतिवादी न प्रतिपत्तुमीष्टे तदा तस्याप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं भवति । तूष्णी-
म्भावबद्धोजवात्तावतरणश्लोकादिपाठकेशादिविरच-
नगगनसूचनभूतलविलेखनादि यत् किञ्चित् क्रियान्त-
रकरणे ऽपि निगृह्यत एव न त्वपस्मारभूतावेशादिनि-
मित्तेषु तेषामपकर्षासूचकत्वात् । भूषणकारादयस्तु
श्लोकादिपाठे अर्थान्तरापार्यकादिप्रसङ्गात् तूष्णी-
म्भावमेवाप्रतिभानिग्रहहेतुमाहुः । असत्साधने पर्यनु-
योज्योपेक्षणसहचारिणी । इतरेत्रेयमसङ्कीर्णा न चाव-
श्योद्वाच्या उत्थितस्वेदादिना सुव्यङ्ग्यत्वात् । कथाव-
साने तिरोधानायोगाच्च उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रति-
भेति सूत्रमुक्तार्थमेवेति ॥ १५ ॥

गगनसूचकं गगनगतकाष्ण्यादिविशेषप्रदर्शनम् । नि-
गृह्यत एव । अप्रतिभयेति शेषः । श्लोकपाठ इति । पठितस्य
श्लोकादेः प्रकृतार्थान्वये सत्यनुपयुक्तत्वेनार्थान्तरत्वमन-
न्वये ऽपार्यकत्वं कस्यचिदर्थस्य वाचकत्वे निरर्थकत्वमित्या-
दिप्रसङ्गादित्यर्थः । असत्साधन इति । असङ्कीर्णा न निग्र-
हान्तरसहिता । उत्थितपराजयप्रकाशकविषादगर्वस्मित-
स्वेदादीत्यादिशब्देन देहकम्पगद्गदत्वादिकं गृह्यते ॥ १६ ॥

३५२

सटीकतार्किकरत्नायाम्

कथामभ्युपगम्यैव तद्विच्छेदाय कस्यचित् ।

व्याजस्य वचने प्राहुर्विक्षेपं निग्रहग्रहम्^(१) ॥ १६ ॥

कथामुपक्रम्य परिषदि श्रोतुमेकतानमनसि
प्रतियोगिनि च दत्तावधाने सम्प्रति मे महत्प्रयोजनम-
स्ति श्वः परश्वो वा कथयिष्यामीति कस्यचिद्व्याजस्य
वचने विक्षेपलक्षणं निग्रहस्यानमाहुराचार्याः । अप्र-
तिभायां वृथाचेष्टाभिरिवात्रापि व्याजोत्तरेणाशक्ति-
कनीयत एव । अत्र च ताम्बूलभक्षणोद्गिरणमूत्रोच्चार-
णाद्यावश्यकमनुष्यधर्मा व्याजा भवन्ति सर्वप्राणि-
धर्मत्वात् कथाविच्छेदाहेतुत्वाच्च । उपक्रमादारभ्य
कथाया यावत् समाप्ति चास्यावसरः । अवश्योद्भावं
चेतत् अन्यथा अहङ्कारखण्डनाभावात् । कथाविच्छे-
दाहेतुत्वात् कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप इति
सूत्रं सुगममेव ॥ १६ ॥

अनिष्टभ्रमतोन्येषामिष्टमापादयेद्यदि ।

मतानुजेति तस्य स्यान्निग्रहस्यानमुद्धटम् ॥ १७ ॥

निग्रहग्रहमपजयाख्यमपि वाच्यम् ।

कथामुपक्रम्य अन्येन वादं कर्तुं समासध्यमारुह्य ।
मूत्रोच्चारणादीत्यादिशब्देन विवेकास्फुरणजकासष्टीव-
नादिकं गृह्यते । इयं वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरपि सम्भवती-
त्याह । उपक्रमादारभ्येति ॥ १६ ॥

(१) विक्षेपं नाम निग्रहम्—पा. B पु. ।

निगहस्याननिरूपणम् ।

३५३

स्वसिद्धान्ते परेणापादितं दोषमनुद्धृत्य परस्या-
 निष्टबुद्ध्या इष्टप्रसङ्गनं मतानुजेत्यर्थः । तथा च सू-
 त्रम् । स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गे मता-
 नुजेति । यथा केनचिदात्मनश्चोरत्वमभ्युपगम्य पुरुष-
 त्वाच्चोरस्त्वमसीत्युक्ते तत एव हेतोस्त्वमपि चोर इति
 प्रसङ्गनम् । न ह्यनेनात्मनश्चोरत्वं परिहृतम् । न हो-
 कमिन्यनमग्निसम्बद्धं दग्धमित्यन्यन्न दह्यते । न चायं
 प्रसङ्गः इष्टापादनत्वात् । तथा अनित्यः शब्दः का-
 र्यत्वादित्युक्ते तत एव हेतोर्घटोऽप्यनित्यः स्यादित्या-
 दीन्यप्युदाहरणानि । अत्रानिष्टमेव परस्य ब्रूयादिति
 रहस्यम् । भूषणकारः पुनरेवं व्याख्यातवान् । यस्तु
 स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य केवलं परपक्षे दोषं प्रसङ्गयति
 स तु परापादितदोषाभ्युपगमात् परमनुजानातीति
 मतानुज्ञया निगृह्यत इति । अत्र स्वदोषपरिहारे-
 णैव परस्य दोषं प्रसङ्गयेदिति सङ्क्षेप इति ॥ १७ ॥

अनिष्टं प्रतिवादिनोभिमतं स्वपक्षे परोक्तदोषमनु-
 द्धृत्येति शेषः । अनेन त्वमपि चोर इति वचनेन न हि
 दृष्यत इति सम्बन्धः । न चायं प्रसङ्गः त्वमपि चोर इति
 वचनं प्रस्तुतानुमानस्यानिष्टप्रसङ्गाख्यप्रतिकूलतर्का न भव-
 तीति परस्य स्वचोरत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः । आदिशब्दादी-
 श्वरो न कर्ता आत्मत्वाज्जीववदित्युक्ते तर्हि तत एव जीवो-
 ष्यसर्वज्ञः स्यात् । क्षित्यादिकं नेश्वरकर्तृकं कार्यत्वाद् घट-
 वदित्युक्ते तर्हि तत एव घटः सावयवी स्यादित्यादिकं

३५४

सटीकतार्किकरत्नायास

अवश्योद्भाव्यभापन्नकालं निग्रहमागतम् ।

अनुद्भावयतः पर्यनुयोज्योपेक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

पर्यनुयोज्योपेक्षणव्यतिरिक्तनिग्रहस्थानप्राप्तौ
तदनुद्भावनमेव निग्रहहेतुः । न स्वोपेक्षणानुद्भावन-
मपि । तथा सति द्वयोरपि यादिनोर्निग्रहानन्त्यप्रस-
ङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च नोपेक्षणानुद्भावनमुद्भावनीयम्
तथानेकदोषसन्निपाते यदेकोद्भावेनेतरोपेक्षणं तद-
प्यनुद्भाव्यमेव । अन्यथाधिकत्वप्रसङ्गात् । तेनोक्त-
मवश्योद्भाव्यमिति पुरःस्कृत्तिकानधिकृतोद्भावितानां
भटिति संवरणेन तिरेहितावसराणां च उत्तरकाले

गृह्यते । एवं व्याख्यातवान् सूत्रमेवं व्याकृतवान् ॥ १७ ॥

तथा सतीति । पर्यनुयोज्योपेक्षणानुद्भावनस्यापि पर्य-
नुयोज्योपेक्षणत्वेन प्रथमस्खलनप्रवृत्तयोर्वादिप्रतिवादि-
नोस्तद्रूपनिग्रहपरम्परा प्रसङ्गादित्यर्थः । प्रयोजनाभावा-
च्चेति । दुष्टत्वेन पर्यनुयोज्यमात्रमुपेक्षितवानिति हि तदुद्भा-
वनं तदा स्वदोषस्यापि कीर्तनादुभयोर्निगृहीतत्वेन जयप-
राजयनिरूपणप्रयोजनासिद्धेश्च । उपेक्षणस्योद्भाव्यत्वमेव
न स्वतस्तदुद्भावनं निग्रहकारणमित्यर्थः (?) । अन्यथेति ।
दोषान्तराणामप्युद्भावे अनियमकथायां दूषणाधिकत्व-
प्रसङ्गादित्यर्थः । प्रयोजनाभावात् अन्योद्भावितोद्भावेन
स्वस्य जयपराजयाभावात् । भटिति परिहृतानामुद्भावेन
परस्परं पराजयाभावाच्चेत्यर्थः । उक्तार्थे निग्रहस्थान-

निग्रहस्यानप्राप्त्यानिग्रहः ।

२५५

प्रयोजनाभावादुपेक्षणमेवोचितम् । अत एवोक्तमाप-
न्नकालमिति । ततश्चावश्योद्भावस्योद्भावनकालमा-
पन्नस्य यदनुद्भावनं तत् पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यर्थः ।
निग्रहस्यानप्राप्त्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति
सूत्रमुक्तार्थं गमयितव्यम् । प्राप्तपर्यनुयोज्यशब्दयो-
र्हृत्पर्यत्वात् । न चास्याप्रतिभासङ्करः प्रतिज्ञाहान्या-
दिषु स्वलितोपेक्षणेन सदुक्तमादद्यानस्याप्रतिभा-
या असम्भवात् सम्भवाच्चोपेक्षणस्य । ननु न तावदिदं
वादिनोद्भाव्यं पर्यनुयोज्यं मां त्वमुपेक्षितवानसीति
स्वधमेव स्वदोषोद्भावनायोगात् । नापि प्रतिवादिना
आत्मनैवात्मनि ग्रहायोगात् पर्यनुयोज्यत्वज्ञाने
सत्युपेक्षणायोगाच्च । सत्यम् यतदाशङ्क्य परिहृतं
वाचस्पतिमिश्रैः । सभापतिना वादिप्रतिवादिभ्यां वा
पर्यनुयुक्त्या परिणदा तन्निग्रहस्यानमुद्भावनीयमि-
ति । विप्रवरूपजयन्तयोः पुनः परमस्य शक्तिं जिज्ञा-
समानेन अथा आभासप्रयोगः कृतः । सोऽप्यनेन मन्द-

विशेषानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यत्र तदेवोपपाद-
यति । प्राप्तपर्यनुयोज्येति । लक्षणगतप्राप्ततज्ज्ञानापन्नका-
लनिग्रहव्यवच्छेदस्य लक्ष्यगतपर्यनुयोज्यशब्देनावश्योद्भा-
व्येतरव्यवच्छेदस्य असिद्धत्वादित्यर्थः (!) । पर्यनुयोज्योपे-
क्षणं नाम तं प्रति न किञ्चिद्वचनं तथा सत्यप्रतिभेदमि-
त्याशङ्काह । न चास्येति । क्षुद्रस्वलनेन तदनवधार्यमिति

३५६

सटीकतार्किकरक्षावाग्

मतिना नोद्भावित इति वदता वादिनोद्भावनीयमिति निश्चयः । वादे द्वयोरपि निग्रहात् परिषद एव विजयः । जल्पवितण्डयोस्तु साधनाभासेनापि प्रति-
वादिनोद्धारखण्डनाद्वादी विजयत एव । अत्र त्रिलोचनवाचस्पतिप्रभृतीनां न काचिद्विप्रतिपत्ति-
रिति ॥ १९ ॥

अतन्निग्रहसम्प्राप्तं तन्निग्रहनिमित्ततः ।

निगूह्यतो निग्रहः स्याद्वैद्यस्यानुयोग-
तः ॥ १९ ॥

सर्वथा निग्रहस्थानमप्राप्तो निग्रहस्थानान्तर-
प्राप्तावप्युद्भाव्यमाननिग्रहस्थानमप्राप्तश्चातन्निग्रहस-
म्प्राप्तमित्युच्यते । तस्यपि तेनैव निग्रहस्थानेन निगूह-
तो निरनुयोज्यानुयोगो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥ १९ ॥

तस्यावान्तरभेदमाह ।

अप्राप्तकाले ग्रहणं हान्याद्याभास एव च ।

कुलानि जातय इति चतस्रोऽस्य विधा मताः
॥ २० ॥

शेषः । तस्मिन् विश्वरूपजयन्तयोर्यते कथाभेदाद्विशेष-
माह । वादे द्वयोरिति । द्वयोरपि निग्रहात् । अत्र प्रस्तुत-
विश्वरूपजयन्तावेव ॥ १८ ॥

तेनैवाप्राप्तेन निग्रहस्थानेनैव ॥ १९ ॥

तत्र स्वस्वजाती दर्शिते । प्रतिज्ञाहान्यादीना-
माभासाः प्रबोधसिद्धौ प्रपञ्चिताः । यथा अनेकवि-
कल्पस्फुरणेन विकल्पयतोऽनिष्टकल्पत्यागेन प्रति-
ज्ञाहानिः । प्रकरणाद्यापन्नविशेषाविष्करणेन प्रति-
ज्ञान्तरम् । नञ्प्रयोगमात्रेण विरोधः । स्वरोपिता-
नभ्युपगमेन संन्यासः । स्वयमगृहीतस्य विशेषणस्य
पुनरुत्कीर्तनेन हेत्वन्तरम् । वस्तुतः प्रस्तुतानुगुण-
स्याप्यापाततस्तथानध्यवसायेनार्थान्तरम् । आत्मने

अनिष्टकल्पत्यागेनेति । शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यु-
क्तो शब्दस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा त्वया साध्यते । आद्ये
विरुद्धहेतुः द्वितीये त्वसिद्ध इति प्रत्युक्ते वादिना न मया
नित्यत्वपक्षोऽङ्गीकृत इत्युक्ते तर्हि प्रतिज्ञाहान्या निगृही-
तोऽसीत्यर्थः । प्रकरणाद्यापन्नेति । विप्रतिपन्नशब्दो नित्य
इत्युक्तेर्विप्रतिपन्नविशेषणेन नित्यत्वेन सम्प्रतिपन्नं ध्वनि-
मयोप्यवर्णात्मकः शब्दो नित्य इति हि साध्यते तदा प्रति-
ज्ञान्तरेण निगृहीतोऽसीति । नञ्प्रयोगेति । शब्दो नित्यः
कृतकत्वादित्युक्ते प्रतिज्ञायां तस्मिन् हेतौ नास्ति अतः
प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधात् प्रतिज्ञाविरोधेन निगृहीत इति ।
स्वरोपितेति । शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्युक्ते विरुद्धः
कृतकत्वहेतुः कथं शब्दनित्यत्वं साधयेदित्यनुयुक्तेन वा-
दिना न नित्यत्वमसात्साध्यं किं त्वनित्यत्वमित्युक्ते तर्हि
प्रतिज्ञासम्प्राप्तेन निगृहीत इति । स्वयमगृहीतस्येति ।
शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिवाहेन्द्रियग्राह्य-
त्वादित्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् अस्ति
सामान्ये व्यभिचार इति दूषितेन वादिना सामान्य-

३२८

सटीकतार्किकरत्नायाम्

वैधाकरणत्वेन वाचकप्रयोगेऽपि निरर्थकम् । आ-
त्मनः परिषदेकदेशस्य दानवबोधेनाविज्ञातार्थम् । वै-
र्वापस्यायोगेऽपि स्वयम्प्रतिसन्धानेनापार्थक्यम् । अन-
वधानाद्विपर्ययेणाप्राप्तकालम् । अन्यत्र व्यासङ्गादश्रु-
तेन न्यूनम् । पार्श्वस्याद्युक्तेन हेत्वादिनाधिकम् ।
श्रुतिसामान्यमाशेषं दुर्लभम् । तदप्रसिद्धपदैरेधा-
नुवादेनाननुभाषणम् । अनवबोधितायासपि परि-
षदि स्वावष्टस्यमात्रेणाज्ञानम् । उत्तरं वदतीति
स्वेदादिना प्रतिभास्यः । प्राप्तस्यकप्राणिधर्मण वि-
क्षेपः । सिद्धसाधनेन मतानुज्ञा । स्वदोषोद्भावेन हे-
त्वाभासा इति निग्रहस्थानाभासाः । तथानुयोज्यत्वेपि
प्रतिज्ञाहान्यादौ प्रतिज्ञान्तरादिस्यलेऽपि जातिः ।
वाक्कुलादावपि छलत्वेनोपचाराच्छलादिसाधर्म्यस-
मादौ जातित्वेन प्रकरणसमादीति ॥ २० ॥

अप्राप्तकालग्रहणं तु स्वस्वमवसरमप्राप्याति-
क्रम्य वा निग्रहस्थानानानुद्भावनमिति । किमेषासु-
द्भावनकालो नियतः येन तदुल्लङ्घनं निग्रहहेतुः स्यात् ।

षट्त्वे सतीति विशेषितस्य कथं व्यभिचार इत्युक्ते तर्हि
हेत्वन्तरेण निगृहीत इति । वस्तुतः प्रस्तुतो नित्यः शब्दो
नित्यं कृतकत्वात् कृतकश्च शब्दः अनभिव्यञ्जकप्रयत्नान-
न्तरोपलब्धित्वात् न विशेषणासिद्धो हेतुः प्रयत्नस्याभि-
व्यञ्जकत्वे प्रतिषादिवद्भुगपत्सकलशब्दाभिव्यञ्जकत्व-
प्रसङ्गादित्युक्ते तर्हि हेत्वन्तरमिति निगृहीत इति ॥ २० ॥

नियहस्यानतिरूपणम् ।

३५८

आमित्याह ॥

उक्तग्राह्याः केचिदन्ये ऽनुक्तग्राह्यास्तथापरे ।

उच्यमानदशाग्राह्या इति कालस्त्रिधा स्थि-

तः ॥ २१ ॥

नैतन्मया ज्ञायत इत्युक्तमेव ग्राह्यमज्ञानम् ।
तदुक्तिमन्तरेणापि ज्ञातमानमेव ग्राह्यं हेत्वन्तरादि ।
जायमानावस्थायामेव ग्राह्यमपशब्दार्थान्तरादि ।
तदिदानीमुपेक्षाकारणाभावादिति । उद्भावनकाल-
स्त्रिधा व्यवस्थितः । तत्रोच्यमानग्राह्यमपशब्दादिक-
मुत्तरकालमुद्भावयतो नियहस्यानं भवति । एवमित-
रत्रापि दर्शयितव्यमिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम्
अनियहस्याने नियहस्यानाभियोगो निरनुयोज्यानु-
योग इति ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमेकमालम्ब्य तद्विरुद्धपरिग्रहे ।

अपसिद्धान्ततः सिद्धं नियहस्यानमन्त्रयम्
॥ २२ ॥

यस्य कस्यचिच्छास्त्रस्य सिद्धान्तमालम्ब्य क-
थायां प्रवृत्तायां मध्ये तत्सिद्धान्तविरुद्धार्थान्तरपरि-
ग्रहे त्वपसिद्धान्तो नाम नियहस्यानं भवति । यथा
एकप्रकृतयो बहुदादिविकारा एतद्रूपान्वितत्वात्
घटवदित्युक्ते का प्रकृतिः के वा विकारा इति पृष्ठः

साङ्ख्यो यदि यतः असन्तो भावा जायन्ते सा प्रकृतिः
 जनननाशवन्तो भावा विकारा इति वदति । तदा स्वस्य
 सत्कार्यवादपरित्यागादपसिद्धान्त इति । न चान्यसि-
 द्धान्तमाश्रित्य कथाप्रवृत्तिः सम्भवति । अन्यथा क्षण-
 भङ्गसाधनं प्रयुज्जानो बौद्धोऽस्फूर्तिको नैयायिकेन
 सिद्धसाधनतामुद्वाच्य निगृह्येतेति । न चास्य विरो-
 धान्तर्भावः शङ्कनीयः । तस्यात्म्यवाक्यान्तरव्याघा-
 तात्मकत्वात् । अस्य च भूलाचार्यवाक्यव्याघातरूप-
 त्वात् । न चायमागमविरोधः उभयप्रसिद्धप्रमाणभा-
 ववाक्यान्तरविरोधरूपत्वात् तस्य । यथा इदानीमिष
 सर्वत्र दृष्टान्ताधिकमिष्यत इति वदतो मीमांसकस्य
 सृष्टिप्रलयप्रतिपादकवैदिकवाक्यविरोधः । स्वाभ्युप-
 गतप्रामाण्यतीर्थङ्करवाक्यविरोधात्मकोयमपसिद्धान्त
 इति विशेषः । अस्फूर्तिसमये ह्यस्मत्सिद्धान्तानभि-
 ज्ञोऽयमिति प्रतिवाद्यज्ञानादन्यथा व्याख्यास्यामीति
 शौण्डीर्यादेकदेशितं तदिति वैयात्याद्वास्योक्तिस-
 म्भवः । सूत्रं तु सिद्धान्तमत्युपेत्यानियमात् कथाप्र-
 सङ्गोपसिद्धान्त इति ॥ २२ ॥

हेत्वाभासाः प्रसंख्याता येन रूपेण लक्षिताः ।

तेपि तेनैव रूपेण निग्रहस्थानसञ्ज्ञिताः ॥ २३ ॥

पूर्वं ये सायान्तरभेदाः सव्यभिचारादयः पञ्च-
 प्रकारा हेत्वाभासा लक्षिताः तेऽपि तेनैव हेत्वाभा-

स्वरूपेण नियग्रहस्थानं भवन्ति । तदुक्तम् । हेत्वाभा-
साश्च यथोक्ता इति । तथैव नियग्रहस्थानमिति शेषः ।
चकारेण साध्यविकलत्वादिदृष्टान्तदोषमनुपदर्शि-
तान्वयत्वाद्युक्तिदोषमात्माश्रयत्वादितर्कप्रतिघातम-
नुक्तं त्रयमपि समुच्चिनोति । तेषां च हेत्वाभासा-
न्तर्गतत्वात् पृथगनभिधानं तदनन्तर्गतावपि प्रति-
ज्ञाविरोधवत् स्वयमपि स्पष्टप्रतिपक्षित्वेन पृथगुद्वा-
व्यत्वाच्चकारेण समुच्चयः । तर्हि विरोधापि समुच्ची-
यतां किं पृथगुपादानेन । मैवम् तस्यावयवान्तरे
दूषणे ऽपि सम्भवेनासङ्कीर्णादाहरणसम्भवात् । यद्येवं
प्रतिकूलतर्का अपि दूषणे सम्भवन्तः पृथगुपादीये-
रन् । सत्यम् उपात्ता एव सूत्रकारैरेव जात्युत्तरे
तेषां प्रपञ्चितत्वादिति ॥ २३ ॥

एते हान्यादयो हेत्वाभासावसानान्ताः सर्वे ऽपि
नियग्रहहेतवो यथायथं सभासङ्गोभादिभिस्तत्कारणै-
र्जल्पवितण्डयोरुभयोरपि सम्भवन्ति अवश्योद्भाव-
नीयाश्च । अन्यथा पर्यनुयोज्योपेक्षणप्रसङ्गात् । उद्वा-
दिताश्च कथामपि पर्यवसाययन्ति । सर्वेषामपि जय-
पराजयव्यवस्थाहेतुत्वात् तन्मात्रफलत्वाच्च जल्पवि-
तण्डयोरित्याह ॥

एते सम्भविनः सर्वे समुद्वाध्याश्च नियग्राः ।

३६२

सटीकताकिशरदायाङ्

विच्छेदकाः कथायां च द्वयोर्जल्पवितण्डयोः

॥ २४ ॥

वादे तु नियहस्यानप्रकारचातुर्विध्यमाह ॥

चतुर्धा नियहगतिर्वादे ऽसम्भववर्जिताः ।

अनुद्धाव्यास्तथोद्धाव्याः कथाविच्छेदका इति

॥ २५ ॥

तत्रासम्भविनस्तावदाह ॥

अर्थान्तरमविज्ञातं हानिर्न्यासो निरर्थकम् ।

अपार्थक्यमिति प्रायः षट्त्वं वादेष्वसम्भवि

॥ २६ ॥

एतेषामर्थान्तरादीनां स्वाज्ञानसंवरणपराज्ञा-
नप्रकाशनमात्रफलत्वेन प्रवृत्तेर्वादे च तदुभयासम्भ-
वाद्सम्भावितत्वम् । प्रमादादिना कथञ्चित् तत्रापि
सम्भवमाशङ्क्योक्तं प्राय इति ॥ २६ ॥

सम्भवे ऽप्यनुद्धावनीयानाह ॥

विक्षेपोऽप्रतिभाज्ञानं हेत्वन्तरमुपेक्षणम् ।

साध्यान्तरं मतानुज्ञा वादे ऽनुद्धाव्यसप्तकम्

॥ २७ ॥

साध्यान्तरमिति प्रतिज्ञान्तरमुच्यते । प्रमादा-
दिना सम्भवतामप्येषामनुद्धावनेनापि कथाप्रवृत्तौ
तत्त्वनिर्णयाविधातादनुद्धाव्यतेति ॥ २७ ॥

सम्भवत उद्भावनीयानाह ॥

न्यूनाधिकापसिद्धान्तविरोधाननुभाषणम् ।

पुनरुक्तं^(१) विपर्ययो वादेषूद्भाव्यसप्तकम् ॥ २८ ॥

न्यूनत्वादिदोषदूषितस्य साधनस्य तत्त्वावसा-
यहेतुत्वाभावात् न्यूनत्वादिकमुद्भाव्यं तत्समाधानेन
कथा प्रवर्तनीया । न त्वेते कथाविच्छेदहेतवो भव-
न्तीति ॥ २८ ॥

हेत्वाभासो हि कारणं तथा निरनुयोज्यानुयोग
इति च निग्रहस्थानद्वयं सम्भावदुद्भावनियं कथा-
विच्छेदकं चेत्याह ॥

वादे कथावसानस्य हेत्वाभासो हि कारणम् ।

तथा निरनुयोज्यानामनुयोग इति द्वयम् ॥ २९ ॥

इति वरदराजकृता तार्किकरक्षा समाप्ता ॥

हेत्वाभासेन साध्यस्यासिद्धेस्तत्परित्यागेन
सम्यग्चेतूपादानावश्यम्भावात् सर्वोपक्रान्ता कथा
विच्छिद्यत एव । निरनुयोज्यानुयोगश्च तत्त्वाव-
सानानङ्गं कथाभासप्रवन्धहेतुत्वेन कथापर्यवसान-
हेतुर्भवति । केचित्तु वादसूत्रे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
वयवोपपन्न इति च विशेषणोपादानादपसिद्धान्तः स्व-
सिद्धान्तसिद्धावयवपरिमाणन्यूनतामधिकतां च कथा-
विच्छेदनिमित्तमित्याचक्षत इति ॥ २९ ॥

(१) पुनरुक्तिः—पा. B पु. ।

४६७

सटीकतार्किकरत्नायाम्

न्यायविद्याविदग्धस्य श्रीमांसापारहृष्यनः ।

इयं वरदराजस्य कृतिर्विजयतेतराम् ॥

आलोड्य दुस्तरगभीरतरान् प्रवन्थान्

वाचस्पतेरुदयनस्य तथापरिणाम् ।

सारो मयात्र समगृह्यत वावदूकै-

र्नित्यं कथासु विजिगीषुभिरेष धार्यः ॥

इति श्रीवरदराजविरचिते तार्किकरत्नाय्याख्याने

सारसंग्रहे तृतीयः परिच्छेदः ॥

समाप्तमिदं वरदराजविरचितं सारसंग्रहाभिधानं

न्यायप्रकरणम् ॥

शिवमस्तु ॥

सर्वैश्वर्यनिजावासं सर्वविद्यानिसेवितम् ।

श्रीयज्ञेश्वरहरेः सूनुं श्रीविष्णुस्वामिगुरुं नमः^(१) ॥

इति श्रीज्ञानपूर्णकृता वरदराजीयसारसंग्रहटीका

लघुदीपिका समाप्ता ॥

मङ्गलमस्तु ॥

(१) श्रीयज्ञेश्वरहरेः सूनुमित्यत्र श्रीविष्णुस्वामिगुरुमित्यत्रापि
श्रीशब्दप्रयोग उपचारार्थः अन्यथा कृत्वा भङ्गापत्तेः ॥

